

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul 3, 1992

3-4

martie – aprilie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

- Congresul internațional „Istoria evreilor în România”, Tel Aviv, 15—19 decembrie 1991 (Eugen Denize); Stagiu intensiv de formare în demografie istorică, Paris, 1990 (Irina Gavrilă); Donație de carte (Ion Stanciu); Cronică 407

RECENZII

- NICOLAE POPP, *Bazinul Dunării. Natură și om*, Edit. Litera, București, 1988, 208 p. (Paul Binder) 413
- * * *, *Die Donauschwaben, Deutsche Siedlung in Südosteuropa*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1987, 317 p. (Florentina Căzan) 416
- PAUL BAIROCIU, JEAN BATOU, PIERRE CHÈVRE, *La population des villes européennes. Banque des données et analyse sommaire des résultats*, Geneva, 1988, 303 p. (Ileana Căzan) 419
- * * *, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. I (Volum întocmit de Victor Eskenasy), Federația comunităților evreiești din România. Centrul de documentare, București, 1986, 162 p. (Betinio Diamant) 421
- * * *, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, volumul II, partea 2 (Volum întocmit de L. Benjamin, M. Spielmann, S. Stanciu), Edit. Hasefer, București, 1990, 562 p. + il. (Paul Cernovodeanu) 423
- * * *, *Mărtiriul evreilor din România, 1940—1944. Mărturii și documente*, Cuvînt înainte Dr. Moses Rosen, Centrul pentru studiul istoriei evreilor din România, Edit. Hasefer, București, 1991, 318 p. (Florin Constantiniu) 424

NOTE

- * * *, *A Dictionary of British History*, Stein and Day, New York, 1983, 415 p. (Tatiana Dușu); * * *, *L'État de la France pendant la Révolution 1789—1799*, Sous la direction de Michel Vovelle, Paris, 1988, 598 p. (Eugen Denize); * * *, *L'Image de la France révolutionnaire dans les pays et les peuples de l'Europe Centrale et du Sud-Est*, Colloque international 13—15 octobre 1988, Paris, INALCO (Publications Langues'O), 240 p. (Nicolae Liu); * * *, *Louis the Great, King of Hungary and Poland*, Edited by S.B. Varday, Géza Grosschmid, Leslie S. Domonkos, Columbia University Press, New York (East European Monographs, No. CIXIV), 1986, XVI + 534 p. (Viorel Achim); * * *, *Südost — Bibliographie*, Ergänzungsband 2 Südost — Institut München 1930 — 1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. R. Oldenbourg Verlag, 1990, 307 p. (Ștefan Delureanu); ENRICO BASSO, *Il „Bellum de Sorcali” ed i trattati del 1380 — 1387 tra Genova e l'Orda d'Oro*, în „Studi Genuensi”, 1990—8, nuova serie, Genova, 1991, p. 11—26 (Ștefan Andreescu); KRISTÓ GYULA, *Anjou-Korioklevellár*, vol. I, 1301—1305, Budapest—Szeged, 1990, 527 p. (Ioan Drăgan); PAUL KENNEDY, *Naissance et déclin des grandes puissances*, Éditions Payot, Paris, 1989, 600 p. (Florin Müller); ZDENĚK KLANICA, *Počátky slovanského osídlení našich zemí* (Începuturile așezărilor slave în țările noastre), Praha, 1986, 258 p. (Traian Ionescu-Nișcov); YIGAEI YADIN, *Masada. Herod's fortress and the Zealot's last stand*, Steimatzky Ltd., Jerusalem — Tel Aviv—Ilaifa, 1984, 256 p. (Betinio Diamant) 427

REVISTA REVISTELOR DE ISTORIE

- „Memo. Revue historique”, 1990—1991 (Florin Constantiniu) 435
- BULETIN BIBLIOGRAFIC 437

REVISTA ISTORICĂ

NOUVELLE SÉRIE
TOME IIIe, N°s 3 — 4
mars — avril

SOMMAIRE

LA DÉMOGRAPHIE HISTORIQUE — MÉTHODES ET SOURCES

LOUIS ROMAN, Introduction et démographie historique	213
IRINA GAVRILĂ, L'utilisation des méthodes statistiques dans l'analyse des phénomènes historiques. Un point de vue	221
GERNOT NUSSBÄCHER, Épidémies de peste à Sighişoara aux XVI ^e —XVII ^e siècles : conséquences démographiques	231
T. SIMON KINGA, Le registre militaire Szekler (1635) comme source de démographie historique	241
ŞAROLTA SOLCAN, Aspects démographiques dans la région de l'Arieş en 1642	233
MILAI MĂNEA, L'épidémie de peste de Marseille et de Provence en 1720—1723	275

COHABITATION ET DRAME — LES JUIFS DANS L'HISTOIRE DES ROUMAINS

PAUL CERNOVODEANU, L'œuvre de Josephus Flavius reflétée dans la littérature roumaine ancienne	287
EUGEN GLÜCK, Nouvelles données concernant l'évolution démographique de la population juive en Transylvanie. L'époque de la principauté (XVI ^e —XVII ^e siècles)	303
LIVIU ROTMAN (Israël), Les Juifs et les débuts de l'industrie roumaine	321
ION STANCIU, Le statut juridique de la population juive en Roumanie dans la période 1878—septembre 1940	329
CONSTANTIN BOTORAN, La population juive dans la vie économique de la Roumanie jusqu'à la seconde guerre mondiale	345
ELIZA CAMPUS, Les Juifs de Bucarest (septembre 1940—janvier 1941)	357
ION CALAFETEANU, Le régime d'Antonescu face au problème de l'émigration de la population juive (I)	371

ŞTEFAN ANDREESCU, Autres ambassadeurs de Michel le Brave	385
--	-----

RESTITUTIONS

GRIGORE GAFENCU, Les enseignements de l'histoire	401
--	-----

LA VIE SCIENTIFIQUE

- Le congrès international „L'histoire des Juifs en Roumanie”, Tel Aviv, 15—19 décembre 1991 (*Eugen Denize*); Stage intensif de formation en démographie historique, Paris, 1990 (*Irina Gavrilă*); Donation de livres (*Ion Stanciu*); Chronique . . . 407

COMPTES RENDUS

- NICOLAE POPP, *Bazinul Dunărit. Natură și om*. (Le bassin du Danube. La nature et l'homme), Edit. Litera, București, 1988, 208 p. (*Paul Binder*) 413
- * * *, *Die Donauschwaben, Deutsche Siedlung in Südosteuropa*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1987, 317 p. (*Florentina Căzan*) 416
- PAUL BAIROCH, JEAN BATOU, PIERRE CHÉVRE, *La population des villes européennes. Banque des données et analyse sommaire des résultats*, Genève, 1988, 303 p. (*Ileana Căzan*) 419
- * * *, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România* (Sources et témoignages concernant les Juifs de Roumanie), vol. I (Ouvrage réalisé par Victor Eskenasy), Fédération des communautés juives de Roumanie. Le centre de documentation, Bucarest, 1986, 162 p. (*Betinio Diamant*) 421
- * * *, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II, 2e partie (Ouvrage réalisé par L. Benjamin, M. Spielmann, S. Stanciu), Edit. Hasefer, București, 1990, 562 p. + ill. (*Paul Cernovodeanu*) 423
- * * *, *Mărtiriul evreilor din România, 1940—1944. Mărturii și documente* (Le martyr des Juifs de Roumanie, 1940—1944. Témoignages et documents), Préface du Dr. Moses Rosen, Centre pour l'étude de l'histoire des Juifs de Roumanie, Edit. Hasefer, București, 1991, 318 p. (*Florin Constantiniu*) 424

NOTES

- * * *, *A Dictionary of British History*, Stein and Day, New York, 1983, 415 p. (*Tatiana Dușu*); * * *, *L'État de la France pendant la Révolution 1789—1799*, Sous la direction de Michel Vovelle, Paris, 1988, 598 p. (*Eugen Denize*); * * *, *L'Image de la France révolutionnaire dans les pays et les peuples de l'Europe Centrale et du Sud-Est*, Colloque international 13—15 octobre 1988, Paris, INALCO (Publications Langues'O), 240 p. (*Nicolae Liu*); * * *, *Louis the Great, King of Hungary and Poland*, Edited by S.B. Varday, Géza Grosschmid, Leslie S. Domonkos, Columbia University Press, New York (East European Monographs, No. CIXIV), 1986, XVI + 534 p. (*Viorel Achim*); * * *, *Südost — Bibliographie*, Ergänzungsband 2 Südost — Institut München 1930—1990, Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag, R. Oldenbourg Verlag, 1990, 307 p. (*Ștefan Delureanu*); ENRICO BASSO, *Il „Bellum de Sorcati” ed i trattati del 1380—1387 tra Genova e l'Orda d'Oro*, in „Studi Genuensi” 1990—8, nuova serie, Genova, 1991, p. 11—26 (*Ștefan Andreescu*); KRISTÓ GYULA, *Anjou-kori oklevéltér*, vol. I, 1301—1305, Budapest—Szeged, 1990, 527 p. (*Ioan Drăgan*); PAUL KENNEDY, *Naissance et déclin des grandes puissances*, Éditions Payot, Paris, 1989, 600 p. (*Florin Müller*); ZDENĚK KLANICA, *Počátky slovanského osídlení našich zemí* (Inceputurile așezărilor slave în țările noastre), Praha, 1986, 258 p. (*Traian Ionescu-Nișcov*); YIGAEEL YADIN, *Masada. Herod's fortress and the zealot's last stand*, Steimatzky Ltd., Jerusalem—Tel Aviv—Haifa, 1984, 256 p. (*Betinio Diamant*) 427

LA REVUE DES REVUES D'HISTOIRE

- „Memo. Revue historique”, 1990—1991 (*Florin Constantiniu*) 435
- BULLETIN BIBLIOGRAPHIQUE 437

IATROISTORIA ȘI DEMOGRAFIA ISTORICĂ

LOUIS ROMAN

Apropierea dintre cele două discipline s-a conturat de-a lungul vremii; o dovadă o constituie invitațiile insistente adresate de medicină demografiei. Primul „Curs de demografie” a fost ținut la o Facultate de medicină (în 1875, la Paris, de către Louis-Adolphe Bertillon). Întrucît, după Congresul Internațional de Demografie (Paris, 1878), în deceniile următoare altul n-a mai avut loc, demografia a ascultat din nou chemarea medicinei și a participat la Congresele Internaționale de Igienă, ținute cu începere din 1876 în diferite capitale ale lumii și numite chiar, cu începere din 1884, Congrese de Igienă și Demografie (Dupâquier-Dupâquier, 1985). La cel de-al VIII-lea (Budapesta, 1894) a participat demograful român C. E. Crupenski, care a publicat un raport detaliat asupra lucrărilor (1895); la un congres anterior (Viena, 1887), prezentase o comunicare cunoscutul igienist al țării noastre Iacob Felix. Amintita preocupare n-a încetat să se manifeste și ulterior, demografia istorică la rindu-i adresînd chemări în acest sens istoriei medicinei, care deține spre exemplu un loc de seamă în *Bibliographie Internationale de la Démographie Historique* (Liège, 1978-). Este evident vorba despre o colaborare între cele două științe, folositoare — am spune chiar necesară — ambelor. Temeiul pare a fi dublu: obiectul cercetării și optica investigației.

Starea de sănătate, fertilitatea, morbiditatea, mortalitatea ș.a. sînt probleme de prim plan ale medicinei și ale istoriei acesteia, altfel spus ambele se insinuează în aspecte ale dimensiunii biologice ale spațiului demografic. Este motivul pentru care se pune și problema studierii „medico-demografice” a populației (Bednyj, 1979). Cea mai bună analiză din vechea literatură românească asupra istoriei epidemiilor aparține medicului G.Z. Petrescu (1933—36). Venind din istoria medicinei, el a investigat flagelul în procesualitate, pe baza izvoarelor. În alt loc s-au observat o serie de limite ale cercetării (Roman, 1984); ea este însă exemplară din punctul de vedere al rigurozității documentării, al seriozității investigației, al surprinderii dialecticii fenomenelor, al concepției înaintate puse în lumină la întuirea relațiilor dintre societate și maladie. Era deci firesc ca studiul conceput de dr. G.Z. Petrescu — întreprins, de asemenea, și de alți istorici ai medicinei — să fie dus mai departe de cercetători de diverse profile, inclusiv de istorici demografi. Anii 1980 au adus astfel la lumină tiparul mai multe investigații cu notorii concluzii demoistorice asupra epidemiilor din Muntenia, Banat, Transilvania și Moldova, în secolele XV—XIX (Binder, 1985; Breier, 1985—87; Grecu-Stoian, 1987—88; Nistor-Teleguț, 1986—87; Păltănea, 1987; Roman, 1985 I). S-a început

ca urmare a se stabili mai precis declanșarea și cauzele anumitor situații epidemiologice, direcțiile de răspândire a molimelor și extensiunea lor; s-a ajuns și la cuantificări de pierderi, dar și la conturarea mai exactă a efortului profilactic și terapeutic al societății, al instituțiilor și personalului sanitar.

Colaborarea între iatroistorie și demografia istorică se fundamentează, așa cum am observat, pe elemente comune nu numai de obiect al cercetării, ci și de optică a investigației. Nimeni, în cursa cu multiple obstacole pe care-o face știința, nu se mai bazează pe hazard, dezvoltarea populației fiind considerată strict determinată. Discuțiile se desfășoară însă de mai multă vreme în jurul factorilor care trebuie luați în considerare; ni se pare că viziunea cea mai largă este singura justă: mutațiile demografice se originează într-o complexă rețea de cauze. Problema esențială a discuțiilor este aceea a factorului decisiv, care agită atât de mult spiritele, încât — în decurs de un secol și jumătate — au fost încercate mai toate soluțiile posibile. Dacă din toate aceste interpretări înlăturăm tentele exclusiviste, obținem elemente valoroase pentru a formula un răspuns valabil.

a) Aspectul biologic al proceselor demografice. Lor le este specifică o autonomie relativă: în anumite limite, evoluează prin impulsuri lăuntrice, pe valurile puse în mișcare de acțiunea propriilor legi demografice (Višnevskij-Volkov, 1983; Dupâquier, 1984), ceea ce se explică și prin faptul că spațiul demografic este parte constitutivă a vieții materiale a societății. Într-o vreme s-a crezut că, înaintea tranziției demografice din secolele XIX—XX, ar fi existat o „fertilitate naturală”, dar cercetările au arătat că, în fiecare perioadă istorică, a existat un control oarecare al fertilității umane, că aceasta cunoaște modificări sub acțiunea unei multitudini de factori (statutul femeii, mortalitatea și alți parametri demografici, specificul perioadei istorice, zonei geografice, modelului cultural și categoriei sociale). Intercorelarea acestor factori, larg direcționați de dezvoltarea istorică a societății, decide tendințele — pe termen lung, mediu și scurt — ale fertilității, asupra căreia se poate aplica o eficientă pernicioasă politică demografică. Rezultă o fertilitate diferențială care, la rîndul ei, influențează — și anume în însemnată măsură — evoluția socială (Roman, 1988).

b) Dublul specific al fenomenelor demografice, biologic și social, interdependența între ele și mediul ambiant (teza „suprapopulării” ori „subpopulării”). Profesoara daneză Ester Boserup a demonstrat însă (1965—81) că posibilitățile, în general existente în trecut, de hrănire a populației nu se constituiau în limite imuabile ale înmulțirii ei, căci oamenii le puteau extinde, realizînd chiar o revoluție agricolă în caz de necesitate. Dezbaterile la reuniunea de demografie istorică, ocazionată de cel de-al XVI-lea Congres Internațional de Științe Istoric (Stuttgart, 1985) au contribuit la dezvoltarea teoriei, care a adus noi elemente pentru o înțelegere mai multilaterală, mai nuanțată a interdependențelor între evoluția subzistențelor și creșterea demografică (*Évolution*, 1987). Cu începere din 1971, Jacques Dupâquier a formulat (1972—79) teoria „mecanismului autoregulator” al fertilității, impulsivat de structurile agrare, raporturile de producție, mentalități; angrenajul esențial al mecanismului nu era constituit de mortalitate, ci de nupțialitate; s-a admis deci un

sistem complex de relații între economie, demografie și societate. Aceasta din urmă nu era, prin urmare, o jucărie a întâmplării, ea cunoscând și aplicând remedii pentru a supraviețui și a depăși flagelele.

c) Viața economică (creșterea și fluctuațiile ei la scară provincială/națională) și populația formează desigur un sistem. Cercetătorii sînt însă puși în gardă (Perrot, 1983) din mai multe puncte de vedere: pe termen scurt, impactul celei dintîi asupra populației este mai lesne de urmărit (efectele unei puternice crize economice, spre exemplu); pe termen lung, interdependențele sînt foarte diferite, astfel încît ratele de natalitate și de fertilitate par a se comporta uneori ca variabile exogene; pentru a evita asimilări abuzive, este deci necesară o analiză concretă a funcționării sistemului activitate economică-populație în fiecare caz în parte; nici o explicație monocausală nu este admisibilă.

d) Schimbările profunde ale sistemului de funcționare a populațiilor se petrec oare mai ales sub impulsul sistemelor de valori (cultură, religie, morală), așa cum au propus unii cercetători? Pusă sub lupă de către un colectiv de oameni de știință norvegieni (Sogner, 1986), reducerea fertilității în acea țară în anii 1890—1930 se dovedește a fi fost slab influențată de variabilele demografice, ceea ce contrazice „teoria” rolului ce l-ar fi jucat presiunea populaționistă; factorii culturali apar, la rîndu-le, în principal în postura de element conservator, iar nu declanșator de schimbări; scăderea fertilității se dovedește în realitate funcție de dezvoltarea socio-economică a țării.

e) Mediul geografic ar fi factorul determinant al evoluției populației. Pînă în veacul al XVIII-lea și chiar pînă în cel de-al XIX-lea, zonele noastre submontane și depresiunile peri- și intracarpătice au avut o densitate demografică superioară altor părți ale spațiului carpato-ponto-dunărean, iar în comparație cu regiunile de stepă neacoperită, desimea populației era mult mai înaltă în cîmpia împădurită — acest fapt fundamental al istoriei noastre se explică în bună parte prin datele naturale: întinderile lipsite de păduri și de riuri erau inospitaliere pentru așezările statornice ale unei populații agro-animale-artizanale, care putea introduce acele stepe în circuitul economiei sale numai sub forma pășunilor de iarnă. În Bărăgan și Dobrogea Centrală spre exemplu situația s-a schimbat radical (creșterea foarte însemnată a populației totale) numai ca urmare a transformărilor social-politice din secolul al XIX-lea: liberalizarea comerțului extern după 1829, Unirea din 1859, improprietărirea din 1864, construirea căilor ferate, reunirea Dobrogei cu România etc. (Roman, 1974). Elementele specifice ale naturii românești, altfel spus, nu aduc argumente în sprijinul concluziei, după care mediul geografic ar fi factorul determinant al evoluției populației, ci arată cu limpezime că mediul natural este o condiție a fenomenelor demografice, este cadrul în care ele se desfășoară și care le influențează, și anume în mai mare măsură în perioadele mai vechi (cîteodată în foarte mare măsură); impactul marchează tendința modificării formelor sale, pe măsură ce sporește cunoașterea și utilizarea naturii de către societate; mediul natural va fi însă totdeauna o condiție a proceselor demografice și deci grija continuă, sporită față de el constituie o necesitate.

f) S-au argumentat diverse aspecte ale impactului demic al florei microbiene : nu este vorba numai de acțiunea mortiferă a fiecărei epidemii în parte, ci de legăturile între diverse lovituri date de un anume virus, trebuie luată în considerare seria șocurilor epidemice (Petrescu, 1933 ; Roman, 1985 II) ; în cadrul unei patocenozе (ansamblu al stărilor patologice într-o populație, în limitele unei perioade date), una dintre maladii poate genera imunitatea în masă față de o altă boală (Grmek, 1969) ; în condițiile unui fascicol simultan de boli infecțioase (nedeosebite în vremea dată una de alta), ele se lichidau reciproc, rind pe rind (del Panta-Bacci, 1977). S-au formulat și idei care nu pot evita discuțiile : urmărindu-se istoria epidemiilor, câteodată analiza s-a concentrat asupra agentului patogen, a evoluției sale, a condițiilor naturale ce-l influențează ; ori epidemiile au fost corelate cu factorii biologiei și climatici, celor dintii acordându-li-s e o situație autonomă față de mediul socio-economic. Dar cum maladiile epidemice — mai ales ciurma și holera — au fost multă vreme, în întreaga lume, una din cauzele cele mai importante ale mortalității umane, din ideile amintite s-ar putea eventual ajunge la concluzia că un factor decisiv al modificărilor demice rezidă în mediul biotic natural. Atenția față de raportul mediul natural/lumea microbilor este într-adevăr necesară, fructuoasă, dar propriile cercetări ne-au arătat că autonomia față de societate a factorului epidemic este numai relativă, analiza trebuind să se îndrepte în principal spre curba efortului social de ripostă la sfidarea stihțiilor.

g) Mutațiile succesive, în milenii I-II e.n., ale regimului climatic în spațiul carpato-ponto-dunărean și-n Europa în general au influențat, în anumită măsură, recoltele, dezvoltarea șeptelului și a întregului regn animal ; dacă se au în vedere și numeroasele accidente climatice și cataclisme naturale, se înțelege mai ușor în ce măsură viața agrestă era dependentă de capriciile naturii și cât de sever se dovedea câteodată caziul natural, în care evoluau populațiile acestui pământ (Goldenberg, 1973 ; Cernovodeanu, 1980 ; Nicoară, 1986 — 87 ; Constantinescu, 1989). Conjunția a două sau trei flagele tradiționale (foametea, epidemiile, războaiele) aducea chiar crize demografice, care se suprapuneau unor complexe situații sociale ale populației, ce rezultau din stadiul de dezvoltare economică, din regimul seniorial, formarea și dezvoltarea economiei capitaliste, fiscalitate, opresiune națională. Fertilitatea, mortalitatea infantilă ș.a. se resimțeau evident de rigorile climatice excesive din certe decenii, de recoltele deficitare periodice. Rădăcinile impactului demic al climei ne apar însă, înainte de toate, în existența unor situații sociale nefavorabile, în lungi conjuncturi economice negative, în dezastre aduse de războaie etc. ; ele se ivesc în limitele capacității societății din vremea dată de a le înfrunta ; lucrurile se limpezesc în și mai mare măsură printr-o interpretare, efectuată în spiritul demografiei diferențiale.

h) Cercetarea tuturor acestor factori ai evoluției populației arată reala importanță a fiecăruia. O amplă și multilaterală abordare a problematicii convinge totodată de justetea și importanța extremă a lanțului interdependențelor

$$\dots \rightarrow S \rightarrow P \rightarrow S \rightarrow \dots$$

(în care S = procese sociale, iar P = evoluția populației), conexiuni care au o valoare decisivă în înțelegerea dimensiunii și căilor de apariție ale

mutațiilor sistemului demografic, precum și ale impactului lor social; așa cum am văzut, însuși specificul biologic al fenomenelor, propriile lor legi sînt inextricabil legate, prin multiple interdependențe, de societate. Cum în literatura din diferite țări apare uneori o înțelegere îngustă a problemei, ne grăbim să precizăm că prin „procesele sociale” înțelegem un întreg complex problematic: dezvoltarea economică, tehnică, precum și natura relațiilor sociale, aflate în continue transformări; specificul ocupațiilor și așezărilor umane, precum și nivelul urbanizării; posibilitățile create de societate indivizilor, comunităților de rudenie, grupurilor sociale și sensul eforturilor proprii de a-și stabili o anumită situație socială și un anumit model cultural, de a-și procura diverse bunuri materiale și culturale; particularitățile comunităților de rudenie și statutul social al femeii; conjuncturile create de „cavalerii apocalipsului” — epidemiile, foametea, războaiele (în anumite grave perioade, la noi se adăuga, de asemenea, fiscalitatea); starea de sănătate a poporului și capacitatea societății de a preveni și combate stihiiile; gradul de școlarizare și de culturalizare; ideologia, morala și mentalitățile; politica demografică etc.

Cea mai înaintată poziție a științei contemporane este aceea a istoriei totale, care solicită analiza concretă a fiecărei situații în parte, urmînd a se stabili de fiecare dată și evantaiul de factori, dar și ponderea fiecăruia din factorii perceptibili, precum și modul lor de influențare a desfășurărilor demice. Pe primul plan însă ni se înfățișează procesele sociale, care influențează în mod hotărîtor natalitatea, morbiditatea și dinamica socio-profesională, mobilitatea teritorială și evoluția comunităților de rudenie ș.a.m.d. Cercetarea demografică a 162 de proprietari sclavagiști din Lorena (Brazilia) în zorii secolului al XIX-lea îi arată mai ales bătrîni (70% în vîrstă de 40+), albi (96%), bărbați (76%), agricultori (65%), născuți în districtul dat (46%), în timp ce 912 sclavi ai lor erau celibatari (79%), bărbați (55%), brazilieni (73%), mulatri (75%) — așadar structura demografică în cazul dat era dependentă înainte de toate de apartenența socială (del Nero da Costa-Nozoe, 1989). În orașul Guadalajara (Mexic), în prima jumătate a secolului al XIX-lea, se constată o mortalitate foarte înaltă (aproape 40 la 1000 în anii obișnuiți, dar peste 60 într-un an din cinci), în timp ce pierderile în cartierele sărace și în *barrios* „cătunele” indiene erau duble sau chiar triple față de centrul urban (Oliver, 1988) — avem deci de-a face cu o mortalitate diferențială, strict condiționată de statutul social, venituri, modelul cultural; o situație similară a fost constatată în Țările Române, în vremea marilor epidemii din veacul al XVIII-lea și de la începutul celui de-al XIX-lea (Roman, 1987).

Nu trebuie omis nici faptul că politica demografică poate avea și ea profunde urmări asupra dezvoltării populației și a întregului sistem social. Dovadă în sens acut negativ se relevă politica natalistă forțată a regimului totalitar din România, care — în împletire cu criza societății — a determinat, mai ales în anii 1980, o gravă situație sub aspect demografic.

Optica înfățișată în paginile anterioare este nu numai demoistică, ci și iatroistică. Atenția acordată azi de cercetarea românească aspectelor sociale are o îndelungă tradiție. Ea a fost evidențiată în eforturile medicilor noștri, ca și ale multor alor intelectuali înaintați din trecut de a demonstra și combate urmările grave ale ambianței socio-economice asupra țăranilor și muncitorilor, asupra sănătății și numărului locuitorilor (Brătescu, 1983 și 1986; Burduja, 1984). Ni se pare că, pentru a putea obține rezultate

valoroase, cercetarea medico-istorică actuală are a se baza pe aceeași concepție a unei istorii totale, înainte de toate a unor conexiuni multiple între starea de sănătate și evoluțiile sociale.

Dacă ar fi să sesizăm firul Ariadnei în expunerea de față, atunci el ar fi acesta : iatroistoria și demografia istorică sînt discipline distincte, dar intercorelate, care — pentru propriul succes științific — au a colabora intens.

BIBLIOGRAFIA

- Bednyj, 1979 M.S. Bednyj, *Mediko-demografičeskoe izučenie narodonaselenija*, Moskva, 1979.
- Binder, 1985 P. Binder, *Epidemiile de ciumă din Transilvania în secolul al XVIII-lea (1709—1795)*, in *Retrospective medicale. Studii, note și documente*, ed. G. Brătescu, București, 1985, p. 173—87.
- Boserup, 1965—81 Datele bibliografice la L. Roman, *Demografia istorică în lume la sfîrșit de mileniu*, in „Revista de Istorie”, 42, 4, 1989, p. 414, n. 49.
- Brătescu, 1983 și 1986 G. Brătescu, *Morbiditatea, excedentul natural și imigrarea la București în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, in „Igiena”, 32, 2, 1983, p. 153—58; idem, *Medici români cu preocupări sociologice (Notă bibliografică)*, ibidem, 35, 3, 1986, p. 231—38.
- Breier, 1985—87 Th. Breier, *Din istoricul stării de sănătate a populației timișorene...*, in „Timișoara medicală”, 30, 1, 1985, p. 64—67; 4, p. 55—58; 32, 3, 1987, p. 90—93 (sinteza în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, 30, 2, 1987, p. 52—60).
- Burduja, 1984 I. Burduja, *Mihai Eminescu despre influența condițiilor medico-sociale asupra sănătății populației românești*, in „Revista medico-chirurgicală”, 88, 1, 1984, p. 159—62.
- Cernovodcanu, 1980 P. Cernovodcanu, *Environment and History. Some Considerations on the Impact of Natural Disasters on the Socio-Economic and Demographic Situation of the Romanian Countries (un to 1800)*, in *Nouvelles Études d'Histoire*, VI/1, 1980, p. 297—307.
- Constantinescu, 1989 Ioana Constantinescu, *Climă, agricultură și societate în Țara Românească și Moldova sub fanarioși*, in „Revista de Istorie”, 42, 3, 1989, p. 259—72.
- Crupenski, 1895 C.E. Crupenski, *Raport despre Congresul VIII Internațional de Higiendă și Demografie, Budapesta, 1894*, in „Buletin Statistic General al României”, III, 1895, p. 256—78.
- del Nero da Costa-Nozoc, 1989 I. del Nero da Costa, N.H. Nozoe, *Elementos da estrutura de posse de escravos em Lorena no alvorecer do século 19*, in „Latin American Population History Bulletin”, n. 16, 1989 (University of Minnesota), p. 7.
- del Panta-Bacci, 1977 L. del Panta, M. Livi Bacci, *Chronologie, intensité et diffusion des crises de mortalité en Italie: 1600—1850*, in „Population”, Paris, 32, n° spéc., septembre 1977, p. 401—46.
- Dupâquier, 1972, 1979 și 1984 Datele bibliografice la L. Roman, *Demografia istorică în lume la sfîrșit de mileniu*, in „Revista de Istorie”, 42, 4, 1989, p. 414, n. 35 și 51. Propriile noastre reflexii asupra cărților din 1979 și 1984: „Revue Roumaine d'Histoire”, 21, 3—4, 1982, p. 452—56; „Revista de Istorie”, 38, 2, 1985, p. 222—26.
- Dupâquier-Dupâquier, 1985 J. Dupâquier, M. Dupâquier, *Histoire de la démographie. La statistique de la population, des origines à 1914*, Paris, 1985.
- Évolution, 1987 Évolution agraire et croissance démographique, ed. Antoinette Fauve-Chamoux, Liège, 1987. Comentariile noastre: „Viitorul Social”, 81, 4, 1988, p. 365—68.
- Goldenberg, 1973 S. Goldenberg, *Clima, climatologia și istoria*, in „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, 16, 1973, p. 431—44 (= *Le climat et l'histoire. Contributions à une histoire du climat dans les Pays Roumains aux XVIe—XVIIe siècles*, in „Revue Roumaine d'Histoire”, 13, 2, 1974, p. 305—21).
- Grecu-Stoian, 1987—88 N. Al. Grecu, E. Stoian, *Epidemii pe drumul Branului...*, in „Bacteriologia, virusologia, parazitologia, epidemiologia”, 32, 4, 1987, p. 345—63; E. Stoian, *Carantina de la Bran și păstoritul transhuman*, in „Igiena, medicina muncii și medicină socială”, 37, 5, 1988, p. 471—77.
- Grmek, 1969 M.D. Grmek, *Préliminaires d'une étude historique des maladies*, in „Annales: ESC”, Paris, 24, 6, 1969, p. 1473—83.

- Nicoară, 1986—87 T. Nicoară, *Variații climaterice și mentalități colective în sec. al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea (1700—1830)*, în „Satu Mare”, VII—VIII, 1986—87, p. 247—64.
- Nistor-Teleguț, 1986—87 F. Nistor, M. Teleguț, *Aspecte ale mortalității din Banat în secolul al XVIII-lea*, în „Timișoara medicală”, 31, 3, 1986, p. 92—98; *idem*, *Epidemia de ciumă din 1738—1740 în satele bândărene*, *ibidem*, 32, 1, 1987, p. 47—52.
- Oliver, 1988 L. Oliver, *La mortalidad en Guadalajara, 1800—1850*, în *La mortalidad en México; Niveles, tendencias y determinantes*, México, 1988, p. 167—201.
- Păltănea, 1987 P. Păltănea, *Epidemiile de ciumă de la Galați din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în „Bacteriologia, virusologia, parazitologia, epidemiologia”, 32, 2, 1987, p. 115—18.
- Perrot, 1983 J.-Cl. Perrot, *Histoire économique et démographie historique*, în „DH Bulletin d'Information”, n°s 38—39, 1983, p. 19—28.
- Petrescu, 1933—36 G.Z. Petresco, *Les dernières épidémies de peste dans les Pays Roumains au XVIIIe et au XIXe siècle*, I—II, Bucarest, 1933—36.
- Roman, 1974—88 L. Roman, *Populația în raport cu societatea și cu mediul natural*, în *Populația și mediul înconjurător*, ed. Al. Ionescu, Deva, 1974, p. 31—53; *idem*, *Impactul epidemiilor asupra societății românești ...*, în *Apărarea sănătății ieri și azi. Studii, note și documente*, ed. G. Brătescu, București, 1984, p. 119—39; *idem*, *Démographie historique de la Roumanie, 1978—1984. Bibliographie analytique*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 24, 4, 1985, p. 351—72; *idem*, *Șocurile epidemice și societatea românească în veacurile XV—XIX*, în *Retrospective medicale. Studii, note și documente*, ed. G. Brătescu, București, 1985, p. 125—32; *idem*, *Epidemiile în Țările Române ...*, în „Igiena”, 36, 4, 1987, p. 307—14; *idem*, *Fécondité et statut de la femme en terre roumaine et européenne, XVIIe—XIXe siècles, la Conférence on Women's position and demographic change in the course of development*, Asker (Oslo), Norvegia, 15—18 iunie 1988.
- Sogner, 1986 Sølvi Sogner et al., *Le déclin de la fécondité en Norvège (1890—1930)*, în „Annales de Démographie Historique”, Paris, 1986, p. 361—75.
- Višnevskij-Volkov, 1983 A.G. Višnevskij, A.G. Volkov, în *Vosproizvodstvo naselenija SSSR*, Moskva, 1983, p. 16—18.

IATROHISTOIRE ET DÉMOGRAPHIE HISTORIQUE

résumé

Le rapprochement et la collaboration entre l'histoire de la médecine d'une part et la démographie (contemporaine et ancienne), aussi bien que la démographie historique (l'histoire de la population et de la politique en matière de population) d'autre part se sont accomplies aux XIXe et XXe siècles. Leur fondement paraît être double :

— L'objet de recherche.

— L'optique de l'investigation. Pendant un siècle et demi ont été formulées beaucoup de réponses à la question : quels sont les facteurs du développement de la population ? Si on éloigne partout les teintes exclusivistes, on obtient des éléments précieux pour formuler une solution valable (a-h) — c'est l'histoire totale : les mutations démographiques trouvent leurs origines dans un ample réseau de causes ; l'analyse concrète de chaque situation doit établir chaque fois non seulement l'éventail des facteurs, mais encore la part de chacun et sa modalité d'influer sur l'évolution démographique ; sur le premier plan nous paraissent se situer les processus sociaux. C'est une perspective démohistorique et iatrohistorique en même temps : les enchaînements multiples entre état de santé et évolutions sociales ont été analysées par beaucoup de médecins roumains du passé.

UTILIZAREA METODELOR STATISTICE ÎN ANALIZA ASOCIERII ÎNTRE FENOMENELE ISTORICE. UN PUNCT DE VEDERE

IRINA GAVRILĂ*

Studiul de față își propune să prezinte, celor care se interesează de aplicarea matematicii în istorie, câteva considerații asupra metodelor statistice de măsurare a asocierii dintre fenomene, dînd noțiunii de asociere un înțeles mai larg, acela de *legătură*, *grupare*, între apariția, dispariția, variația fenomenelor și caracteristicilor lor, indiferent de natura calitativă sau cantitativă a acestora.

Pentru a putea aprecia utilitatea măsurării asocierii dintre fenomenele istorice, este necesar să ne ocupăm pe scurt de însemnătatea studierii ei. De asemenea, trebuie să abordăm unele aspecte generale ale problemei relațiilor de dependență și condiționare dintre fenomene. Aceasta, pentru a înlesni elucidarea posibilităților de adaptare a metodelor inspirate de statistica matematică la specificul problemelor de istorie, pentru a preciza anumite concepte fundamentale și a evita confuziile care ar putea fi provocate de sensurile diferite atribuite unora și acelorași termeni în lucrările de statistică matematică pe de o parte, de istorie și teoria istoriei pe de altă parte.

În primul rînd se ridică întrebarea: în ce măsură este posibilă aplicarea metodelor statisticii matematice în general și a metodelor de măsurare a asocierii în special, în domeniul cercetării istorice.

În legătură cu problema generală a perspectivelor aplicării matematicii în istorie, au fost abandonate părerile extreme, care mergeau de la negarea *oricărei* posibilități de aplicare *eficientă*, fecundă, a matematicii la istorie, pînă la afirmarea posibilității *principiale* de aplicare a matematicii la *orice* problemă istorică. Ambele păreri extreme erau dăunătoare, prima prin aceea că bara dezvoltarea unor noi metode de cercetare, a doua prin aceea că putea împinge noile cercetări în direcții greșite, spre probleme pentru care noile metode sînt inadecvate.

În discuțiile privind posibilitățile aplicării matematicii în istorie, se pornește uneori de la celebra formulare a grupului de matematicieni francezi cunoscut sub denumirea de Bourbaki, formulare potrivit căreia matematica modernă a încetat de a mai fi o știință a numerelor și figurilor și a devenit o știință a structurilor, mai exact a structurilor formale; se poate trage de aici concluzia că, întrucît fenomenele istorice sînt integrate în sisteme sociale cărora le sînt proprii anumite structuri, matema-

* Prezentul studiu încorporează și o serie de rezultate ale anchetei de specialitate desfășurată în perioada 1980—1983 împreună cu Vasile Liveanu la Institutul de Istorie „N. Iorga”, în cadrul colectivului de aplicare a metodelor matematice în studiul istoriei.

tica este în principiu aplicabilă oricăror fenomene istorice. Unii cercetători din domeniul științelor sociale, în special promotori ai structuralismului, ca Lévi-Strauss, dar și adversari ai structuralismului care se consacra studiului structurilor sociale, consideră posibilă utilizarea matematicii și în alte domenii decât cele în care este posibilă cuantificarea. Se vorbește chiar de posibilitatea unei „matematici calitative” aplicabilă științelor sociale, invocându-se astfel de ramuri ale matematicii ca teoria mulțimilor și topologia, care se ocupă de relațiile dintre mulțimi (colectivități, ansambluri) și elemente¹.

Este locul să facem anumite precizări privitoare la structurile studiate de matematica modernă. Într-adevăr, matematica studiază structuri *abstracte*, fără a se interesa de natura concretă a obiectelor între care există relații structurale. Matematica pornește numai de la sistemele de *axiome* care definesc obiectele studiate, fără a se interesa de natura concretă a obiectelor care satisfac axiomele date². De aici provine posibilitatea aplicării matematicii la studierea celor mai diferite fenomene. Măsurile de asociere, elaborate de statistica matematică de exemplu, pornesc de la definirea unor noțiuni ca eveniment, dependență, independență, fiind aplicabile celor mai diverse tipuri de fenomene, inclusiv celor istorice.

După părerea unor matematicieni, matematica poate însă opera numai cu structurile caracteristice relațiilor numerice și formelor spațiale sau cu structurile și formele *asemănătoare*, izomorfe cu acestea³. Alți matematicieni rămân la ideea că matematica este știința relațiilor cantitative și spațiale, dar mărgesc sfera acestor relații incluzând de pildă între relațiile cantitative și relațiile dintre toate obiectele care pot fi exprimate prin litere și supuse astfel calculului matematic⁴.

Astfel, în logica matematică, propozițiile și predicatele au fost înlocuite prin litere, similare simbolurilor algebrice, s-a elaborat calculul propozițiilor și predicatelor, a cărui aplicare a fost sugerată pentru caracterizarea răspîndirii obiectelor arheologice⁵. În mod analog a fost mărgită sfera conceptului de spațiu la orice totalitate de lucruri sau evenimente care pot fi considerate fiecare în parte ca un punct în spațiu. Pe această linie de exemplu, pentru stabilirea „stemei” genealogiei manuscriselor

¹ C. Lévi-Strauss, *Les mathématiques de l'homme*, în *Bulletin International des Sciences de l'Homme*, VI, 1954. M. Duverger, *Méthodes des sciences sociales*, Paris, 1961; Cf. *Teorie și metodă în științele sociale*, vol. II, Cercetarea sociologică, București, 1966.

² Un matematician specializat în aplicarea matematicii la științele umane scrie: „Matematicile studiază obiecte abstracte, adică în întregime constituite prin definiția lor, în sensul că proprietățile lor sînt consecințele și numai consecințele acestei definiții. Obiectele matematice, pe de o parte, au relații între ele, iar pe de altă parte, sînt de cele mai multe ori formate ele însele de elemente care trebuie să verifice anumite relații”. Relațiile sînt mai importante decât natura elementelor, iar esențiale pentru matematicieni sînt proprietățile logice: „A devenit curent să se definească elementele prin relațiile pe care le au între ele și să se definească aceste relații însăși prin proprietățile lor logice, apare aici principiul definițiilor axiomatice..” (André Régner, *Mathématiser les sciences de l'homme?* în *Antropologie et calcul*, Ph. Richard, R. Janlin, éditeurs, Paris, 1971, p. 15—16.

³ Izomorfismul are o definiție matematică precisă, a cărei redare aici nu este necesară. Este suficient să spunem că izomorfismul desemnează o identitate de *structură* între sisteme de natură diferită.

⁴ K.E. Morozov, *Problemi filozofskogo obosnovania matematiki i matematicheskoi logiki*, în *Filozofskie osnovania estestvoznaniia*, Moscova, 1977, p. 87.

⁵ Mihai Dinu, *O caracteristică algebrică a răspîndirii materialului arheologic*, comunicare la consfătuirea „Aplicațiile matematicii în istorie și arheologie” Vălenii de Munte, mai 1979.

aceleiași cronici, fiecare manuscris este considerat ca un punct în spațiu, putându-se aplica astfel capitolul din matematică intitulat teoria grafurilor⁶. Conceptul de spațiu a fost lărgit la oricare grup de caracteristici, fiecare caracteristică în parte fiind tratată ca o dimensiune a unui spațiu cu trei sau mai multe dimensiuni. În studiul ceramicii de la Histria, de exemplu, o serie de caracteristici ale obiectelor de ceramică au fost considerate dimensiuni într-un spațiu multidimensional, aplicându-se metoda analizei factoriale prin corespondență⁷.

În ciuda lărgirii în acest fel a noțiunilor de relație cantitativă și spațială alți autori, de exemplu Al. Valentin, consideră, cu dreptate după părerea noastră, că „vechea definiție a matematicii ca știință a formelor spațiale și a raporturilor cantitative se vedește a fi prea săracă și unilaterală în raport cu adevăratul conținut al matematicii”.

Un matematician interesat de științele sociale, deja citat, scrie că, spre deosebire de logica formală care studiază relațiile proprii raționamentului în general, matematicile studiază „relații particulare” și dispun azi de o listă considerabilă de relații pe care le-au ales pentru interesul lor și care le sînt familiare, în cantități. Dar nu se mai poate spune că matematica este numai „știința cantității” pentru că ea tratează și alte probleme în afara celor cantitative⁸.

Nu ne propunem, firește, să rezolvăm aici problema obiectului matematicii în general. Am citat părerile de mai sus numai pentru că ni se par a înlesni elucidarea modalităților actuale de aplicare a matematicii în domeniul științelor naturii, gîndirii și societății și mai ales în domeniul istoriei. Fără a prejudicia asupra viitoarelor direcții ale aplicațiilor matematicii la istorie trebuie să constatăm că pînă acum aceste aplicații s-au realizat în adevăr mai mult în cazurile în care s-au putut evidenția existența între evenimentele și obiectele sociale, istorice, a unor relații numerice sau spațiale sau a unor relații similare cu cele cantitative sau spațiale și în general a unei relații algebrice de ordine sau topologice.

Posibilitatea aplicării matematicii la studiul structurilor enumerate mai sus deschide posibilități largi de utilizare la cele mai variate probleme, căci structuri ca cele de mai sus, la al căror studiu se pot utiliza diverse capitole ale matematicii, apar în domenii pe care cercetătorul străin de preocupările matematicilor contemporane pur și simplu nu le imaginează.

Rămîne însă faptul că aplicarea matematicii nu se realizează astăzi în orice domeniu al istoriei, ci numai în acele domenii și probleme în care se manifestă fie relații numerice și spațiale, fie relații izomorfe cu acestea.

În ceea ce privește ramura matematicii care ne interesează, în cazul nostru statistica matematică, se constată de asemenea faptul că aceasta a fost aplicată în special pentru prelucrarea informațiilor istorice cuantificate.

Aceasta nu înseamnă excluderea caracteristicilor calitative din cîmpul de preocupări al statisticii matematice. Statistica matematică

⁶ Sorin Cristian Niță, *Establishing the linkage of different variants of a Romanian chronicle*, în *Mathematics in the Archaeological and Historical Sciences*, Edinburgh, 1971, p. 401 și urm. Acest volum cuprinde numeroase lucrări în care studiul descrierii obiectelor arheologice pornește de la considerarea acestor obiecte ca puncte în spațiu.

⁷ Mária Coja, Pierre Dupont, *Histria V Ateliers céramiques*, București, Paris, 1979.

⁸ A. Regnier, *op. cit.*, p. 16

studiază însă și caracteristicile calitative care de multe ori pot fi și ele cuantificate. O caracteristică calitativă se poate cuantifica dacă se *numără* cazurile în care ea apare sau nu apare, cu alte cuvinte, dacă se numără evenimentele sau obiectele care posedă sau nu acea caracteristică calitativă.

Fiind perfect conștienți de posibilitatea apariției în orice moment a unor noi și neașteptate direcții de aplicare a matematicii în cercetarea istorică, considerăm că în momentul actual extinderea folosirii *statisticii matematice* în istorie va fi înlesnită, iar rezultatele vor fi mai interesante, mai rapide, dacă se va începe cu studierea relațiilor *numerice*, cuantificate sau cuantificabile, dintre evenimentele și fenomenele istorice⁹.

Fără îndoială, această restricție limitează cimpul de aplicații în istorie al *statisticii matematice*. Restricțiile sînt însă mai puțin severe decît ar părea la prima vedere celor nefamiliarizați cu metodele cercetării cantitative. Căci aceste metode, respectiv metodele bazate pe cuantificarea fenomenelor, mai exact a *informațiilor* despre fenomene, sînt aplicabile și unor cuprinzătoare clase de probleme socotite de obicei, dar în mod greșit, ca fiind *exclusiv* de domeniul analizei calitative.

Am subliniat cuvîntul *exclusiv* pentru că orice problemă a cercetării istorice impune și o analiză calitativă. Singura diviziune, justificată astăzi, din acest punct de vedere, este aceea dintre : a) probleme istorice care pot fi studiate prin analize calitative și cantitative¹⁰; b) probleme istorice care, cel puțin astăzi, pot fi studiate numai prin analiză calitativă.

Mai trebuie avut în vedere că statistica matematică se ocupă, după cum îi arată numele, de date statistice cuantificate, statistice într-un sens special. Trebuie să facem anumite precizări relativ la diferența existentă între o caracteristică *generală* și o caracteristică *statistică*. Caracteristica *generală* a unei colectivități de obiecte este inerentă fiecărui element al acelei colectivități. Cînd spunem : „limbile română, italiană, franceză, spaniolă, portugheză sînt romanice”, romanice este o caracteristică referitoare la fiecare din limbile citate, o caracteristică proprie fiecărui element al clasei limbilor romanice. Caracteristica *generală* se referă la *fiecare element* al unei clase de obiecte (după cum caracteristica particulară se referă la fiecare element al unei *subclase* de obiecte).

Caracteristica *statistică* nu este proprie *fiecărui element* al unei clase, subclase, sau altei colectivități de obiecte. Caracteristica statistică este proprie numai unei colectivități de obiecte luate în întregul ei¹¹. Cînd spunem, de exemplu, „în 1939, 80% din populația României trăia în mediul rural”, 80% este o caracteristică a colectivității „populația României din 1939” și nu caracteristica individuală a vreunui element, al unui

⁹ Subliniem că ne referim la posibilitățile aplicării *statisticii matematice*, și nu a altor discipline matematice în cercetarea istorică.

¹⁰ De altfel, însăși conceptele de măsură și măsurare presupun luarea în considerare alături a caracteristicilor cantitative cît și a celor calitative ale obiectelor.

¹¹ Despre conceptul de colectiv statistic vezi Octav Onicescu, *Statistica și sociologia*, în „Arhiva pentru știință și reformă socială”, IX (1931), nr. 4. Noțiunea de „Gesamtheit”, în sens de totalitate, ansamblu, colectivitate de obiecte, propusă în 1868 de G. Knapp, a fost preluată apoi cu denumiri schimbate și respectiv traduse de statisticieni și logicieni nu numai din Germania dar și din diverse țări, care și-au propus să construiască teoria conceptelor de „grup”. Vezi expunerea și bibliografia la B.N. Piatnițin, *Filozofskie problemi veroiatnostnîh i statisticeskih metodov*, Moscova, 1976, p. 153.

locuitor al țării (de altfel „80%” în legătură cu un singur locuitor nici nu are sens).

La fel, dacă spunem „în bătaia de la Vaslui oastea lui Ștefan cel Mare era formată în majoritate din țărani liberi”, caracteristica „majoritate de țărani liberi” aparține unei colectivități de indivizi (oastea Moldovei), este deci o caracteristică statistică.

Cînd spunem „au fost trei războaie pornite de Vasile Lupu împotriva lui Matei Basarab”, *trei* se referă la o colectivitate de acțiuni ale aceleiași persoane, este deci o caracteristică statistică. Cînd spunem „retribuția medie a muncitorului român era în 1975 de 1 600 lei (?)” nu avem în vedere un muncitor individual, membru al unei clase, iar afirmația noastră se referă de fapt la caracteristica *colectivității* „muncitorii români”.

Statistica, se spune de obicei, studiază *fenomenele de masă*, sugerîndu-se ca preocupare *exclusivă* a statisticii colectivitățile *foarte mari* de obiecte, evenimentele care se repetă de un foarte mare număr de ori *în aceleași condiții*. Această definiție este legată de rolul mare pe care îl are în statistică studierea fenomenelor *probabilizabile* care presupun într-adevăr repetarea unor evenimente în aceleași condiții de un *număr mare* de ori. Metodele statistice pot fi aplicate însă și la fenomene neprobabilizabile sau în general la colectivități mici de obiecte. Considerăm de aceea mai potrivită definirea statisticii matematice ca o ramură a matematicii care studiază caracteristicile statistice ale colectivităților de obiecte și fenomene.

Aceasta nu înseamnă că din cîmpul de preocupări ale statisticii matematice ar fi absentă cercetarea caracteristicilor *nestatistice* ale evenimentelor și obiectelor. Dar caracteristicile nestatistice sînt studiate de statistica matematică în scopul construirii așa numiților *indicatori* statistici, care pun în lumină caracteristicile statistice.

De exemplu, pentru a stabili astfel de caracteristici statistice precum ar fi *proporția* locuitorilor României care în 1939 locuiau în mediul rural, sau proporția ostașilor moldoveni din 1475 care erau țărani liberi, a trebuit să se cerceteze mai întîi caracteristicile nestatistice „locuitor din mediul rural”, sau „țăran liber”. Caracteristicile nestatistice sînt studiate în cazul statisticii matematice ca o etapă *intermediară* în vederea elucidării caracteristicilor statistice.

Fără a prejudicia asupra *viitoarelor* posibilități de folosire a statisticii matematice la studierea asociației între fenomenele istorice, fără a pierde din vedere indisolubila legătură dintre analiza *calitativă* și cea *cantitativă* a acestor asociații, putem spune că în stadiul actual folosirea în domeniul cercetării istorice a metodelor statistico-matematice de cercetare a asociației dintre fenomene este posibilă mai ales în problemele în care informațiile disponibile sînt informații cuantificabile privitoare la caracteristicile statistice ale unor *colectivități* de obiecte sau fenomene istorice.

Metodele de măsurare a asocierii dintre fenomene elaborate de statistica matematică, sînt de fapt metode de măsurare a dependenței dintre fenomene.

În terminologia statisticii matematice prin „măsurile asociației” se înțeleg de obicei numai măsurile asociației între caracteristicile calitative, măsuri bazate pe *numărarea* cazurilor de apariție și neapariție a acestor caracteristici. Aici înțelegem prin asocierea între fenomene, legătura (de succesiune sau concomitentă) între fenomene și caracteristicile

lor, indiferent de natura (cantitativă sau calitativă) a caracteristicilor. De ce este importantă studierea și mai ales măsurarea asociației, dependenței între fenomenele istorice?

În măsura în care se vrea științifică, cercetarea istorică își propune să depășească simpla *descriere* și narare a evenimentelor și să dezvăluie *condițiile determinante* ale producerii și desfășurării evenimentelor și proceselor istorice. Dezvăluirea *relațiilor de condiționare* dintre fenomene este o trăsătură distinctivă a cercetării științifice a istoriei. Or, relația de condiționare se definește în mod frecvent ca fiind *relația de dependență a unui fenomen de alte fenomene*. Știința studiază condiționarea fenomenelor tocmai în acest sens, al factorilor de care *depind*, care *influențează*, care *determină* desfășurarea fenomenelor¹². *Dicționarul limbii române contemporane* consemnează ca primă accepție a cuvântului condiționare: „stabilirea unui raport de dependență”.

Dependența apare în primul rând ca o relație în cadrul căreia apariția, dispariția, variația unui fenomen sau ansamblu de fenomene este asociată (precedată, însoțită, urmată) de apariția, dispariția, variația altui fenomen sau ansamblu de fenomene. Dar pe lângă asocierea între variațiile fenomenelor (apariția sau dispariția sint și ele variații), dependența mai presupune *influențarea*, determinarea unui fenomen de către alte fenomene. Tocmai de aceea, caracterizării relației de condiționare ca relație de dependență i se adaugă uneori și elementul influențării. Definirea *influențării* pune probleme mai complicate, dar mai puțin legate cum vom vedea de problemele care țin de statistica matematică. De aceea considerăm noțiunea de influențare ca noțiune primitivă, care nu are nevoie de definiție și al cărei conținut este intuitiv¹³.

Uneori și în lucrările de statistică matematică dependența este *principal* definită prin *influențare*¹⁴. Dar în practică, măsurarea a ceea ce lucrările de statistică matematică denumesc „dependență” se reduce la măsurarea *asocierii* între variațiile fenomenelor, și nu poate arăta dacă această asociație între variațiile fenomenelor exprimă și o *influențare* a unora dintre fenomene de către altele. Sensul curent al noțiunii de dependență între fenomene, la care se referă așa numitele „măsuri ale dependenței” elaborate de statistica matematică este deci altul decît sensul noțiunii de dependență (între fenomene) la care se referă lucrările filosofice sau de științe sociale inclusiv cele de istorie.

În statistica matematică, conceptul de *condiționare* are de asemenea un alt sens decît cel dat *relației de condiționare* în lucrările de filosofie și științe sociale. În statistica matematică, prin condiția producerii unui fenomen A, se înțelege pur și simplu o împrejurare oarecare, care apare înaintea, în timpul sau ulterior producerii fenomenului A, indiferent dacă între această împrejurare și fenomenul de referință există sau nu o relație

¹² Vezi articolul „Condiție”, *Mic dicționar filozofic*, București, 1969, p. 63.

¹³ Influențarea presupune acțiunea unui fenomen asupra altuia. În domeniul proceselor fizice și biologice influențarea presupune transferul de materie, energie, informație de la un fenomen la altul. În viața socială, în istoria umană, care sînt manifestări ale acțiunilor conștiente ale oamenilor, influențarea presupune în plus reflectări ale acestor transferuri în conștiința oamenilor și comunicări ale reflectărilor conștiente.

¹⁴ S.V. Suhodolski, *Osnovi matematičeskoj statistiki dlja psihologov*, Leningrad, 1972, p. 21; William R. Klecka, *Discriminant Analysis*, Sage Publications, Beverly Hills, London, 1986.

de dependență. Dacă în statistica matematică, se vorbește despre „evenimentul A condiționat de evenimentul B” nu înseamnă neapărat că evenimentul A este și dependent de evenimentul B. În terminologia statisticii matematice (căci problema este o problemă a terminologiei utilizate și nu a naturii fenomenelor studiate), evenimentul A condiționat de evenimentul B poate fi, după caz, dependent sau independent de B.

„Condiție”, în terminologia statisticii matematice are un sens apropiat de unul din sensurile cuvântului „condiție” în limbajul comun și anume tocmai de sensul de „împrejurare”, „circumstanță”¹⁵.

Aceste deosebiri de terminologie au trebuit să fie consemnate spre a se evita confuziile; dar ele nu constituie în nici un fel o piedică în utilizarea statisticii matematice. Important este că aparatul statisticii matematice permite măsurarea unui element esențial al relației de condiționare dintre fenomene și anume măsurarea asocierii dintre fenomene, ceea ce ușurează dezvăluirea relațiilor de dependență, de condiționare. Fără relații de asociere între variațiile fenomenelor, inclusiv între apariția și dispariția lor, nu există nici relații de condiționare, iar de la evidențierea unor relații de asociere se poate ajunge în cele din urmă la evidențierea unor relații de condiționare.

Or, evenimentele și procesele istoriei constituie cimpul de interferență a nenumărate acțiuni și interacțiuni. Fiecare eveniment și proces al istoriei este rezultatul unui complex de condiții, numeroase și heterogene. Unii contestă caracterul științific al istoriei pornind tocmai de la ideea că fiecare eveniment istoric, fiind rezultatul unei țesături de influențe diverse, descoperirea și ierarhizarea cauzelor este imposibilă. Fără a admite *imposibilitatea* dezvăluirii condițiilor determinate ale fenomenelor istorice, nu putem să nu recunoaștem *marile dificultăți* ale acestei dezvăluiri și în special ale descoperirii legităților, regularităților din domeniul proceselor istorice. Tocmai la rezolvarea acestor dificultăți poate ajuta statistica matematică. Deoarece caracteristicile statistice sînt tocmai caracteristici ale unor colectivități de obiecte, statistica matematică, care le studiază, se ocupă printru altele de dependențele din *cadru colectivităților* de fenomene și obiecte și a dependențelor *dintre* aceste colectivități, dependențe specifice, denumite statistice. Dependența *statistică* este o dependență care se manifestă nu între elemente și fenomene *individuale*, ci între *colectivități* de fenomene. Măsurile de asociere elaborate de statistica matematică permit depistarea și ierarhizarea dependențelor *statistice* care se manifestă în fenomenele și procesele istorice. Măsurile de asociere statistică deschid astfel posibilitatea descoperirii legităților statistice specifice acelor relații de condiționare dintre fenomenele și procesele istorice, care prezintă caracteristici statistice cuantificabile.

Să luăm, de exemplu, intelectualii din țările române din secolul XVII.

Istoricul Andrei Pippidi a strîns și a sistematizat o bogată documentare pe baza căreia a stabilit *proporția* intelectualilor originari din fiecare din cele trei țări române și *proporția* intelectualilor care au lucrat în fiecare

¹⁵ Cînd se spune, cum s-a spus și în rîndurile de mai sus, că știința cercetează „condițiile determinate” ale fenomenelor se arc în vedere sensul *comun* al cuvîntului „condiție”, care admite și „condiții nedeterminante”, sau existența unui fenomen A condiționat (adică precedat, sau însoțit) de B, dar totodată independent de B.

din țările române. Există o asociere și o condiționare între proporția intelectualilor *născuți* într-o anumită țară și proporția intelectualilor care au lucrat în țara de origine? Și dacă există o asociere între cele două proporții, atunci ce fel de asociere, și cât de puternică? Sau să luăm un alt exemplu. Avem date despre cuantumul arenzii plătite de țărani moșierilor în 1906 în cele 32 de județe ale României și date privitoare la proporția țăranilor fără pământ în totalul țăranilor. Există o asociere și o condiționare și dacă ea există care îi este natura și *cât este de puternică* această asociere între grupurile de valori ale celor doi indicatori, arenda țărănească și proporția țăranilor lipsiți de pământ?

La întrebări de acest fel și la altele asemănătoare răspunsul poate fi înlesnit de utilizarea măsurilor elaborate de statistica matematică.

Aici trebuie însă să aducem o precizare importantă. Explicația istorică presupune dezvăluirea relațiilor de condiționare dintre fenomenele istorice. Relația de condiționare, după cum am arătat, este mai bogată decît relația de asociere între variațiile fenomenelor, mai bogată decît relația de dependență în sensul utilizat de statistica matematică cu prilejul elaborării așa numitelor „măsurî de dependență”, căci presupune și relația de influențare. Tocmai de aceea descoperirea unei relații de asociere între fenomene nu înseamnă întotdeauna și descoperirea unei relații de condiționare. Numai dacă asocierea între fenomene sau caracteristicile lor poate fi considerată ca expresia unei influențări se poate accepta existența unei relații de condiționare între ele. Dezvăluirea relațiilor de influențare cere cunoașterea variatelor caracteristici ale fenomenelor și ale desfășurării lor, atît a caracteristicilor cantitative cît și a celor calitative, iar în cazul fenomenelor istorice nu este posibilă decît prin recurgera la analiza calitativă a fenomenelor. Și din acest punct de vedere, folosirea metodelor statisticii matematice impune imbinarea analizei cantitative eu analiza calitativă.

Mai departe, relațiile de condiționare pot fi de diverse tipuri. În cadrul relațiilor de condiționare în sensul larg al definiției de mai sus, se face distincția între relația de *cauzare*, de generare a unui fenomen de către altul pe de o parte și relația de *condiționare în sens strict*. Spre deosebire de cauză, sau condiție cauzală, prin condiție în sens strict se înțelege un fenomen care, fără a genera efectul, face *posibilă* acțiunea cauzei, o grăbește sau o întirzie, o stimulează sau o frînează.

Dacă se examinează doar raportul dintre noțiunile de cauză și condiție în sens strict atunci distincția între cele două concepte rămîne relativă, și depinde în mare parte de sistemul de referință, de punctul de vedere din care este studiat un anumit fenomen. Distincția devine însă mai tranșantă dacă se au în vedere pe lingă cauze sau condiții cauzale și condițiile structurale și funcționale.

Toate aceste tipuri de condiții, cauzale, funcționale, structurale, presupun relații de asociere a fenomenelor, la a căror dezvăluire, în cazul informațiilor istorice cuantificate privitoare la caracteristicile unor colectivități de obiecte sau fenomene, poate ajuta statistica matematică. Pentru a distinge, în cazul diverselor relații de condiționare dintre fenomenele istorice, relațiile cauzale de cele funcționale, structurale și de alt gen, este necesară și aici analiza calitativă a fenomenelor, valorificarea

tuturor informațiilor disponibile, atât a celor cantitative cât și a celor necantitative ¹⁶.

Rostul acestor observații este de a sublinia necesitatea îmbinării, în cercetarea istorică, a metodelor cantitative și calitative ¹⁷. Aparatul statisticii matematice permite deci dezvăluirea și măsurarea unor relații de asociere între variațiile fenomenelor istorice, relații care prin metodele obișnuite nu pot fi depistate sau măsurate, dar *interpretarea* rezultatelor obținute cu ajutorul statisticii matematice este posibilă numai prin îmbinarea tuturor metodelor cercetării istorice, atât a celor cantitative cât și a celor tradiționale.

L'UTILISATION DES MÉTHODES STATISTIQUES DANS L'ANALYSE DES PHÉNOMÈNES HISTORIQUES. UN POINT DE VUE

résumé

L'étude présente au public intéressé par la mise en pratique des méthodes statistiques dans le domaine de l'histoire, quelques considérations concernant les possibilités de réaliser des associations entre les phénomènes historiques, en prêtant à la notion d'association un sens plus large, celui de rapport, groupement entre l'apparition, la disparition, la variation des phénomènes et de leurs caractéristiques, qualitatives ou quantitatives.

À partir d'une discussion autour de l'opportunité d'utiliser, dans l'analyse historique, la statistique mathématique en général, et en particulier les méthodes de mesurage de l'association, on met en évidence l'importance qui revient au fait de préciser les conditions déterminant la production et le déroulement des événements et des processus historiques, les relations de conditionnement entre les phénomènes, fréquemment définies comme des relations de dépendance d'un phénomène en fonction d'autres phénomènes.

La découverte et l'analyse des relations de dépendance, de conditionnement, la hiérarchisation des causes, la découverte des lois et des régularités dans le domaine des processus historiques peuvent être facilitées justement par les méthodes de mesurage de l'association mises au point grâce à la statistique mathématique.

¹⁶ Pentru analiza relațiilor structurale în statistica matematică au fost elaborate unele metode speciale (analiza factorială), care cer cunoștințe matematice complexe ce depășesc obiectul acestui articol. Măsurile de asociere dintre fenomene pot fi utilizate și pentru descrierea și clasificarea fenomenelor, clasificarea statistică fiind de asemenea un capitol special al statisticii matematice. Vezi și *The Fascination of Statistics*. Edited by Richard J. Brook, Gregory C. Arnold, New York and Basel, 1986.

¹⁷ Jacques Janssen, Jean-François Marcotorchino, Jean Marie Proth, *New Trends in Data Analysis and Applications*, North-Holland, Amsterdam, New York, Oxford, 1983.

EPIDEMII DE CIUMĂ LA SIGHIȘOARA ÎN SECOLELE XVI—XVII : CONSECINȚE DEMOGRAFICE

GERNOT NUSSBÄCHER

I. DATE DEMOGRAFICE PRIVIND POPULAȚIA ORAȘULUI SIGHIȘOARA ÎN SECOLELE XV—XVII

Primele date privind locuitorii orașului Sighișoara, care ne-au parvenit din documente, nu se referă la locuitori — indivizi, ci la locuitori impozabili, respectiv la capii gospodăriilor care contribuiau la plata impozitelor. De aceea, aceste cifre au fost înmulțite cu un coeficient de 4, 4,5 sau 5, pentru a afla numărul locuitorilor cel puțin cu oarecare aproximație.

Cel mai vechi astfel de recensământ păstrat, efectuat pe teritoriul celor „Șapte Scaune”¹ în anul 1488, prezintă populația Sighișoarei în felul următor :

„Schesburch habet hospites (= „oaspeți”, locuitori cu drepturi politice depline)	600
inquilimos (= „jeleri”, locuitori fără case proprii, deci cu drepturi limitate)	20
servitores civitatis (= „slujbași ai orașului”, scutiți de impozit)	3
molas (= „mori”, morarii fiind scutiți de impozite)	2
pauperes (= „săraci”, care nu puteau plăti impozite)	9
pastores (= „păstori de vite”, scutiți de impozite)	4” ²

În cadrul celor „Șapte Scaune”, orașul Sighișoara era al doilea oraș după Sibiul, care avea atunci 951 gospodării și 173 de jeleri³.

După peste patru decenii, în anul 1532, următorul recensământ enumeră la Sighișoara : „Itam Schesburk hat vyrt (gospodari) 483”⁴.

Scăderea evidentă a populației impozabile din Sighișoara se datorează în mare măsură epidemiilor de ciumă, care au bintuit în anii 1511 și 1530—1531 și în părțile Sighișoarei⁵.

¹ cf. Gernot Nussbächer, *Din cronici și hrisoave*, București, 1987, p. 14 și 39.

² Dr. Albert Berger, *Volkszählung in den 7 und 2 Stühlen, im Bistritzer und Kronstädter Distrikte von Ende des XV. und Anfang des XVI. Jahrhunderts*, în „Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, 17, 1894, p. 68.

³ *ibidem*, p. 56.

⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, II, Brașov, 1889, p. 283.

⁵ Karl Fabritius, *Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation*, Sibiu, 1875, p. 243, 247: cf. Paul Binder, *Epidemiile de ciumă din Transilvania secolului al XVI-lea (1511—1603)*, în vol. *Momente din trecutul medicinei. Studii, note și documente*, sub redacția dr. G. Brătescu, București, 1983, p. 100.

Abia peste o jumătate de secol, din anul 1589, dispunem de alte date demografice privind orașul Sighișoara, anume lista nominală a contribuabililor și a coeficientului lor de impunere efectuată la 6 aprilie 1589⁶. Acest recensământ cuprinde în total 848 de nume ale capilor de familie, din care 114 sînt femei, de multe ori văduve. Cîteva nume apar de două ori, cînd un contribuabil avea două imobile pentru care plătea impozit.

După o perioadă de două decenii, în urma evenimentelor războinice și a ciumei de la începutul secolului al XVII-lea, un recensământ din anul 1609 specifică: „Seghesuar civitas habet cives circiter nro. 413”. Numărul jelerilor și al văduvelor este necompletat⁷.

Din nou ne lipsesc date pentru jumătate de secol, pînă cînd în 1660 aflăm că la Sighișoara 828 de contribuabili plătesc „taxa capitalis” (= impozit pe cap), iar în 1661 numărul lor este de 831⁸. La începutul anului 1663, după ce o epidemie de ciumă a făcut ravagii la Sighișoara, în oraș erau impuși 683 de capi (de gospodărie) și 43 de slugi⁹.

În deceniul următor, populația Sighișoarei crește din nou, ajungînd în anul 1671 la 706 cetățeni, 103 jeleri și 154 de văduve¹⁰.

II. DATE DESPRE EPIDEMIILE DE CIUMĂ LA SIGHIȘOARA ÎN SECOLELE XVI—XVII

Cronicarii sighișoreni din secolul al XVII-lea, îndeosebi Georg Kraus (1607—1679), care a fost notar al orașului Sighișoara între anii 1646—1679, în operele lor ne-am lăsat mai multe știri privind epidemiile de ciumă care am bîntuit la Sighișoara.

O primă știre se referă la ciuma din 1553 (—1554)¹¹, care s-a răspîndit din Brașov în toată Transilvania, însă fără vreo mențiune specială privind Sighișoara¹².

Mai multe știri avem despre epidemia de ciumă din anii 1573—1575 de la Sighișoara. „Chronica Civitatis Schaesburgensis” menționează ciuma din 1573 ca fiind de o amploare mai mare¹³. Un „Memorial” al notarului Georg Kraus din 1676 specifică că în orașul și în scaunul Sighișoara, epi-

⁶ Arhivele Statului Brașov (în continuare A.S.B.), fond Primăria Sighișoara, seria Socoli anuale Nr. 17 a/1589, p. 29—54; cf. Gernot Nussbächer, *Linitatio civitatis Anno 1589*, în „Neuer Weg” 41, nr. 12374 din 14 martie 1989 și nr. 12392 din 4 aprilie 1989.

⁷ A.S.B., fond Primăria Sighișoara, A.O.S., nr. 542 „Connumeratio civitatis et sedis Seghesvar 1609”, p. 11.

⁸ A.S.B., fond Primăria Sighișoara, A.O.S., Nr. 1339, p. 1: „Taxa capitalis pro civitate ac Sede Saxomicali Segesmar, ad annum 1660 fide mediante consignata. Civitas habet capita 828; p. 2: „Taxa capitalis ad annum 1661 fide mediante consignata. Civitas habet capita 831”.

⁹ A.S.B., fond Primăria Sighișoara, A.O.S. Nr. 1342, „Consignatio administrationis unius Imperialis Taxae, Civitatis ac Sedis Segesuar, fide mediante facta et sigillo eiusdem civitatis usuali corroborata, Anno 1663 die 7 Febr. Civitas Segesuar habet capita Nro. 683, servorum capita Nro. 43”.

¹⁰ Franz Zimmermann, *Connumeratio civitatis et sedis Segesuariensis, et cetera ad annum 1671*, în „Korrespondenzblatt”..., 17, 1894, p. 139: „Civitas habet 706 cives, 103 inquilinos, 154 viduās”.

¹¹ cf. Paul Binder, *op. cit.*, p. 101—102

¹² Johanniss Goebel et Georgii Wachsmann (recte: Georgii Kraus), *Chronico civitatis Schaesburgensis 1514—1663*, în vol. G. Joseph Kemeny, *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, II, Cluj, 1840, p. 93.

¹³ *ibidem*; „1573 grassieret die Pest zienlich in Schaesburg”.

demia a făcut mai multe mii de victime¹⁴. Cronicarul sibian Mathias Miles consemnează faptul că ciuma violentă din 1573 a reapărut în anul 1575¹⁵. Din documente de arhivă reiese, că sfatul oraşului Sighişoara a luat încă din luna iulie 1572 măsuri pentru a feri locuitorii oraşului de ravagiile epidemiei care bîntuia atunci la Braşov, interzicînd accesul braşovenilor şi locuitorilor din Ţara Birsei la Sighişoara¹⁶. Socotelile oraşului Sighişoara consemnează cheltuieli speciale pentru ciocli şi săpături de morminte în lunile ianuarie, octombrie şi noiembrie 1574¹⁷ şi în lunile august pînă în decembrie 1575¹⁸.

După circa un deceniu, o nouă epidemie de ciumă a bîntuit în diferite părţi ale Transilvaniei¹⁹. Cronicarul Georg Kraus menţionează că ea a făcut din nou mii de victime în oraşul şi scaunul Sighişoara în anul 1586²⁰.

Despre epidemia de ciumă din anul 1603, cronicarul Georg Kraus ne informează că atunci au murit circa 2.000 de locuitori ai oraşului Sighişoara, şi încă 700 de cerşetori, care se refugiaseră la Sighişoara închegînd o „tabără” în piaţa de jos a oraşului. Cerşetorii au fost înmormîtaţi pe cheltuiala oraşului²¹. Acelaşi cronicar menţionează pe scurt ciuma din anul 1622, fără să menţioneze apariţia ei şi la Sighişoara²². În literatura de specialitate, se cunoaşte pînă acum numai o menţiune, că epidemia din anii 1622—1623 a bîntuit şi la Sighişoara²³. Matricolele bisericii evanghelice din Sighişoara au păstrat însă o imagine exactă asupra epidemiei, care a făcut ravagii în lunile iulie 1623 — februarie 1624, fiind cauza majorităţii deceselor²⁴.

Din analiza înregistrărilor reiese îmbolnăvirea şi decesurile în cadrul familiilor. După cum a început statistica, în luna iulie 1623 erau 10 case

¹⁴ Georg Krauss, *Schaessburger Chronik*, ed. Dr. Fritz Mild, Sighişoara, 1926, p. 23: „Im Jahr 1572 (recte: 1573). Hat die Pest in gantz Siebenbürgen grassiret, und seyn allhier in der Stadt und Stuhl viell tausend Menschen gestorben...”.

¹⁵ Matthias Miles, *Siebenbürgischer Würg-Engel*, Sibiu, 1670, p. 139; „Anno 1573... die Pest grassiert zu Schessburg hefftig. Anno 1575. Auch reget sich die Pest zimbliger massen in Schessburg abernall”.

¹⁶ A.S.B., fond Primăria Braşov, Colecţia de documente Stenner, seria latină, vol. I, nr. 164 din 18 iulie, 1572, publicat parţial în Hurmuzaki-Iorga *Documente privitoare la istoria românilor*, XV, 1, Bucureşti, 1911, nr. 1208, p. 652 (cu data greşită 25 iulie 1572).

¹⁷ A.S.B., fond Primăria Sighişoara, Socoteli anuale, nr. 8/1574 (A.O.S., nr. 1139), p. 31 (patru ciocli primeau ca retribuţie lunară 16 florini; săparea unui mormînt era plătită cu 16 denari).

¹⁸ A.S.B., fond Primăria Sighişoara, Socoteli anuale, nr. 9/1575 (A.O.S., nr. 42), p. 34: „Ratio pollinctorum” (patru ciocli aveau o retribuţie lunară de 17 florini, iar săparea unui mormînt costa 10 denari).

¹⁹ cf. Paul Binder, *op. cit.*, p. 104—107.

²⁰ Georg Krauss, *Schaessburger Chronik*, *op. cit.*, p. 23: „... ebenernnaaszen Anno 1586 ist groszer Sterb in Land und auchh ier bey uns allhier gewesen”, ... „daz auch allhier bey uns vielles Volck hinweggestorben”.

²¹ cf. Joseph Kemeny, *Deutsche Fundgruben*, vol. I, p. 191; II, p. 99—100; Georg Krauss, *Schaessburger Chronik*, p. 29, 78—79.

²² Georg Krauss, *Cronica Transilvaniei 1608—1665*, Traducerea şi studiul introductiv de G. Duzinchevici şi E. Reus-Mirza, Bucureşti, 1965, p. 56.

²³ Paul Binder, *Epidemiile de ciumă din Transilvania în secolul al XVII-lea (1622—1677)*, în vol. *Apărarea sănătăţii ieri şi azi. Studii, note şi documente*, sub redacţia dr. G. Brătescu, Bucureşti, 1984, p. 52.

²⁴ Parohia evanghelică Sighişoara, Matricola botezaţilor, cununilor şi morţilor, vol. I, p. 475—482: 6 iulie 1623: „Imitium pestis Segeswariensis. Moritur Iustina, filia D. Georgii Leonis peste enecta”. Ultimul deces la 12 februarie 1624 „Catharina, filia Valentini Textoris, peste”.

infectate, iar în luna august — 27 case, ulterior însă s-a renunțat la completarea statisticii. Frecvența maximă a decesurilor a fost de șapte morți într-o zi, ceea ce s-a întâmplat la 2, 19 și 22 septembrie 1623. Matricola consemnează încă trei cazuri sporadice de ciumă în 19 ianuarie, 11 februarie și 19 decembrie 1625 ²⁵.

Luna	Total morți	Morți de ciumă
iulie 1623	20	10
august 1623	59	54
septembrie 1623	107	97
octombrie 1623	62	59
noiembrie 1623	22	20
decembrie 1623	11	4
ianuarie 1624	13	4
februarie 1624	11	1
	305	249

Cronicarul Georg Kraus menționează pe scurt și ciuma din anul 1633 ²⁶, iarăși fără să precizeze efectele ei la Sighișoara. Matricola arată că în 1633 au fost trei morți de ciumă la 26 octombrie, 13 noiembrie și 29 decembrie. În ianuarie 1634 au murit de ciumă doi copii, în februarie cinci și în martie 3 copii. În lunile aprilie—septembrie 1634 nu s-au înregistrat decesuri cauzate de ciumă. În luna octombrie 1634, din 15 morți au murit 12 de ciumă, iar în noiembrie din 21 morți 8 au fost victime ale epidemiei, care după aceea a încetat ²⁷.

În luna noiembrie 1636 ciuma a început din nou la Sighișoara, cu doi copii morți la 8 noiembrie și alți doi la sfârșitul lunii. În 14 decembrie 1636 a murit un bărbat de ciumă, iar în 16 februarie 1637 a mai decedat un copil ²⁸.

Marea epidemie de ciumă din anul 1646 este prezentată într-o descriere dramatică de către cronicarul Georg Kraus, care a fost martor ocular al evenimentelor și a pierdut chiar pe soția sa și un fiu nou născut ²⁹. Kraus scrie : „În acest an a bintuit ciuma în toată Ungaria și Transilvania. Mai ales aici, la Sighișoara, au murit din iunie pînă în decembrie 4.676 de suflete, mai ales dintre bărbații cei mai buni, în care se puseseră multe nădejdi... Zilnic erau mulți morți; mai ales cînd creștea luna nouă, și numărul morților era în creștere; astfel în zilele din ajunul lunii pline s-au numărat zilnic 50 pînă la 55 de morți, număr care, slavă Domnului, n-a mai fost depășit. Cînd luna scădea, se micșora și numărul morților... Învățătura zilnică a dovedit..., că ciuma este molipsitoare, căci s-a dovedit că în întregul oraș n-a mai rămas nici o casă în care să nu fi intrat. Dimpotrivă, satele din cuprinsul scaunului (administrativ Sighișoara) care s-au ferit de oraș au rămas neatinse. Tot așa și 63 de suflete care plecaseră

²⁵ ibidem, p. 484 și 487.

²⁶ Georg Krauss, *Cronica*, p. 87.

²⁷ Matricola, vol. I, p. 509—513.

²⁸ ibidem, p. 518—519.

²⁹ Georg Krauss, *Schuessburger Chronik*, p. 15

din oraș la timpul potrivit au rămas în viață... ”³⁰. Istoricul Georg Daniel Teutsch a constatat că în matricola Sighișoarei pe acel an, din august până în noiembrie au fost înregistrați 1.602 morți, într-o zi fiind chiar 38 de decese³¹.

Situația epidemiei se prezintă în lumina datelor din matricole în felul următor³²:

	Luna	Total morți	Morți de ciumă
1646	iunie	34	21
	iulie	271	255
	august	441	441
	septembrie	629	629
	octombrie	408	408
	noiembrie	105	105
	decembrie	37	37
1647	ianuarie	12	10
		1937	1906

Verificând aceste cifre, se poate constata că pentru perioada august — noiembrie 1646 suma parțială a morților de ciumă este de 1.583. De asemenea numărul total este sub jumătatea celor 4.676 de morți indicați de notarul orașului Georg Kraus. De altfel, în matricola morților există la pagina 592 o notă marginală „Summa 2000(300)38”, deci 2.338 de morți, care ar fi numărul total al celor decedați până la începutul lui noiembrie 1646. Chiar dacă între pagina 550 și 551 lipsește o filă dublă din matricolă, pentru perioada 7 septembrie 1645 — 2 iunie 1646, unde se puteau înregistra circa 120 de morți, prin adăugarea lor nu rezultă un total de 2.338. Rămîne ca o posibilă explicație și posibilitatea, că în disperarea generală, în matricolă nu au fost trecute toate decesurile, sau numai acelea pentru care s-au încasat taxe pentru înmormîntare. Pentru explicarea diferenței am putea admite eventual că numărul morților din matricolă este incomplet și se referă numai la cei din raza „Cetății” sau „orașului de sus”, respectiv a Bisericii din Deal și a Bisericii Mănăstirii, matricolele pentru Biserica Spitalului și Biserica Leproșilor nefiind păstrate. În acest sens poate fi interpretată o mențiune de la începutul epidemiei, care se referă la înmormîntarea unei slujnice românce în cimitirul Bisericii Spitalului³³.

Georg Kraus, în calitate de notar al orașului, trebuia să țină evidența completă a deceselor, atît din „Cetate”, cît și din „Orașul de Jos” și cele din rîndurile populației românești, neinregistrată în matricola bisericii luterane.

Grozăvia crescîndă a epidemiei se poate urmări din tabelul zilelor cu decese multe, care deci nu cuprinde pe toți cei înregistrați :

³⁰ Georg Krauss, *Cronica*, p. 129.

³¹ G.D. Teutsch, *Geschichte der Siebenburger Sachsen für das sächsische Volk*, vol. I, ediția a 4-a, Sibiu, 1925, p. 410.

³² Matricola, vol. I, p. 551 595.

³³ ibidem, p. 551 : „16. Junii 1646. Eoden famula Walachica peste tumulata in co neterio Xenodochiali”.

	iulie	august	septem- brie	octom- brie	noiembrie
1	x	1	22	33	5
2	x	6	23		8
3	x	17	15	23	6
4	x	13	25	18	4
5	x	10	21	10	3
6	x	10	22	17	7
7	5	22	17	22	2
8	x		21	21	1
9	x	7	13	8	6
10	x		14	18	3
11	x	7	23	16	5
12	x	36	31	12	5
13	5		25	18	4
14	x	18	23	8	5
15	x	24	32	12	—
16	x	18	29	7	5
17	x	14	20	12	3
18	x	14	25	10	2
19	7	19	17	13	1
20	x	20	38	9	3
21	8	23	17	11	4
22	x	14	16	7	3
23	x	10	18	11	4
24	8	14	20	10	—
25	8	21	22	14	—
26	9	14	22	16	5
27	11	13	17	12	3
28	5	23	11	10	7
29	7	17	15	10	1
30	8	43	18	8	1
31	8		—	6	—
TOTAL	255	441	629	408	105

Față de tristul record de 38 de morți înregistrați la 20 septembrie 1646, totalul morților pe luna decembrie 1646, de 37 ne pare puțin. Ultimul deces de ciumă a fost la 31 ianuarie 1647³⁴.

Orașul Sighișoara, pentru a face față solicitărilor deosebite cauzate de numărul mare de victime ale ciumei, a angajat, probabil începând cu luna august, un grup special de ciocli cu un salariu de 10 florini pe lună,

³⁴ ibidem, p. 595.

care a fost achitat ulterior, timp de cinci luni, ultima plată de acest fel efectuându-se la 22 ianuarie 1647 ³⁵.

Astfel s-a încheiat cea mai cumplită epidemie de ciumă care se cunoaște că a bîntuit la Sighișoara.

Ultima epidemie de ciumă de la Sighișoara, care dorim s-o prezentăm aici, este cea din anul 1661, despre care cronicarul Georg Kraus face mai multe mențiuni în cronicile sale ³⁶. După cum afirmă el, „în orașul nostru Sighișoara au murit 620 de suflete, printre care erau 113 bărbați tineri dintre cei mai buni” ³⁷.

Matricola decedaților prezintă următoarea situație ³⁸:

	Luna	Total morți	Morți de ciumă
1661	iunie	—	12
	iulie	40	33
	august	43	37
	septembrie	163	149
	octombrie	—	198
	noiembrie	—	116
	decembrie	—	72
	Total		617

Ciuma a continuat să bîntuie și la începutul anului 1662 însă cu puține victime. Ultimul deces de ciumă a fost înregistrat la 14 aprilie 1662. Din cifrele de mai sus rezultă o relativ bună concordanță a cifrelor date de Kraus cu cele din matricole, care pledează pentru buna informare a cronicarului și privitor la ciuma din 1646.

Comparînd evoluția numărului contribuabililor de la Sighișoara în acești ani: 1660 — 828; 1661 — 831; 1663 II — 683 + 43, ajungem la concluzia că diferența de 105 contribuabili prezintă o oarecare asemănare cantitativă cu cei 113 „bărbați tineri” victime ale epidemiei. Astfel rezultă că ciuma din 1661 — 1662 a redus potențialul economic al Sighișoarei cu aproximativ a opta parte a populației active, sau, — dacă scădem slugile — chiar a șasea parte a capilor de gospodărie.

Pentru a ieși din acest impas economic, conducerea orașului a căutat căi de atragere a meșteșugurilor prin reducerea taxelor de intrare în bresle. Aceste taxe crescuseră în mod exagerat, mai ales în prima parte a secolului al XVII-lea, tocmai pentru a frîna aflusul în breslele meșteșugărești. Prin hotărîrea comună a magistratului și a centumvirilor, în prezența staroștilor breslelor, la 23 iunie 1663 s-a hotărît limitarea taxelor de intrare pentru 24 de bresle existente la Sighișoara. Taxele noi stabilite au fost

³⁵ A.S.B., fond Primăria Sighișoara, Socoteli anuale, nr. 51 1646 (A.O.S. nr. 1156), p. 21—23; Registrul socoteli 1638—1651 (A.O.S. nr. 232), p. 415—417 (cu unele diferențe de înregistrare față de socoteala anuală).

³⁶ Georg Krauss, *Cronica*, p. 370, 436, 445, 456, 493, 507, 508, 512; idem, *Schaessburger Chronik*, p. 53; Joseph Kemeny, *Deutsche Fundgruben*, op. cit., II, p. 129.

³⁷ Georg Krauss, *Cronica*, p. 456.

³⁸ Matricola, vol. II, p. 380—402.

fixate în general la 50 — 66% față de cele anterioare, uneori la chiar mai puțin ³⁹.

Chiar dacă pentru epidemiile anterioare nu dispunem de date comparabile, cifrele privitoare la ciuma din 1661 — 1662 sînt grăitoare în ceea ce privește pierderile umane și economice ale orașului Sighișoara.

Nr. crt.	B r e a s l a	Taxa veche	Taxa nouă
1	croitori	76,66	54
2	blănari	83	54
3	cizmari	78,71	43,30
4	aurari	86	43
5	fierari	89	42
6	funari	47	47
7	cositorari	99	41
8	bărbieri	83,50	29
9	măcelari	48,33	36,33
10	țesături	37	27
11	șelari	32	32
12	lăcătuși	26,16	20
13	pielari	56,57	28
14	țimplari	34,60	32
15	butnari	55	37
16	căldărari	44,50	30
17	zidari + dulgheri	(nespecificată)	(rămîne valabilă)
18	cușitari	29	17
19	curelari	66	23
20	mănușari	43,25	18,25
21	rotari	51,10	20,32
22	plslari	36	17,64
23	olari	35,32	17
24	strungari	(nespecificată)	(rămîne valabilă)

Dintr-un memoriu al magistratului orașului Sighișoara din anul 1710 rezultă, că la epidemia de ciumă din anul 1709 au fost aproape 4.000 de morți, ceea ce a redus numărul contribuabililor de la peste 1.000 familii la puțin peste 200 de familii capabile să plătească impozite ⁴⁰. Mutatis mutandis, considerăm că epidemia din 1646 a avut un efect asemănător de distrugător asupra populației și economiei orașului Sighișoara.

Chiar dacă datele expuse mai sus sînt incomplete și prin cercetări de detaliu ar putea fi aprofundate și precizate unele aspecte de amănunt, istoria orașului Sighișoara în evul mediu constituie un caz model pentru prezentarea efectului epidemiilor asupra populației și — implicit — asupra vieții economice a orașului.

³⁹ A.S.B., fond Primăria Sighișoara, Protocolul juridic al magistratului Sighișoara nr. 2 (1636 1668), p. 145 116 și nr. 3 (1668—1725), p. 251—256.

⁴⁰ Joseph Kemeny, *Deutsche Fundgruben*, II, p. 90.

ÉPIDÉMIES DE PESTE À SIGHIȘOARA AUX XVIe – XVIIe SIÈCLES : CONSÉQUENCES DÉMOGRAPHIQUES

résumé

Les premières données concernant les habitants de la ville de Sighișoara sont enregistrées par le recensement effectué sur le territoire des *Septem Sedes* en 1488. Au cours des recensements de 1532 et 1589, on remarque une évidente baisse de la population imposable à cause des épidémies de peste. À la suite du même fléau, au début de l'année 1663 il y avait dans la ville 683 chefs de famille et 43 serviteurs qui payaient les impôts. Pendant la décennie suivante, la population de Sighișoara augmentera de nouveau ; en 1671 elle atteignait 706 citoyens, 103 *inquilini* et 154 veuves. En 1646 eut lieu la plus terrible épidémie de peste. L'épidémie suivante, de 1661 – 1662, réduisit le potentiel économique de Sighișoara de 12% environ sur le total de la population active.

L'histoire de la ville de Sighișoara au Moyen-Âge constitue un cas-mo-dèle à partir duquel on peut présenter l'effet des épidémies sur la population et implicitement sur la vie économique de la ville.

IMPORTANȚA REGISTRULUI MILITAR SECUIESC (1635) CA IZVOR DE DEMOGRAFIE ISTORICĂ*

T. SIMON KINGA

Cercetări recente de specialitate au pus în lumină necesitatea publicării și studierii unor izvoare cuprinzând informații de natură demografică¹. Un asemenea izvor îl reprezintă lustrele militare secuiești.

Așezați la cotitura sud-estică a carpaților, secuii nu erau numai agricultori și crescători de vite, ci îndeplineau, în cursul epocii feudale, și rosturi militare, fiind obligați să vegheze și să apere granițele răsăritene și sud-estice ale Transilvaniei². Pentru a putea îndeplini aceste obligații, ei au trăit în cadrul unor organizații militare, care aveau rostul de a-i pregăti și instrui în vederea luptei cu dușmanii externi. Controlul se realiza periodic, de obicei de două sau trei ori pe an, în cadrul așa-ziselor mustre militare, cind toți bărbații cu obligații oștășești trebuiau să se prezinte în locurile dinainte stabilite cu tot echipamentul prescris pentru genul de arme (pedestrași, pedestrași-puşcași, călăreți etc.) în care slujeau. Mustrele țineau două-trei săptămîni și în cadrul lor, pe lingă instruire, se efectua o riguroasă trecere în revistă a celor prezenți pe baza registrelor militare numite la secui *lustra*³, cuprinzînd numele fiecărui oștean, împreună cu o serie de date ce variau de la caz la caz, dar obligatoriu cuprindeau și genul de arme, care în mare se suprapunea cu starea social-juridică a celui trecut în registru.

Aceste convocări constituiau momente importante în viața secuilor pentru că întrețineau spiritul de luptă și pregătirea militară, oferind, la nevoie, posibilitatea unei rapide mobilizări, esențială pentru o apărare eficientă.

* O variantă a acestui studiu a fost publicată în „Revue Roumaine d'Histoire”, tom XXVIII, nr. 1 2, 1989, p. 69–92.

¹ Ștefănescu Ștefan, *Istorie și demografie*, București, Edit. Academiei, 1967; Roman, Louis, *Implicații istoriografice ale cercetării demografice*, București, Edit. Academiei 1984.

² *Istoria României* vol. III, Edit. Academiei, București, 1964, p. 76

³ Noțiuni specifice folosite:

Lustra — registru militar întocmit pe baza conserierii populației de sex masculin cu sau fără obligații militare.

Recupeiași (Recuperati) — persoane eliberate din starea de iobăgie și repuse în categoria socială originară.

Noi (Noviti) — țărani dependenți, ridicați de la ultima conseriere în rîndul diferitelor categorii sociale cu obligații militare.

Veterani (Veterani) = persoană ce făcea parte din categoria indicată de registru *din strămoși*.

• *Ocina secuiescă* (siculica hereditas) — situația specifică a dreptului de moștenire al ocinei la secui, care nu putea fi confiscată de puterea centrală, nici donată.

Deși registrele amintite se întocmeau în mod regulat din a doua jumătate a secolului al XV-lea, cele mai vechi dintre ele, păstrate și cunoscute istoriografiei, sînt cele din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Este vorba însă de registre păstrate fragmentar, fără să cuprindă toate sau măcar majoritatea scaunelor secuiești. Primul registru întocmit cu intenția de a cuprinde persoanele cu obligații militare din toate scaunele secuiești, cu excepția scaunului Arieș, este cel din 1602 întocmit la dispoziția generalului austriac Giorgio Basta. Deși el a fost publicat încă din secolul trecut, studierea lui mai atentă nu s-a realizat decît parțial⁴. Este evident că această conscriere prezintă deficiențe serioase, în sensul că ea avea multe omisiuni, ceea ce a fost nu odată menționată în istoriografie.

Registrul militar secuiesc cel mai complet din tot secolul al XVII-lea este cel alcătuit sub principele Gabriel Bethlen la 1614, registru în care în ordinea scaunelor și a satelor sînt trecute nu numai capii de familie și păturile cu obligații militare, ci și păturile sociale aservite (diferitele categorii de iobagi, jelerii, slugile etc.), indicîndu-se și cauza care a dus la aservirea foștilor secui liberi⁵. În afara scaunului Arieș registrul din 1614 cuprinde toate celelalte scaune.

Alături de o conscriere a capilor de familie din scaunul Odorhei, realizată în 1627, registrul militar care cuprinde iarăși toate scaunele secuiești, este cel din anii 1635 — 1636, întocmit la porunca principelui Gheorghe Rákóczi I. Acest registru este într-un sens mai cuprinzător, iar în altă privință mai restrîns în informații, decît registrul din 1614. El cuprinde doar păturile sociale cu obligații militare (nu și păturile aservite), în schimb înregistrează la aceste categorii întreaga populație de sex bărbătesc, inclusiv copii minori. Registrul inedit din 1635 și 1636 nu a fost însă studiat în istoriografie⁶. În cadrul studiului nostru, am prelucrat deocamdată și numai într-o privire de demografie istorică doar partea ce se referă la trei scaune și anume: Kézdi, Orbai și Sepsi, ceea ce corespunde cu aproximație județului Covasna de azi.

În afara faptului că materialul este enorm (sînt înregistrate 12 398 de persoane) și pare strict informativ, el oferă și o viziune de ansamblu asupra societății de la acea dată, conturată din mai multe perspective.

În cadrul conscripției, populația era împărțită conform stării militare care o reflecta de fapt pe cea socială, în felul următor: nobili, călăreți, pedestrași pușcași. Faptul că nu sînt înregistrate categoriile aservite reduce posibilitatea unor aprecieri generalizatoare în cea ce privește numărul locuitorilor dintr-o așezare sau alta, deoarece nu apar unele categorii sociale, în timp ce în unele cazuri — și acest lucru face cercetarea mai anevoioasă — o persoană poate apărea înregistrată la rubrica a două categorii diferite. Cu toate aceste greutăți investigațiile noastre demon-

⁴ Székely Oklevéltár (Diplomatariu Secuiesc), vol. V, Editat de Szádeczy Lajos, Kolozsvárt, 1896, p. 221—223.

⁵ Răscoala secuilor din 1595—1596. Sub red. Benkő Samu, Demény Lajos (redactor responsabil) și Vekov Károly, Edit. Academiei, București, 1978, p. 311—316.

⁶ Originalul conscrierii militare din 1635 se găsește la Arhiva Națională Maghiară (Magyar Országos Levéltár) Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak (F. szekció) Cista Diplomatica F. 136. Székely lustrajegyzékek és nemesi összeírások. III. kötet. Xerocopia acestui izvor a fost pusă la dispoziția noastră de domnul Lajos Demény.

strează că izvoarele de acest fel conțin o mulțime de informații importante nu numai pentru istoria locală a unei comunități etnice, ci și pentru istoria generală a țării.

Din cele aproape 30 000 de informații ce ne sînt puse la dispoziție de acest registru, noi ne ocupăm numai cu anumite aspecte, cum ar fi: densitatea populației în așezările din scaunele amintite, familia, și în final starea sănătății populației, privită prin prisma capacităților militare.

1. NUMĂRUL LOCUITORILOR ȘI AL LOCALITĂȚILOR

Registrul din 1635 cuprinde aproape toate așezările (91) din cele trei scaune și menționează 12 398 de locuitori dintre care 6 906 apte pentru a îndeplini obligații militare. Datorită faptului că în izvor apar și date despre fii, frați, nepoți, strănepoți, am putut să deducem relațiile de rudenie. Am întilnit cazuri în care fie din lipsa unui urmaș de sex masculin, fie din cauza decesului capului familiei, în registru apare numele soției, fiicei și ginerelui. În tabelul nr. I reținem numărul și relațiile de rudenie desprinse din registrul analizat, precum și, într-o rubrică separată, numărul decedaților, înregistrați după ultima conscripție.

Tabelul I

Numărul persoanelor și relațiile de rudenie

	În viață	Decedați	Total
Persoane cu obligații militare	5 107	1 799	6 906
Urmași de sex masculin	4 349	137	4 486
Frați minori	371	35	406
Frați majori	20	—	20
Gineri	91	—	91
Nepoți	299	9	308
Strănepoți	5	—	5
Urmași de sex feminin	176	—	176
TOTAL	10 418	1 980	12 398

Dat fiind faptul că registrul din timpul lui Gabriel Bethlen din 1614 a fost analizat și deoarece am avut posibilitatea să consultăm datele publicate din cel a lui Basta din 1602 am putut întreprinde o analiză paralelă cu registrul din 1635 (vezi tabelul nr. II).

În formularea unor concluzii bazate pe aceste comparații trebuie să se țină seama de cel puțin trei factori care influențează privirea de ansamblu. Unul ar fi acela că registrul din 1602 nu conține pe toți capii de familie cu obligații militare — deci furnizează un termen de comparație incomplet în ceea ce privește numărul locuitorilor. Un al doilea factor denaturant este cel deja amintit și se referă la omiterea din conscripția de la 1635 a categoriilor sociale aservite. Un ultim factor ce poate influența

concluzia generală este acela al bogăției de informații ce se află în registrul de la 1614, fapt ce face ca aceasta să dețină un rol preponderent în prezentarea comparativă.

În aceea vreme așezările din scaunele studiate erau deja în matca lor — o dovedește existența și în zilele noastre a tuturor celor 91 de localități. Luând în considerare toate datele adunate, am încercat să stabilim mărimea acestor așezări folosind două criterii de evaluare. Conform

Tabelul II

Numărul persoanelor cu obligații militare cuprinse
în registrele din anii 1602, 1614, 1635

Anii	1602	1614	1635
Totalul persoanelor cu obligații mili- tare	3 157	6 894	6 906

primului criteriu mărimea a fost stabilită după numărul locuitorilor cu obligații militare din 1602, 1614, 1635 (vezi tabelul III) și am putut constata o serie de particularități. Astfel în funcție de densitatea locuitorilor din așezări registrul din 1635 ne arată că 53,84% dintre așezări aparțin tipului mijlociu de localitate care are între 20 și 79 de familii. Cele mai populate așezări (200 — 233 familii) reprezintă doar 4,39% din totalul localităților, adică 4 sate: Aceeași proporție de 4,39% dețin și așezările cu cel mai mic număr de locuitori, cuprinzând 1 pînă la 10 familii.

Pornind de la această împărțire constatăm că în 1635 a crescut numărul așezărilor cu 100 — 159 de familii la 20 față de 13 în 1614 și față de 2 în 1602. În hărțile făcute în scopul facilitării înțelegerii și a formării unei imagini de ansamblu am ilustrat pe lângă păturile sociale și mărimea diferențiată a localităților din anul 1635. Din datele centralizate de noi reiese că la începutul și mijlocul secolului al XVII-lea localitățile din cele trei scaune aparțineau în general tipului mijlociu-mare de așezare umană, cuprinzând între 20 și 119 familii.

Conform celui de al doilea criteriu de evaluare, mărimea satelor a fost stabilită după numărul total al persoanelor ce apar în registrul din 1635 (vezi tabelul IV). Comparînd, de data aceasta, cu primul sistem de evaluare se poate observa că satele cu populație mijlocie au crescut, după cum a crescut și numărul satelor mai mari. În același timp, se poate observa o scădere a numărului satelor cu populație mică. Se remarcă, de asemenea, apariția a 11 sate ce au o populație numeroasă față de satele din aceeași categorie enumerate în tabelul III și care cuprind peste 233 de familii, ajungînd chiar pînă la 428 de familii.

În târgurile scaunelor nici în această perioadă nu se semnalează o creștere însemnată a populației cu ocupații urbane și continuă să existe sate ce aveau o populație mai numeroasă decît era cea a târgurilor cum ar fi de exemplu: Covasna (428), Dălnic (373), în timp ce târgurile Ilieni și Sfîntu Gheorghe aveau numai 229 și respectiv 222 de familii. Unele concluzii stabilite în funcție de datele conscrierii din 1614 își păstrează va-

Tabelul 111

Mărimea așezărilor stabilită pe baza datelor referitoare la populația cu obligații militare

Numărul de persoane	1—	20—	40—	60—	80—	100—	120—	140—	160—	180—	200—	220—	240—
<i>1602</i>													
Cifre abs.	30	39	12	9	3	1	1	—	—	—	—	—	—
În procente	31,91	41,48	12,76	9,57	3,19	1,06	1,06	—	—	—	—	—	—
<i>1614</i>													
Cifre abs.	9	16	18	21	9	3	4	6	2	3	1	—	1
În procente	9,67	17,20	19,35	22,58	9,67	3,22	4,30	6,45	2,15	3,22	1,07	—	1,07
<i>1635</i>													
Cifre abs.	9	20	10	19	6	9	4	7	2	1	2	2	—
În procente	9,89	21,97	10,98	20,87	6,59	9,89	4,39	7,69	2,19	1,09	2,19	2,19	—

Tabelul 1 V

Mărimea așezărilor stabilită pe baza datelor referitoare la populația de sex masculin

Numărul de persoane	1—	20—	40—	60—	80—	100—	120—	140—	160—	180	200—	220	240—	428
<i>1635</i>														
Cifre abs.	4	7	12	7	7	6	12	3	6	5	5	6	2	8
În procente	4,39	7,69	13,18	7,69	7,69	6,59	13,18	3,29	6,59	5,49	5,49	6,59	2,19	8,79

labilitatea arătînd că în scaunele secuiești nu se semnalează o creștere semnificativă a populației orășenești din cauza că „nu se conturaseră încă decît condițiile dezvoltării industriei meșteșugărești și ale diviziunii sociale a muncii : structura economică feudală nu evoluase deasupra formei sale fundamental autarhice, nu se desprinsese din cadrul economiei naturale sau, mai precis, își mărea piața deja necesară și împlinirea de tip urban industrial, numai dincolo de limitele scaunelor”⁷.

2. FAMILIA

Pe lingă populația masculină cu obligații militare au fost înregistrate în conscripție și rudele de sex masculin ale fiecărui cap de familie. Potrivit tabelelor statistice întocmite de noi, privind familiile cu și fără fii se pot desprinde următoarele concluzii (vezi tabelul V) : din 6 906 persoane de sex masculin cu obligații militare, în perioada alcătuirii lustrui 45° (3 108) aveau copii de sex bărbătesc, iar 55° (3 798) nu aveau băieți. Datorită faptului că lustra urmărește cu o atenție deosebită pe copiii de sex bărbătesc, aflați în aceeași gospodărie cu părinții, s-a putut efectua o ierarhi-

Tabelul V

Structura socială a familiilor cu și fără fii

	Categoriile sociale					Total
	Nobili	Călareți	Ped. pușcași	Orășeni	Șoimari	
Total cazuri	474	2 490	3 721	202	19	6 906
<i>Cu fii</i>						
Cifre absolute	143	1 034	1 881	35	15	3 108
În procente	30,16	41,52	50,55	17,32	78,94	45
<i>Fără fii</i>						
Cifre absolute	331	1 456	1 840	167	4	3 798
În procente 88	69,83	58,47	49,44	82,67	21,05	55

zare a componentei familiei și pe categorii sociale, ajungîndu-se la concluzia că cele mai multe familii cu fii erau cele ale șoimarilor : din 19 familii 15 avînd băieți, ceea ce reprezintă un procent de 78,94%, urmează pedestrașii pușcași la care 1 881 (50,55%) de familii din 3 721 aveau băieți. Tot din tabelul menționat se poate constata că în general numărul familiilor de nobili ce aveau băieți era destul de scăzut, reprezentînd 30,16% din totalul acestora — adică din 474 familii de nobili doar 143 aveau băieți în componență.

Este interesant de menționat și repartitia fiilor ce revin în medie pe familie. Constatăm că unei familii îi revin în medie 0,69 copii de sex masculin, medie care diferă sensibil de alte zone din Transilvania ca de

⁷ *Rascoala secuilor* p. 266. Numarul familiilor de nobili în 1602 era de 101, în anul 1614 de două ori și jumătate mai mare, adică 276, iar în 1635 erau conserise 474 de familii nobiliare.

exemplu : între 1630 — 1647 în Transilvania media era de 1,39 băieți/familie, iar pe domeniul princiar al Făgărașului 1,55 băieți/familie în 1632 ⁸. În scaunul Arieș în 1642 era o medie de 1,26 fii/familie ⁹.

De asemenea se mai poate face o clasificare a familiilor cu băieți și după criteriul numărului de fii în fiecare familie. Urmărind tabelul VI se pot desprinde următoarele concluzii : procentul cel mai ridicat îl dețin familiile cu un singur fiu, 60,36% (1 876), în timp ce familiile care au 7 băieți formează 0,06% adică 2 familii. Există și 66 (2,12%) de familii în care nu s-a putut stabili exact numărul băieților. O și mai nuanțată diferențiere a acestui tip de clasificare se poate face în funcție de categoriile sociale, situație surprinsă în tabelele VII — XI oferindu-ne următoarele concluzii :

a) Cele mai multe familii (104) cu un singur fiu aparțin categoriei nobiliare, deținând un procent de 72,72% din toate familiile nobiliare cu copii de sex masculin. Urmează apoi categoria călăreților care deține un procent de 67,21% (695).

Tabelul VI

Numărul de fii în familie cu obligații militare

	Numărul de copii								Total
	1	2	3	4	5	6	7	?*	
Numărul de familii	1 876	707	297	119	33	8	2	66	3 108
În procente	60,36	22,74	9,55	3,82	1,06	0,25	0,06	2,12	100%

b) Mult mai scăzut în aceste categorii este numărul familiilor cu doi fii, reprezentând 14,68% (21) și respectiv 18,47% (191). La pedestrași pușcași, orășeni și șoimari acest indice este mai mare și mai echilibrat, reprezentând 25,57% (481), 28,57% (10), și respectiv 26,66% (4).

c) Există diferențe și mai pregnante între categoriile sociale în ceea ce privește numărul fiilor dintr-o familie în cazurile familiilor cu 3 — 4 băieți.

d) În funcție de motive economice mai ales dar și sociale se poate observa că sînt preponderente în categoria nobililor familiile ce au între 1 și 3 copii de sex bărbătesc ; în cazul călăreților și pedestrașilor pușcași sînt cazuri de familii cu 1 — 6 băieți, dar cele mai multe au între 1 și 5 băieți. În categoria orășenilor și șoimarilor domină în special familiile care au între 1 și 3 fii, neexistînd nici o familie care să aibă 5, 6 sau 7 băieți.

⁸ I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648), Budapest, Akadémia Kiadó, 1954, 413—634; *Urbările Țării Făgărașului*, vol. I, 1601—1650, Editate de David Prodan, Maria și Liviu Ursutiu, Edit. Academiei, București, 1970, p. 195—284, 375—381, 676—810.

⁹ Solcan, Șarolta, *Conscripția militară din 1642 în Scaunul Arieș*, Comunicare susținută la 25 ianuarie 1978 în cadrul Laboratorului de demografie istorică de pe lângă Facultatea de istorie-filozofie a Universității București.

* Registrul nu precizează numărul exact de copii, deoarece se utilizează expresii ca : „mai mulți copii”, „copiii lui” etc.

Tabelul VII

Structura socială a familiilor cu fii

Numărul de fii a familiilor de nobili

	Numărul de copii								Total
	1	2	3	4	5	6	7	?	
Numărul de familii	104	21	9	—	3	1	1	4	143
În procente	72,72	14,68	6,29	—	2,09	0,69	0,69	2,79	100%

Tabelul VIII

Numărul de fii a familiilor de călăreți

	Numărul de copii								Total
	1	2	3	4	5	6	7	?	
Numărul de familii	695	191	83	35	15	3	—	12	1 034
În procente	67,21	18,47	8,02	3,38	1,45	0,29	—	1,16	100%

Tabelul IX

Numărul de fii a familiilor de pedestrași pușcași

	Numărul de copii								Total
	1	2	3	4	5	6	7	?	
Numărul de familii	1 055	481	196	81	15	4	1	48	1 881
În procente	56,08	25,57	10,41	4,30	0,79	0,21	0,05	2,55	100%

Tabelul X

Numărul de fii a familiilor de orășeni

	Numărul de copii								Total
	1	2	3	4	5	6	7	?	
Numărul de familii	17	10	5	1	—	—	—	2	35
În procente	48,57	28,57	14,28	2,85	—	—	—	5,71	100%

Tabelul XI

Numărul de fii a familiilor de șoimari

	Numărul de copii								Total
	1	2	3	4	5	6	7	?	
Numărul de familii	5	4	4	2	—	—	—	—	15
În procente	33,33	26,66	26,66	13,33	—	—	—	—	100 %

3. MORTALITATE

Din registru lipsesc datele sistematice despre natalitate, care poate fi totuși, cu o vagă aproximație, intuită datorită unor informații indirecte, în timp ce mortalitatea este precis fixată. Procentul mortalității este extrem de ridicat 35,22% adică 1 799 de persoane cu obligații militare, și ridică o seamă de probleme în explicarea fenomenului (vezi tabelul XII). Dacă numărul celor consemnați în 1635 ca fiind decedați se raportează la registrul militar al lui Gabriel Bethlen din 1614 (ceea ce nu este exclus, dar nici nu este dovedit) atunci acest procent ridicat al mortalității se încadrează în limite cu totul normale. În acest ultim caz în timp de 21 de ani era firesc ca peste o treime a populației să apară la rubrica de de-

Tabelul XII

Numărul persoanelor decedate după categoria socială și militară

	Nobili	Călăreți	Pedestrași pușcași	Orășeni	Șoimari	Total
<i>Decedați:</i>						
În cifre absolute	141	630	1 006	15	7	1 799
În procente	29,74	25,30	27,03	7,42	36,84	35,22
<i>În viață:</i>						
În cifre absolute	333	1 860	2 715	187	12	5 107
În procente	70,25	74,69	72,96	92,57	63,15	73,95
Total	474	2 490	3 721	202	19	6 906

cedați. Necunoașterea anului de reper de la care s-a pornit în 1635 la consemnarea numărului celor decedați este deci o piedică în analiza științifică riguroasă a problemei mortalității. Sub această rezervă prezentăm deci datele oferite de registrul militar din 1635 cu privire la mortalitate, rezervă care se pare a fi confirmată de datele privitoare la mortalitatea din rîndurile membrilor de familie care nu îndeplineau încă obligații militare căci în rîndurile membrilor de familie de sex masculin fără obligații mili-

tare, la data elaborării lustrei, mortalitatea a fost de 3,48%, adică 181 de persoane, ceea ce doar în parte se poate explica prin faptul că aceste persoane nu luau parte la campanii militare. O cauză frecventă a decesului multor bărbați înregistrați în lustră a fost bătălia de la Rakamaz din 1630 dintre Gheorghe Rákóczi I și Ferdinand de Habsburg.

În ceea ce privește starea socială a celor decedați putem constata următoarele: cei mai mulți au murit dintre șoimari care nu formează însă o categorie socială numeroasă — 7 morți din 19 nu relevă lucruri semnificative — dar deține procentul cel mai mare: 36,84%. O cifră care spune însă mai mult este aceea care reflectă mortalitatea în rindul nobilimii situată procentual la 29,71%, adică au murit 141 din 474 de persoane. Pe locul următor se situează, în ordinea descrescătoare, pedestrași pușcași cu 27,03% (1 006), urmați apoi de călăreți cu 25,30% (630) și de orășeni cu 7,42% (15).

Nu numai războiul constituia un factor periclitant pentru viața oamenilor, ci și holile. Transilvania în anul 1633 a fost bătută de o epidemie de ciumă care este semnalată și în 1635. Cronicarul Daniel Nekesch-Schuller amintea că în 1633 ciuma s-a răspândit și în Țara Birsei, mai ales la Brașov¹⁰. Molima s-a extins și în Secuime, fiind menționată în 1634 — 1635 atât la Odorhei, cât și la Bodoc. Avem informații că anii 1631 — 1633 au fost în Transilvania secetoși, urmați de anii 1634 — 1635 friguroși, cu ierni grele și geruri mari¹¹. În toamna anului 1635 s-au produs inundații și revărsări de riuri în urma unor ploi abundente, fapt amintit în registru. La Chilien, gospodăria lui Imreh György a fost luată de ap.

Este, credem util de determinat, chiar și cu aproximație, capacitatea de reproducere a fiecărei categorii sociale, pentru care ar trebui luate în calcul natalitatea și mortalitatea, dar cum natalitatea lipsește din izvor am luat în considerare numărul de băieți în cadrul fiecărei familii. Am ajuns la surprinzătoarea concluzie că indiferent de bunăstarea materială și de poziția privilegiată în societate, mortalitatea nobilimii este de 29,74% (111) oferind imaginea unei clase fragile totuși din punctul de vedere al capacității de reproducere.

Cu toate că este cea mai încercată de loviturile soartei (sărăcie, boală, asuprire socială), categoria pușcașilor pedestrași prezintă cea mai mare capacități de refacere. Trebuie menționat, că de fapt această categorie socială a furnizat materialul uman care a alimentat și a vitalizat categoriile călăreților și nobililor.

Făcând o comparație cu procente mortalității determinate din lustra din scaunul Arieș de la 1642, am putut să constatăm diferențe semnificative dintre acestea și lustra din 1635 din cele trei scaune. Astfel, în 1635 sînt consemnate 1 771 de decese din rindurile nobililor, călăreților, pușcașilor pedestrași și șoimarilor, reprezentînd 26,58% față de numai 100 de decese, adică 3,81% consemnate în lustra din 1642 din scaunul Arieș. Explicația acestei situații ar putea fi identificată și în faptul că între anii 1638 — 1646 există probabilitatea să nu fi fost epidemii sau catastrofe

¹⁰ Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó, Chroniken und Tagebücher (1143—1867), Brassó, in Kommission bei Heinrich Zeitner, 1903, vol. IV, p. 225

¹¹ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1601—1665*. Traducerea și studiul introductiv de G. Duzinchevici și E. Rous-Minza, București, Edit. Academiei, 1965, p. 91, 96, 106—107.

naturale, deoarece ele nu sînt menționate în documentele timpului, perioada respectivă fiind și una dintre perioadele relativ pașnice din istoria Transilvaniei.

4. STAREA SĂNĂTĂȚII PRIVITĂ DIN PUNCT DE VEDERE AL CAPACITĂȚII MILITARE

Datele furnizate și desprinse din lustră în acest sens le-am grupat într-un tabel care arată bolile, defecțiunile fizice și frecvența lor la persoanele masculine care au sau nu obligații militare (vezi tabelul XIII.). Se poate observa astfel numărul relativ mare al handicapărilor senzoriale și neuromotori („ciungi”, „orbi”, „schiopi”), din rîndul celor cu obligații militare, datorită participării acestora în lupte și campanii militare. Din

Tabelul XIII

Categorii de persoane handicapate

Cazuri	Din rîndul persoanelor cu obligații militare		și fără		Rapoarte la numărul total al celor conșcriși	
	Cifre absolute	În procente	Cifre absolute	În procente	Cifre absolute	În procente
Vîrstnici	83	1,62	—	—	83	0,80
Calici	34	0,66	3	0,06	37	0,35
Bolnavi	29	0,56	4	0,09	33	0,32
Orbi	23	0,45	1	0,02	24	0,23
Schiopi	14	0,27	1	0,02	15	0,14
Debili mentali	8	0,15	—	—	8	0,07
Pitici	1	0,01	1	0,02	2	0,01
Total	192	3,75	10	0,19	202	1,95

totalul populației masculine înscrisă în lustră observăm că 3,75% (192) erau handicapați, dar dacă luăm în considerare și cifre mortalității reiese un procentaj de 38,97% (1 991 persoane), care nu puteau să-și îndeplinească obligațiile militare.

Am încercat să prezentăm o modalitate de a studia un izvor istoric ce oferă în mare parte numai informații cantitative, care prin elaborarea lor statistică, sociologică și demografică, făcută din perspectivă istorică, pot să aducă un plus de informații cantitative despre istoria populației dintr-o anumită zonă.

LE REGISTRE MILITAIRE SZEKLER (1635) COMME SOURCE DE DÉMOGRAPHIE HISTORIQUE

résumé

Le 26 octobre 1635, Georges Rakoczi Ier ordonna un nouveau recensement militaire des Szeklers — c'est-à-dire l'enregistrement de chaque personne de sexe masculin appartenant à la population libre qui

avait des obligations militaires. De ce recensement, qui contient tous les sièges szeklers nous avons choisi à examiner dans la présente étude la partie portant sur trois sièges, à savoir : Kézdi, Orbai et Sepsi, correspondant de nos jours, avec approximation, au département de Covasna.

A part le fait que le matériel est particulièrement vaste (y sont enregistrées 12 398 personnes) et nous apparaît strictement informatif, il nous offre également une vision d'ensemble de la société à l'époque, à partir de plusieurs perspectives. Sur les 30000 informations dont on dispose, nous aborderons seulement certains aspects, à savoir : la densité de la population dans les localités des sièges mentionnés, la structure sociale de la population masculine apte au service militaire, la famille, l'occupation de celles-ci des problèmes touchant la mobilité et, finalement, la condition physique de la population, considérée à travers le prémisses des capacités militaires.

Dans le cadre du recensement, la population était divisée suivant l'état militaire, qui reflétait en fait celui social, comme suit : nobles, cavaliers, fantassins, fusiliers. Le fait que les catégories asservies ne sont pas enregistrées réduit la possibilité d'appréciations à caractère général quant au nombre des habitants d'une localité ou d'une autre, car certaines catégories sociales ne sont pas mentionnées, tandis que dans d'autres cas — et cela rend l'investigation plus difficile — une personne peut être enregistrée dans la rubrique de deux catégories différentes. En dépit de ces difficultés, nos investigations démontrent que les sources de ce genre contiennent une multitude d'informations importantes non seulement pour l'histoire locale d'une communauté ethnique, mais aussi pour l'histoire générale du pays.

ASPECTE DEMOGRAFICE ÎN ARIEȘ LA 1642*

ȘAROLTA SOLCAN

Conscripțiile militare, la prima vedere, par surse limitate pentru cunoașterea realităților demografice ale epocii din care s-au păstrat. În fapt, aceste tipuri de izvoare conțin importante informații referitoare la structura pe vîrste, familie, ocupațiile oamenilor, legăturile dintre locuitorii din diferite zone structura socială, natalitate, mortalitate și influența factorilor politici și climaterici asupra evoluției demografice¹.

Conscripția militară din Arieș a fost realizată la 17 martie 1642². Ea a fost una din numeroasele lustre întocmite în prima jumătate a secolului al XVII-lea, dar, din nefericire, singura care ne-a parvenit din Arieș.

Originalul cuprinde 90 de pagini. Pe primele două au fost trecute jurămîntul și numele juraților. Ultimele pagini, dealtfel, foarte deteriorate, cuprind: 1) suma recensămîntului pe sate, categorii sociale și de vîrstă; 2) suma întregului recensămînt pe baza criteriilor militare; 3) un indice al localităților. În lustră a fost cuprinsă populația masculină liberă, cu obligații militare, indicîndu-se în trei rubrici separate: a) capii de familie după ierarhia socio-militară; b) „Adulți” adică bărbații majori de peste 12 ani, fiii, frații, cumnații și ginerii capilor de familie aflați în aceeași gospodărie; c) „Pueri” adică populația masculină între 0 — 11 ani cuprinzînd fiii, nepoții și frații capilor de familie, aflați de asemenea în aceeași gospodărie. În general, se menționează dacă vreunul este plecat, unde și în ce scop. La sfîrșitul conscripției din majoritatea localităților sînt rubrici speciale cu cei plecați („vagus” ori „vagi”), cu cei incapabili să poarte armele („inhabiles”), orfani („orphani”) și lista celor decedați în perioada dintre trecerea în revista anterioară și aceasta („mortui post collustrationem”).

O copie din secolul al XVIII-lea a lustrei a fost publicată în 1906 de Weress Sándor în „Genealógiai Füzetek”. În această ediție sînt unele erori care provin din copierea greșită a originalului.

* Comunicare susținută în cadrul Laboratorului de demografie istorică al Universității din București în decembrie 1986.

¹ Demény Lajos, *Registrelle militare, izvoare de demografie istorică și de cercetare a structurii sociale la secuii din secolul al XVII-lea*, în *Sub semnul lui Clis*, Cluj, 1974, p. 81.

² Magyar Országos Levéltár (Arhiva națională ungară), F. szelkió 136 Székely lustrajegyzékek és nemesi ésszeirások, vol. 8 și 9. Xerocopie în posesia dl. Demény Lajos

La 1642, în Arieș erau 21 de sate și târgul Vințul de Jos³. Cele 21 de sate pot fi grupate după vechime, mărime, rolul jucat în viața scaunului, după populație, după structura socială a acesteia, ori soarta ei de-a lungul istoriei. Acest ultim criteriu, decisiv probabil peste toate celelalte, pentru secolul al XVII-lea, a avut un moment cheie în 1617 când locuitorii din Măhăceni, Dumbrava, Podeni, Ormeniș și Cicău au refuzat să-l însoțească pe principe în campania din Moldova. Pentru aceasta au fost pedepsiți cu aservirea locuitorilor inculpați, iar, la 1620, donați lui Moise Secuiul junior⁴. La 1642 în aceste sate, situate în colțul sud-vestic al zonei, numărul gospodăriilor libere varia între 7 (Ormeniș) și 22 (Măhăceni). În celelalte sate numărul gospodăriilor era între 27 (Vereșmort) — 90 (Sînmihaiul de Sus).

Tabelul I

Numărul de bărbați din scaunul Arieș

Nr. crt.	Localitatea	Nr. locuitori	Nr. crt.	Localitatea	Nr. locuitori
1.	Sînmihaiul de Jos	255	13.	Cheia	93
2.	Vințul de Sus	218	14.	Pietroasa	86
3.	Bădeni	207	15.	Podeni	65
4.	Plăiești	193	16.	Vereșmort	54
5.	Lunca Mureșului	186	17.	Cicău	54
6.	Stejeriș	185	18.	Măhăceni	53
7.	Sînmihaiul de Sus	168	19.	Războieni Cetate	50
8.	Vălenii de Arieș	154	20.	Dumbrava	37
9.	Poiana	147	21.	Ormeniș	28
10.	Moldovenești	139	22.	Inoc	23
11.	Călărași	122			
12.	Cornești	104		TOTAL	2621

Numărul mediu de gospodărie libere pe sat era între 43,9, iar pe așezare de 46,18. În ansamblu, localitățile cuprindeau un număr mai mare de gospodării. Deoarece nu avem date referitoare la populația aservită, nu putem aprecia mărimea reală a așezărilor. Într-o reconstituire a situației pentru 1614 se aprecia că erau 219 familii iobăgești care reprezentau 12,83% din populație⁵, deci erau 1707 familii în total, ceea ce înseamnă că reveneau în medie 77,59 de familii/localitate.

³ Cele 22 de localități erau: Bădeni (Bágyon), Călărași (Harasztos), Cheia (Mészkő), Cicău (Csákó), Cornești (Felső Sinfalva), Dumbrava (Domború), Inoc (Inakfalva), Lunca Mureșului (Székely Kocsárd), Măhăceni (Mohács), Moldovenești (Várfalva), Vălenii de Arieș (Rákos) — azi inclus în Moldovenești —, Ormeniș (Örményes), Pietroasa (Csegez), Plăiești (Kövend), Podeni (Hidas), Poiana (Polyán), Războieni Cetate (Földvár), Sînmihaiul de Jos și de Sus (Alsó-, Felső — Szentmihály) — astăzi contopite în comuna Mihai Viteazul —, Stejeriș (Kerced), Vereșmort (Veresmart) și târgul Vințul de Sus (Felvincz) Ultimele două astăzi formează localitatea Unirea.

⁴ *Székely oklevellár*, vol. IV, ed de Szabó Károly și Szádeczky Lajos, Kolosvár, 1985, p. 197—198.

⁵ Egyed Ákos, *Falu, város, civilizáció*, Ed. Kriterion, București, 1981, p. 105, nota 15.

Tabelul 11

Numărul de gospodării din scaunul Arieș

Nr. crt.	Localitatea	Nr. gospodării	Nr. crt.	Localitatea	Nr. gospodării
1.	Vințul de Sus	94	13.	Cornești	34
2.	Sinmihaiul de Jos	90	14.	Pietroasa	29
3.	Bădeni	87	15.	Vereșmort	27
4.	Lunca Mureșului	80	16.	Războieni Cetate	26
5.	Stejeriș	79	17.	Măhăceni	22
6.	Plăiești	77	18.	Podeni	18
7.	Sinmihaiul de Sus	59	19.	Cicău	15
8.	Vălenii de Arieș	57	20.	Înoc	13
9.	Poiana	51	21.	Dumbrava	13
10.	Călărași	51	22.	Ormeniș	7
11.	Moldovenești	50			
12.	Cheia	37		TOTAL	1016

1. STRUCTURA ȘI MOBILITATEA SOCIALĂ

Lustra constituie un important izvor pentru cunoașterea structurii sociale a populației masculine libere. Deși incompletă, ea oferă, totuși, o perspectivă asupra categoriilor sociale care au constituit societatea arieșeană. Astfel la 1614, locuitorii liberi reprezentau peste 85%, la 1703, 62,83% ^{5a}, iar la 1791 nobili cu o serie (33,53%) și țărani liberi (16,39%) alcătuiau împreună 49,82% din populație. Acestea în condițiile în care procesul de aservire era tot mai accentuat ⁶. Structura socială a populației masculine libere în Arieș la 1642 era următoarea (folosind pentru diversele categorii sociale denumirile proprii terminologiei documentelor medievale transilvănene): nobili (11,22%), primipili (28,96%) și pedites pixidarii (53,91%). În funcție de structura socială a locuitorilor, așezările pot fi grupate astfel: I. localitățile în care coabitau toate categoriile sociale; II. cele locuite de nobili și pedites pixidarii; III. cele locuite de primipili și pedites pixidarii și IV. în care erau doar pedites pixidarii (tabel III).

În cadrul acestei structuri socio-militare se constată o mare mobilitate stimulată de principii Transilvaniei, care urmăreau consolidarea forței militare a țării.

Această problemă este surprinsă în conscripție prin realizarea unei distincții între primipili și pedites pixidarii noi („recentes”) și vechi („veterani”), fără a specifica date legate de vechimea lor în respectiva treaptă socială. Atât în cazul călăreților, cât și al pedestrașilor numărul celor „noi” era mic, ceea ce reflectă o oarecare ineficiență a puterii centrale în a-i readuce pe țărani aserviți din starea de dependență la statutul care în

^{5a} Aurel Răduțiu, *Scaunul Arieș la 1703*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, tom XXVII, 1985–1986, p. 383–408.

⁶ Al. Csetri și St. Imreh, *Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfârșitul orinduirii feudale (1767–1821)*, în *Populație și societate*, vol. I, Edit. Dacia, Cluj, 1972, p. 214.

Tabelul III

Gruparea localităților în funcție de structura socială

Grupa	Localitatea	Nobili		Primipili		Pedites pixidari		Cu situație necunoscută		TOTAL	
		Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
I.	Sinmihaiul de Jos	22	8,63	148	58	73	28,6	12	4,7	255	100
	Vințul de Sus	21	9,63	20	9,2	174	79,8	3	1,4	218	100
	Bădeni	55	26,6	72	34,8	73	35,2	7	3,4	207	100
	Lunca Mureșului	10	5,4	73	39,2	93	50	10	5,4	186	100
	Stejeriș	9	3	55	27,8	119	66,1	2	1,1	185	100
	Sinmihaiul de Sus	4	2,4	81	48,2	63	37,5	20	11,9	168	100
	Vălenii de Arieș	7	4,5	57	37	82	53,2	8	5,2	154	100
	Moldovenești	36	25,9	49	35,2	48	34,5	6	4,3	139	100
	Călărași	6	4,9	46	37,7	64	52,4	6	4,9	122	100
	Cornești	7	6,8	37	35	42	40,8	18	17,4	104	100
	Cheia	3	3,2	54	58,1	29	31,2	7	7,5	93	100
	Războieni Cetate	1	2	26	52	18	36	5	10	50	100
II.	Plăiești	23	11,9	—	—	165	85,5	5	2,6	193	100
	Pietroasa	55	64	—	—	24	27,9	7	8,1	86	100
	Vereșmort	17	31,5	—	—	34	63	3	5,5	54	100
	Măhăceni	2	3,8	—	—	45	84,9	6	11,3	53	100
	Dumbrava	6	16,2	—	—	27	73	4	10,8	37	100
	Ormeniș	10	35,7	—	—	18	64,3	—	—	28	100
III.	Poiana	—	—	41	27,9	85	57,8	21	14,3	147	100
IV.	Podeni	—	—	—	—	65	100	—	—	65	100
	Cicău	—	—	—	—	49	90,7	5	9,3	54	100
	Inoc	—	—	—	—	23	100	—	—	23	100
TOTAL		294	11,22	759	28,06	1413	53,91	155	5,9	2621	100

punea îndeplinirea obligațiilor militare. Astfel, din totalul primipililor cu vechimea cunoscută, 16,8% erau „recentes”, iar dintre pedites pixidari 29,1%. Cifrele devin mai grăitoare dacă le raportăm la totalul călăreților și pedestrașilor, din care reprezentau 14,29% (tabelele IV și V).

A treia categorie implicată în acest proces au fost armaliștii, oameni proveniți din diferite categorii sociale, care pentru merite deosebite au obținut diplome individuale ori colective prin care erau ridicați în rîndul nobilimii ori al călăreților. În total, erau 190 de bărbați grupați în 82 de familii răspîndite în 12 sate (tabelul VI).

Aspectele amintite ale mobilității sociale au fost înregistrate doar în 14 localități. În celelalte 8 sate — Plăiești, Pietroasa, Podeni, Cicău, Măhăceni, Dumbrava, Ormeniș și Inoc — ori societatea era mai rigidă, ori s-a omis să se consenmeze.

Schimbarea statutului social nu însemna numai urcarea în ierarhia socio-militară sau menținerea în rîndul țărănimii libere. Registrul menționează și cazuri în care pedestrașii erau amenințați cu aservirea de către

Tabelul IV
Primipili

Nr. crt.	Localitatea	Veteranii				Recentes				TOTAL			
		Gospodării		Locuitori		Gospodării		Locuitori		Gospodării		Locuitori	
		Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
1.	Moldovenești	13	81,25	36	80	3	18,75	9	20	16	100	45	100
2.	Vălenii de Arieș	21	91,3	50	89,3	2	8,7	6	10,7	23	100	56	100
3.	Cornești	7	70	21	65,6	3	30	11	34,4	10	100	32	100
4.	Cheia	15	100	38	100	—	—	—	—	15	100	38	100
5.	Sinmihaiul de Sus	10	77	21	72,4	3	23	8	27,6	13	100	29	100
6.	Sinmihaiul de Jos	25	62,5	74	70,5	15	37,5	31	29,5	40	100	105	100
7.	Călărași	16	100	41	100	—	—	—	—	16	100	41	100
8.	Lunca Mureșului	27	100	65	100	—	—	—	—	27	100	65	100
9.	Războieni Cetate	11	100	24	100	—	—	—	—	11	100	24	100
10.	Vințul de Sus	—	—	—	—	10	100	20	100	10	100	20	100
11.	Bădeni	22	100	45	100	—	—	—	—	22	100	45	100
12.	Stejeriș	14	70	31	86,1	6	30	7	13,9	20	100	38	100
	TOTAL	181	81,2	446	83,2	42	18,8	92	16,8	223	100	538	100

Tabelul V
Pedite pixidaril

Nr. crt.	Localitatea	VETERANII				RECENTES				TOTAL			
		Gospodari		Locuitori		Gospodari		Locuitori		Gospodari		Locuitori	
		Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
1.	Moldovenești	9	56,25	22	52,4	7	43,75	20	47,6	16	100	42	100
2.	Vălenii de Arieș	25	83,3	64	85,3	5	16,7	11	14,7	30	100	75	100
3.	Cornești	9	50	22	52,4	9	50	20	47,6	18	100	42	100
4.	Cheia	14	100	29	100	—	—	—	—	14	100	29	100
5.	Sinmihaiul de Sus	22	100	63	100	—	—	—	—	22	100	63	100
6.	Sinmihaiul de Jos	27	100	73	100	—	—	—	—	27	100	73	100
7.	Poiana	16	45,7	38	45,8	19	54,3	45	54,2	35	100	83	100
8.	Călărași	13	43,3	31	48,4	17	56,7	33	51,6	30	100	64	100
9.	Vereșmort	9	50	13	38,2	9	50	21	61,8	18	100	34	100
10.	Bădeni	30	100	71	100	—	—	—	—	30	100	71	100
11.	Stejeriș	23	48,9	67	56,3	24	51,1	52	43,7	47	100	119	100
	TOTAL	197	68,6	493	70,9	90	31,4	202	29,1	287	100	695	100

nobilime și situații în care chiar și-au pierdut libertatea. Acestea reflectă o puternică mobilitate socială în scaunul Arieș, în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Tabelul VI

Armaliști

Nr. crt.	Localitatea	Incluși printre nobili		Incluși printre primipili	
		Capi de familie	TOTAL	Capi de familie	TOTAL
1.	Moldovenești	—	—	2	3
2.	Vălenii de Arieș	1	1	—	—
3.	Cornești	—	—	3	5
4.	Cheia	—	—	7	16
5.	Sînmihaiul de Sus	21	52	—	—
6.	Sînmihaiul de Jos	16	42	—	—
7.	Poiana	4	12	—	—
8.	Călărași	—	—	3	5
9.	Lunca Mureșului	4	8	—	—
10.	Războieni Cetate	1	2	—	—
11.	Bădeni	12	27	—	—
12.	Stejeriș	2	2	6	15
T O T A L		61	146	21	44

2. STRUCTURA PE VÂRSTE

Alături de structura socială, conscripția oferă o imagine bogată asupra structurii pe vârste a populației masculine libere. În funcție de datele oferite, această populație se împarte în două categorii de vîrstă: copii (0 — 11 ani) și adulți. În cazul copiilor în dreptul fiecăruia se indică vîrsta.

Tabelul VII

Vîrsta	0	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	TOTAL
Numar	82	76	72	77	52	71	50	50	62	47	63	76	778	

Erorile strecurate la înregistrare erau mici. Analizînd un proces din 1676 ⁷, în care printre cei 22 de oameni liberi din Călărași, audiați ca martori, se aflau și 12 consemnați la 1642, am ajuns la următoarea concluzie: în cazul a 7 persoane, care erau minori la 1642, diferența de vîrstă declarată la 1642 și 1676 era de ± 1 an, într-un caz era de $+ 2$ ani. Cei 4 martori declarați între 55 — 60 ani în 1642 avuseseră între 21 — 26 de ani. Doi

⁷ vezi nota 2

dintre ei care la 1676 aveau 60 de ani cu 34 de ani înainte au fost înregistrați printre capii de familie, unul având și doi fii în vîrstă de 5 și 2 ani. Ceilalți 2, de 55 și respectiv 58 de ani la 1676, în conscripție figurează printre „Adulți” în gospodăria unui frate mai mare și respectiv a tatălui. Din aceste date se pot trage unele concluzii referitoare la vîrsta de întemeiere a familiei de către bărbați.

Analizînd grupul băieților între 0 — 11 ani reiese că, în scaunul Arieș în perioada 1631 — 1642, s-ar fi născut în medie 64,83 băieți an. În realitate, oscilațiile în jurul acestei cifre erau foarte mari, jumătate din grupele de vîrstă (0 — 1, 1, 2, 3, 5 și 11 ani) depășesc cu mult media, avînd 71 — 82 băieți/an. Deoarece au fost înregistrați băieții de la cîteva zile, este normal ca să fie cel mai numeros grupul celor de 0 — 1 an. Alte două grupe de 8 și 10 ani se situează foarte aproape de medie. O problemă deosebită constituie cei de 4, 6, 7 și 9 ani, deci cei născuți aproximativ în 1638, 1636, 1635 și 1633. Numărul lor era între 47 — 52 băieți an. Cauzele care au determinat scăderea natalității — combinată cu o mortalitate infantilă ridicată — trebuie căutate în factori climaterici, epidemii și instabilitate politică. Astfel, în 1633 a bîntuit ciuma în Transilvania, după care a urmat o iarnă în care „gerul a făcut mari pagube bucatelor”⁸. 1635 a fost anul în care a reapărut ciuma, însoțită de inundații, ger, pentru ca în anul următor, la inundațiile care s-au prelungit pînă toamna, să se adauge conflictul dintre Gheorghe Rákóczi I și Ștefan Bethlen, care, pe lîngă mobilizări, a dus la intervenții turcești și tătarăști, urmate de o „mare băjenie în toată țara”⁹. Anul de relativă liniște 1637 a readus comunitatea din Arieș la ritmul normal de viață, care a cunoscut o scurtă întrerupere în 1638, poate influențată de invazia de lăcuste, care a afectat mai înainte și Țara Românească¹⁰.

De pe urma calamităților cei care au suferit, probabil, cel mai mult au fost copiii, numărul celor supraviețuitori fiind redus cu circa 30%.

A doua grupă de vîrstă o formează cei adulți. În cazul lor nu se specifică vîrsta. Aceștia au fost grupați în două categorii: a) capii de familie, b) fiii, frații, ginerii capilor de familie, care depășeau vîrsta de 11 ani și se aflau în aceeași gospodărie. Aceștia în total erau în număr de 1843. Din totalul populației masculine băieții între 0 — 11 ani alcătuiau 29,68%. La aceștia trebuie adăugat un număr important de tineri înregistrați la „Adulți”. Prin urmare, la 1642 aici era o populație masculină tînă.

3. FAMILIA

În cadrul structurilor socio-militare gruparea pe familii a populației masculine permite reconstituirea imaginii familiei la momentul respectiv. Predominantă era familia nucleară. Din cele 944 de gospodării cuprinse, doar în 133 de cazuri (14,08%) se poate vorbi de familie extinsă, care cuprindea frați, fii căsătorii cu copii, gineri și cumnați (Tabelul VIII).

⁸ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei (1608—1665)*, Edit. Academiei, București 1965, p. 87—89; Miron Costin, *Opere*, Edit. de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958, p. 103.

⁹ Georg Kraus, *Op. cit.*, p. 96.

¹⁰ Adolf Armbruster, *Dacoromania-saxonica*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1980, p. 394.

Tabelul VIII

Familia există în scaunul Arieș (1642)

Structura socială	Tipul de familie extinsă			T O T A L	
	cu frați	cu fii căsătoriți	cu gineri	Nr.	%
nobili	10	4	1	15	11,28
primipili	32	6	1	39	29,32
pediteș	58	8	12	79	59,40
pixidari	1 cumnat				
T O T A L	101	18	14	133	100

Cel mai numeros grup era reprezentat de gospodăriile în care, alături de capul de familie și familia sa, se aflau și frați de-ai lui. Cele 100 de gospodării care intră în această categorie pot fi caracterizate: a) din punctul de vedere al numărului de frați. Cifra nu depășește niciodată patru. Predominante erau cazurile cu un frate (68) ori doi (25), formînd laolaltă 93%. Existența a trei și patru frați se întâlnește în 5 și respectiv în 2 cazuri; b) din punct de vedere social peste jumătate din aceste familii aparțineau pedestrașilor (58), urmat de călăreți (32) și nobili (10); c) după vîrsta fraților. În 68 de familii erau majori, iar în 25 minori. Doar în 7 cazuri erau și minori și majori în aceeași gospodărie.

În realitate, numărul fraților aflați în aceeași gospodărie cu capul familiei era mult mai mic, deoarece 24 din 20 de familii erau plecați — 8 mutați, 6 slugi, 5 aveau cîte o meserie pe care o practicau la Cluj, Aiud, 2 la studii, alții în armată, în slujba principelui, ori plecați din motive necunoscute.

O problemă aparte o reprezentau cele cinci cazuri cînd în întreținere erau frați bolnavi declarați infirmi.

Doar în patru situații avem certitudinea că frații care cohabitau era căsătoriți: la Poiana în două gospodării, la Stejăriș în alt caz și la Lunca Mureșului unde, alături de capul familiei, era și cumnatul său.

Tendința generală, la jumătatea secolului al XVII-lea, în acest scaun era de a crea familii nucleare. Excepții făceau acele situații cînd în gospodărie se aflau frați probabil prea tineri pentru a întemeia familie sau cînd starea materială precară nu permitea realizarea unei gospodării proprii. Parțial se poate urmări și structura familiei nucleare. Erau 944 de familii și 72 persoane înregistrate în rubrica „Adulți”, despre care nu avem alte informații decît numele, starea socială, uneori ocupația și rareori mențiunea de celibatar. Deoarece nu au fost incluși printre copii de familie, fiind probabil celibatari, vom analiza doar cele 944 de familii. Dintre acestea în 638 (67,58%) au fost menționați fii. Raportul dintre familiile cu fii și fără diferă foarte mult de la localitate la localitate și funcție de apartenența socială (vezi tabelul IX).

Ponderea cea mai mică între familiile cu fii o avea "nobilimea, în timp ce între primipilii recentes acestea erau cele mai numeroase.

Situația celor 638 de familii în funcție de numărul de fii/familie se prezenta astfel:

Tabelul IX

Numărul băieților pe familie

Categorii sociale	Familii		Fii	Familii cu fii	
	Nr.	Fii/fam.		Nr.	Fii/fam.
Nobili	118	1,19	140	67	2,1
Primipili					
veteranii	178	1,27	225	120	1,9
recentes	39	1,31	51	30	1,7
Armaliști	79	1,3	103	55	1,87
Pedites pizidarii					
veteranii	448	1,27	568	311	1,83
recentes	82	1,16	95	55	1,7
	944	1,25	1182	638	1,85

Tabelul X

Nr. crt.	Localitatea	Numărul de fii/familie							TOTAL FII
		1	2	3	4	5	6	7	
1.	Pietroasa	7	1	8	1	—	—	—	37
2.	Moldovenești	12	13	5	3	—	—	—	65
3.	Vălenii de Arieș	19	9	6	2	—	—	—	63
4.	Cornești	8	7	3	2	—	—	—	39
5.	Cheia	14	4	3	—	1	—	—	38
6.	Sînmihaiul de Sus	19	16	7	2	—	—	—	80
7.	Sînmihaiul de Jos	28	22	5	5	1	—	—	112
8.	Poiana	16	10	4	1	1	—	—	57
9.	Călărași	8	14	3	1	—	—	—	49
10.	Lunca Mureșului	27	8	5	2	2	—	—	76
11.	Războieni Cetate	8	1	1	—	—	—	—	13
12.	Vereșmort	11	3	—	1	—	—	—	21
13.	Vînșul de Sus	24	19	4	6	—	—	—	98
14.	Bădeni	27	18	9	3	2	—	—	112
15.	Stejeriș	22	14	9	—	1	—	—	82
16.	Plăiești	22	18	12	—	—	1	—	109
17.	Măhăceni	4	4	1	—	—	—	—	15
18.	Dumbrava	4	3	1	—	—	—	—	13
19.	Ormeniș	1	2	2	1	—	—	1	22
20.	Cicău	7	3	5	—	—	—	—	28
21.	Podeni	6	2	5	3	—	1	—	43
22.	Inoc	4	3	—	—	—	—	—	10
	TOTAL	300	194	98	34	9	2	1	1182/638
	%	47,02	30,41	15,36	5,33	1,41	0,31	0,16	100 %

Prin urmare, ponderea cea mai mare o dețineau familiile cu 1 — 2 fii (77,43%). În condițiile în care au fost înregistrați 1182 de băieți de o familie reveneau 1,25 fii, iar de o familie cu fii 1,85 fii. În realitate, media diferea mult de la o așezare la alta, oscilând între 0,67 fii/familie (Măhăceni), respectiv 1,3 fii familie (Războieni Cetate) și 3,14 fii familie (Ormeniș).

De asemenea, numărul de fii/familie varia și în funcție de starea socială (vezi tabelul IX).

Cifrele denotă existența unui număr mai mare de băieți în familiile nobiliare și în cele mai stabile din punct de vedere economic și social, cu o situație care oferea mai mare siguranță într-o vreme cu puternice frământări sociale și economice. Astfel, familiile de primipili veterani și pedite pixidari veterani aveau în medie 1,9 fii, respectiv 1,83, în timp ce în familiile celor „recentes” media nu depășea 1,7.

La analiza familiilor cu fii, în funcție de numărul acestora, s-a văzut că aproape jumătate aveau doar un fiu. Acest grup de familii se poate împărți în funcție de vârsta fiului lor. Astfel, 37% aveau fiul între 0 — 3 ani, 30% între 4 — 11 ani, cu două excepții de 12 ani, iar la 30% era majori (tabelul XI). Împărțirea s-a făcut în funcție de comportamentul social. Astfel, în grupul 0 — 3 ani numărul băieților fără frați (nu și fără surori) între 0 — 1 ani reprezintă 12,33% din totalul băieților, iar cei de 3 ani doar 7,00%. În cadrul grupului 4—11 ani oscilațiile sînt mai mici, variind între 4,33% (cei de 8 ani) și 2,33% pentru cei de 10 ani. O altă treime separată o alcătuiesc fii adulți. Deoarece izvorul nu oferă alte detalii despre ei, trebuie să-i considerăm un grup compact.

Aceste date permit unele concluzii :

1. În comunitatea arieșeană aproape jumătate din familii aveau un singur fiu. Aceste familii pot fi încadrate în : a) Familii tinere cu un copil între 0 — 3 ani. În sprijinul acestei concluzii vine și faptul că s-a putut stabili o medie de 4 ani diferență între frați, predominînd însă 2 — 4 ani (60%). b) Al doilea tip de familie era cea în vîrstă care-și menținea un fiu în gospodărie, cel puțin pînă cînd acesta își întemeia o familie, și, firește, cei care au avut un singur fiu. Fiii adulți, fără frați, reprezintă 23,87% din totalul fiilor adulți.

2. Un procent similar era format de familiile cu 2 — 3 fii. Restul de 10% o reprezentau familiile cu 4 — 7 fii. Prin urmare, în mentalitatea locuitorilor din această zonă în familie trebuiau să existe 1 — 3 fii. Acest lucru era firesc în condițiile obligațiilor militare pe care le aveau și a căror satisfacere condiționa menținerea statutului social. Pentru realizarea acestui model uneori se recurgea și la infierii. Au fost adoptați 6 băieți, care la 1642 aveau între 6 — 12 ani, și doi adulți.

Datorită faptului că este indicată vârsta copiilor între 0 — 11 ani, se poate face analiza diferențelor de vîrstă dintre frați în 297 de cazuri.

Intervalul dintre doi frați oscila între 1 — 10 ani (nu dintre două nașteri !). Situațiile cînd diferența dintre frați, indiferent de rangul lor, era de 2 — 4 ani constituie 62 — 63% din cazuri, fiind ceva mai frecvent intervalul de 3 ani (23,23%). În cazurile cînd sînt frați majori și minori în familie, diferențele de vîrstă nu s-au putut deduce. Singurul lucru ce

Tabel XI

Grupele de vîrstă ale băieților fără frați

Nr. crt.	Localitatea	V i r s t a (In ani)														Fără vîrstă	TOTAL
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Adulți		
1.	Pietroasa	—	2	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	3	—	7
2.	Moldovenești	1	—	4	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	3	1	12
3.	Vălenii de Arieș	4	3	—	1	3	—	1	—	—	1	2	1	—	3	—	19
4.	Cornești	—	1	3	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	1	—	8
5.	Cheia	4	—	1	3	1	1	—	1	1	2	—	—	1	1	1	16
6.	Sinmihaiul de Sus	1	1	2	1	—	2	—	2	3	—	2	1	—	4	—	19
7.	Sinmihaiul de Jos	2	2	1	3	3	2	—	2	1	4	—	1	—	6	1	28
8.	Poiana	1	3	1	2	1	—	1	—	2	1	1	—	—	3	—	16
9.	Călărași	1	2	—	—	—	1	—	—	1	1	1	—	—	1	—	8
10.	Lunca Mureșului	5	3	4	1	—	—	2	—	1	—	1	4	—	5	2	27
11.	Războieni Cetate	1	1	1	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2	1	8
12.	Vereșmort	1	—	1	1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	5	—	11
13.	Vințul de Sus	5	2	1	1	2	1	1	—	—	—	—	1	—	10	—	24
14.	Bădeni	3	1	4	1	1	1	2	1	—	1	—	—	1	12	—	27
15.	Stejeriș	6	—	—	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	10	3	22
16.	Plăiești	2	1	2	3	—	—	—	—	—	1	—	1	—	12	—	22
17.	Măhăceni	—	—	1	1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	1	—	4
18.	Dumbrava	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	4
19.	Ormeniș	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
20.	Cicău	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	4	—	7
21.	Podeni	1	—	2	—	—	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	6
22.	Înoc	—	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	1	—	4
Total		37	23	30	21	13	12	8	11	13	12	7	12	2	90	9	300
%		12,33	7,67	10,00	7,00	4,33	4,00	2,67	3,67	4,33	4,00	2,33	4,00	0,67	30,0	3,00	100

s-a putut stabili a fost media vârstei celor mai mari dintre frații minori, care varia între 6,91 ani și 9,32 ani, ceea ce ne face să credem că mult nu difereau diferențele de vîrstă dintre frați nici aici (tabelul XII).

Tabelul XII

Diferențele de vîrstă dintre frați (1642)

Rangul fraților	Ani										TOTAL
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1-2	11	36	34	23	14	11	7	9	7	3	155
2-3	3	16	21	17	12	9	5	6	—	1	90
3-4	2	7	11	8	7	1	—	—	—	—	36
4-5	1	4	2	4	—	1	—	—	—	—	12
5-6	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	3
6-7	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
TOTAL	18	65	69	52	33	22	12	15	7	4	297
%	6,06	21,89	23,23	17,51	11,11	7,41	4,04	5,05	2,36	1,35	

Familiiile doar cu fii adulți erau în număr de 139. Dintre ele 66,91 % aveau doar un fiu, 22,3 % doi, iar 10,1 % trei și într-un singur caz erau 4 fii. Aceste date ne întăresc convingerea că marea majoritate a fiilor adulți trăiau în gospodăriile lor. Cei 201 menționați alături de părinți îi reprezentau pe cei rămași în gospodării ca viitori moștenitori și pe cei prea tineri pentru a-și întemeia o familie.

Prin natura sa registrul limitează informațiile referitoare la structură și stabilitatea familiei. Astfel cunoaștem doar în mod parțial situația din cele 638 de familii. Dacă dorim să reconstituim realitatea în legătură cu familiile cu copii și media copiilor pe familie ar trebui adăugate familiile care aveau doar fiice, precum și fetele din fiecare gospodărie. Populația feminină reprezenta probabil jumătate din populația satului. Cu toate acestea este imposibil de dedus mărimea și structura familiei, deoarece realitățile au demonstrat, în cazul populației masculine, că acestea sînt condiționate de factori multipli, variind de la localitate la localitate, în cadrul diverselor structuri socio-profesionale. Dacă pe ansamblu admitem totuși acest lucru, o familie ar fi fost compusă din 5 — 5,5 membri. În 96 (15,04 %) din cele 638 de familii cu fii s-au petrecut importante perturbări: recăsătorii, văduvie, destrămarea familiei etc. Majoritatea cazurilor o reprezentau văduvele (69). În registru ele nu apar cu numele. Era înregistrat numele capului de familie cu remarcă „decedat”, de unde deducem că în gospodărie a rămas soția. În aceste familii au fost consemnați 107 fii. În 26 de cazuri au fost menționați fiii soției provenind dintr-o căsătorie anterioară, deci cînd ne aflăm în fața unei recăsătoriri. Motivele care au dus la această situație în cea mai mare parte a cazurilor sînt necunoscute. Doar în două cazuri știm cu certitudine că tatăl copiilor a decedat. În aceste familii erau 31 de băieți „vitregi”. În 14 familii, alături de fiii soției,

se aflau și fiii soțului sau cei rezultați din căsătoria lor. În două familii cu siguranță fiii soțului proveneau dintr-o căsătorie anterioară, deoarece erau mai mari, ori de o vîrstă cu fiii soției.

Un motiv, amintit mai sus, care determina destrămarea familiilor era decesul, dar nu era singurul. În conscripție au fost menționate 3 despărțiri ale soților și o abandonare a familiei. Aceste fenomene par să fi fost izolate.

În lumina izvorului discutat se poate aprecia familia din scaunul Arieș cu o familie stabilă, care suferă cel mai adesea de pe urma decesului.

Strîns legată de problemele familiei este situația băieților orfani. Ei erau în număr de 151 și pot fi împărțiți în două grupuri a) cei orfani de tată, menționați deja, care erau întreținuți de cele 69 văduve. Aceștia totalizau 107, revenind 1,55 de familie. În fapt, în 41 de familii era cîte un fiu, iar în 28 erau cîte 2 — 7 frați, media aici fiind de 2,36 fii/familie.

Din punct de vedere social situația lor era următoarea :

Tabelul XIII

NOBILI		PRIMPILI		PEDITES PIXIDARI		TOTAL	
Nr. familii	Nr. fii	Nr. familii	Nr. fii	Nr. familii	Nr. fii	Nr. familii	Nr. fii
3 4,35 %	4 3,7 %	23 33,33 %	31 29 %	43 62,32 %	72 67,3 %	69 100 %	107 100 %

Prin urmare, majoritatea proveneau din rîndul pedestrașilor, care, cu siguranță, au fost primele victime în caz de conflict militar.

În ceea ce privește structura pe vîrstă, 55,14% erau majori. Din rîndul minorilor doar 10% erau sub 5 ani.

b) A doua grupă o constituie cei incluși în rubrica „Orphanus” de la sfîrșitul conscripției din așezare. Lipsesc aceste rubrici la Războieni Cetate. Vințul de Sus, Bădeni, Mălăceni, Ormeniș, Podeni și Inoc. În cele 15 așezări au fost înregistrați 44 de orfani. Majoritatea erau fără frați, doar în 4 cazuri erau cîte doi frați și într-unul 3. Informațiile despre soarta lor sînt laconice, cel mult se indica vîrsta. Dar în 14 situații nici aceasta. Printre ceilalți 30 erau 5 majori, iar restul minori, majoritatea fiind între 8 — 11 ani (68%) și doar 20% între 1 — 3 ani. Doar în 9 cazuri se specifica de cine erau întreținuți : 5 de mamă, 1 de bunici și 3 înfiați.

Prin urmare, 151 de băieți erau nevoiți să se confrunte cu greutățile vieții în condițiile lipsei de ajutor din partea unei familii.

4. OCUPAȚII ȘI MOBILITATE TERITORIALĂ

Comunitatea arieșeană la jumătatea secolului al XVII-lea era o comunitate agricolă, fapt reflectat în ocupația majorității locuitorilor. Astfel, agricultura era ocupația principală, inclusiv la nivelul nobilimii, care în majoritate era o nobilime măruntă foarte apropiată de statutul țărănimii libere. Firește au existat și alte ocupații mai cu seamă în tîrgul Vințul de Sus. Conscripția le reflectă foarte succint, în funcție de intere-

sele realizatorilor ei. Astfel, au fost surprinse ocupațiile care implicau mutarea dintr-o localitate în alta. De aceea se impune să privim într-o strinsă legătură ocupațiile oamenilor cu fenomenul migrației.

În funcție de ocupații se disting 3 categorii :

a) slugile ; b) meseriașii și c) tinerii studioși

Majoritatea o formau cei din prima categorie în care, alături de slugi, erau și câțiva aflați în slujba unor nobili feudali. Ei totalizau 52, formînd 59,09% din totalul celor 88 a căror activitate se cunoaște. 65,38% dintre ei proveneau dintre pedestrași, 23,08% dintre călăreți și 11,54% dintre nobili. Deoarece majoritatea erau slugi, ieșise că membrii tuturor claselor și categoriilor sociale se confruntau cu o situație materială precară, care-i obliga să-și caute de lucru. Dintre ei 22 au rămas în sat, iar 29 au plecat, răspîndindu-se în scaun, în principat și chiar mai departe. Cei 8 meseriași erau : croitori, olari, cioplitori de piață, lăcătuși etc. În general își practicau meseria în orașele și ținuturile transilvănene.

Din cei 17 tineri studioși despre 8 știm cu certitudine că erau în diferite orașe ale țării.

La aceștia se adaugă 11 persoane cu diverse ocupații : preot, învățător, birjari, păstori, purtător de corespondență. Spre deosebire de ceilalți aceștia erau exclusiv din rîndul călăreților și pedestrașilor. Alături de ei, la momentul respectiv, mai erau 35 de bărbați înrolați în diferite unități militare.

Tabelul XIV

OCUPAȚII									Situația socială	TOTAL
Slugi	Mese- riași	La studii	Altele	În armată						
				Cîmpie	Curte	Drabanți		Alții		
						alba- ștrii	roșii			
52	8	17	11	12	10	4	2	7	Nobili 12 Primipili 41 Pixidari 70	123

Structura socială a celor 123 menționați cu diverse ocupații ori înrolați erau următoarea : 70 (56,91%) pedestrași, 41 (33,33%) primipili și doar 9,76% erau nobili.

În ceea ce privește starea civilă a celor 123 de bărbați despre 23 știm cu certitudine că erau căsătoriți, iar 14 erau înregistrați printre capii de familie. Majoritatea erau militari înrolați (tabelul XV).

Mobilitatea în spațiu a avut multiple cauze : căutare de lucru, studiu, căsătorie, schimbare de domiciliu, fuga etc. Alături de cei despre care știm de ce și unde au plecat, se află un grup de 62 de persoane, menționați

Tabelul XV

	Slugă fam/fii	meserie fam/fii	alte fam fii	armată fam/fii	Total fam./fii
Căsătoriți (cu fii)	3/3	—	7/13	13 16	23/32
„Capi de familie”	3/—	—	—	11/	14/—
TOTAL	6/3	—	7 13	24/16	37/37

doar ca pibegi („vagus”). Unii dintre ei erau căutați din 1638¹¹. Migrația, deși a cuprins doar 179 de persoane, a fost un fenomen complex, care s-a manifestat atât prin emigrație, cât și prin imigrația, predominantă fiind prima. Migrația din localitățile scaunului Arieș avea două aspecte principale: A. plecări limitate la localitățile din scaun; B. plecări în afara hotarelor acestuia.

A. Fluxul migratoriu în cadrul scaunului Arieș. Mișcarea de populație în cadrul scaunului era destul de limitată fiind menționate 13 cazuri, care implicau 16 persoane. Dintre ele 11 erau mutate. Cauzele se cunosc doar în trei situații: o căsătorie și doi plecați în urma împărțirii averii („divisi”). Spațiul pe care s-a desfășurat migrația lor era:

a) în satele vecine (Cicău — Podeni, Plăiești — Cornești, Poiana Sînmihai);

b) în localități apropiate (Vințul de Sus — Călărași, Lunca Mureșului — Stejeriș, Vălenii de Arieș — Cheia);

c) la distanțe mari dintr-un capăt într-altul al scaunului (Vințul de Sus — Vălenii de Arieș, Pietroasa — Războieni Cetate). Aceștia aparțineau tuturor categoriilor sociale. Ceilalți 5 au plecat ca slugi, 4 și-au găsit de lucru în satele din preajmă (Stejeriș, Moldovenești, Plăiești, Vereșmort-Călărași); doar într-un singur caz a trebuit să plece din Sînmihaiul de Sus la Lunca Mureșului. Din punct de vedere social patru proveneau dintre pedestrași, trei fiind orfani, iar al cincilea era fiul vitreg al unor nobili din Vereșmort.

Mobilitatea în cadrul scaunului a cuprins toate categoriile sociale, iar deplasările variau de la cîțiva kilometri, între sate vecine, la parcurgerea întregului teritoriu al scaunului.

B. Migrația în afara scaunului.

La 1642 erau plecate din scaunul Arieș 87 de persoane, despre care avem anumite date, și, probabil, cei 62 de pibegi.

Cei care au părăsit scaunul în majoritatea cazurilor s-au îndreptat spre satele, târgurile și orașele Transilvaniei, iar o parte au plecat din principat.

1. Mișcarea migratorie spre orașele și târgurile Transilvaniei. (tabelul XVI)

¹¹ Székely oklenéltár, vol. al II-lea, ed. de Szabó Károly, Kolosvár, 1876, p. 267-269. Dintre cei care erau căutați la 1638 și figurau ca „vagus” și la 1642 erau Bandi György (Călărași), Hajdú Péter (Cornesti), Pongrácz István și Dattyoni János din Bădeni. Despre ultimul la 1642 se știa că era cioplitor de piatră la Cluj.

Tabelul XVI

Mișcarea migratorie spre orașele și Țirgurile din Transilvania

Nr. crt.	Destinația	Localitatea de origine	km	Slugi	Mese-riși	La studii	Mutați	TOTAL
1.	CLUJ	Sînnihaiul de Jos	23	—	1	—	—	9
		Cornești	25	1	—	—	—	
		Bădeni	26	—	1	—	1	
		Plăiești	27	—	—	—	1	
		Călărași	31	—	—	—	1	
		Vințul de Sus	36	1	—	1	—	
		Lunca Mureșului	37	1	—	—	—	
2.	TURDA	Sînnihaiul de Sus	3	1	—	—	1	11
		Sînnihaiul de Jos	4	—	1	1	1	
		Cheia	5,5	1	—	—	—	
		Plăiești	8	1	—	1	2	
		Călărași	9	—	—	1	—	
3.	AIUD	Vințul de Sus	10	—	—	1	—	4
		Sînnihaiul de Jos	21	—	—	—	1	
		Lunca Mureșului	16	1	1	—	—	
4.	RIMETEA	Poiana	17,5	—	—	—	1	2
		Lunca Mureșului	21	—	—	—	1	
5.	VINTUL DE JOS	Vereșmort	43	—	—	1	—	2
		Stejeriș	46	—	—	—	1	
6.	COJOCNA	Poiana	19	—	1	—	—	1
7.	TEIUȘ	Dumhrava	22	1	—	—	—	1
8.	(CLUJ) MĂNAȘTUR	Lunca Mureșului	37	—	—	1	—	1
9.	TÎRGU MUREȘ	Războieni Cetate	45	—	—	—	1	1
10.	ABRUD	Cornești	49	—	—	—	1	1
11.	RETEAG	Bădeni	64	—	—	—	2	2
12.	ORADEA	Sînnihaiul de Jos	121	—	—	—	1	1
TOTAL				8	5	7	16	36

În general deplasarea a avut loc în direcțiile nord și sud, cu o singură excepție spre răsărit (Țirgu Mureș).

Distanța parcursă era între 5 — 120 km, măsurată în linie dreaptă pe hartă. (tabelul XVII)

Emigrările s-au făcut în 29 de sate, orientate spre nord-vest, est, sud-est și sud, avînd o deschidere mai mare decît în cazul plecării în orașe și Țirguri. Distanța parcursă ajungea pînă la 70 km.

Tabelul XVII

Distanțele parcurse de persoanele migrante spre orașele și ținuturile Transilvaniei

	k i l o m e t r i														TO-TAL
	0— 5	6— 10	11— 15	16— 20	21— 25	26— 30	31— 35	36— 40	41— 45	46— 50	51— 55	56— 60	61— 65	peste 100	
Slugi	2	1	—	1	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	8
Meseriași	1	—	—	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	5
La studiu	1	3	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	7
„Mutați”	2	2	1	1	1	2	1	—	1	2	—	—	2	1	16
TOTAL	6	6	1	4	4	3	1	4	2	2	—	—	2	1	36

Tabelul XVIII

2. Mișcarea migratoare spre satele Transilvaniei

Nr. crt.	Localitatea de origine	Localitatea unde se aflau la 1642	km	Slugi	Mutați	Alte ocupații	TOTAL
1.	Moldovenești	Vișoara	16	—	1	—	1
2.	Vălenii de Argeș	Sândulești	8,5	—	1	—	1
3.	Cornești	Aiton	14,6	—	1	—	1
4.	Cheia	Aiton	13	1	—	—	1
		Luncani	17	1	—	—	1
5.	Sînmihaiul de Sus	Vișoara	9,4	—	1	—	1
		Găiești	69	—	1	—	1
6.	Sînmihaiul de Jos	Cunța	56	—	2	—	2
7.	Poiana	Gheorghieni	16	—	—	1	1
		Gănești	40	1	—	—	1
8.	Călărași	Vișoara	8	3	—	—	3
		Istihaza	18	1	—	—	1
		Boteni	28	1	—	—	1
		Nicolești	—	—	—	1	1
9.	Vereșmort	Luncani	10	—	2	—	2
10.	Vînțul de Sus	Cetatea de Baltă	27	—	1	—	1
		Pălătea	42	—	1	—	1
11.	Bădeni	Săvădisla	24	—	1	—	1
12.	Stejeriș	Decea	7,4	2	—	—	2
		Cărnărașu	39	—	1	—	1
13.	Plăiești	Grindeni	18	—	1	—	1
		Veseuș	34	1	—	—	1
14.	Măhăceni	Rediu	24	—	1	—	1
		Cerghid	44,3	—	1	—	1
15.	Dumbrava	Livada	16	—	1	—	1
		Sînger	26	—	1	—	1
		Vălișoara	27	—	1	—	1
16.	Cicău	Spălnaca	15	—	2	—	2
		Akna	17	—	1	—	1
		Ațintiș	27	—	1	—	1
		Triteni	27	—	2	—	2
		Apahida	38	—	1	—	1
		Drașov	42	—	1	—	1
	TOTAL			11	27	2	40

Tabelul XIX

Distanțele parcurse de persoanele migrante spre satele din Transilvania

	kilometri											
	5— 10	11 15	16— 20	21— 25	26— 30	31— 35	36 40	41 45	46— 50	51 60	61— 70	TO- TAL
Slugi	5	1	2		1	1	1	—	—	—	—	11
Mutați	4	3	4	2	6	—	2	3	—	2	1	27
Alții	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	2
TOTAL	9	4	7	2	7	1	3	3	—	2	2	40

În acest caz și interesele socio-profesionale care-i determinau să plece din locul de baștină erau mai limitate. Dacă spre orașe și târguri se îndreptau meseriași, tineri studiosi, slugi și alții, în sate îi găsim pe cei plecați ca slugi ori „mutați”.

Satele, tâgurile și orașele îi atrăgeau aproape în aceeași măsură pe locuitorii din scaunul Arieș.

3. Pe lângă aceste două categorii, în lustră apare un grup de 7 persoane despre care știm aproximativ în ce zonă s-au dus. Din aceștia, 2 erau în Cimpia Transilvaniei, unul în Trei Scaune, 2 la studii în comitatul Ținava și secuime, altul pribeag tot în Secuime și al șaptelea era într-unul din comitate. În afară de cei plecați la studii și cel pribeag, ceilalți erau slugi.

4. Cei plecați dincolo de granițele Transilvaniei erau 5. Știm în mod vag unde erau și de ce. Astfel, Nagy Mihály din Sînmihaiul de Jos era în Moldova în slujba domnului, unul era pribeag în Polonia, iar trei erau în Ungaria. Dintre aceștia doi erau slugi, iar unul mutat la Érsekújvár. Cu siguranță că multe emigrări pot fi incluse în fenomenul migrației de întoarcere, în special în cazul slugilor. Cu toate măsurile luate de Gheorghe Rákóczi I, începînd din 1638, pentru a împiedica plecarea celor din scaunul Arieș spre orașe, alte scaune și comitate, rata emigrației populației libere masculine era destul de mare în martie 1642.

$$m_e^M = \frac{E^M}{P_{1642}^M} \cdot 1000$$

unde: E^M = emigrația populației masculine libere din scaunul Arieș
 P_{1642}^M — populația masculină liberă la 1642

$$m_e^M = \frac{149}{2621} \cdot 1000 = 56,85\text{‰}$$

Imigrația era mult mai restrînsă. La 1642 se menționa existența a 14 persoane venite. Aceștia proveneau din diferite localități aflate la

răsărit Cosmeni, Tomești, Racu, (Scaunul, Ciuc, Trei Scaune) și nord (Lemniu, Baia Mare) de scaunul Arieș. Datele cunoscute în legătură cu ei sînt prezentate în tabelul XX.

Tabelul XX

Imigranții în scaunul Arieș (1642)

Nr. crt.	Locul de origine	Localitatea din Scaunul Arieș	km	Adulți	Copii	Structura socială	
						Primipili	Pediteș pîxidari
1.	Lemniu	Plăiești	78	1	1	—	2
2.	Baia Mare	Vereshmort	112	1	—	—	1
3.	Tomești	Vințul de Sus	123	1	—	—	1
4.	Racu	Războieni Cetate	118	1	—	—	1
5.	Cozmieni	Vințu de Sus	135	1	—	—	1
6.	Scaunul Ciuc	Cheia	—	1	2	3	—
7.	Vrăbia	Lunca Mureșului	—	1	—	—	1
8.	Nanas	Lunca Mureșului	—	1	1	2	—
9.	Trei Scaune	Războieni Cetate	—	—	1	—	1
10.	„Străin”	Stejeriș	—	1	—	—	1
T o t a l				9	5	5	9

Distanța parcursă pînă la localitatea unde s-au stabilit varia între 75—135 km, de asemenea în linie dreaptă. Motivele, care i-au determinat să vină în scaunul Arieș, sînt cunoscute doar în două cazuri : o înfiere și un constructor de biserică, care, probabil, aici și-a găsit de lucru.

Cu toate eforturile autoritățile de a limita plecarea din scaun, numărul celor emigrați era de zece ori mai mare ca al celor imigrați. În martie 1642 rata migrației populației masculine libere se prezenta astfel :

$$m_{1642}^M = \frac{I^M - E^M}{P_{1642}^M} \cdot 1000 = \frac{14 - 149}{2621} \cdot 1000 = -51,51\text{‰}$$

I^M = imigrația masculină la 1642.

Din cele 179 de persoane, implicate în migrație, se cunoaște statutul social în 107 cazuri. Pentru cei imigrați structura socială a fost prezentată în tabelul XX. Ceilalți 93 emigrați aveau următoarea structură socio-profesională : (tab. XXI)

Prin urmare, mai mult de jumătate, 58,88 % din cei care au migrat într-un sens ori în altul erau pedestrași, categorie inferioară, cea mai săracă a locuitorilor liberi din scaun. Mare parte din ei plecau în căutare de lucru ca slugi ori pribegeau.

Deși pedestrașii reprezentau 53,91 % din populația scaunului, din rîndurile lor la studii au plecat doar 4, cifră inferioară celor plecați în acest scop din rîndul nobililor și primipililor.

Marea majoritate a celor plecați ori veniți erau necăsătoriți. În cazul imigranților erau 3 familii cu fii. În ceea ce-i privește pe cei plecați,

în rîndurile lor erau 7 bărbați căsătoriți, din care 5 aveau fii. Dintre ei nici unul nu era slugă. Mai erau 4, probabil, căsătoriți la momentul respectiv, deoarece ei plecaseră în acest scop. Condițiile materiale grele cu care se confruntau locuitorii liberi, mai ales țărănimea, și-au pus puternic amprenta asupra vieții lor particulare, fiind o frînă în calea întemeierii familiei și o forță care-i împingea spre migrație.

Tabelul XXI

	Nobili		Primipili		Pedites p xidari		TOTAL	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
Slugi	1	4	4	16	20	80	25	100
Meseriași	1	16,67	2	33,33	3	50	6	100
La studiu	2	22,22	3	33,33	4	44,44	9	100
Alte ocupații	—		1	25	3	75	4	100
Mutați	5	29,41	2	11,75	10	58,82	17	100
Pribegi	12	37,5	6	18,75	14	43,75	32	100
TOTAL	21	22,58	18	19,35	54	58,06	93	100

5. NATALITATE, MORTALITATE

O altă dimensiune a vieții a fost mobilitatea naturală. Nașterile, decesele au fost fenomene de cea mai mare importanță pentru evoluția populației. Ele au fost influențate de factori externi — politici, economici, climaterici — de starea de sănătate a populației. În finalul conscripției din unele așezări erau rubrici speciale consacrate celor decedați de la ultima conscripție încoace și celor incapabili de a purta armele din motive de vîrstă înaintată ori boală („inhabiles”). În 15 localități aceste rubrici menționau trei bărbați foarte în vîrstă, dintre care unul se aprecia că depășea 100 de ani.

Printre cei bolnavi au fost cuprinși cei afectați de boli, care nu le permiteau satisfacerea obligațiilor militare. Astfel, între cei 49 de bolnavi erau 8 orbi, 7 debili (mente captus), 13 infirmi, 2 muți, 4 muți și infirmi și 15 în cazul cărora nu se specifică afecțiunea.

În cele 16 liste ale decedaților au fost cuprinși 135 de bărbați. Nicio dată nu se specifică vîrsta, iar în ceea ce privește statutul social apare doar uneori. Data cînd s-a făcut conscripția anterioară, de asemenea, ne este necunoscută. Din această cauză este imposibil de stabilit rata de mortalitate a populației masculine. De asemenea, cifra deosebit de mare a nobililor decedați, în raport cu cei din alte categorii sociale, ne face să avem îndoicli asupra consemnării tuturor cazurilor de deces.

Conscripția militară din 1642 din scaunul Arieș, care pare prin natura sa un izvor limitat pentru cunoașterea realităților demografice, oferă, totuși o imagine bogată și destul de nuanțată asupra evoluției populației la momentul respectiv, dezvăluie existența unei societăți dinamice, a cărei mișcare naturală și migratorie a suferit de pe urma frămîntărilor multiple ale epocii.

ASPECTS DÉMOGRAPHIQUES DANS LA RÉGION DE L'ARIEȘ EN 1642

résumé

La source historique principale qui constitue le point de départ de l'étude est la Conscription militaire d'Arieș du 17 mars 1642. À partir des données concernant la population masculine libre, la seule enregistrée par la conscription, on peut se faire une idée sur la structure démographique de la communauté locale. On constate d'ailleurs à cette époque — là une croissance en nombre de la catégorie des citoyens libres. Mais les calamités qui ont précédé l'année 1642 ont déterminé une diminution de la population. Du point de vue des structures familiales, se manifeste la tendance à créer des familles nucléaires. L'agriculture était l'occupation principale, y compris en ce qui concerne la noblesse. Le mouvement migratoire, dû à la recherche du travail, était cependant accentué. L'étude évalue l'ampleur de ce mouvement, de même que la mobilité naturelle, due aux naissances et aux décès.

EPIDEMIA DE CIUMĂ DE LA MARSILIA ȘI DIN PROVENCE DIN 1720 — 1723 *

MILAI MANEA

Ciuma a reprezentat din totdeauna alături de foamete și război un flagel terifiant, ce a inspirat groază și a marcat mentalul uman¹. Cercetările recente au relevat că această boală s-a răspândit de către purici, șobolani (*Rattus Rattus*), șoareci, maimuțe, ciini și șacali, prin intermediul baccilului descoperit ulterior, în 1894 de Yersin și Kitassato. Formele sale au fost bubonică, septicemică, benignă, hemoragică și pneumonia ciumoasă². Cea mai gravă a fost cea septicemică, ce s-a manifestat prin dureri ganglionare, mărirea splinei, tulburări digestive, temperatură, hemoragii nazale și intestinale și retenție urinară³. O analiză sumară a evoluției ciumei și a consecințelor sale în istorie l-a condus pe Roger Mols la descifrarea a patru perioade distincte, după cum urmează: 1) înainte de secolul al XIV-lea; 2) de la ciuma din 1348—1350 până la sfârșitul secolului al XVI-lea; 3) secolul al XVII-lea și 4) secolul al XVIII-lea⁴. Desigur, noile investigații, pe baza unor izvoare documentare și date statistice, au dezvăluit aspecte inedite legate de înaintarea bolii de-a lungul istoriei. Dar oricum, efectele sale devastatoare au impus unele măsuri profilactice, ce s-au cristalizat pe măsura progresului cunoștințelor medicale ale oamenilor. Astfel, s-a recurs la carantină, certificatul de salubritate, interdicția de emigrare, expulzarea vagabonzilor, interzicerea importului de mărfuri, uciderea ciinilor și pisicilor, măsuri de igienă publică, dezinfectarea hirtiei monedă, obligativitatea înhumării victimelor în afara zidurilor orașului.

Evident comunicarea de față ar putea da naștere la întrebări legitime, precum: de ce ciuma din Marsilia din 1720—1721 și dacă informația este suficientă pentru elaborarea unui demers teoretic. Mai întâi, răspundem că epidemia din deceniul doi al secolului al XVIII-lea din portul francez a fost ultima mare explozie din Europa de Vest, rezultat al propagării unor curenți purtători de microbi în bazinul mediteranean. Iar în al

* Comunicare la Laboratorul de Demografie în 1988.

¹ Vezi pe larg Williams M. Bowsky, *The Black Death, A Turning Point in History?*, New York, 1971; Frederick F. Cartwright, *Disease and History*, London, 1972; Monique Lucenet, *Les grandes pestes en France*, Paris, 1985; Jean-Noël Biraben, *Les hommes et la peste*, 2 vol., Paris — Ia Hlaye, 1976.

² Dr. George A. Fischer, *Ciuma, Cele mai noi cunoștințe asupra boalei*, Atelierele grafice Socac & Co., S.A., București, 1920, p. 13—14.

³ *Ibidem*.

⁴ Roger Mols S.J., *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIV-e au XVIII-e siècle*, Tome 2, *Les résultats*, Ed. J. Duculot. S.A., Gembloux, Louvain, 1954, p. 427—428.

doilea rind, informația științifică a fost selectată prin raportare la sursele documentare, care ne-au fost accesibile. Absolut, o investigație amănunțită în arhivele și bibliotecile din Franța, în special la Marsilia, în Provence și la Paris ar conferi un plus de siguranță obiectivității aprecierilor noastre.

În general, secolul al XVIII-lea a constituit, o epocă de recul al maladiilor, în care curba mortalității a înregistrat evoluții mai puțin abrupte, dar, conform aprecierii lui Mols, la un nivel mediu superior celui din secolul al XVII-lea⁵. Epidemiile de dizenterie, sifilis, tifos, difterie, variolă și scarlatină au punctat cu intermitență tabloul vieții cotidiene din statele europene. Se apreciază astfel că anii 1709—1710 au deschis o gravă criză demografică⁶. Între 1709—1713 ciuma a răvășit zona Mării Baltice și a Mării Negre, Europa Centrală, făcând noi victime⁷.

Nr. crt.	Localitatea	Nr. total locuitori		Nr. victime
1.	Danzig	50 000		24 533
2.	Copenhaga	66 000		22 535 7a
3.	Hamburg	—		8 088
4.	Viena	—	bolnavi morți	9 565 8 644
5.	Ratisbona	—		7 848
6.	Praga			36 662 7b
7.	Cracovia			18 000

Ea a reapărut în 1720—1722 la Marsilia și în Provence, în 1743 la Messina, în 1737 și respectiv 1770—1775, în Rusia.

Marsilia a ocupat o poziție strategică în Marea Mediterană. Legată direct de porturile levantine, focare microbiene potențiale și prin intermediul lor de Orientul Îndepărtat, Marsilia s-a numărat, după calculele consulului din Toulon din 1721, printre cele mai populate orașe franceze⁸. Dictionnaire de Saugrain, ediția 1726 dă numărul de 22 000 locuitori pentru 1726⁹. Arhiva familiei Lebret studiată de Charles Carrière conține cifra de 88 645 locuitori corespunzătoare anului 1716¹⁰. De fapt, la sfîit-

⁵ *Ibidem*, p. 452.

⁶ Pierre Chanu, *Civilizația Europei în Secolul Luminilor* (traducere în lb. română), vol. 1, Edit. Meridiane, București, 1986, p. 208.

⁷ Roger Mols, S.J., *op. cit.*, p. 453.

^{7a} Media săptămînală — 762 locuitori.

^{7b} Foarte virulentă.

⁸ *Relation de la peste dont la Ville du Toulon fu affligée en MDCCXXI, avec des observations instructives pour la posterité, Par M.D'Antrehaus, chevalier de l'Ordre de S. Michel, premier Consul de Toulon pendant la dite année, Chez les Freres Estienne, A Paris, MDCCLVI, p. 5.*

⁹ Roger Mols, S.J., *op. cit.*, p. 514.

¹⁰ Charles Carrière, *Négociants marseillais au XVIII-e siècle, Contribution à l'étude des économies maritimes, Thèse*, vol. 1, Institut Historique de Provence, 1973, p. 199.

șitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, Marsilia era alături de Lyon, Rouen și Lille cu 50 000 locuitori ¹¹ și plasându-se pe locul trei în ancheta lui Benoît Garnot ¹². Dar în același timp, densitatea populației a atins mai puțin de 40 locuitori per kilometru pătrat ¹³. Datele trebuie raportate la populația totală a Franței — 20—22 milioane locuitori ¹⁴ și la nivelul mortalității la începutul secolului al XVIII-lea, de 28—38 la 1 000 ¹⁵. Orașul a rămas însă o arie expusă bolilor, în condițiile configurației urbanistice — străzi înguste și vechi cartiere, ce au perpetuat focarele de infecție și a ușurinței cu care epidemiile pătrundeau în complexele portuare în urma unor mari contacte umane. Bolile au lovit necruțător Marsilia în repetate rânduri de-a lungul istoriei sale, și anume: 49 î.e.n., în perioada asediului lui Caesar, 428—450, 503, 588, 591, despre care pomeneste Grigore din Tours, 1347, 1476, 1484, 1505, 1506, 1507, 1527, 1530, 1547, când au pierit 8 000 persoane, 1556, 1557, 1580, cu un bilanț de 30 000 victime, 1581, 1582, 1586, 1587, 1598 ¹⁶.

Epidemia din perioada Regenței a apărut într-o epocă complexă de istorie a Franței. Între luxul aristocrației și scandalul din jurul experienței financiare a bancherului John Law, regentul Philippe d'Orleans a acționat pentru a menține și consolida statutul monarhiei, ținta a numeroase atentate a nobilimii feudale după moartea Regelui Soare. Părăsind simbolic și ostentativ Versaillesul regentul a rezidat la Palais-Royal din Paris, semn al unei noi orientări politice. În această atmosferă au parvenit primele știri ale flagelului de pe malul Mediteranei. La 2 mai 1720 Lafforet scria că „au căzut câțiva bolnavi de ceea ce se crede a fi contagios” ¹⁷. Contemporanii au relevat că microbul a fost purtat în oraș de vasul „Grand Saint-Antoine” condus de căpitanul Jean-Baptiste Château venit dintr-o călătorie în Orient ¹⁸. Acesta a făcut escală la Seyd în Siria. Avariata de furtună a ancorat apoi la Tripoli în Siria, unde a fost reparat. Totodată a încărcat mărfuri, în special bumbac, foarte probabil infestate de șobolani și a imbarcat unii pasageri tureci pentru Cipru. Unul din aceștia a murit în timpul călătoriei, iar cei doi marinari, ce l-au pregătit funebru au decedat la rîndu-le. Viceregele spaniol la Cagliari, de Saint-Remis a refuzat accesul vasului în port, încît Château a aruncat ancora la Livorno, în Toscana, unde alți marinari au căzut bolnavi, dar medicii din lazaretul orașului nu au depistat boala. Reîntors la Marsilia la 25 mai 1720, vasul

¹¹ Roger Mols, S.J., *op. cit.*, p. 516.

¹² Benoît Garnot, *La population française sous l'Ancien Régime*, în „Historia”, nr. 493, janvier 1988, p. 23; vezi și Jacques Dupâquier, *Sur la population française au XVII-e et XVIII-e siècles*, în „Revue Historique”, fasc. 485, janvier-mars 1968, p. 43—79.

¹³ Benoît Garnot, *op. cit.*, p. 22.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Pierre Guillaume, Jean-Pierre Poussou, *Démographie historique*, Arn and Colin, Paris, 1970, p. 136.

¹⁶ P. Gaffarel, Marquis de Duranty, *La peste de 1720 à Marseille et en France*, Paris, 1911, p. 3—7.

¹⁷ *Ibidem*, p. 47; vezi pe larg și M. Bertrand, *Relation historique de la peste de Marseille*, Amsterdam, 1779; L. Chabaud, *Marseille et ses industries, Les tissus, la filature et la teinturerie*, Marseille, 1883; Jean-Noël Biraben, *Certain Demographic Characteristics of the Plague Epidemic, in France 1720—1722*, în „Daedalus”, 1968, p. 536—545; Ch. Carrière, M. Courdurié, F. Rebuffat, *Marseille ville morte, La peste de 1720*, Marseille, 1968; Robert Favre, *La mort au Siècle des Lumières*, Lyon, 1978.

¹⁸ P. Gaffarel, Marquis de Duranty, *op. cit.*, p. 36—38; vezi și D. Panzac, *La peste dans l'Empire Ottoman 1700—1850*, Bruxelles, 1986.

nu a fost supus unei carantine serioase. Cinci hamali, ce au ridicat baloturile de bumbac s-au îmbolnăvit, iar rufăria marinarilor bolnavi a fost înmînată familiilor acestora. A rezultat o epidemie de proporții de formă septicemică și transmisă de această dată, cum demonstrează Chanu, de puricele de pe om¹⁹. Ignoranța autorităților locale, ce au crezut cu obstinație în eficiența măsurilor sanitare ale Marsiliei, a determinat uriașe efecte negative. Structura complexului sanitar bazat pe lazarete sau infirmerii, ca cele din Rue des Rondeaux și Rue Fongate-Charité sau din cartierul Saint Lambert, nu a fost capabilă să facă față unei deflagrații de proporții masive²⁰.

Cu începere din 20 iunie 1720 au fost înregistrați primii bolnavi. În acea zi, Marguerite Dauphane, zisă și Înțeleapta, săracă din Rue Belle-Table a murit la 50 de ani. Ea purta o imensă bubă neagră pe gură. Peste opt zile a fost rindul croitorului Michel Cresp și a familiei sale din Place du Palais. La 30 iunie a decedat tinăra Anne Durand de numai 30 ani. La 1 iulie în rue de Scalis au murit femeile Eygasière și Tanoux²¹. Pînă în 9 iulie au pierit mulți oameni dintre săracii orașului, dar boala a fost în general ignorată. În scrisoarea Consiliului de Marină din 29 iulie 1720, tonul este în general moderat. „Consiliul de Marină a primit scrisorile voastre din 9 și 14 ale acestei luni asupra accidentelor de boli contagioase întimplute în orașul și lazaretul Marsiliei. Pe baza informațiilor date Înalțimii Sale Regentului, Alteța Sa Regală a aprobat ca la primul semn pe care îl aveți... să luați măsurile cuvenite în astfel de ocazii”²². Însă la 9 iulie chemat în Rue du Vert-Gallant la căpătiul unui copil, Eyssalène, în vîrstă de 13—14 ani, un medic a identificat groaznica boală. Dar nici de această dată măsurile nu au fost hotărîte. La 31 iulie autoritățile locale au decis blocarea orașului, dar peste 10 000 locuitori refugiați în Provence erau deja purtătorii potențiali ai baccilului. În oraș, în locul interzicerii stricte a contactelor umane și a primelor măsuri de urgență, au continuat la 5 și 16 august procesiunile religioase. Biserica Trinității a rămas deschisă pînă la 25 august 1720²³. Abia la 14 septembrie parlamentul din Aix a pronunțat carantina în Provence și în sfîrșit la 22 ianuarie 1721 Consiliul Regal a ordonat blocusul total al Marsiliei. Or era mult prea tîrziu, căci numărul victimelor era imens²⁴.

Scrisorile consilierului Chicoyneau de la Camera de Conturi a Curții de Ajutoare din Montpellier și cancelar al Universității din același oraș către De la Moniere, decanul medicilor de la Colegiul Lyon lasă să se întrevadă o serie de observații clinice semnificative pentru progresul ciumei, precum: frisoane, puls greu perceptibil, mișcări neregulate ale capului, amețeli, priviri fixe, vocea întreruptă, limba roșie sau neagră, fața cadaverică²⁵. Ciuma nu și-a ales victimele izbind deopotrivă tineri, bătrîni,

¹⁹ Pierre Chanu, *op. cit.*, p. 225; Pierre Chanu, G. Suffert, *La peste blanche*, Paris, 1976, p. 126—130.

²⁰ P. Gaffarel, Marquis de Duranty, *op. cit.*, p. 8—9.

²¹ *Ibidem*, p. 53.

²² *Ibidem*, p. 40.

²³ *Ibidem*, p. 20.

²⁴ *Ibidem*, p. 12.

²⁵ *Observation et reflexions touchant la nature, les evenements et le traitement de la peste, de Marseilles...*, par Messieurs Chicoyneau, Verny & Soulier, Chez les Freres Brusysset, À Lyon, MDCCXXI, p. 29.

bărbați, femei, copii. Doctorul Vernay a vegheat asupra fiicei de 16 ani a negustorului Fabrot, un spirit foarte timid²⁶. Dimpotrivă, la 21 ani fiul Căpitanului Galerelor, de Cambrai, din Rue de Noailles era o constituție robustă²⁷. Numeroși medici, negustori, preoți au propus remedii împotriva flagelului²⁸. La 26 iulie s-a hotărât folosirea varului nestins pentru înhumări, izolarea bolnavilor, interzicerea contactelor umane, zidirea caselor celor bolnavi. Doctorul Peysonnel, el însuși victimă a ciumei, a recomandat aprinderea de focuri la colțurile străzilor și spălarea podurilor și străzilor cu apă. La 3 august medicul francez a cerut ca „fiecare să ardă, la 5 seara, o uncie de pulbere în mijlocul fiecărei camere cu ferestrele închise, pe care să le deschidă apoi după trei ore”²⁹. Bolnavii urmau să fie tratați cu „apă, apă cu vin, apă cu oțet, apă Regina Ungariei”³⁰. Începînd cu luna august ciuma a atins apogeul în Marsilia. Părintele Feuillée consemna în jurnalul său zilnic numărul evident în creștere al victimelor, adică: la 6 august, peste 40 000 persoane atinse³¹, 26 august „ieri boala a lovit trei sau patru persoane din alte cartiere”³². La 9 august, după datele lui Chanu au decedat 100 indivizi³³, pentru ca la sfîrșitul lunii să se atingă nivelul de 500 zilnic³⁴. Comparativ cu luna octombrie, intensitatea pare să mai fi scăzut. La 15 octombrie au fost numărați doar 100 morți, iar între 18 și 20 ale aceleiași luni 20 victime³⁵. Dezorganizarea serviciilor municipale a generat pericolul a noi focare microbiene, căci de la 15 iulie cadavrele nu au mai fost înhumate. „Străzile sînt pline de corpuri hidoase și roase de cîini”³⁶. Afișul lipit în oraș la 3 septembrie atrăgea atenția că „nimic nu este mai necesar decît de a ridica și îngropa cadavrele”³⁷. Or într-o astfel de atmosferă apăsătoare caracterizarea unui anonim dată orașului nu putea fi decît sumbră. „Aspectul orașului inspiră milă. Totul are un aer de dezolare. Toate magazinele, toate prăvăliile sînt în general închise. Cele mai multe case, biserici și minăstiri, toate locurile publice sînt părăsite și nimeni nu se află pe stradă decît nenorociții ce gem. În port este o dezordine totală”³⁸.

În lupta contra ciumei s-au angajat consilierii municipali, membrii ai ordinelor religioase, episcopul de Marsilia, Belsunce de Castelmoron. Intendenții de sănătate au ținut între 9 iulie — 31 decembrie 1720 130 ședințe consacrate exclusiv luptei împotriva ciumei³⁹. În primele luni ale lui 1721 s-a putut constata o revenire a ciumei. Dar în ianuarie 1721 la Marsilia „au început să se vadă... înmormîntări de oameni... pentru că

²⁶ *Ibidem*, p. 41—46.

²⁷ *Ibidem*, p. 66—78.

²⁸ Vezi pe larg Paul Delaunay, *La vie médicale aux XVI-e, XVII-e, XVIII-e siècles*, Paris, 1935; J. Ehrard, *Opinions médicales en France au XVIII-e siècle, I.e Peste et l'idée de contagion*, în „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations”, 12, 1957, p. 46—59.

²⁹ P. Gaffarel, Marquis de Duranty, *op. cit.*, p. 60—61.

³⁰ *Observations et reflexions...*, p. 35—36.

³¹ P. Gafarel, Marquis de Duranty, *op. cit.*, p. 74—75.

³² *Ibidem*,

³³ Pierre Chaunu, *op. cit.*, p. 219.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, p. 222.

³⁶ Pierre Guillaume, Jean-Pierre Poussou, *op. cit.*, p. 148—149.

³⁷ Pierre Chanu, *op. cit.*, p. 220.

³⁸ P. Gaffarel, Marquis de Duranty, *op. cit.*, p. 62.

³⁹ *Ibidem*, p. 81.

pînă atunci... morții (erau) aruncați ca gunoiul...”⁴⁰. Panica de pe urma epidemiei în zona limitrofă portului mediteranean a fost uriașă. La Saint-Marcel, Saint-Marguerite, Saint-Julien, Saint-Giniez, Saint-Barnabe, Château-Gombert „bolnavii mureau așa de repede că toată lumea era disperată”⁴¹. În insula Marguerite vasul de legătură a purtat microbul, ce a avut efecte devastatoare. Din 170 locuitori și 7 prizonieri, la începutul lui 1721 erau descoperiți doar 20 muribunzi, dintre care doi prizonieri⁴². În total în zonele adiacente au fost semnalati 5 067 victime, iar localitățile Saint Marcel, Canet, Château-Gombert au fost practic depopulate⁴³. Ciuma s-a repercutat grav între 1720—1722 la Arles, Aix, în Comtat-Venaissan, Basses-Alpes, Languedoc. În Provence epidemia s-a răspindit rapid.

Nr. crt.	Data	Localitatea
1.	1 august 1720	Aix, Apt
2.	15 august 1720	Aubagne
3.	7 octombrie 1720	Toulon
4.	12 octombrie 1720	Martigues
5.	4 noiembrie 1720	Salon
6.	17 decembrie 1720	Tarascon
7.	12 iulie 1721	Marjevols
8.	17 august 1721	Avignon
9.	8 septembrie 1721	Arles

Populația marilor orașe învecinate a suferit pierderi între 25—30% din totalul populației la Aix, Avignon, Arles și 50% la Toulon⁴⁴. Bază a galelor, Toulonul a mai cunoscut ravagiile ciumei în 1461, 1464, 1587, 1629, 1664⁴⁵. În septembrie 1720 orașul număra, după unele date, 26 266 locuitori, inclusiv garnizoana⁴⁶. La 3 decembrie 1720 a murit văduva Taffy, iar mobilierul său a fost partajat între trei moștenitori, ce au avut însă un sfârșit tragic pierind în circa nouă zile⁴⁷. După calculele doctorului Gustav Lambert la Toulon au decedat 11 544 locuitori⁴⁸. Ultimul caz de deces a fost notat la 2 octombrie 1722 la Avignon⁴⁹. Papon în lucrarea *Histoire de Provence*, citată de Gaffarel, realizează un tablou amănunțit al urmărilor demografice a epidemiei din 1720—1723⁵⁰.

⁴⁰ Pierre Chanu, *op. cit.*, p. 226.

⁴¹ P. Gaffarel, Marquis de Duranty, *op. cit.*, p. 380.

⁴² *Ibidem*, p. 104.

⁴³ *Ibidem*, p. 441.

⁴⁴ Roger Mols, S.J., *op. cit.*, p. 454.

⁴⁵ P. Gaffarel, Marquis de Duranty, *op. cit.*, p. 509.

⁴⁶ *Relations de la peste...*, p. 46—47.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 83—84.

⁴⁸ Roger Mols S.J., *op. cit.*, p. 453, subsol, nota 5.

⁴⁹ Pierre Guillaume, Jean-Pierre Poussou, *op. cit.*, p. 162.

⁵⁰ P. Gaffarel, Marquis de Duranty, *op. cit.*, p. 551—552.

Nr. crt.	Localitatea	Nr. locuitori	Durata bolii	Nr. victimelor	Observații
1	2	3	4	5	6
1.	Apt	6 000	1 aug. 1720—2 feb. 1721	251	
2.	Vitrolles	800	2 aug. 1720—1 apr. 1721	209	
3.	Ste. Tulle	810	7 aug. 1720—1 apr. 1721	430	
4.	Aix	24 000	9 aug. 1720—1 sept. 1720	7 534	
5.	Aubagne	7 000	15 aug. 1720—1 sept. 1720	2 114	
6.	Mayrargues	850	15 aug. 1720—28 sept. 1720	384	
7.	Allauch	5 000	16 aug. 1720—28 sept. 1720	942	
8.	Lançon	1 800	22 aug. 1720—28 feb. 1721	816	
9.	Roussillon	1 100	25 aug. 1720—7 mart. 1721	154	
10.	Les Pennes	740	25 aug. 1720—26 ian. 1721	223	
11.	Le Puy	900	29 aug. 1720—26 ian. 1721	29	
12.	St. Canadet	125	29 aug. 1720—26 ian. 1721	32	
13.	St. Zacharie	1 050	30 aug. 1720—3 mart. 1721	254	
14.	Gaubert	500	4 sept. 1720—31 dec. 1720	29	
15.	Gagnac	470	10 sept. 1720—31 mai 1721	10	
16.	Rognac	370	18 sept. 1720—1 febr. 1721	243	
17.	Perihuis	4 000	25 sept. 1720—10 mai 1721	364	
18.	Casaneuve	1 100	25 sept. 1720—3 mart. 1721	18	
19.	Corbières	400	25 sept. 1720—11 mai 1721	131	
20.	Bandal	100	25 sept. 1720—15 sept. 1721	32	
21.	Nans	500	27 sept. 1720—15 dec. 1720	125	
22.	Berre	2 000	28 sept. 1720—15 dec. 1720	1 071	
23.	Cucuron	3 500	1 oct. 1720—15 dec. 1720	730	
24.	Gardane	2 000	3 oct. 1720—7 oct. 1720	6	
25.	Pellissane	2 200	6 oct. 1720—2 iun. 1721	223	
26.	Villars	300	9 oct. 1720—31 dec. 1720	112	
27.	Martigues	6 000	12 oct. 1720—31 dec. 1720	2 150	
28.	Simiane	774	15 oct. 1720—10 iul. 1721	264	

1	2	3	4	5	6
29.	Toulon	22 000	17 oct. 1720—10 iul. 1721	13 160	
30.	Le Canet	600	18 oct. 1720—21 mai 1721	198	
31.	Auriol	3 200	1 nov. 1720—31 iul. 1721	1 595	
32.	St. Rémy	3 000	1 nov. 1720—31 iul. 1721	996	
33.	St. Savourin	4 000	22 oct. 1720—31 iul. 1721	206	
34.	Venelles	410	1 nov. 1720—15 ian. 1721	33	
35.	Noves	1 228	16 iul. 1720—1 aug. 1720	98	
36.	Graveson	900	15 iul. 1720—1 aug. 1721	8	
37.	Frigoulet	60	12 iul. 1720—1 aug. 1720	19	
38.	St. Nazaire	1 500	24 iul. 1720—1 aug. 1720	30	
39.	Néoules	450	16 iul. 1720—1 aug. 1720	143	
40.	Roquevaire	2 500	9 iul. 1720—1 aug. 1720	46	
41.	Le Puget	1 060	3 iul. 1720—1 aug. 1720	88	
42.	St. Anastasie	500	14 iun. 1720—1 aug. 1720	144	
43.	Garcoult	1 200	13 iun. 1720—1 aug. 1720	163	
44.	La Garde	415	11 iun. 1720—1 aug. 1720	230	
45.	Arles	22 000	17 dec. 1720—27 apr. 1721	8 110	
46.	Tarascon	10 000	17 dec. 1720—1 aug. 1721	210	
47.	Vauquies	200	2 dec. 1720—27 apr. 1721	34	
48.	Rustrel	750	14 nov. 1720—15 feb. 1721	13	
49.	Salon	4 000	4 nov. 1720—15 ian. 1721	700	
50.	Mazagues	440	17 dec. 1720—4 apr. 1721	168	
51.	Gemenos	1 100	20 dec. 1720—6 apr. 1721	54	
52.	Orgon	1 700	29 dec. 1720—18 apr. 1721	105	
53.	Maillanes	750	7 ian. 1721—18 apr. 1721	106	
54.	La Valette	1 660	20 feb. 1721—10 iul. 1721	1 203	
55.	Le Revest	650	1 iun. 1720—10 iul. 1720	465	
56.	Ollioules	3 500	8 ian. 1721—18 apr. 1721	1 100	
57.	Forcalquiert	147	7 iun. 1720—1 iul. 1720	85	

Răspunsul firesc al Europei a fost cel de autoapărare, prin boicotarea produselor franceze și întreruperea legăturilor cu Marsilia. Spania și Țările de Jos au rupt orice legături cu portul de la Mediterana. Vasele franceze au fost alungate din porturile italiene și teama a dominat la Veneția. Multe din mărfurile cu destinația Marsilia au fost debarcate la Genova și Livorno. Anglia a refuzat accesul navelor franceze în porturile sale. Abia în 1723—1724 sînt amintite legături economice între Marsilia și Cadix. Analiza lui Carrière a dezvăluit o scădere catastrofală a numărului de vase încărcate cu grâu, ce au intrat în Marsilia⁵¹. Ea a fost desigur rezultatul efectelor epidemiei și a nesiguranței în relațiile comerciale, ce a decurs din aceasta.

Nr. crt.	Anul	Nr. vase cu cereale intrate în portul Marsilia din:		
		LEVANT	AFRICA	OC. ATLANTIC
1.	1710	154	90	—
2.	1719	82	34	2
3.	1720	45	47	8
4.	1721	14	4	1
5.	1722	40	—	—

Nr. crt.	Anul	Nr. vase intrate în portul Marsilia
1.	1714	509
2.	1720	288
3.	1721	106
4.	1722	106

Edificatoare sînt și datele privind unele tranzacții comerciale. Cantitatea de bucăți de postav exportate din Marsilia a scăzut de 31,73 mii în 1719 la 11,45 mii în 1721⁵². La fel se prezintă situația importurilor din Levant cu destinația Marsilia⁵³.

Nr. crt.	Anul	Valoarea importurilor în milioane de livre de Tournai
1.	1719	22,7
2.	1720	18,4
3.	1721	6,1
4.	1722	3,4
5.	1723	11,5

⁵¹ Charles Carrière, *Négociants marseillais*, vol. 2, p. 1045—1046.

⁵² *Ibidem*, p. 1039.

⁵³ *Ibidem*, p. 1042.

Scăderea este izbitoare în numai doi ani, ceea ce ne dă imaginea reală a proporțiilor dezastrului demografic.

O problemă importantă este și aprecierea corectă a numărului de victime la Marsilia. Documentele indică că „oamenii simpli... au fost aproape toți atinși de ciumă”⁵⁴. Jurnalul lui Pierre Henri-Roux declară că „nu au murit mai de mult de o mie de persoane superioare meșteșugurilor”⁵⁵. Cauzele ce au favorizat răspândirea virusului în rîndul maselor au fost legate de subalimentație și condițiile de muncă și de viață precare. Doctorul Chicoyneau consideră că boala a prejudiciat 247 869 persoane, dintre care 87 659 au fost victime nefericite⁵⁶. Fournier, secretarul unui medic din Montpellier da cifra de 200 000 morți și 9—10 000 bolnavi⁵⁷. Coroborînd datele unor contemporani, Gaffarel estimează la 30 139 persoane contingentul afectat în oraș și la 8 916 persoane cel din teritoriul adiacent⁵⁸. Georg Sticker plasează baremul la 87 666 persoane.⁵⁹ Mols stabilește cuantumul de 39 055 morți în oraș⁶⁰. Baehrel a ajuns la concluzia că media anuală a nașterilor și căsătoriilor a coborît de la 3 080 și respectiv 629 între 1703—1705 la 2 937 și respectiv 624 pentru anii 1725—1727⁶¹. Carrière precizează că datele statistice privind numărul victimelor sînt estimative. Media nașterilor, deceselor și căsătoriilor l-au convins pe economistul francez să ofere cifra de 40 000 persoane⁶². Biraben și Chanu au relevat date apropiate de 80—100 000 victime⁶³.

Te-Deum-ul celebrat la 28 februarie 1723 la Marsilia a consacrat sfîrșitul epidemiei. Dar ea a rămas ca o dureroasă aducere aminte prin opere de artă, slujbe religioase memoriale și mai ales o revigorare a curențului pietist creștin. În principal ce a generat pentru întîia oară intervenția statului în stabilirea unor măsuri adecvate, căci epidemia depășind hotarele orașului s-a transformat într-o problemă de interes național. A rezultat o organizare sanitară a portului mediteranean, ce s-a perfecționat abia după deceniul trei al secolului al XVIII-lea, în același timp cu progresele științei medicale, ceea ce a simbolizat un pas înainte către victoria omului asupra unui dușman implacabil.

⁵⁴ *Ibidem*, vol. 1, p. 204.

⁵⁵ *Ibidem*; Carrière a identificat doar trei cazuri de negustori morți în urma epidemiei, Este vorba de François Beaussier, Jean-Baptiste Saint-Michel, François Parry. *Ibidem*, p. 204, subsol, nota 174.

⁵⁶ Roger Mols S.J., *op. cit.*, p. 453.

⁵⁷ P. Gaffarel, Marquis de Duranty, *op. cit.*, p. 91.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 335.

⁵⁹ William H. McNicill, *Plagues and Peoples*, Anchor Books, New York 1977, p. 300, nota 39.

⁶⁰ Roger Mols S.J., *op. cit.*, p. 453.

⁶¹ R. Baehrel, *Une croissance, La Basse-Provence rurale, (Fin du XVI-e siècle — 1789)*, Paris, 1961, p. 269.

⁶² Ch. Carrière, M. Cordurié, F. Rebuffat, *Marseille ville morte...*, p. 302.

⁶³ Pierre Guillaume, Jean-Pierre Poussou, *op. cit.*, p. 162; Pierre Chanu, *op. cit.*, p. 224; vezi și Jean-Noël Biraben „Populations et Sociétés”, février 1969; François Lebrun, *Les crises démographiques en France au XVII-e et XVIII-e siècles*, în „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations”, 2, 1980, p. 205—234.

L'ÉPIDÉMIE DE PESTE DE MARSEILLE ET DE PROVENCE EN 1720—1723

résumé

Parmi les maladies qui ont affecté l'humanité le long de son histoire, la peste a été la plus terrible. Elle a profondément influencé les mentalités, en provoquant une crainte générale, mais aussi les premières mesures prophylactiques dès que la médecine commença à progresser. L'auteur insiste sur la dernière grande épidémie de l'Europe occidentale, celle de Marseille et de Provence, durant l'intervalle 1720—1723. La maladie circula sous une forme grave, celle septicémique, dont le virus, provenant d'Orient, fut transmis par l'intermédiaire des puces. L'épidémie fut facilitée par les négligences des autorités qui firent confiance au système sanitaire de la ville, ce qui entraîna un très grand nombre de victimes au sujet desquelles les contemporains ont transmis des données suffisantes. La peste a frappé en même temps la population de Provence, du Languedoc, des Basses-Alpes et du Comtat Venaissin. Ses effets furent ressentis non seulement au niveau démographique, mais aussi économique par la baisse du nombre de vaisseaux entrés et sortis du port de Marseille et l'effondrement des valeurs des transactions commerciales. Les solutions préconisées pour le traitement de la maladie ont imposé l'intervention de l'Etat dans une mesure plus grande et le perfectionnement de l'organisation sanitaire.

CONVIEȚUIRE ȘI DRAMĂ—EVREII ÎN ISTORIA ROMÂNILOR

RECEPTAREA OPEREI LUI JOSEPHUS FLAVIUS ÎN VECHEA LITERATURĂ ROMÂNĂ

PAUL CERNOVODEANU

Opera cunoscutului — dar controversatului — istoric evreu de expresie greacă Iosif ben Mattatia, cunoscut mai ales sub numele său romanizat de Josephus Flavius (37—100 e.n.), s-a bucurat de mare prețuire nu numai în antichitate dar și în lumea medievală.

În țările române, faima scrierilor celebrului autor antic, apreciat pentru calitățile intrinsece ale stilului, eleganța expresiilor și îmbinarea fericită a mesajului etic cu episoade din istoria poporului evreu, familiare mediului creștin prin Vechiul Testament, a făcut ca încă din secolul al XVII-lea spătarul Nicolae Milescu să tâlmăcească o lucrare ce i s-a atribuit cu foarte multă convingere lui Josephus Flavius anume *A lui Iosip la Macavei carte adecă Pentru singurul ținătoriul gând* sau în româna modernă *Al lui Josephus Cuvînt la Macabei sau Despre rațiunea dominantă*. Această tâlmăcire — pe larg și competent analizată de Virgil Cîndea¹ — a fost preluată de eruditul spătar din *Divinae Scripturis nempe Veteris et Novi Testamenti omnia graecae*, apărută la Frankfurt a/Main în 1597, sub îngrijirea lui Franz Junius și Friedrich Sylburg și inserată astfel în cuprinsul *Bibliei* tipărită la București în 1688, splendid monument al limbii și culturii române vechi. Critica modernă a dovedit, însă, că această scriere a fost atribuită în mod eronat lui Josephus Flavius, ea aparținând în realitate unui cărturar din Alexandria epocii elenistice din cercul de gândire al filozofului Poseidonios, om de limbă și cultură greacă, poate un retor adept al filozofiei stoice, dar totodată un fidel al tradiției ebraice. Cît privește data scrierii, ea trebuie fixată între 63 î.e.n. (căderea principilor hasmoneeni) și 40 e.n. (persecuția lui Caligula), după argumente scoase din cuprinsul ei, cap. IV, I și XIV, 3. Prin tâlmăcirea lui Milescu lucrarea lui pseudo-Josephus a pătruns în literatura română veche, pe aceeași cale a adoptării scrierilor necanonice, apocrife de mare răspîndire devenite cărți populare ca *Iosif și Asineta*, *Povestea zapisului lui Adam*, *Povestea lui Ahikar Asirianul (Arghirie și Anadan)*, ce au circulat o vreme ca adaose ale unora din manuscrisele *Vechiului Testament*. După cum a subliniat V. Cîndea, versiunea românească a tratatului *Despre rațiunea dominantă* a reprezentat „un episod caracteristic din perioada de înnoire,

¹ Virgil Cîndea, *Rațiunea dominantă — Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1972, p. 172—190.

umanistă și laică, a culturii noastre vechi”². Ea corespunde aspectelor și mentalului epocii, preconizând rezistența față de opresori — în speță otomanii, corespunzând pe plan biblic seleucizilor cotropitori — și „păzirea legii celei de moșie”. În paginile acestei scrieri era înfruntată tirania și exaltată tăria morală. Cei șapte tineri frați „macabei”, numiți astfel pentru motivul că uciderea lor a avut loc în cursul răscoalei condusă de Iuda Macabeul (167—160 î.e.n.) împotriva asupririi poporului evreu de către monarhul seleucid al Siriei, Antioh al IV-lea Epiphanes, au fost niște luptători vrednici de admirat, deoarece „bătându-se biruea pe cei ce-i muncea”; fără a se lăsa ademeniți de promisiunile tiranului, ei au preferat moartea abjurării de la credința lor. Scrierea lui pseudo-Josephus răspundea deci, printr-o parte importantă a ei, unor acute probleme contemporane românilor din veacul al XVII-lea.

La aceste motive ale tălmăcirii trebuie adăugat, în sfârșit, prestigiul de care se bucura o lucrare atribuită lui Josephus Flavius. Din aria culturii greco-latine antice, opera celebrului istoric pătrunsese timpuriu în Occidentul medieval și în lumea bizantino-slavă. Opera sa tipărită a circulat în numeroase ediții străine pe teritoriul patriei noastre, bucurându-se de o largă receptare nu numai în Transilvania, dar din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și mai ales în cel următor și în principatele extracarpătice. Astfel vestitul principe Constantin Brâncoveanu poseda în biblioteca sa de la mănăstirea Hurezi ediția latină din Geneva, 1635, reunind principalele opere ale lui Josephus Flavius³. Tot așa în valoroasa bibliotecă a domnului cărturar Nicolae Mavrocordat — în bună parte dăruită ulterior ctitoriei sale de la Văcărești — unde se găseau rare și prețioase cărți aparținând culturii iudaice, ca de pildă volume din monumentalul corpus *Mischna sive Totius hebraeorum juris, ritum, antiquitatem* (Amsterdam, 1698) sau *Intinerariul* cunoscutului călător evreu spaniol Benjamin de Tudela (ediție Elzevir, Leyda 1633), adnotat de către posesor, în afara unor dicționare și gramatici ca *Lexicon Novum Hebraeo-Latinum*, a lui Robertson și Leusden (Utrecht, 1687) și Johannes Buxtorf, *Epitome Grammaticae Hebraeae* (Amsterdam, 1645), necesare domnului care se străduia să învețe și ebraica, considerată după greacă și latină cea de a treia limbă clasică a antichității⁴, se mai întâlnesc și *Antichitățile iudaice*, (Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία) aparținând lui Josephus Flavius tipărite într-o ediție greacă nespecificată⁵. Simbolică pentru preocupările savante ale ctitorului Bibliotecii Mitropoliei, înzestratul mitropolit cărturar Neofit I Cretanul (1738—1754), a fost posedarea ediției princeps apărută la Basel în 1544 a operelor istorice ale lui Josephus Flavius (Josephi Flavii *Opera* (*Antiquitates judaicae et De bello judaico*, libri graecae), Basileae,

² Op. cit., p. 189. Vezi mai nou Andreea Vlădescu Lupu, *Retorica dominantă sau despre a lui Iosif Macavei carte*, în „Dacoromania, Jahrbuch für Östliche Latinität”, München, vol. 7 (1988), p. 165—172.

³ Corneliu Dima Drăgan și Mihail Cartășu, *Un catalog necunoscut al Bibliotecii mănăstirii Hurezu*, în B O R, LXXXVII (1969), nr. 5—6, p. 606, nr. 41.

⁴ Corneliu Dima-Drăgan, *Bibliotecă umaniste românești*, București, 1974, p. 59, 107 și 124—125, n. 160.

⁵ E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV₃, București, 1936, p. 148, doc. XCV, nr. 80.

Jo. Frohlen, 1544)⁶. De asemenea un alt exemplar grecesc din opera lui „Iosip Iudeul” se afla în tezaurul de cărți vechi al mănăstirii Neamț⁷. Totodată principele erudit al Moldovei Dimitrie Cantemir cita *Antichitățile iudaice* în cunoscuta sa lucrare *Hronicul vechimei a romo moldo-vlahilor*: „să pomenim pre Iosif și Filon [= Filon din Alexandria (cca 25 î.e.n. — cca. 40 e.n.) filozofic mistic grec, de origine evreu, șeful școlii iudeo-alexandrine], carii iudeii fiind și în limba elinească, pre la anii... 60 și 70 pînă la 90 istoriile sale au scris, și mai ales Iosif, carele au alcătuit cartea de vechimea lucrurilor iudeești de la începutul neamului său pînă la vremea lor, istoriia de atîtea mii și sute de ani, din puține fîntînele (= izvoarele) istorii sfinte, în mari ape și riuri prefăcînd-o”⁸. În sfîrșit *Războiul iudaic* (Περὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ πολέμου) este amintit și în altă operă cantemiriană *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane* tipărită în limba rusă la St. Petersburg în 1722, unde autorul referindu-se la ascetismul dervișilor comparat cu acel al essenienilor, recomandă: „să se citească Iosif, iudeu de neam și lege, și să vadă fiecare creștin cum erau în acea vreme monahii, a căror viață cugetătoare de Dumnezeu și iubitoare de osteneli a descris-o iudeul spus mai sus”⁹.

În sfîrșit *Războiul iudaic* constituia una din cărțile de desfătare ale învățatei și înzestratei fiice a lui Dimitrie Cantemir, Maria, care scria astfel la 10 iulie 1737 fratelui ei Antioh, pe atunci ambasador al țarinei Ana Ivanova la Londra și apreciat poet: „Istoricul Iosif Flavii îmi place foarte mult. Cred că vă aduceți aminte, cum vă rugam încă de pe cînd erați la Moscova, să-mi găsiți această carte, după ce mi-ați tradus ceva din limba franceză; am presimțirea, că ea va fi foarte interesantă și întîi voi începe s-o citesc pe ea”¹⁰.

Dar ceea ce ne interesează în mod deosebit este faptul că de pe un exemplar al Operelor complete ale lui Josephus Flavius tipărite în edițiile greco-latină la Leipzig, 1691, sub îngrijirea lui Sigismund Gehlen și în tipografia lui Moritz Georg Weidmann, s-a tălmăcit în românește la sfîrșitul secolului al XVIII-lea sau începutul celui următor primele două cărți din faimoasele *Antichități iudaice*.

Însă înainte de a intra în amănunte este cazul să reamintim foarte pe scurt că această scriere majoră a istoricului evreu alcătuită în limba greacă în 20 de cărți, în anii 93—94 e.n., conține istoria poporului ales de la Geneză pînă în timpul domniei împăratului Nero. Primele zece cărți narau evenimentele pînă la cativitatea babilonică, cărțile XI—XIV tratau istoria evreilor de la domnia împăratului persan Cyrus pînă în epoca regelui Irod cel Mare, în timp ce cărțile XV—XVII se aplecau asupra guvernării acestui monarh; în sfîrșit ultimele cărți, XVIII—XX, continuau pove-

⁶ Mihail Cartășu, *Știri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei din București în secolul al XVIII-lea*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, XIII (1974), p. 137 și 142, nr. 121.

⁷ D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise și cărți al Bibliotecii Mănăstirii Neamțului*, în BOR, LIX (1941), nr. 7—8, p. 434.

⁸ Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* (ed. Stela Toma), București, 1981, p. 135—136 (cu identificarea noastră corectă).

⁹ Idem, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane în Opere complete*, VIII₂ (ed. V. Căndea), București, 1987, p. 451.

¹⁰ Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în „Analele Academiei Române”, M.S.L., seria a III^a, tom II (1925), mem. 5, p. 439.

tirea de la moartea lui Irod pînă la începutul războiului iudeilor împotriva ocupanților romani. Sursele lui Josephus Flavius, sînt, în parte, necunoscute; se poate determina, însă, că istoria Hasmoneenilor a fost scrisă pe baza cărții a I-a a Macabeilor și prin consultarea operelor istoricilor de limbă greacă Polybios (cca. 200—cca. 118 î.e.n.), Strabon (63 î.e.n.—19 e.n.) și Nicolaos din Damasc (64 î.e.n. — ?). Josephus Flavius a fost mindru de a face cunoscută grecilor și romanilor istoria propriului său popor demonstrînd că și națiunea iudaică se urca pînă în adîncurile antichității, nelipsindu-i oameni de seamă și suverani de prestigiu; în special în istoria patriarhilor și a lui Moșe el relevă tradiții rabinice. Totodată istoricul evreu s-a străduit să demonstreze superioritatea religiei neamului său, monoteismul, credința într-un singur Dumnezeu, de o factură etică cu totul deosebită față de caracterul profan al cultelor politeiste. Această lucrare, de o deosebită valoare, reconstituind, cu mare acribie și spirit elevat, îndelungate perioade și episoade eroice din trecutul poporului evreu, a cunoscut o intensă circulație în antichitate și a făcut ca autorul ei să fie supranumit „Titus Livius al grecilor”. În același timp, datorită faptului că în conținutul scrierii lui Josephus Flavius — în forma în care ne-au parvenit textele sale — se întîlnesc referiri la Sf. Ioan Botezătorul (cartea XVIII, cap. VII), Isus Hristos (idem, cap. IV) și fratele acestuia Sf. Iacob (cartea XX, cap. VIII) ce, prin formularea stilistică și credința creștină ce le inspiră, au fost dovedite de critica științifică modernă ca interpolări, deși foarte vechi, poate chiar din secolul IV e.n., *Antichitățile iudaice* s-au bucurat de o mare faimă și popularitate în tot decursul Evului Mediu și chiar mai tîrziu, fiind de timpuriu tipărite, în numeroase ediții, separat sau în cuprinsul operelor sale complete¹¹.

Dintr-o astfel de ediție greco-latină din 1691 s-a făcut și prima tălmăcire în românește a acestei lucrări fundamentale a istoricului evreu, deși fragmentară și rămasă numai în manuscris. Astfel în Biblioteca Academiei Române, se păstrează ms. 2080 (fost 6518) cuprinzînd cartea I-a din *Antichitățile iudaice*, intitulîndu-se *Iosip Flavie, Pentru vechimea jidovilor*, precedată de aprecierile unor scriitori bisericești asupra lui Josephus Flavius și a operei sale, precum și ms. 5509 cuprinzînd cartea a II-a a acestei scrieri, numită *Cartea <a> 2^a a lui Iosif Flavie pentru Vechimile jidovilor*. Deși purtînd cote diferite, fiind achiziționate separat de Biblioteca Academiei pînă în 1952, manuscrisele provin din aceeași sursă, ambele avînd același format (23 × 18 cm) și sînt legate în piele cafenie, cu cotorul purtînd motive geometrice incizate suflate cu aur; în partea superioară a cotorului ms. 2080, conținînd cartea I-a a *Antichităților iudaice*, se mai pot descifra literele incizate... LAVI... OSE... H (din cuvîntul FLAVII JOSEPHI) iar pe cotorul ms. 5509 se vede limpede incizată precizarea: „FLAVII IOSEFI LIBRIS (!) II”. Ms. 2080 de 76 file, alcătuit de un copist rămas anonim¹², aparține, după caracterele paleografice ale scrisului, dieilor brașoveni de la biserica Sf. Nicolae din Șchei de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea — începutul secolului al XIX-lea; filigrana hîrtiei înfățișează acvila imperială a Habsburgilor. Ms. 5509, de 74 file, tot anonim, este scris de o mină diferită dar aparținînd scrisului

¹¹ Laffont-Bompiani, *Dictionnaire des œuvres de tous les temps et de tous les pays ...* (11e éd.), vol. I, Paris, 1955, p. 128.

¹² Vezi o sumară descriere a sa la Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. II, București, 1983, p. 159—160.

şcolii de dieci amintite; filigrana hîrtiei, reprezentînd un desen deasupra căruia stă scris CORONAE, data 1791 şi numele fabricii de hîrtie, C. § I. HONIG, indică cert o hîrtie de fabricaţie braşoveană, aflată în uz după 1791 şi întrebuiţată în mod sigur şi la începutul secolului al XIX-lea.

Sursa traducerii este clar indicată în ms. 2080 la fila 2 de mîna copistului: „Aciasta s-au scris la Lipca (!) la anul lui H<risto>s 1691”. Dar înainte de a trece la examinarea tălmăcirii româneşti care urmează fidel textul greco-latin al ediţiei *Antichităţilor iudaice* din Leipzig, 1691, este cazul să mai aducem încă o precizare. În 1877 cunoscutul publicist şi om politic Gheorghe Bariţiu semnala că în posesia poetului transilvănean Ioan Al. Lapedatu se afla un ms. românesc intitulat *Vechimile jidurilor* datorat la 1805 preotului Gheorghe Lebu (1764—1812) de la biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului¹³; urma acestui ms. s-a pierdut încă de la sfîrşitul secolului trecut. În stadiul documentaţiei de care dispun nu pot afirma dacă tălmăcirea — tradusă sau copiată? — la 1805 de preotul Lebu a fost inserată şi în cuprinsul textului cărţilor I şi II traduse în româneşte după ediţia din 1691 a *Antichităţilor iudaice*, datorate unor copişti din acelaşi mediu teologal sau dacă ea conţinea şi textul cărţilor următoare (de la III la XX) din opera amintită. Domeniul supoziţiilor rămîne deschis. Ştim doar că Gheorghe Lebu a fost hirotonit diacon la amînţita biserică din Şchei la 17 aprilie 1782 şi apoi consacrat preot paroh la 5 ianuarie 1788; el a depus o activitate meritorie în sinul comunităţii române braşovene¹⁴ pînă la decesul său din 16 decembrie 1812¹⁵. La împărţirea bunurilor sale, la 16 februarie 1813, i s-au găsit în bibliotecă mai multe cărţi „nemţăşti şi româneşti” preţuite la 20 de florini¹⁶. Fiica sa Marina s-a căsătorit la 1 iulie 1806 cu Zaharia Duma (1783—1811), diacon la biserica Sf. Nicolae din Şchei la 1806 şi nepot de frate al cronicarului Radu Duma (1758—1790) şi al cărturarului Nicolae Duma (m. 1784), ambii traducători şi de texte eclesiastice şi istorice¹⁷. Prin ginerele său, Gheorghe Lebu se înrudeau cu faimoasele familii de învăţaţi braşoveni Tempea şi Grid, din care au făcut parte cronicari, traducători şi copişti de texte bisericeşti, laice şi cronografe¹⁸. S-ar putea aşadar ca din iniţiativa lui Lebu să se fi purces în mediul teologal din Şcheii Braşovului la tălmăcirea *Antichităţilor iudaice* a lui Josephus Flavius, încredinţîndu-se copierea operii, pe cărţi, unor dieci diferiţi; aşa se explică formatul şi legătura identice ale ms. 2080 şi 5509 din Biblioteca Academiei Române dar şi scrisul diferit. El se aseamănă, în parte, celui al copistului de cronografe Nicolae

¹³ Gh. Bariţiu, *Un op nepublicat*, în „Transilvania”, Braşov, X (1877), nr. 8 (15 aprilie), p. 96; G. Bogdan Duică, *Ioan Barac*, Bucureşti, 1933, p. 44; Candid C. Muşlea, *Biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului*, vol. II Braşov, 1946, p. 207.

¹⁴ *Ibidem*, p. 138—139, 141, 146, 149, 155—156, passim; menţione şi la P. Cernovodcanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVIIe et XVIIIe siècles* (IV), în „Revue roumaine d'histoire”, XI (1972), nr. 1, p. 74—75.

¹⁵ Notă în ms. 1159 (fost ms. Gaster 98) din Biblioteca Academiei Române, f. 32 v°, cf. G. Ştrempele, Fl. Moisil, L. Stoianovici, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. IV, Bucureşti, 1967, p. 232.

¹⁶ C. Muşlea, *op. cit.*, II, p. 206.

¹⁷ *Ibidem*, p. 181, 186—188, 197, 203, 205 şi 315; P. Cernovodcanu, *La généalogie, auxiliaire de l'histoire littéraire en Roumanie* în *Recueil du 11e Congrès international des sciences généalogique et héraldique Liège — 1972*, Braga (Portugalia), 1974, p. 143.

¹⁸ *Ibidem*, anexa II.

Grid (1781–1815), preot la Sf. Nicolae din Șchei sau protopopului Radu (V) Tempea (1768–1824) de la același lăcaș, dar fără a fi identic; ar putea să aparțină, chiar ginerelui lui Lebu, diaconul Zaharia Duma. Oricum ar sta lucrurile este evident că tălmăcirea în românește a operii lui Iosephus Flavius a fost împărțită pe cărți, încredințată fiecare pentru circulație câte unui copist; din nefericire nu posedăm azi decât un infim fragment, doar 2 din cele 20 de cărți ale vestitelor *Antichități iudaice*, fără a ști dacă tălmăcirea a mai fost continuată sau nu.

În nici unul din ms. amintite, 2080 și 5509, nu există vreo însemnare relevantă privitoare la numele și data traducerii sau a copierii; doar în cel dintîi, cuprinzînd cartea I^a a istoricului evreu, se află notat la f. 76, următoarele: „În casăle vistierului Catargiu și vornic șade Vasilie Fabiiian la Iași”. Acest lucru atestă, desigur, doar circulația manuscrisului, care din Transilvania a ajuns în Moldova în biblioteca marelui boier ieșean Iordache Catargi (1783–1846); acesta a ocupat, rînd pe rînd, dregătoriile de spătar, vistier, vornic și mare logofăt, făcînd parte din protipendadă și fiind chiar socrul viitorului domn al Moldovei Grigore al IV-lea Alexandru Ghica (1849–1856)¹⁹. În schimb ms. 5509 nu posedă decât două încercări de condei la filele 73 v° și 74, complet lipsite de importanță.

În ceea ce privește interesul manifestat față de opera lui Iosephus Flavius în mediul teologal brașovean și necesitatea unei traduceri în românește a *Antichităților iudaice*, faptul se explică prin dezvoltarea spiritului critic și extinderea orizontului de investigație a clericilor învățați din Șchei, care nu s-au mai mărginit la sfîrșitul secolului al XVIII-lea — veacul luminilor — în excursurile lor de arheologie biblică la consultarea nesatisfăcătoare a versiunilor și textelor apocrife din Vechiul Testament sau la povestirile naive din cronografe, ci au resimțit nevoia de a face apel la surse mai autorizate. Iar faima scriitorului antic evreu era de mult răspîndită în cercurile cultivate, laice și ecleziastice, din întreaga Europă. Am amintit anterior că lucrarea din care s-a făcut tălmăcirea fragmentelor în românește a *Antichităților iudaice* a fost o ediție greco-latină a operelor sale complete tipărită la Leipzig în 1691. Cartea — depistată în fondurile Bibliotecii Academiei Române cota III 11023 — se intitula pe scurt Φλάβιου Ἰωσήπου ἱεροσολυμίτου ἱερέως τὰ εὐρισκόμενα — *Flavii Iosephi Hierosolymitani sacerdotis Opera quae extant omnia, nempe Antiquitatum iudaicarum libri XX*, Sigismundo Gelenio interprete... Lipsiae, Sumptibus Mauritii Georgii Weidmanni Anno MDCXCI, in f^o, [72] + + 1102 + [8] + 68 + [13 p.] de Index; ea a fost adaptată după o ediție mai veche geneveză și un codice al bibliotecii Palatine.

Tălmăcirea română din ms. 2080 urmează fidel textul cărții a I-a din amintita ediție *Antichitățile iudaice* (p. 1–34), eliminîndu-se numai dedicația editorului Weidmann către autoritățile municipale din Leipzig și „Prolegomena” alcătuită de pastorul Thomas Ittig; în schimb s-a păstrat introducerea *De Iosepho et ejus scriptis veterum Testimonia* (p. 69–72), tălmăcită ca *Mărturiile scriitorilor celor vechi și pentru Iosif și pentru lucrurile lui* (f. 2–6), cuprinzînd aprecieri extrase din textele scriitorilor bisericești Eusebius Pamphilus, episcop de Caesarea, Hieronymus, Sozomenos, Evagrius Scolasticul, patriarhul Fotius precum și din scrierea

¹⁹ Vezi Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. IX, Iași, 1914, spița neamului Catargi

umanistului olandez Joseph Justus Scaliger (1540—1609) intitulată *Opus de emendatione temporum* (Leyden, 1598). Tălmăcirea laudelor și aprecierilor pozitive ale acestor cărțurari față de creația scriitorului antic evreu a stat desigur în intenția traducătorului, dornic de a populariza figura lui Josephus Flavius și a familiariza pe cititorul român cu personalitatea și opera sa. Spicuim, ca mostre, scurte pasaje din aceste vechi mărturii: *Eusebie Pamfilie la Istoriia Bisericească, cartea <a> 3^a, cap. 9*: „Iosif feciorul lui Matathia preotul Ierusalimului... nu numai la neamul său ci încă și la rimleni... s-au socotit a fi mai ales dintre jidovi până atita cu cit la cetatea Romii au avut cinstea a să înpodobi cu un chip zidit... Pe lingă aciasta și cărțile ale lui care cu mare sirguintă de dinsul s-au făcut, au avut cinstea a să priimi la bibliotheca a Rimului și să fie ca într-o pomenire” (f. 2—2 v°); *Ieronim la cartea pentru scriitorii cei bisericești*: „Iosif feciorul lui Mathathia preotul din Ierusalim, ... rob de Vespesian ..., șapte cărți ale războiului jidovesc... au scris și alte 20 de cărți ale vechimelor, de la începutul lumii pînă la 14 ani a lui Dometian Chiesar... Înprotiva (!) lui Apion gramaticul Alixandrineanul, carele dă la Caligula s-au trimis sol despre partea paginilor, au scris și o carte” infierînd „bat-jocurile <aduse> neamului jidovesc” (f. 3 v°); *Hermis Sozomen... la istoria bisericească, cartea 1^a, cap. I*: „Iosif feciorul lui Mathathia bărbat precum la jidovi, așa și la rimleni, cu mare veste a numelui înflorînd” (f. 5) și în sfîrșit *Cătră aceștiia să adaogă și Iosif Scaliger la Predosloviile, la cărțile pentru îndreptarea vremilor*: „Prea silitor și foarte iubitor de adevăr între toți scriitorii Iosif... nu numai în lucrurile jidovești ci și întru cele streine, să cade mai fără de grijă a crede lui decît tuturor grecilor și latinilor. Așadară să nu se mire un bărbat învățat, pentru ce atita mulțime a acelor învățați... atitea laude aducem lui, a căruia credință și procopseală strălucește întru toate” (f. 6).

Cartea I^a, în tălmăcirea românească din ms. 2080, cuprîndea un sumar adică o „scară” a celor 20 capitole „a istoriilor lui Iosif Flavie pentru vechimile jidovești” (f. 6 v° — 8) de la „zidirea lumii și așezarea stihilor” (f. 13 v°—14) pînă la „Moartea și îngroparea lui Isaac în Hebron” (f. 69 v°), precedată de o „Începătură cea ce cuprinde întru sine pricina și scopul scrisorii aceștiia” (f. 9—93 v°) sau în latină „Proemium causam scriptiois & scopum ejus complectans” (p. 72 ș.u.). În prologul la opera sa Josephus Flavius făcea o profesiune de credință pe care tălmăcitorul român a încercat s-o redea cititorilor pe cît s-a priceput mai bine într-o limbă cu parfum arhaic: „Tot omul cel ce va să scrie istoriile... să pare că are nu una și aceeași pricină a gândului său, ci mai multă și multă osibire avînd una de alta. Însă unii pentru ca să se laude pentru voroava lor, ca să capete de acolo slavă și cinstea... iară alții ca să-i aibă la dragoste aceea pentru care ei scriu... Sînt și alții care n-au vrut ca să rămie lucrurile ciale vrédnice de știință neștiute, și pentru aciasta bine au voit a da afară pentru folosul cel de obște... Eu am gîndit a povesti, încă mai din nainte pînă ce am scris Istoriia războiului, de unde întiași dată s-au tras jidovii și ce felii de nenorociri au pătimit și cine au fost puitor Legii cu care s-au învățat întru blagoslovenie și întru alte bune fapte, cite războaie întru atitea lungi veacuri au făcut și mai pre urmă și împotriva rimlenilor fără de voia lor au făcut... Căci sînt lucruri fără de număr scrise în Sfînta Scriptură, care cuprinde întru sine Istoriile de cinci mii de ani întru care să află

de multe feliuri și nesocotite învățăături..., de nenorociri ale războiului, mult prea luminate fapte ale împăraților, multe schimbări lucrurilor celor de obște, și mai ales și mai de obște să poată a să cunoaște dintru cetirea aceştii Istoriei, cum că aceia carii să pleacă voi! lui Dumnezeu și să ție a călca legile cele bineșezate, toate i să întâmple cu bună norocire... Iară deca să depărtează de la paza legilor, atuncea nici sfaturile lor nu găsesc bun sfârșit și gîndurile cele bune ale lor să întorc spre primejdii netămăduite. Și pentru aciasta acum sfătuesc pre acei carii voar (!) ceti cărțile acestea, ca să aibă gîndul rădicat cătră Dumnezeu și pre dătătoriu! legii noastre să-l cunoască cum că iaste bun, dacă pre firea cum să cade au socotit și după virtutea ei lucrurile cele cuviincioase pururea au pecetluit și au păzit cuvintele lui dă la toată deșărtăciunea basnelor ce se află la alte neamuri... Dumnezeu ca un părinte și stăpîn a tuturor, toate le vede, acelora carii privesc spre dînsul le dăruiaște viață fericită. Iară aceia carii să abat de la calea faptei cei bune, pre ei împresoară cu foarte mari primejdii... Așadară alții cei ce dă altora legile au urmat basnelor celor vechi și păcatele cele rușinoase ale oamenilor la dumnezeii lor cu cuvintele lor le-au aruncat și cu aciasta au adăogat mare deșteptare oamenilor celor răi spre răutăți. Iară al nostru dădătoriu de lege, Moisi, după ce au învățat cum că curata faptă bună are Dumnezeu, au socotit cum că s-ar cădea tuturor ca să urmeze precum și el... Și i-au pedepsit cu pedeapsă grea pre aceia, carii acestea nu înțeleg, nici nu cred. După aciastă așezare pohtesc ca să cercetează cetitoriul scrisorile noastre, căci privind întru acestași chip voar (!) socoti cum că nimica nu iaste aicea necuviincios și ce ar fi nevrédnic mării lui Dumnezeu, căci toate s-au pus înaintea cu bună tocmală...” Și în final : „... Acum întorcem condeiul nostru spre țesutul lucrurilor puind mai înaintea acelea ce au povestit Moisi pentru zidirea Lumii și cele dintru Sfintele Scripturi precum le-am găsit (f. 9—13 v°).

Ms. 5509 — fără însemnări marginale — conține „lucrurile care să cuprind întru a dăo carte a Istoriilor lui Iosif pentru Vechimile iidovești” în șapte capitole de la cel dintîi „În ce chip Isaav și Iacov, feciorii lui Isaac fiind, între ei, au împărțitu lăcuința și însă Isaf (!) au stăpînit Idu-meea, iară Iacov Hananea” pînă la ultimul „În ce chip, ovreii gonindu-să de eghipteni s-au despicat marea și printr-însa scăpare le-au dat” fiind povățuiți de Moisi (f. 2—71). Traducerea urmează fidel conținutul capitolelor cărții a IIe a *Antichităților iudaice* din ediția greco-latină din 1691 (p. 35—69). Iată în versiunea românească finalul cărții a IIe, cap.7 și totodată sfîrșitul fragmentului din această scriere de bază a lui Josephus Flavius, a cărei continuare de la cartea a III-a pînă la a XX-a nu știm dacă a mai fost sau nu tradusă în limba noastră : „Iară a doa zi de sila vînturilor aducând valurile armele eghiptenilor la tabăra ovreilor, Moisi și aciasta au însemnat că să fie făcut cu purtarea de grijă a lui Dumnezeu, ca nici de arme să nu fie lipsiți. Și pre acestea Moisi adunându-le le-au împărțit ovreilor și i-au dus pre ei la Muntele Sinai ca să gertvească acolo lui Dumnezeu. Și dînd darul cel ce să cuvine unului mîntuit a da mîntuitorului său pentru mîntuirea norodului, în ce chip lui și mai înainte i s-au zis” (f. 71).

Din opera marelui scriitor antic evreu se mai cunoaște o traducere parțială în românește și din *Războiul iudaic*, circulînd mai de timpuriu în țările noastre, numai că filiera acestei tălmăciri a fost mult mai complicată

și mai indirectă iar ideologic ea s-a încadrat într-un context diferit de cel pur teologic.

Se știe că această lucrare a fost scrisă de Josephus Flavius ca o justificare pentru poziția puțin onorabilă ce a jucat-o în cadrul marelui război antiromane a iudeilor din anii 66–70 e.n. Deși comandant al garnizoanei răsculaților din cetatea Iotapata, el s-a predat în condiții dezonorante lui Vespasian, trimis în fruntea a trei legiuni să reinstaleze puterea Romei în Iudea. Căștigând favoarea lui Vespasian, care a fost proclamat împărat în 69 e.n. și a fiului său Titus, Josephus — care și-a adăugat și numele de Flavius — în cinstea înalților săi protectori — a participat de partea romanilor la campania acestuia din urmă pentru înăbușirea cu cruzime a ultimului focar de rezistență de la Ierusalim, cucerit, pingărit și trecut prin foc și sabie la anul 70 e.n. Autorul a dorit să-și justifice dezertarea și trecerea de partea inamicului în scrierea sa *Războiul iudaic*, redactată mai întâi în arameică apoi amplificată și tradusă în limba greacă între anii 75–79 e.n., încercând să demonstreze că războiul fusese provocat doar de câțiva fanatici — zeloții — în timp ce poporul și majoritatea conducătorilor evrei ar fi dorit pacea. Glorificarea Flavienilor și propria sa apărare au fost însoțite la rândul lor de o critică acerbă îndreptată împotriva adversarilor care îl declaraseră trădător al patriei sale. Cu tot caracterul ei tendențios și atitudinea apologetică evidentă față de Vespasian și Titus, opera lui Josephus Flavius prezintă o deosebită valoare ca document, autorul ei slujindu-se de date culese din ambele tabere iar participarea sa la evenimentele relatate conferă scrierii o certă autenticitate, în pofida interpretărilor părtinitoare²⁰. În primele două cărți scriitorul reconstituie istoria evreilor de la războiul fraților Macabei (168 — 165 î.e.n.) și întemeierea dinastiei Hasmoneene până la finele primului an al războiului antiroman (66 e.n.); în cartea a III-a este prezentată insurecția din Galilea iar în cărțile IV–VII desfășurarea evenimentelor până la cucerirea și distrugerea Ierusalimului de către Titus (70 e.n.) și căderea cetății Masada; începind cu descrierea întâmplărilor din cartea a III-a autorul devine martor ocular al celor povestite; el a încercat să împartă vina între romani și evreii fanatici, războiul neaducând decât distrugeri, nefericire și moarte²¹. Versiunea greacă a *Războiului iudaic* a circulat în perioada antichității iar în sec. IV a apărut prima traducere în limba latină atribuită lui Rufinus din Aquileia; în sec. VI–VIII a circulat însă o altă tălmăcire latină datorită lui Egesippus. Din textul grec au derivat mai târziu, în sec. VI o traducere siriană și o parafrază arameică în sec. X datorată lui Yosippon Iosif ben Gorion din care derivă versiunile orientale în arabă, etiopiană și armeană²². În Evul Mediu lucrarea lui Josephus Flavius a circulat în numeroase manuscrise latine în Occident, cunoscând apoi ediții tipărite iar în Bizanț versiuni grecești amendate însă cu texte din Evangheliile lui Matei și Marcu și cronica lui Amartolas. Din această din urmă compilație derivă și textul slavo-rus care a circulat în Rusia kieveană încă din sec. XI, dar care a suferit numeroase alterări și amendări în decurgerea

²⁰ Flavio Giuseppe, *La Guerra Iudaica* a cura di Giovanni Vitucci, vol. I, Milano, 1974, p. XXI–XXII (Introduzione).

²¹ Laffont — Bompiani, *op. cit.*, II, p. 487; D. Abrudan, *Iosif Flaviu — istoric al epocii intertestamentare. Importanța sa pentru cunoașterea contextului în care a apărut creștinismul* în „Mitropolia Ardealului”, XXXII (1987), nr. 3, p. 16–18.

²² Flavio Giuseppe, *op. cit.*, p. XXXVI–XXXVIII (Introduzione).

timpului ²³. Ajungem astfel la o parafrază în limba rusă de la sfârșitul secolului al XVII-lea în care s-a luat ca bază nu textul grece al operii lui Iosephus Flavius ci o versiune latină cuprinzând textul abreviat al cărților V-VII din *De bello Judaico*, completată cu adaose privitoare la evenimentele din Iudea extrase din două lucrări occidentale: *Opus chronographicum orbis universi a mundi exordio usque ad annum MDCXI* (Anvers, 1611), p. 232 (*Monarchia Romanorum*) a istoricului olandez Peter van Opmeer (1526–1595) și *Thesaurus Chronologiae* (Herborn Nassau, ed. a III-a, 1637), cap. XXXII, p. 298, a filozofului și teologului protestant german Johann Heinrich Alsted (Alstedius) (1588–1638), profesor din 1619 la colegiul princiar din Alba Iulia ²⁴.

Această parafrază compozită în limba rusă a *Războiului iudaic* a văzut lumina tiparului pentru prima oară la Moscova în 1713 dar în contextul special al literaturii propagandistice anti-otomane din epoca petrină. Lucrării istoricului evreu antic i s-a adăugat în cartea tipărită și o producție medievală privitoare la căderea Constantinopolului sub turci la 1453 — suferind multe interpolări — datorată lui Nestor-Iskander sau Alexandru, supus rus căzut în prizonierat la otomani, convertit la islamism și silit să lupte în armata sultanului Mehmed al II-lea împotriva bizantinilor creștini. Paralela între cei doi autori, Iosephus Flavius, căzut în captivitate la romani și luptând de partea învingătorilor și Nestor-Iskander, procedind în același fel, era evidentă. Astfel tema distingerii Ierusalimului de către romani în anul 70 e.n. ca și cucerirea Constantinopolului de către turci la o dată mai recentă (1453) au slujit propagandei cercurilor diriguitoare ruse ca stimulente ideologice în luptă dusă împotriva Imperiului otoman. Spre a acredita mai bine ideea misiunii istorice a Rusiei, considerată drept succesoare a Imperiului bizantin și a sublinia imperativul ridicării steagului răscoalei lumii ortodoxe împotriva invadatorilor otomani — care stăpîneau în acel moment atît orașul Ierusalim, oc sacru nu numai al iudaismului dar și al creștinătății, cit și Constantinopolul, vechea capitală a împăraților apărători ai credinței în Răsărit, s-a trecut sub Petru cel Mare la tipărirea coligatului mai sus amintit reunind parafrazele textelor din Iosephus Flavius și Nestor-Iskander.

Marea popularitate de care s-a bucurat zisul opus în rândul cititorilor din imperiul țarilor este dovedit prin numărul mare de reeditări pe care l-a avut lucrarea începînd din 1713 și pînă la mijlocul secolului al XIX-lea (1854) ²⁵. După ediția a III-a a acestei lucrări, apărută la St. Petersburg în 1745 intitulată (pentru partea ce ne interesează) История оразорении святаго града Иерусалима по проречению Господнию, бывшем по воплощении Господни в лето 72 от Тита, сына Веспасианова, a întocmit o copie manuscrisă slavo-rusă arhimanditul sîrb Sofronie

²³ N.A. Meșcerski, *История Иудейской войны Иосифа флавия в древнеруском переводе*, Moscova, 1958, p. 19–20; Natalino Radovich, *Il testo russo antico della „Guerra Giudaica”*, în Flavio Giuseppe, *op. cit.*, II, Milano, 1974, p. 621–634. Vezi textul rus cu traducerea în franceză în Joseph, le juif, *La prise de Jérusalem* (éd. V. Istrin — P. Pascal — A. Vaillant), tom. I–II, Paris, 1934–1938.

²⁴ N.A. Meșcerski, *op. cit.*, p. 163–164; *Описание изданий гражданской печати 1708 — январь 1725г. Описание изданий напечатанных при Петре I. Сводный каталог* (ed. T.A. Błkova și M.M. Gurevici), Moscova — Leningrad, 1955, p. 138–142.

²⁵ *Ibidem*.

mitropolit de Valievo, încheiată la 15 august 1754; ulterior, în urma unei deplasări efectuate de acest prelat în Țara Românească, el a lăsat-o la mănăstirea Hurezi în timpul unei vizite făcute acolo, însoțit fiind de Grigorie Socoteanu, episcopul de Rîmnice, ce a păstorit între 1748 — 1764; astăzi acest manuscris a intrat în fondul Bibliotecii Academiei Române sub cota ms. slav 352²⁶. Pe fila albă lipită pe coperta din spate se află scrisă în românește precizarea mai sus amintită, ceea ce restringe intervalul aducerii codexului la mănăstirea Hurezi în deceniul 1754 — 1764.

De pe acest text slavo-rus — ce cuprindea și căderea Constantinopolului sub turci — a fost făcută tălmăcirea românească (încadrându-se în literatura militantă anti-otomană circulând în manuscris) numai în principatul muntean în două versiuni aproape identice diferențiate prin titlul lor. Un grup de manuscrise (3151, 3321 și 1817 din Biblioteca Academiei Române) datînd respectiv din 12 iulie 1766, copiat de Grigorie ieromonahul pentru fostul mare stolnic Radu Voinescu, 8 noiembrie 1766 aparținînd lui Dumitrache Fotescu al doilea vistier din Craiova și 24 august 1789 scris de logofătul Ioniță Șoimescu de pe lingă isprăvnicatul de Mîșcel, se intitulau doar *Istoriia pentru surparea sfintei cetăți Ierusalimului, dupe prorocia Domnului... care s-au făcut după întruparea sa la șaptezeci și doi de ani*; un alt manuscris, copiat de la începutul secolului al XIX-lea la mănăstirea Căldărușani (azi purtînd cota ms. 59 din Biblioteca Patriarhiei române) avea în continuarea titlului precizarea: *adunată pe scurt din cartea a șasea a istoricului Iosif Flavie jidovul pentru războiul jidovilor*²⁷. Un singur manuscris cu nr. 1424 din Biblioteca Academiei Române, datînd din 1773 fără a menționa numele copistului, purta titlul complet: *Istoriia pentru surparea sfintei cetăți Ierusalimului după prorocia Domnului..., care s-au făcut după întruparea Domnului la șaptezeci și doi de ani, de Tit, feciorul lui Vespasianu*.

Versiunea din Țara Românească a *Războiului iudaic* copia — prin intermediarul manuscris slovo-rus — textul tipăriturii ruse din 1745, conținînd sfîrșitul cap. XLII (ultimul) al cărții a IV^a cu luarea domniei de către Vespasian și pornirea expediției lui Titus împotriva Ierusalimului, cartea a V-a (27 capitole, unele rezumate) și cartea a VI^a (47 capitole unele din ele foarte contrase) narînd luptele ce au dus la distrugerea cetății sfinte și în sfîrșit din cartea VII^a numai cap. I — XIX și XXXI — XXXV, încheind cu pieirea neînfricaților apărători ai cetății Masada. Tălmăcirea românească din Muntenia se oprea aici, nemaiincluzînd extrasele din operele lui Opmeer și Alsted.

În schimb în Moldova traducerea *Războiului iudaic* s-a făcut tot după un manuscris intermediar slavo-rus, ce a fost însă alcătuit după una din edițiile rusești tipărite la St. Petersburg în 1769, 1773 sau 1775 (edițiile V, VI și VII ale coligatului reunind parafrazele textelor lui Iosephus Flavius și Nestor-Iskander). Copia, purtînd titlul rus cunoscut, a fost alcătuită la 24 iunie 1777 de călugărul Ieronim de la sihăstria Sf. Nicolae din codrul Delenilor (ținutul Hirlău) pentru egumenul lăcașului, ieromonahul Theodosie (însemnare pe fila 132 v); astăzi codicele se află în Bi-

²⁶ Vezi și D.P. Bogdan, *Despre manuscrisele slave din Biblioteca Academiei române*, în „Arhiva românească”, IV (1940), p. 108, no. 4.

²⁷ D. Fecioru, *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Patriarhiei române*, în „Studii teologice”, seria a II-a, XIV (1962), no. 3—4, p. 241—242.

biblioteca Academiei Române sub cota : ms. slav 575²⁸. În românește textul a fost tălmăcit la 24 iunie 1782 de Andriectaxitul, dascăl la Neamț și tipograf, pentru marele spătar Constantin Palade (ms. 3531 din Biblioteca Academiei Române); era intitulat eliptic *Istoria răsepirii Ierusalimului* (f. 3 — 71); din acest text derivă și copia anonimă din 31 iulie 1796 purtând același titlu *Istoria răsipirii Ierusalimului* (ms. 5774 din Bibl. Acad. Rom. f. 1 — 104). A doua variantă s-a datorat la 20 iulie 1782 ieromonahului Nechifor de la mănăstirea Doljești și a fost scrisă pentru paharnicul Diinitrache Hărlescu (ms. 124 din Bibl. Acad. Rom.); purta titlul *Istorie pentru risipirea Ierusalimului* (f. 1 — 40). Are ca derivat ms. 5847 din același fond, datind din 17 martie 1795, fără indicația numelui copistului și intitulat tot *Istorie pentru răsipirea Ierusalimului* (f. 1 — 35).

Deosebirea variantelor moldovene față de cele muntene tălmăcite din parafraza rusă a *Războiului iudaic*, constă în faptul că ele conțin și extrasele rezumative din textele istoricilor occidentali Opineer și Alsted, absente din manuscrisele ce au circulat în Țara Românească.

Din punct de vedere al receptării, manuscrisele românești conținând cărțile V — VII din *Războiul iudaic* au avut o oarecare circulație în principate, corespunzând unei anumite mentalități de opoziție împotriva dominației otomane, cu o coloratură religioasă, înfrântă în unele straturi ale societății noastre, năzuind — printre altele — și la eliberarea cetății sfinte a Ierusalimului de sub stăpânirea necredincioșilor²⁹. Astfel din notele de lectură și însemnările iscălite de majoritatea cititorilor rezultă că în afara boierilor comanditari: fostul mare stolnic Radu Voinescu, al doilea vistier Dumitrache Fotescu și logofătul Ioniță Șoimescu din Țara Românească și marele spătar Constantin Palade și paharnicul Dimitrache Hărlescu din Moldova, fragmentele traduse din opera istoricului evreu antic au mai găsit audiență la boierii Costache Hărlescu și Ioan Moțun și la ierodiaconul Iosif Rășcanu, toți din Moldova, precum și la câțiva reprezentanți ai clasei de mijloc a țirgoveților: Dumitru sin Pascal băcan din Țirgoviște, Mihai Andronescu din Țirgoviște, Staico sin popa Novac din Muntenia, Grigore Milicescu mărgelar, Constantin Orzeianu și Gheorghe polcovnic din Moldova.

În sfârșit ultima traducere a coligatului Josephus Flavius — Nestor — Iskander cunoscută în principate, efectuată direct după ultima ediție rusă a culegerii publicată la St. Petersburg în 1854, s-a datorat ieromonahului Ananie Melega, confesorul Regimentului Călărași, fiind tipărită la 21 ianuarie 1869 la București și închinată principelui Carol I³⁰. Motivația acestei noi traduceri editorul o făcea în cuvîntul introductiv *Către lectori* unde — într-un stil prolix și etimologizant — afirma că „istoria răsipirii renumitei cetăți a Ierusalimului” este „adunată de către oare capabil autor al nației slavono-ruse de la mai mulți autori vechi”, dar „deși am putea suposa că să se fi dat la lumină și de către oarecine în limba nației noastre, tot trebuie a... suposa mai mult că acum nu se mai află și apoi pe lingă aceasta o cunosc mulți foarte în prescurtare, încît

²⁸ G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, p. 140.

²⁹ Vezi asupra acestei chestiuni și P. Cernovodeanu, *Préoccupations d'histoire universelle...* (II), în „Revue roumaine d'histoire”, X (1971), nr. 4, p. 709 — 712.

³⁰ M. Șesan, *La chute de Constantinople et les peuples orthodoxes* în „Byzantinoslavica”, Praga, XIV (1953), p. 282.

cele mai importante acte și necesarii curioșități... sunt trecute cu vederea... Apoi pentru aceasta eu am și luat măsurile cele mai de urgență întru a traduce iluminata istorisire... ca fiecare lector să se convingă și să rămîie îndestulat, cînd o va studia după stilul modern..."³¹. Și apoi editorul rezuma în 21 capitole (p. 13 — 65) conținutul cărților V — VII din *Războiul iudaic*, fără episodul cuceririi cetății Masada, dar cu „testificațiunea istoriografilor Petru Ompeer (!) și Ioan Alstodie, pentru surparea cea din urmă a Ierusalimului”.

Prea zelosul ieromonah, în lăudabila sa rivnă de a reedita într-o ediție „modernă” cunoscuta lucrare a lui Josephus Flavius, a trecut, însă, cu vederea faptul că *Războiul iudaic* mai fusese tipărit în românește cu 48 de ani înainte, într-o versiune versificată de publicistul brașovean Ioan Barac (1776/7 — 1848). Într-adevăr acesta din urmă a publicat la București, în 1821, *Risipirea cea despre urmă a Ierusalimului*... Scoasă din cartea lui Iosif Flavie pre scurt și în 9 cîntări în stihuri... (în 8°, 245 p.)³², cu un inspirat *Cuvînt înainte*. Barac scria că „Ierusalimul au vinat ochii lumii, spre sine atît cu slava sa, cît și cu patimile sale cele de pre urmă. Vrednic este și astăzi de pomenire. Poate afla omul aicea... niște învățături vrednice de a le ținea... Am scris... pentru ca să văză vitejia nu numai a romanilor, ci și a evreilor, pre care neam, mulți prea de jos a fi îl socotesc... Spre acest sfîrșit poftesc a slobozi această cîntică înaintea lumii. O am scris cu rinduiala aceia cu caré Iosif Flavie o au scris. M-am ținut de slobozenia aceia, de scrisorile lui cele mai pre larg scrise, unde s-au căzut le-am scurtat și cele scurte, unde au fost de lipsă, le-am mai luminat. O am împărțit în 9 cîntări și așa o am îmbrăcat întru o formă de cuvîntare în stihuri alcătuită... Dăcă să poate întinde prin, aciastă osteneală a mea o cunoștință despre lucrurile cele vechi... și dacă poate să crească cit de cit măestria poeziei în limba românească, foarte mă voi bucura”³³. În realitate, însă, poemul constiuia o transpunere liberă a textului istoricului evreu de pe o ediție greco-latină a vremii alcătuită de literatul Ferenc Nagy (1765 — 1820), profesor la colegiul reformat din Sárospatak, publicată în 1799 sub titlul *A Pártos Jerusalelm IX Énekekben* și tradusă foarte fidel, după versiunea maghiară, de Ioan Barac³⁴. În pofida intențiilor generoase ale publicistului brașovean de a îmbogăți poezia românească prin tratarea unui subiect atît de sensibil, versificarea poemului său era insuficient cizelată și rima imperfectă cu toate că se înălneau și unele strofe mai inspirate. Totuși publicul a apreciat-o și cartea s-a bucurat de un anumit succes în rîndul iubitorilor de cultură, avîndu-se în vedere și faima istoricului Josephus Flavius, inspiratorul lucrării.

Iată-ne acum ajunși la sfîrșitul acestei extinse — poate prea extinse — analize. Am încercat să înfățișez — pe cît am putut — într-o viziune de ansamblu felul în care a fost receptată opera lui Josephus Flavius în vechea literatură română într-o perioadă relativ tîrzie față de restul celorlalte țări europene, dar într-un mod nu lipsit de interes și fără a i se

³¹ Ananie Melega, *Fragment istoricu asupra ullimei distrucții a sanctei cetăți Ierusalimului...*, București, 1869, p. 11.

³² Bibl. Acad. Rom., CRV 1112.

³³ I. Bianu — N. Hodoș, *Bibliografia românească peche*, vol. III, București, 1936, p. 370—371.

³⁴ G. Bogdan-Duică, *Ioan Barac. Studii*, București, 1933, p. 44—45; P. Cernovodeanu, *op cit.*, (V) în „Revue roumaine d'histoire”, XIII (1974), nr. 1, p. 91—92.

altera — în mod prea flagrant — mesajul primordial. Deși i s-au atribuit primele atestări privitoare la Isus Hristos în lucrarea sa de bază *Antichitățile iudaice* și prin aceasta s-a bucurat de multă popularitate și de o largă răspindire în Europa creștină, totuși atât la noi — ca și în alte părți — Josephus Flavius a fost privit ca un autor evreu, sincer atașat de tradițiile poporului său iar opera sa considerată ca un produs al culturii iudaice.

Antichitățile iudaice au interesat mediul teologal românesc din Șcheii Brașovului prin erudiția și vastele cunoștințe ale autorului, completând în privința atîtor raporturi istoria biblică și relevind superioritatea morală a poporului evreu prin credința într-un singur Dumnezeu față de celelalte culte politeiste proliferînd în antichitate. Tot așa *Războiul iudaic* a pus în lumină jertfa și eroismul evreilor asupra de romani și care nu și-au precupețit viețile pentru a-și apăra credința și libertatea; comportarea lor a constituit o pildă de abnegație și sacrificiu iar distrugerea cetății Ierusalimului și profanarea locurilor sfinte au fost privite cu compătimire.

Lectura operelor lui Josephus Flavius a contribuit la înălțarea sufletească a celor ce l-au citit și l-au înțeles — atât cît a fost cu putință — ridicînd în același timp, în ochii românilor prestigiul vechii culturi a evreilor, fiii unui popor atât de oropsit și pe nedrept persecutat în istorie.

L'ŒUVRE DE JOSEPHUS FLAVIUS REFLÉTÉE DANS LA LITTÉRATURE ROUMAINE ANCIENNE

résumé

L'œuvre du réputé historien hébreu Josephus Flavius a pénétré de bonne heure de l'aire de la culture gréco-latine antique, dans l'Occident médiéval, de même que dans le monde byzantin, slave et oriental. Ses livres ont circulé en nombreuses éditions étrangères sur le territoire roumain, où ils ont bénéficié d'une large audience non seulement en Transylvanie, mais aussi, à partir de la seconde moitié du XVIIe siècle et notamment au siècle suivant, dans les principautés extra-carpatiques. Des exemplaires rares des éditions gréco-latines de Josephus Flavius, comprenant *Les antiquités judaïques* et *La guerre judaïque* (Genève, 1544 et 1635) se trouvent dans la bibliothèque de Constantin Brancovan (1688 — 1714) à Hurezi et dans celle de la Métropole de Bucarest (1748); les *Antiquités* ... sont présentes aussi dans la bibliothèque de Nicolas Mavrocordato, à Văcărești, de même que dans un exemplaire grec de Neamț. Le prince savant de Moldavie, Démètre Cantemir (1673 — 1723), a utilisé dans ses œuvres bien connues *Hronicul vechimei a romano-moldovo-vlahilor* (Chronique de l'ancienneté des Roumano-Moldo-Vlaques) et *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane* (Le système ou la constitution de la religion musulmane) (imprimée en russe à Pétersbourg en 1723), tant *Les antiquités* ... que *La guerre* ... en accordant un grand crédit à leur auteur. Mais l'œuvre de Josephus Flavius fut connue en Roumanie par des traductions en roumain aussi.

En dehors de la *Raison dominante*, seulement attribuée à Josephus Flavius, mais appartenant en réalité à un autre historien d'Alexandrie à l'époque hellénistique (Ier siècle av. J. Chr.) attaché à la tradition hébraïque, traduite du grec par le *porte-épée* Nicolae Milescu et intégrée au texte imprimé de la *Bible de Șerban Cantacuzino* parue à Bucarest en 1688, il y a d'autres traductions anciennes en roumain de l'œuvre authentique du grand historien juif. Ainsi, dans le milieu théologique de Șcheii Brașovului, à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle, on réalisa la première traduction anonyme d'après une édition gréco-latine de Leipzig (1691), des livres I et II des *Antiquités* en deux manuscrits séparés (aujourd'hui les mss. 2080 et 5509 à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine) sous le titre *Vechimea jidovilor*. La traduction des œuvres de Josephus Flavius fut divisée par livres, chacun étant confié à un copiste; malheureusement, on ne possède aujourd'hui que ce fragment infime, précédé par l'introduction de l'auteur antique, sans savoir si la traduction fut continuée ou si elle a survécu aux vicissitudes du temps. Il semble que l'initiative de la traduction — faite d'après un manuscrit aujourd'hui disparu et mentionné par Gheorghe Barițiu en 1877 — aurait appartenu à Gheorghe Lebu (1764 — 1812), prêtre à l'église St. Nicolas de Șchei. L'intérêt manifesté à l'égard des fameuses *Antiquités* de Josephus Flavius dans le milieu théologique de Brașov s'explique par le développement de l'esprit critique et l'extension de l'horizon d'investigation du clergé instruit de Șchei, qui à la fin du siècle des Lumières ne s'est plus limité, le long des commentaires d'archéologie biblique, à consulter incomplètement les versions et les textes apocryphes de l'Ancien Testament, et aux récits naïfs du chronographe, mais ont ressenti le besoin d'en appeler à des sources plus autorisées. Et la renommée de l'écrivain antique juif était depuis longtemps répandue dans les milieux cultivés, laïcs et ecclésiastiques, de toute l'Europe.

On connaît encore une autre traduction partielle en roumain de l'œuvre de Josephus Flavius et de *La guerre judaïque*, qui circula plus tôt dans les pays roumains, mais dans un autre contexte que celui purement théologique. Elle fut effectuée d'après une paraphrase composite en russe, dont l'origine était une version latine comprenant le texte abrégé des livres V — VII de *De bello judaico*, avec des compléments concernant les événements de Judée extraits de deux ouvrages appartenant aux humanistes Peter van Opmeer (1526 — 1595) et Johann Heinrich Alsted (1588 — 1638). Cette compilation avait été publiée pour la première fois à Moscou en 1713, dans le corpus de la littérature de propagande antiotomane de l'œuvre de Pierre de Grand, pour accréditer la mission historique de la Russie concernant non seulement la libération de Constantinople, l'ancienne capitale des empires byzantins, mais aussi la ville de Jérusalem, lieu saint tant pour le judaïsme, que pour la chrétienté. La troisième édition de cet ouvrage, paru à Petersbourg en 1745, intitulé *Istoriia o razorenii sveatago grada Ierusalima...* se trouve à l'origine des traductions roumaines; il circula dans les Principautés dans des copies slavo-russes manuscrites. La version valaque de *La guerre judaïque* connue aujourd'hui en 5 copies composées entre 1766 et le début du XIXe siècle — portant le titre *Istoria pentru surparea sfintei cetăți a Ierusalimului* (Histoire de l'effondrement de la sainte cité de Jérusalem), compre-

nait uniquement le récit des combats qui avaient mené à la destruction du Saint-Lieu et de la fin des valeureux défenseurs de la cité de Masada. En échange, en Moldavie circula en 4 manuscrits, copiés entre 1782 et 1796, le texte intitulé *Istoria pentru risipirea Ierusalimului* (Histoire de la destruction de Jérusalem) qui narrait les mêmes événements, mais qui comprenait en plus, par rapport aux variantes valaques, les extraits des oeuvres des humanistes Opmeer et Alsted, présents dans le modèle slavo-russe. Enfin, c'est toujours à partir de la version russe, rééditée à Pétersbourg en 1854, que Ananie Melega effectua une dernière traduction imprimée à Bucarest en 1869 sous le titre *Fragment istoric asupra ultimei distrucții a sanctei cetăți Ierusalimului...* (Fragment historique concernant la dernière destruction de la sainte cité de Jérusalem). Elle fut précédée d'une variante versifiée en 9 chants, imprimée toujours à Bucarest en 1821, intitulée *Risipirea cea din urmă a Ierusalimului* (La dernière destruction de Jérusalem) et due à Ioan Barac (1776/7 – 1848), publiciste à Brașov, qui la réalisa d'après une édition gréco-latine de l'époque, par un intermédiaire hongrois.

Pour conclure, on peut affirmer que Josephus Flavius fut considéré dans l'ancienne littérature roumaine comme un auteur juif, sincèrement attaché aux traditions de son peuple, et sa création comme un produit de la culture judaïque. La lecture des ouvrages de Josephus Flavius a contribué à l'élévation spirituelle de ceux qui l'ont lu et compris, tant que cela fut possible, en agrandissant, en même temps, aux yeux des Roumains, le prestige de l'ancienne culture des Juifs, fils d'un peuple tellement opprimé et injustement persécuté dans l'histoire.

DATE NOI DESPRE EVOLUȚIA DEMOGRAFICĂ A POPULAȚIEI EVREIEȘTI DIN TRANSILVANIA. EPOCA PRINCIPATULUI (SEC. XVI — XVII)

EUGEN GLÜCK

Cercetările din ultimii ani au întregit cunoștințele noastre privind conviețuirea atât de îndelungată a poporului român precum și a celorlalte etnii, în primul rând ungurii, germanii și sîrbii cu evreii pe teritoriul Transilvaniei. Cele mai vechi urme ale evreilor din acest colț de țară pot fi căutate în Dacia romană. Printre izvoarele cele mai plauzibile se remarcă diploma veteranului Barsimus Callisthensis, originar din Palestina, din 157 e.n., găsită la Jupa (azi aparține Caransebeșului)¹. În 1980 s-a descoperit o inscripție în vechiul Porolissum (lingă Zalău) care vorbește de decurionul Jacobus avînd un nume specific ebraic². Din epoca de formare a primelor stătuțele feudale românești provine decretul de vamă a ducelui Ludwig von Bayern (906) privind comerțul practicat de evrei pe Dunăre. Nu este exclus că în tranzitarea mărfurilor orientale să fi participat și negustori activînd pe Dunărea de Jos³.

Activitatea evreilor se conturează mai precis în voievodatul Transilvaniei la începutul sec. al XIII-lea în legătură cu desfacerea produselor salinelor ardelenne spre cîmpie prin intermediul Mureșului⁴. În secolele următoare însă activitatea lor este mult îngrădită de normele promulgate de regii Ungariei, mergînd în 1360 pînă la expulzare. Este interesant de remarcat că o parte din cei izgoniți au găsit azil în Țara Românească, avînd concursul domnitorului Nicolae Alexandru (1359 — 1364)⁵.

După o scurtă pauză, în perioada următoare, numărul evreilor crește, mai ales în secolul al XV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea. Prezența evreiască se semnalează la Cenad (1421), Lipova (1455), Cluj (1481, 1523), Oradea (1489), Sibiu (1492, 1499), Brașov (1492, 1512, 1566), Biharia (1511), Caransebeș (1521), Hunedoara (1529 — 30), Mediaș (1534), Harman (1536), etc⁶.

¹ S. Sanie, *Onomastica orientală în Dacia Romană*, Dacia, vol. 14 (1970), p. 237 — 241.

² Inscripția a fost publicată de N. Gudca în „Acta Musei Porolissensis”, vol. IV (1980), p. 90.

³ Bayerische Hauptstaatsarchiv, fol. 59.

⁴ Marki Sándor, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története* (Istoria comitatului Arad și a orașului liber regesc Arad), vol. I, Arad, 1982, p. 428.

⁵ Joseph Bergel, *Geschichte der ungarischen Juden*, Leipzig, 1879, p. 41.

⁶ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, I (în cont. IME), București, 1986, poz. 13, 17, 18, 19, 26; Johannes Hoffer, *Biblioteca Franciscana*, vol. II, Roma 1965, p. 356 — 361; *Monumenta Hungariae Judaica* (în cont. MHJ), vol. 5/1, nr. 185—192, 208, 255, 281, 289, 346, 351, 415, vol. 11, nr. 7, vol. 15, nr. 6, vol. 12, nr. 8, 9, Biblioteca Ambrosiana Milano, mss. 11, 116; *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, vol. III, Kronstadt, 1896, p. 10.

După cum se știe în anul 1541 s-au produs schimbări esențiale în situația politică a Transilvaniei. În urma dezastrului de la Mohaci (1526) și ocuparea capitalei Ungariei de către turci (1541), s-a prăbușit regatul ungar. În același timp, voievodatul Transilvaniei, cu unele părți din Crișana și Banat s-a constituit, sub suveranitatea sultanului, într-un principat autonom care, împreună cu Țara Românească și Moldova, a căutat să supraviețuiască în condițiile incercuirii otomane. Evenimentul, ca și luptele din această perioadă, au fost consemnate de cel mai de seamă istoriograf medieval ebraic, Iosef ha Kohen ⁷.

Nu peste mult, expansiunea otomană a ciuntit teritoriul Transilvaniei, ocupînd Timișoara (1552) și transformînd partea de vest a Banatului și sudul Crișanei în pašalic. În sfîrșit, partea de nord-vest a Transilvaniei, în primul rînd regiunea sătmăreană, a fost încorporată de Habsburgi.

În principatul Transilvaniei s-a menținut structura social politică, bazată pe convenția de la Căpilna (1438) care asigurase rolul conducător al nobilimii, patriciatului săsesc și căpeteniilor secuiești, excluzînd populația majoritară română. „Unio Trium Nationum” a fost dedublat de mutațiile confesionale care au avut loc în urma Reformei. Dieta din 1556 hotărâște confiscarea bunurilor bisericii romano-catolice și le destinează unor scopuri laice. În 1571 se definitivase sistemul celor patru religii recepte, recunoscute oficial, romano-catolică, reformată (calvină), evanghelică (luterană) și unitariană. Cultul ortodox și cel mozaic precum și cel iudaizant apărut la sfîrșitul secolului al XVI-lea, nu figurau printre religiile oficial recunoscute ⁸.

Documentele contemporane relatează și din aceste decenii activități desfășurate de evrei. Dintre aceste documente, spicuii datele privind un anume Avram care în anul 1551, însoțește delegația Transilvaniei, însărcinată cu achitarea la Poartă a tributului plătit de principat. Același Avram, împreună cu preotul Francisc, se străduia să readucă din Istanbul rămășițele pămîntești ale lui Ștefan Mailat, stăpinul domeniului Făgărașului, tîrît de otomani în captivitate și decedat departe de pămîntul natal. De asemenea, avem cunoștință despre o scrisoare provenită de la un evreu din Amsterdam (1550) al cărei original s-a identificat la Biblioteca Universității din Wilna (Lituania), făcînd mențiunea despre „Lazarus Judeus” din Apa Rusului, situată în zona Bistrița-Năsăud. În anul 1591, este pomenit un evreu originar din Alba-Iulia, care de 15 ani se strămutase în Țara Românească. În 1597, se amintește de Avram din Sibiu, care practica acolo negustoria ⁹.

Activitatea comercianților evrei este semnalată și în contextul comerțului de import al Transilvaniei, mai ales în legătură cu activitatea comercială ce se desfășura între țările române. Astfel, în anii 1549 și 1550, sosesc la Brașov un negustor cu numele de Moise aducînd mărfuri.

În desfășurarea acestui comerț însă intervin oficialitățile Transilvaniei. Paragraful 29 al hotărîrii luate de dieta din primăvara anului

⁷ Eugen Glück, *Izvoare ebraice cu privire la istoria medievală a Transilvaniei*, în „Revista Cultului Mozaic”, nr. 474 din 1–15 ianuarie 1981, p. 12.

⁸ S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, passim.

⁹ MHJ, vol. 15, nr. 11; E. Boșca-Mălin, *Evreii în țara Năsăudului*, Brașov, 1943, p. 15–16; Kohn Samuel, *Heber kátfarrasok és adatok Magyarország történeléhez* (Izvoare și date ebraice privind istoria Ungariei), Budapest, 1881, p. 104.

1578, dispusesese ca acei ce aduc mărfuri în Transilvania sînt obligați de a le desface în orașele investite cu „drept de depozit”. Brașovul, Șelimbărul și Caransebeșul aveau monopolul desfacerii mărfurilor venite din Țara Românească. Dieta principatului, întrunită la Cluj în luna octombrie 1578, s-a declarat nemulțumită, iritată de faptul că la tirgul, care avusese loc în ziua praznicului sfîntului Gallus (16 octombrie) venise un număr sporit de comercianți greci și „chiar evrei”, iar prevederea dietală amintită nu a fost respectată. Dieta confirmă hotărîrea anterioară care stipulează pedepse aspre, atît pentru comercianți cit și pentru protectorii lor dacă încalcă actul normativ în vigoare¹⁰.

În realitate, necesitățile obiective ale economiei și societății contemporane au reclamat aprovizionarea consumatorilor cu mărfuri de import, în circulația lor fiind implicați și evreii. Desigur ei au trebuit să țină cont și de faptul că Brașovul se contura ca un prim centru al pieței interne în formarea celor trei țări românești.

Din registrele unor meșteri postăvari din Brașov rezultă că printre furnizorii de coloranți (indigo) și alte materiale necesare celor din branșa respectivă se aflau și evrei din Imperiul otoman. De fapt, cu mare probabilitate trebuie să ne gîndim la negustori care locuiau în Țara Românească sau cel puțin la tranzitul mărfurilor prin această țară. Potrivit amintitului document, în anul 1579, un număr de nouă cumpărători au achiziționat în șaisprezece ocazii indigo și în alte trei ocazii marfă nespecificată, probabil lînă. Listele respective denotă și faptul că cele nouăsprezece furnituri aparțin la trei comercianți evrei, dintre care Avram livrase de opt ori, Iacob de șase ori și celălalt Avram de cinci ori.

Din verificarea datei vinzărilor respective reiese că negustorii evrei și-au desfăcut marfa în aceeași perioadă (Iacob la 1 aprilie și 26 august, Avram între 27 august și 19 septembrie, iar celălalt Avram în 27 august și 10 septembrie), ceea ce sugerează că avem de a face cu negustori sosiți în Transilvania fie periodic ca negustorul Iacob sau cu o anumită ocazie. Nu excludem nici posibilitatea că cei doi Avram sînt în fond una și aceeași persoană.

Din deconturile vămii Sibiului aflăm că în anul 1585, au intrat în Transilvania doi evrei din Țirgoviște. În 1595, s-a înregistrat negustorul Saffar din Vidin¹¹.

În ultimul deceniu al secolului al XVI-lea apare prima mențiune certă despre existența unei comunități mozaice stabile la Alba-Iulia, capitala principatului. Această realitate se bazează pe informația furnizată de colecția de decizii a rabinului Joel Serkes din Cracovia, care face referire la dezbaterrea unui tribunal ritual (Bet-Din) la Alba-Iulia în anul

¹⁰ *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae* (în cont. MGR I), vol. III, p. 139–140, *Magyar – Zsidó Lexikon* (Lexicon ungaro-evreiesc), (în cont. MZL), p. 235.

¹¹ S. Goldenberg și S. Belu, *Două registre privind postăvritul și comerțul cu postav la Brașov în sec. XVI*, în „Acta Musei Napocensis”, IV, Cluj 1967, p. 135–150, S. Goldenberg, *Caransebeșul în comerțul sud-est european din secolul al XVI-lea* în „Banatica”, I, Reșița 1971, Idem, *Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu (Hermanstadt) in 16 Jahrhunderte*, în „Revue des Etudes Sud-Est Europeen”, vol. II (1964), nr. 3–4, R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și al Moldovei cu Brașovul (secolul al XVI-lea)*, București, 1965, Erdélyi Lajos, *Régi zsidó temetők művészete* (Arta vechilor cîmîlire evreiești), București, 1980, p. 8.

1591. În același timp, dispunem dintr-un raport al casei iezuiților și de informații privind stabilirea unor evrei și în orașul Cluj¹².

O anumită prezență evreiască se constată și în Lipova, un important centru comercial, situat la granița estică a pașalicului de Timișoara. În secolul al XVI-lea, aici se desfășura sarea transportată pe Mureș din salinele Transilvaniei, care apoi se difuza pe o arie teritorială foarte largă până la zona aprovizionată de salinele din vestul Austriei cu centrul la Salzburg¹³.

Un curent nefavorabil s-a conturat împotriva evreilor supuși de otomani, de pe urma politicii principelui Sigismund Báthori, curent care ulterior s-a lărgit într-o acțiune generală împotriva lor în condițiile rupturii relațiilor Transilvaniei cu Poarta. După cum ne arată o informație provenită din sursă venețiană și datată din 22 septembrie 1595, principele „a poruncit ca toți evreii să fie prinși și duși la Alba-Iulia unde zișii evrei (supuși otomani G.E.) au fost spânzurați de-a lungul zidului aceluia oraș”. La fel au fost evreii capturați cu ocazia cuceririi Lipovei¹⁴.

Actul unirii celor trei țări române sub conducerea lui Mihai Viteazul a avut darul să atragă în tabăra lui și pe evreii din Transilvania. În preajma marii bătălii de la Mirăslău la 15 septembrie 1600, un reporter anonim avizează din Cluj curtea Vienei despre mișcările de trupe din Transilvania și alte evenimente contemporane. În acest document, păstrat astăzi la Biblioteca Națională Austriacă, se arată că „toți românii, sîrbii, evreii, grecii care sînt de partea voievodului sînt uciși de către ai noștri”. Represaliile singeroase împotriva partizanilor voievodului Mihai Viteazul au fost comise de oștile nobilimii transilvănene și de mercenarii lui Basta. Este de notat și faptul că mai târziu, în lucrarea lui dedicată războaielor antiotomane Hieronimus Augustus Ortelius s-a folosit de această informație¹⁵.

O altă relatare datată din Praga la 23 septembrie 1600, ne informează că negustorii evrei au dus vești la tirgul de la Cracovia despre acțiunile lui Mihai Viteazul¹⁶.

În lumina datelor de mai sus trebuie să dăm o interpretare adecvată informației furnizate de cronicarii brașoveni Simon Massa și Mark Fuchs, datată din 20 august 1601. Acest izvor precizează că împăratul din Viena dăduse ordin pentru represalii împotriva Clujului, unul din motive fiind chiar prezența evreilor¹⁷. În consecință, pogromul de la Cluj, menționat de mai mulți istorici, a fost opera habsburgilor și nu s-a efectuat din ordinul domnitorului român¹⁸.

În stadiul actual al cercetărilor putem concluda faptul că importanta comunitate din Alba-Iulia ajunsese la o înflorire în condițiile refacerii țării, care suferise extrem de mult în ultimul deceniu al secolului

¹² *Fontes Rerum Transilvanicarum*, vol. V, p. 72, Eisler Mátyás, *Az erdélyi zsidok múlt-jából* (Din trecutul evreilor din Transilvania), Erdelyi Múzeum, anul 18 (1901), p. 97.

¹³ R. Constantinescu, *Lupta pentru unitatea națională a Țărilor Române. 1590–1630. Documente externe*, București, 1981, p. 34, 184 și doc. nr. 75.

¹⁴ IME, poz. 86.

¹⁵ Veress Andrei, *Documente privilegiate la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. VI, p. 187.

¹⁶ Österreichische National Bibliothek Wien, mss. 8973, f. 476.

¹⁷ IME, poz. nr. 96.

¹⁸ MAE, poz. nr. 92, MIJ, vol. 5/1, br. 465, MZL, p. 497.

al XVI-lea și în cel următor, în special de pe urma campaniilor și a devastărilor mercenarilor străini. Refacerea țării s-a evidențiat vizibil în timpul domniei principelui Gavril Bethlen (1613—1629). În această epocă de relativă înflorire a Transilvaniei, la baza politicii principatului a stat colaborarea multilaterală și alianța celor trei țări române, cu năzuința chiar de unire a lor în cadrul „Daciei”. În această perioadă, se produce o cotitură în politica Transilvaniei față de evrei, caracterizată prin dorința de a încuraja activitatea lor. Principele Bethlen, scrutînd reprezentantului său de la Poartă, arăta „dînd scrisoarea noastră de asigurare, care vor să vină aici, pot veni cu tot ce au... Dacă aduc cu ei și mărfuri prețioase nu este rău, le vom cumpăra”.

De fapt, principele se putea baza pe experiența istorică din Moldova marcată prin privilegiul promulgat de Ștefan Tomșa, emis la 9 aprilie 1614. Acest privilegiu acorda evreilor dreptul de a practica comerțul, ceea ce corespunde și necesităților economice contemporane, caracterizate prin înviorarea producției de mărfuri și odată cu aceasta, a circulației mărfurilor. Activitatea evreilor din Moldova dezvoltă acel aparat economic care era capabil să vehiculeze produsele realizate în special în agricultură.

Dînd curs intervenției medicului Avram Sarsa din Constantinopol, în anul 1623, la Cluj principele Bethlen emite o diplomă ce deschide larg porțile Transilvaniei evreilor doritori să se așeze în țară.

Diploma respectivă subliniază că „am crezut de bine ca să binevoim a hărăzi cu milostenie scutirilor de față, trecute în rîndurile de mai jos, tuturor din neamul evreiesc, care au îndurata noastră încuviințare, voiesc să se așeze în țara noastră a Transilvaniei, am hotărît (ca acele scutiri) să le fie hărăzite cu milostivire și îngăduite și respectate de toți locuitorii țării noastre” — preciza principele în preambulul diplomei.

Diploma din 1623 garanta evreilor libertatea de a practica comerțul, de a importa și a exporta, dispunînd nestingherit de banii și în general de bunurile lor, inclusiv de a le scoate din principat. Evreii urmau să fie impuși, ca și celelalte comunități care s-au așezat în Transilvania contemporană, asigurîndu-le aceleași scutiri ca și anabapțiștilor admiși în principat de Gavril Bethlen. Diploma asigură dreptul de a alege un reprezentant al evreilor care să susțină interesele tuturor mozaicilor și totodată să garanteze loialitatea lor către țară. Diploma asigură israeliților libertatea credinței mozaice îngăduindu-le portul lor tradițional. „Pentru ca să nu necinstească veșmîntul creștinilor, nici să nu se folosească de vreun semn necuviincios, li se îngăduie portul” — preciza principele. Medicul comunității avea dreptul de liberă circulație în toată Transilvania. Credincios politicii sale principele menționa în diplomă libertatea altor evrei de a-i urma pe cei veniți din Constantinopol¹⁹.

Cu patru ani mai tîrziu, diploma principelui a fost inarticulată de dietă, ceea ce înseamnă că a căpătat putere de lege, totuși cu re-

¹⁹ M. Schwarzfeld, *Impopularea, reimpopularea și întemeierea tirgurilor și tirgușoarelor în Moldova*, București 1914, passim, Anastase N. Hîncu, *Evreii în țărilor românești*, București 1943, p. 33, IME, poz. 119, MIJ, vol. 5/2, nr. 319, Márton Ernő, *A magyar zsidóság család-faja* (Arborele genealogic al evreimii maghiare), Cluj 1941, p. 28.

zerva ca drepturile acordate evreilor să nu prejudicieze privilegiile orașelor libere ²⁰.

Este interesant de remarcat că nici din textul diplomei din 1623 și nici din inarticularea ei nu reiese vreo restricție în ceea ce privește așezarea evreilor pe teritoriul Transilvaniei. Mai târziu, vigoarea diplomei a fost restrinsă în așa fel încît s-a considerat că așezarea lor este autorizată doar în Alba-Iulia, considerîndu-i pe toți evreii din principat, indiferent unde locuiesc sau activează, ca fiind membri ai comunității din Alba-Iulia. La fel este de menționat că, în esență diploma din 1623, a constituit baza statutului evreilor din principat timp de peste două secole.

Din documentele cunoscute de noi nu reiese mărimea grupului celor imigrați în 1623, și cu atît mai puțin a celor pe care i-au găsit în capitala principatului sau în alte localități. Totuși numărul lor pare să fi fost mic, după cum reiese și din documentele perioadei următoare.

Înlesnirile stipulate de diploma din 1623, au avut darul de a contribui la sporirea numărului evreilor. Ca urmare dispunem de date ce vorbesc despre existența unor comunități noi sau reînnoite, în primul rînd la Oradea și Ineu (azi județul Arad). Ambele orașe erau prevăzute cu cetăți puternice și garnizoane numeroase, făcînd parte din centura vestică de apărare a celor trei țări române, aproape încercuite de teritorii aflate sub stăpînirea nemijlocită a sultanului ²¹.

Este neîndoios că în această perioadă s-a accentuat în sinul comunităților prezența sefarzilor ^{21 a}, care veniseră dinspre sud din Turcia, cu atît mai mult cu cît mărfurile lor specifice erau așteptate în Transilvania. Însăși medicul Avram Sarsa, care a obținut diploma amintită era de origine sefardă.

În scurt timp însă, nobilimea transilvăneană și alte categorii sociale privilegiate au început să acționeze în vederea restrîngerii statutului, care se baza pe legea din 1627. Ca urmare, dieta principatului întrunită la Alba Iulia în 1650 a aprobat o lege care prevedea „că atît evreii cît și grecii să poartă veșminte după starea lor”, iar cine ar purta haine militare ungurești să fie amendat cu 200 fl. — Totodată dieta lasă tratamentul aplicat mozaicilor la aprecierea principelui „întrucît țara, fiscalul au puține foloase de pe urma evreilor”. Nu este greu de descifrat din primul text faptul că evreii începeau să îmbrace veșmintele unei categorii sociale privilegiate, ceea ce li se interzisese prin lege, sub pedeapsa unei amenzi considerabile. Această dispoziție, incontestabil limitativă, împiedica de fapt realizarea unui progres față de diploma din 1623. Ea se îmbina cu cealaltă dispoziție dietală care lăsa la aprecierea principelui luarea măsurilor pe care le crede de cuviință față de evreii considerați în mod vizibil puțin folositori țării, fără să limiteze mandatul acordat. În principiu acesta putea merge pînă la expulzare întrucît dieta

²⁰ MCRT, vol. 8, p. 371.

²¹ E. Glück, *Izvoare ebraice*, R.C.M. l.c., Grünwald Fülöp, *A zsidotelepedesek multja magyar földön* (Trecutul așezărilor evreiești pe pămînt unguresc), în „Ararat” (1942), p. 66 — 67.

^{21a} Evreii sefarzi, vorbitori de limbă ladino, au fost urmași celor expulzați din Spania și Portugalia (1492) și care au menținut obiceiurile și ritul lor aparte.

lăsase „la dispoziția Măriei Tale în ceea ce privesc menținerea stării lor”²².

După trei ani, sînt promulgate Aprobatele (1653) și apoi Compilatele Constituțiuni ale Transilvaniei (1669), care sintetizează actele normative în vigoare. Ele declară poporul român drept tolerat, totodată stabilind că evreii pot domicilia numai în Alba-Iulia, dar pot exercita comerț în toată țara, fără să prejudicieze privilegiile orașelor și altor „stări”²³. Dispoziția cu această rezervă din urmă apăra interesele comerciale ale claselor privilegiate din Transilvania împotriva unei concurențe evreiești. În consecință, legislația amintită a plecat de la ficțiunea că toți evreii erau considerați ca avînd domiciliul în Alba-Iulia și supuși în cadrul acestuia sarcinilor publice. Această realitate devine tot mai anacronică spre sfîrșitul secolului, cînd mai multe familii de evrei se așează într-o serie de localități ca Porumbacul de Sus (azi județul Sibiu), Baia de Criș (azi județul Hunedoara), etc.

Alte izvoare furnizează informații privind comunitățile de la Belean (azi județul Bistrița-Năsăud), Iclod (azi județul Cluj), precum și Nazna și Apalina (ambele azi în județul Mureș). Tot așa aflăm despre activitatea unor evrei în Maramureș, foarte probabil așchenazi^{23a}, veniți din Polonia. În anii 1690–91 comitatul Maramureș caută chiar să-i expulzeze, respectînd privilegiul din 1623, care le permitea păstrarea avutului. Nu putem totuși să ignorăm faptul că dispoziția comitatului a rămas pe hîrtie²⁴.

În ciuda tuturor vicisitudinilor, comunitatea centrală din Alba-Iulia a reușit să păstreze o autonomie relativă. Astfel un călător străin care vizitase reședința Transilvaniei în 1656, constata că mulți evrei care locuiesc în cetate, se ocupă cu desfacerea mărfurilor „turcești”. „Evreii de asemenea își aveau sinagoga lor și grecii (românii G.E.) aveau și ei o biserică a lor” — relatea predicatorul Conrad Jacob Hildebrand sosit în capitala principatului în suita solului suedez Steinbach.

Datele respective sînt confirmate și de raportul trimisului suedez înaintat regelui său despre situația Transilvaniei în iunie 1656. În anul următor, un act încheiat în fața capitlului din Alba-Iulia, investit și cu dreptul de a încheia acte legale, amintește de „strada italiană alias evreiască”²⁵.

Evenimentele petrecute în anii 1657–1662 au provocat schimbări serioase în viața Transilvaniei. Dezastrul armatei sale în Polonia (1657) a fost urmat de invazia trupelor otomane și într-o măsură, de amestecul habsburgilor. Țările Române s-au ridicat eroic împreună împotriva pericolului otoman (1658–1662). Pînă la urmă, oștile sultanului, mult superioare la număr, au reușit să impună din nou stăpînirea otomană. Cel care a ieșit deosebit de slăbit din această confruntare a fost principatul Transilvaniei, care pierduse o parte considerabilă a teritoriului

²² MCRT, vol. 11, p. 78.

²³ Vezi ediția din 1779 (Cluj), p. 432.

^{23a} Evreii vorbitori de limba idis, în principal urmașii celor expulzați din Germania în epoca cruciadelor și așezați în Europa răsăriteană.

²⁴ MFJ, vol. 5/1, nr. 808, 809, 816, 839.

²⁵ MIIJ, vol. 15, nr. 25/3, vol. 5/1, nr. 674, Rigsarkivet, Stockholm, Bihang Transilvania, iulie 1656.

său, inclusiv Ineu și Oradea, precum și o mulțime de oameni asasinați sau ținuți în robie. În aceste condiții, autoritățile centrale ale Transilvaniei au început să practice o politică mai îngăduitoare față de evrei, punând o anumită stavilă abuzurilor care erau la ordinea zilei. La 20 februarie 1673, la Făgăraș principele Mihai Apafi I decretează „poruncim... ca de acum înainte în timpurile viitoare, împotriva prevederilor acestui privilegiu (din 1623 G.E.) să nu îndrăznească sub nici o formă sau pretext să-i tulbure în persoană, să-i păgubească în bunuri, să-i insulte, să-i bată sau să-i întemnițeze”. Astfel prin dispozițiile promulgate în 1673 și 1678 se confirmă și dreptul comunității din Alba-Iulia de a avea un jude propriu, drept statornicit inițial prin diploma din 1623.

În atribuțiile sale intră repartizarea pe familii a sarcinilor publice, care erau fixate global pe seama întregii comunități. De asemenea, comunitatea era scoasă de sub jurisdicția consiliului orașului Alba-Iulia și subordonată direct unui demnitar de curte²⁶. În anul 1661, li s-a dat câștig de cauză în controversa referitoare la tăierea rituală a bovinelor și desfacerea cârnii²⁷.

O dispoziție emisă din partea forului suprem al principatului promulgată în anul 1678 prevedea „...poruncim la toți în mod foarte serios să nu îndrăznească de acum încolo sub nici un motiv să ocărească, să prindă, să păgubească și să ia dări fie locuitorilor evrei, fie evreilor străini și să nu-i împiedice în special în negoțul lor, să nu permită nici altora să-i supere, altfel nu vor putea evita puternica noastră supărare” — conclud documentul amintit²⁸.

Documentele cunoscute de noi sînt puțin explicate cu privire la numărul evreilor din Transilvania în perioada de existență a principatului autonom (1541—1699).

În acest sens, ne putem referi la conscripția evreilor contribuabili, domiciliați efectiv în Alba-Iulia, întocmită în 26 octombrie 1698, care însă poate fi folosită numai cu multă rezervă dată fiind o perioadă în care s-au produs mari perturbații economice, sociale și demografice pe tot teritoriul principatului. Potrivit acestui act, în Alba-Iulia-cetate se găseau 15 capi de familie (inclusiv o văduvă), din care 12 erau contribuabili (de fapt numai 11 nominalizați). În consecință, populația totală poate fi evaluată la aproximativ 70—80 de oameni, coeficientul mediu al familiei fiind de 5—5,5 suflete în epoca contemporană. Dacă îi avem în vedere și pe evreii răspîndiți pe tot teritoriul principatului, numărul lor poate fi evaluat la cel mult cîteva sute de persoane.

Desigur, în decursul secolului numărul și răspîndirea evreilor din Transilvania au cunoscut fluctuații. Astfel, în 1690 aflăm știri despre o familie venită din Moldova în 1684 care s-a așezat la Baia de Criș, alături de alte cinci familii. Un evreu locuia la Gheorgheni, etc.²⁹.

²⁶ *Ibidem*, vol. 5/1, nr. 716, vol. 15, nr. 25/3, vol. 17, nr. 1, MCRT, vol. 17, p. 140, Enyedi Mátyás, *Az erdélyi zsidók multjából* (Din trecutul evreilor din Transilvania), Egyenlőség, anul 19, (1900) nr. 45, supliment, p. 5—6.

²⁷ „Múlt es Jelen”, anul 1845, p. 401.

²⁸ V. Neumann, *Evreii în țările române în secolele al XVI-lea și al XIX-lea*, în „Echinon”, anul 14, nr. 10—11—12 din oct.-nov.-dec. 1982, p. 21.

²⁹ MHJ, vol. 5/1, nr. 808, 870.

Pe lângă cei așezați în principat trebuie să-i avem în vedere și pe acei care trăiau în pašalicul Timișorii, rupt din teritoriul Transilvaniei în 1552. În acest sens, primează comunitatea sefardă de la Timișoara. În cimitirul vechi (neolog), se găsește piatra funerară a lui Asrael sau Assael, fost rabin și chirurg din Salonic, care decedase la Timișoara în anul 1636. Aici se cuvine să menționăm și știrea care pomenește de rabinul Iacob de Timișoara, care în 1648 ar fi căzut victimă pogromului pus la cale de Bogdan Hmelnițchi în Ucraina, ceea ce a făcut ca mulți evrei să se refugieze pe pământul Moldovei³⁰. Despre mărimea comunității din Timișoara, singura cifră cunoscută pînă acum este cea cuprinsă în actele de capitulare ale garnizoanei otomane în fața generalisimului Eugeniu de Savoia în octombrie 1716, fiind vorba de 12 familii sefarde. În consecință și aici poate fi vorba de o populație de 60—70 oameni³¹.

O comunitate de mărime necunoscută a existat și în Aradul ocupat de otomani. Ea a căzut însă victimă trupelor habsburgice, care peste tot jefuiau și ucideau evreii. Ei au devastat și incendiat orașul în decembrie 1685³².

După cum am mai arătat, colțul nord-vestic al Transilvaniei periodic a fost supus stăpînirii nemijlocite a habsburgilor, care dețineau unele teritorii ale regatului ungar de odinioară.

Legile votate de dieta Ungariei, erau deosebit de intolerante față de evrei, în dorința de a lichida prezența lor. Astfel, legea din 1578, prevedea o impunere și sarcini publice în genere îndoite evreilor și anabaptiștilor „ca să se mute cît mai repede”. Legile din 1630, 1647 și 1649 îi exclud din rîndurile arendașilor vămilor și trigesimelor. Este adevărat că și aceste dispoziții au rămas adesea pe hîrtie³³.

Decretul împăratului Ferdinand din 1 august 1551, le impunea evreilor să poarte pe teritoriul stăpînit de habsburgi în anumite situații un semn distinctiv, anume un inel galben³⁴. În asemenea condiții, prezența evreilor în aceste părți periferice ale stăpînirii habsburgice este sporadică. În anul 1633 căpitanul suprem al cetății din Satu-Mare era dator cu două sute de florini polonezi unui evreu, plătind pentru acesta o dobîndă de opt fl., fără să avem date cu privire la durata împrumutului. Se semnalează evrei și în sectorul Marghita, probabil așezați acolo încă din secolul al XVI-lea. Pe la 1680, în urma expulzării evreilor din Viena au fost constrînși să plece de aici³⁵.

³⁰ V. Neumann, *Op. cit.*, l.c.; I. Singer, *Aus der Vergangenheit der Temeswarer Juden*, „Sinai”, anul 1929, p. 96.

³¹ *Temesvár* (Timișoara), sub redacția lui Borovszky Samu, Budapesta (1913), p. 50, Singer Jakab, *Temes megye és a zsidók polgárossága* (Comitatul Timiș și încetățenirea evreilor), IMIT, 1907, p. 149.

³² Marki S., *Op. cit.*, vol. II, p. 269.

³³ *Corpus Juris Hungarici*, vol. 1526—1608 (ed. 1900), p. 6, vol. 1609—1657 (ed. 1900), p. 290—291, 482—483, 560—561, D. Haufmann, *Les victimes de la prise d'Ofen en 1686*, in „Revue des Etudes Juives”, tom. 21, nr. 41, iulie 1890, p. 133 și urm.

³⁴ Pollák Miksa: *A zsidó jel történetéhez* (Contribuții la istoria semnului evreiesc), IMIT, 1896, p. 259, W. Haasler, *Katalog die Revolution von 1848 und die österreichischen Juden*, in „Studia Iudaica Austriaca”, vol. I, p. 20.

³⁵ MIHJ, vol. 5/1, nr. 547.

Prezența evreilor devine mai consistentă pe la sfîrșitul secolului, în condițiile schimbărilor politice, care au supus, începînd cu anul 1688, și principatul autonom al Transilvaniei stăpînirii habsburgice. În anii 1698 și 1699 sînt înregistrați în orașul Satu-Mare și în comitatul Sătmarului șase, respectiv cinci capi de familie, foarte probabil imigrați de pe teritorii germanofone ³⁶.

Corelînd aceste informații orientative putem stabili faptul că pe toate teritoriile care azi constituie Transilvania, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, populația evreiască în total a rămas cu mult sub 1000 de suflete.

În afară de populația evreiască, la sfîrșitul secolului al XVII-lea a apărut pe teritoriul Transilvaniei o mișcare iudaizantă cu un ecou deosebit în rîndurile populației maghiare. Această mișcare este legată de radicalizarea tot mai accentuată a Reformei.

Un număr considerabil de militanți ai curentului antitrinitarian nu s-au mulțumit cu organizarea bisericii unitariene ci au mers mai departe, negînd pînă la urmă într-un fel Noul Testament și apropiindu-se de cultul mozaic. Reprezentanții cei mai de seamă s-au dovedit a fi Iacobus Paleologus (venit în Transilvania în 1572), și în special Matthia Vehe Glirius, care pe cît se pare a predat ca profesor în școala superioară din Cluj. Sub influența lor nobilul Eössy devine pe la 1574–1579, întemeietorul curentului iudaizant local dar care rămîne neobservat oficialității pînă în anul 1595. În acest an și ei suferă alături de evrei primele persecuții din partea oficialității contemporane ³⁷.

Decretarea libertății religioase depline în condițiile răscoalei anti-habsburgice transilvănene în anii 1604 – 6, oferă simbătarilor un anumit răgaz. În 1610, intervine însă o hotărîre dietală care confirmă interdicția practicării acestui cult arătînd că „sînt mulți în țară . . . care nu înce-tează cu inovații și urmează credința și riturile evreiești . . .”, stabilind totodată și măsuri represive împotriva lor ³⁸.

Acțiunile oficialităților permanentizate în prima jumătate a secolului al XVII-lea, au fost sintetizate în anul 1653 în Constituțiile aprobate ale Transilvaniei, motivîndu-se că „iudaismul din timpurile vechi nu s-a

³⁶ *Ibidem*, vol. 3, nr. 211, vol. 2, nr. 269.

³⁷ Bitskey István, *Hitvilák tüzében* (În focul disputelor religioase), Budapest 1978, p. 108, Sámuel Kohn, *A szombatok: történetük, dogmatikájuk és irodalmuk különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira* (Simbătarii: istoria, dogmatica și literatura lor, cu referire specială asupra vieții și lucrările prim-cancelarului Péchi Simon), Budapest, 1889; Dan Robert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Umanism, reformă, antitrinitarism și limba ebraică în Ungaria), Budapest 1973; Eisler Mátyás, *Apáczai héber tanulmányai* (Studiile ebraice a lui Apaczai), IMIT, 1900, p. 316 și urm.; Ladislaus Martin Pakozdi, *Die Siebenbürgische Sabbatismus*, Stuttgart, Köln, Mainz, 1969, p. 26, 35–36, Idem, *Juden und Christen in Ungarn nach 1526*, Stuttgart 1970, p. 569–705; Tarnoc Marton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákoczy György korában* (Civiliizația Transilvaniei în epoca lui Gabriel Bethlen și a celor doi Gheorghe Rákoczi), Budapest, 1978, p. 60–64; M. Kayserling: *Les hébraisants chrétiens du XVIIe siècle*, în „Revue des Etudes Juives”, tom. 20, nr. 5–6/1890, p. 261–268; *Régi magyar költők tára XVIIe évszázad* (Colecția vechilor poezi maghiari. Secolul al XVII-lea), vol. 5; *Szombatos énekek* (Cîntecele simbatarilor), Budapest, 1970; Dan Robert, *Péchi Simon világlképe, clemei és forrásai* (Imaginea lumii în viziunea lui Simon Réchi, elemente și izvoare), Budapest, 1973.

³⁸ MCRT, vol. 6, p. 170.

numărat printre cele patru religii recepte și chiar prin constituțiile publice ale țării a fost interzis. . . ”³⁹.

Mișcarea simbătarilor a luat proporții mari în jurul anului 1620, în fruntea lor situându-se Simon Péchi, fost cancelar al Transilvaniei. Curentul simbătar a adoptat un caracter tot mai iudaizant, iar conducătorul lor a început traducerea cărților sfinte mozaice în limba enoriașilor și a redactat și o carte cu rugăciune dar care a rămas în manuscris și a văzut lumina tiparului abia în anul 1914. Mișcarea s-a întins mai ales în zona Tirgu Mureș, Turda, Cluj, etc., aderenții ei fiind apreciați în această perioadă la aproximativ 20.000 oameni.

După arestarea lui Péchi (1634) măsurile represive au luat proporții, el însuși cedînd presiunilor exercitate de oficialitate. În anul 1638, în cadrul „complanției de la Dej” el recunoaște, cel puțin formal, valabilitatea religiei calvine.

Mulți simbăтари care spre deosebire de conducătorul lor au rămas fideli credinței iudaizante, au fost privați de libertate, unii chiar trimiși la muncă silnică cu ocazia reconstrucției cetății de la Ineu la mijlocul secolului al XVII-lea.⁴⁰

În tot cazul, autoritățile centrale ale principatului au reușit să zdruncine treptat mișcarea simbătarilor, supraviețuind în final doar o mică comunitate în localitatea Bezidul Nou (azi județul Mureș), care a existat pînă aproape de zilele noastre⁴¹.

Izvoarele cunoscute de noi sînt relativ abundente în lămurirea ocupațiilor practicate de către evrei. Documentele oficiale ale principatului autonom al Transilvaniei, în general îi încadrează între „stările de comercianți”. Această definiție de fapt oglindește o realitate și anume că legislația în vigoare le permitea în primul rînd practicarea ocupației amintite.

Printre evreii care au activat în Transilvania se găseau comercianți de diferite categorii. Unii cumpărau și vindeau cu ridicata, alți negustori practicau comerțul cu amănuntul. Prezența evreilor este semnalată atît în circulația internă a mărfurilor, cit și în comerțul exterior. După cum s-a mai arătat, în viziunea diriguitorilor, evreilor li s-a destinat un rol tocmă în privința furnizării anumitor categorii de mărfuri, mult căutate pe piețele Transilvaniei, mai ales a celor legate de îmbrăcăminte.

În privința comerțului cu amănuntul, un memoriu datat din 9 aprilie 1648, relatează că evreii dețin aproape întregul comerț din orașul Alba-Iulia, aparținîndu-le cea mai mare parte a prăvăliilor. La fel, conscripția întocmită în anul 1698, face mențiuni despre prăvăliile evreiești⁴². În 1693, la Cluj autoritățile au fixat un loc definit pentru desfacerea mărfurilor evreiești și anume „în curtea care se află lingă casa lui Andrei Tottis”⁴³. Alte izvoare ne informează despre prezența comercianților

³⁹ *Corpus Iuris Hungariae*, ed. A Kolozsvári-Kovári, Lipsiae, 1902, vol. VII, p. 12, art. 4.

⁴⁰ Eugen Glück, *Contribuții cu privire la istoricul cetății de la Ineu*, în „Ziridava”, vol. XIII (Arad) 1981, p. 140; „Magyar-Zsidó Szemle”, anul 1908, p. 286; „Egyenlőség”, anul 19, nr. 1, din 7 ianuarie 1900, supliment, p. 7.

⁴¹ P. Pákozdi, *Juden...* l.c.; Országos Levéltár Budapest (Arhivele Naționale, în cont. OL), fond A 286, f. 107.

⁴² MHJ, vol. 5/1, nr. 870, vol. 2, nr. 116

⁴³ Jakab Elek, *Kolozsvár története* (Istoria Clujului), Budapest 1888, vol. III, p. 43.

evrei la tirguri. Spre exemplu în 1651, comerciantul Absolon din Alba-Iulia a vândut o seamă de articole de îmbrăcăminte, care au fost cumpărate de judele curții de la Făgăraș, pentru stăpîna lui ⁴⁴.

Unele documente oglindesc aspecte ale comerțului cu ridicata. Dintre acestea, spicim cazul comerciantului Elias care în anul 1634, preia la Cluj redevența de ceară a principelui, transportînd-o la Tirgu Mureș. Cu doi ani mai târziu, tot la Cluj, are loc preluarea unei cantități apreciable de ceară, adunată de pe tot teritoriul principatului și chiar din Crișana ⁴⁵.

În anul 1658 se acordă unui comerciant sefard, numit Iosif, dreptul de a se ocupa cu desfacerea sării la Partoș (azi înglobat în orașul Alba-Iulia) ⁴⁶. În 1668 și 1672, doi negustori, anume Iuda și Solomon comercializează însemnate cantități de mercur, provenite de pe domeniul Zlatnei ⁴⁷.

O activitate deosebită a fost desfășurată în legătură cu comercializarea sulfului. Din conturile principesei Ana Bornemissza, soția principelui Mihai Apafi I, reiese că domeniile aflate sub jurisdicția ei au livrat cantități însemnate din această marfă, între clienții săi figurînd mai mulți evrei. Între anii 1667 — 1684, au fost înregistrați în total nouă evrei, unii devenind de mai multe ori cumpărătorii principesei. Desigur, există posibilitatea că mai mulți cumpărători se ascund sub același nume. Cel mai frecvent cumpărător a fost Samuil (6), urmat de Emanuel (4), Iuda (3), Naftali (2), Isac (2), etc. Printre beneficiari figurează și doi evrei originari din Polonia.

Cantitățile cumpărate au variat între 1 — 6 măji, plătindu-se cu 125 — 160 fl. maja ardelenească. Scumpirea a intervenit pe parcurs în special în jurul anului 1680, motivată de pregătirile de război. În parte, marfa era exportată, mai ales în cazul comercianților veniți anume din Polonia. Plata în general s-a făcut în numerar, dar nu au lipsit nici vînzările pe credit. Negustorul Iuda în 1668, obține o păsuire de plată „pînă după tîrg” pentru o parte din contravaloarea mărfii. În 1681, Samuil a beneficiat de credit, iar cu trei ani mai târziu în preț i s-a inclus și vama plătibilă la export. În 1674, principesa a autorizat vînzarea pe seama negustorului Isac prin compensație cu mărfuri livrate de acesta.

Mai rar, apar comercianți evrei și printre cumpărătorii de fier, ca de exemplu negustorul Solomon, în anul 1688.

În 1664, s-a iscat un proces de pe urma cuprului cumpărat la Baia Mare de către un comerciant evreu. În 1683, sîntem informați despre participarea unui negustor din Alba Iulia cu numele de Isac la tranzacții de cereale, care se transportau pe Mureș și apoi erau desfăcute la Lipova, pe atunci sub stăpînirea Imperului otoman. Este vorba de o cantitate de 5000 cible griu și 2000 cible seară, deci în total aproximativ 280 — 300 tone ⁴⁸.

⁴⁴ MHJ, vol. 2, nr. 190.

⁴⁵ MHJ, vol. 10, nr. 159, 166.

⁴⁶ Szabo Imre, *Erdély zsidói* (Evreii Transilvaniei), Cluj, (1938), p. 186.

⁴⁷ MIII, vol. 5/1, nr. 701, 714.

⁴⁸ *Ibidem*, vol. 10, nr. 301, vol. 5/1, nr. 691, *Első Apafi Mihály fejedelem udvartartása*, vol. 1, *Bornemissza Anna gazdasági naplói (1667—1690)*, (Administrația curții principelui Mihail Apafi I. vol. 1, *Jurnalele economice ale Anei Bornemissza (1667—1690)*, Budapesta, 1911, p. 38, 40, 156, 331, 333, 337, 344, 347, 348, 349, 352, 388, 484, 489, 478, 560.

Lista de prețuri fixată de dieta Transilvaniei, în anul 1592, stabilește și prețurile mărfurilor importate de diverși comercianți printre care și evrei⁴⁹.

În 1648, în preajma dietei de Aiud, comitatul Alba de Jos dă instrucțiuni delegaților săi trimiși la dietă ca să intervină în sensul ca negustorii evrei din țară să nu achiziționeze mărfuri importate de alții, ca ele să fie desfăcute direct de aceștia. Se subliniază că una din sarcinile comercianților evrei este să aducă ei însuși mărfuri în Transilvania. Credem că e vorba de importul de bovine care se aducea mai ales din Moldova și Țara Românească, principalii furnizori ai principatului cu bovine vii. Se pare că au fost și cazuri când mărfurile de import au fost întregite cu produse similare realizate în principat. Astfel, în anul 1694, negustorul Avram cumpără de la un meșteșugar sibian piele cărămidă în valoare de 19,50 fl. Se știe că această marfă constituia de decenii una din principalele articole importate de evrei în Transilvania⁵⁰.

O scrisoare adresată de domnitorul Matei Basarab al Țării Românești la 27 iunie 1651 judeului Brașovului privește situația unui negustor de mirodennii cu numele Avram, care era evreu. El plecase de la Brașov cu intenția de a merge după mărfuri la Istanbul, dar în drum s-a îmbolnăvit în Țara Românească și nu a putut continua călătoria. El se întoarce la Brașov cu o scrisoare atestând prezența sa în Țara Românească, unde fusese bolnav, el nu mai putea fi bănuț de rea credință în afacerile pentru care se angajase⁵¹.

În decursul secolului al XVII-lea, printre mărfurile importante, găsim și articole de pielărie, mătăsuri, vopsele, lână și multe alte produse similare. O listă de prețuri apărută în 1627, dovedește că mărfurile aduse de comercianți evrei, turci și greci cuprindeau un eșantion larg de produse, anume 132 poziții și care se înscriu în categoriile sus arătate⁵². Dieta ținută în noiembrie-decembrie 1675 la Alba Iulia confirmă din nou evreilor localnici dreptul de a putea practica comerț cu articole de import provenite din Turcia⁵³. Negustorii evrei erau interesați și în importul mărfurilor din Veneția, așa cum reiese din actele unui proces care a avut loc în anul 1657, precum și din alte surse.⁵⁴

Firește, în exportul de mărfuri în Transilvania erau antrenati și comercianți evrei supuși ai altor țări. Astfel, din registrul de evidență al unor meșteri postăvari din Brașov, rezultă că printre furnizorii de coloranți (indigo) și de lână se aflau și evrei originari din Imperiul otoman⁵⁵. Totuși, și de data aceasta nu este exclus să fie vorba de fapt de negustorii domiciliați în Moldova sau Țara Românească.

În ciuda diplomei din 1623, legiferată în 1627, odată cu aplicarea unor măsuri discriminatorii la adresa evreilor apar și tendințe care căutau să îngreuească activitatea lor comercială. Acest obiect a fost în dis-

⁴⁹ Jakab E., *Op. cit.*, vol. XII, p. 322.

⁵⁰ *Catalogul documentelor referitoare la viața economică a țărilor române în secolele XVII – XIX. Documente din Arhipele Statului Sibiu*, vol. I, București, 1966, nr. 3, MHJ, vol. 18, nr. 91, MCRT, vol. 11, p. 471.

⁵¹ IME, poz. 138.

⁵² MCRT, vol. 8, p. 442–446, MHI, vol. 18, nr. 88.

⁵³ MCRT, vol. 16, nr. 2–25, *Ibidem*, nr. 102, OL, fond A 286, f. 107.

⁵⁴ MHJ, vol. 5/1, nr. 674.

⁵⁵ IME, poz. 65.

cuția mai multor diete, în special din inițiativa patriciatului săsesc, în perioada anilor 1654 — 1665. Deosebit de puternică a fost presiunea „universității” săsești atunci cînd pretindea îngrădirea sau chiar eliminarea comerțului evreiesc cu articole de piele, de iuft și de cîrmizie, invocînd pretextul că se face concurență meșteșugarilor transilvăneni încadrați în breslă. În realitate, hotărîrile dietale au apreciat lucid situația și au permis în continuare comercializarea acestor articole de către negustorii evrei deoarece ele constituiau neîndoios în principal mărfuri de import. Astfel, dieta de la Bistrița, din 1668, acorda explicit evreilor permisiunea de a desface liber articolele de curelărie. Dieta întrunită în noiembrie-decembrie 1673, sublinia că aceste mărfuri de import sînt aduse de negustorii evrei din Imperiul otoman. Alte dispoziții legislative, ca de pildă hotărîrea dietală aprobată la Cluj în anul 1697, au conținut dispoziții limitative la adresa evreilor, interzicîndu-se fabricarea și desfacerea băuturilor spirtoase, mai ales a țuicii. Trebuie să menționăm că aceste interdicții nu au vizat numai pe evrei, ci și pe alte categorii de cetățeni. În realitate, dieta apăra interesele viticultorilor în aceeași ramura de producție fiind implicați foarte mulți nobili ⁵⁶.

O formă specifică a activității comerciale a evreilor s-a dovedit a fi răscumpărarea robilor capturați în Transilvania, cu ocazia campaniilor sau incursiunilor turcești. Deosebit de mulți oameni au fost țirîți în robie cu ocazia campaniilor din 1658 — 1662, care au însemnat un adevărat dezastru pentru principatul Transilvaniei. Nu e de mirare deci că numărul documentelor care vorbesc despre răscumpărarea robilor sporește tocmai în perioada următoare. În anul 1659, un prizonier adresa fratelui său o scrisoare, în care solicită răscumpărarea lui din captivitatea tătară, fiind prins în Transilvania și ținut în Hanatul Crimeii. Prețul de răscumpărare a fost fixat la suma de 1200 taleri. El recomandă ca fratele să procedeze la eliberarea lui consultîndu-l pe evreul Isac. Acest negustor este dispus să dea o garanție pentru banii ridicați, depunînd bunuri în amanet și să plece cu suma necesară în Crimeea pentru perfectarea tranzacției cu tătarii. În 1663 o răscumpărare de robi, făcută de către Isac din Porumbac constituie obiectul unui proces. În 1669, evreul Samuil din Alba Iulia se angajează să încerce răscumpărarea unor oameni răpiți dintr-un sat din comitatul Cojocna, care erau deținuți la Belgrad.

Aceste practici se utilizau uneori și cînd era vorba de eliberarea unor persoane deținute din anumite motive de autoritățile Transilvaniei. Astfel, în soluționarea problemelor financiare legate de eliberarea lui Pavel Beldi, deținut în cetatea de la Făgăraș, soția acestuia face apel la ajutorul evreului Samuil ⁵⁷.

În ultimile decenii ale secolului al XVII-lea, în toiul schimbărilor politico-administrative se conturează și alte forme originale ale circulației mărfurilor. În acest sens, se cuvine să menționăm faptul că în jurul anului 1690, se extinde în Transilvania activitatea lui Samuil Oppenheimer și a imensului aparat dirijat de acesta. El livrează armatei imperiale pătrunsă pe teritoriul principatului alimente, praf de pușcă, etc. — Astfel, la 15 decembrie 1690, Oppenheimer care devenise cel mai mare furnizor

⁵⁶ MCRT, vol. 8, p. 442—446, vol. 13, p. 484, vol. 14, p. 317—318, 306, 334, 361, vol. 16, p. 605—606, 224, vol. 21, p. 289—290.

⁵⁷ MCRT, vol. 8, p. 386, MHJ, vol. 5/1, nr. 688, 702, Székely Oklevéltár (Diplomatariu secuiesc), vol. 6 (1603—1698), Cluj, 1897, p. 224—225, 366.

al armatei imperiale habsburgice, se angajează să livreze unităților operaționale din Transilvania 50.000 kg. de pulbere și 25.000 — 30.000 kg fitile. La 8 ianuarie 1691 el raporta Consiliului de Război din Viena ce „a întreprins pentru aprovizionarea Transilvaniei cu pulbere și fitile”. La 24 aprilie 1691, intră în discuție expedierea unei cantități de muniții la Satu Mare. În general în anii 1691 — 1692, rapoartele lui Samuil Oppenheimer referitoare la Transilvania apar destul de frecvent în registrele Consiliului de Război. În schimbul livrărilor destinate trupelor imperiale se cumpărau vite, iar tunurile capturate sînt topite și turnate din nou, etc⁵⁸. Tot Samuil Oppenheimer preia în perioada anilor 1694 — 99, exploatarea concesiunii comerțului de sare, dirijînd produsele salinelor spre vest, folosind în special cursul Mureșului⁵⁹.

Desigur, activitatea comercianților evrei s-a lovit de multe greutăți, generate de stările tulburi, care, din cînd în cînd, au pus sub semnul întrebării securitatea mărfurilor sau chiar supraviețuirea lor fizică. În acest sens arătăm că în 1680, însuși principele, interesat în protecția contribuabililor evrei, ia măsuri în favoarea negustorilor din Alba Iulia, interzicînd păgubirea lor prin acapararea samavolnică a mărfurilor existente în prăvălii sau în tarabele din tîrguri de anumite elemente deținătoare de putere. La fel, dieta Transilvaniei, întrunită la Făgăraș în 1684, a dat dispoziții pentru urmărirea eficientă a unor răufăcători care atacaseră comercianți pe teritoriul comitatului Hunedoara⁶⁰.

Într-o măsură a continuat în perioada studiată și activitatea lor financiară, mai ales sub forma împrumuturilor. Astfel, pe lîngă amintitul împrumut contractat de comandantul cetății din Satu-Mare, mai putem releva un act care dovedește că, în anul 1654, locuitorii Apsolon cel Mic și Iaket Papa din Alba Iulia au acordat un împrumut de 100 de galbeni. În 1680, Samuil din Alba Iulia, creditase o persoană tot cu 100 de galbeni, în timp ce la rîndul său, și el avea o datorie identică la șeful poștei⁶¹.

Ar fi însă greșit ca să reducem activitatea economică a evreilor din Transilvania la sectorul comercial și financiar. Dacă în secolele precedente informațiile noastre privind meșteșugarii evrei sînt lacunare, în secolul al XVII-lea avem o situație mult mai favorabilă. Un element deosebit de pozitiv se leagă de funcționarea primelor manufacturi.

În anii 1694 și 1697, sticlăria de la Porumbacul de Sus din apropierea Făgărașului este pusă în funcțiune de către evrei. În 1700, se procedează la fel, la sticlăria din Porumbacul de Jos⁶². O informație deosebit de interesantă se referă la faptul că în 1631, se desfăcea la Cluj „pinza evreiască”, adusă de la Carei⁶³.

La sfîrșitul secolului al XVII-lea, apar tot mai multe documente care furnizează date despre antrenarea unor evrei în fierberea țuicii, ca de exemplu la Porumbacul de Sus și ceea ce este semnificativ, deșeurile

⁵⁸ Max Grünwald, *Samuel Oppenheimer und sein Kreis. Quellen und Forschungen zu Geschichte der Juden in Deutsch-Osterreich*, vol. 5, Wien-Leipzig, 1913, passim; MHJ, vol. 18, nr. 192, 225, 264, 203, 282, 326, 353, 375, 478; vol. 16, nr. 36, 34, vol. 17, nr. 192, 203, 264, 282.

⁵⁹ *Ibidem*, vol. 10, nr. 318.

⁶⁰ „Mult és Jelen”, anul 1845, p. 419; MCRT, vol. 18, p. 212—213.

⁶¹ MHJ, vol. 5/1, nr. 659, 730.

⁶² *Ibidem*, nr. 864, 839, 887.

⁶³ Jakab E., *Op. cit.*, vol. II, p. 627.

obținute sint folosite pentru îngrășarea animalelor. Activitatea respectivă persistă, în ciuda interdicțiilor dietale promulgate în 1695, 1696 și 1698 și care urmăreau asigurarea monopolului băuturilor spirtoase pe seama viticultorilor. În 1697, din cauza sosirii unor comercianți străini și a secetei se îngrădește comerțul cu grâu precum și cu alte cereale. Dacă există surplusuri ele nu pot fi desfăcute evreilor, care desigur figurau ca revânzători ⁶⁴.

Cîteva documente subliniază participarea evreilor la diferite ocupații legate de activitatea politico-diplomatică a Transilvaniei. Uneori evreii au jucat un rol de seamă în cadrul evenimentelor politice care au influențat însăși soarta Transilvaniei. Mai mult, nu rareori evreii s-au găsit în serviciul nemijlocit al statului transilvănean, în special în misiuni diplomatice. Astfel, în anii 1634 și 1635 se semnalează faptul că un evreu servește „cu credință” de mulți ani la misiunea Transilvaniei din Istanbul, deși retribuția lui materială a fost foarte sărăcăcioasă ⁶⁵. În anul 1651, respectiv 1652, se dă de știre că emisarul principatului s-a dus în Franța, însoțit de doi comercianți evrei ⁶⁶. În 1662, trimisul Transilvaniei pleacă la Istanbul prin Timișoara, secondat de translatorul Iuda. Emisarul avea importanta sarcină de a obține bunăvoința Porții în vederea restabilirii păcii în țară ⁶⁷.

Un alt translator, cu numele de Melemet, primise în 1662 ca recompensă pentru serviciile sale un domeniu într-un sat din comitatul Alba, anume Osipovița în valoare de 1000 fl ⁶⁸.

Cea mai cunoscută și apreciată categorie de intelectuali care au activat în general pe teritoriul Transilvaniei au fost medicii. Din datele pe care le deținem pare să reiasă că acești medici au desfășurat o activitate curativă, fiind chemați cu anumite ocazii și au rămas aici o perioadă mai scurtă sau mai lungă.

Astfel, în 1606, a fost chemat medicul Eleazar, care trăia în Polonia ⁶⁹. În 1618 trimisul Transilvaniei la Poartă raporta că doctorul Iacob ar fi dispus să vină în principat ⁷⁰. Cu un an mai târziu, în 1619, același demnitar recomandă pe medicul Avram, de rit sefard, care era în drum de la Istanbul spre Moldova și care dispune și de informații cu caracter politic de mare interes pentru conducerea centrală a Transilvaniei. ⁷¹ În 1623, se consemnează călătoria unui medic evreu de la Cluj la Gherla, în vederea întîlnirii sale cu principele Gavril Bethlen ⁷².

Renumitul medic David Riberius a stat un timp mai îndelungat în Transilvania începînd cu anul 1629, locuind în special la Alba-Iulia. El s-a mai deplasat și la Cluj și apoi la Oradea, în anii 1630 și 1632. În anul 1634, se găsea la Alba-Iulia ⁷³. În 1640, principele Transilvaniei dorea

⁶⁴ MHJ, vol. 5/1, nr. 868; MCRT, vol. 21, p. 283 — 290, 396; *Monumenta Hungariae Historica, Dipl.*, vol. 14, p. 70.

⁶⁵ Büchler S., *Op. cit.*, p. 26—27.

⁶⁶ MHJ, vol. 2, nr. 484, vol. 10, nr. 195, 372.

⁶⁷ *Ibidem*, vol. 13, nr. 45.

⁶⁸ MHJ, vol. 2, nr. 125.

⁶⁹ *Ibidem*, supl. nr. 482, vol. 15, p. 18; Büchler S., *Op. cit.*, p. 21.

⁷⁰ MHJ, vol. 13, nr. 37.

⁷¹ *Ibidem*, vol. 2, nr. 92.

⁷² *Ibidem*, vol. 10, nr. 133.

⁷³ *Ibidem*, vol. 13, nr. 44, vol. 10, nr. 135, 144, 160, Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608 — 1665*, ed. G. Duzinchievici și E. Reus-Mirza, București, 1969, p. 66.

să aibe lingă el un medic evreu pentru o jumătate de an, venind de la curtea domnitorului Moldovei, Vasile Lupu, unde urma să se întoarcă. Este verosimil că acesta este identic cu eruditul Leon Sia originar din Turcia, foarte probabil sefard, semnalat în Transilvania în august 1637, și din nou în iulie 1642, dată la care sosi la Cluj „în drum spre țara sa”. În 1635, pentru scurt timp a trecut prin Alba-Iulia medicul David Valerius, care ulterior a abandonat această carieră. Un alt medic evreu este înregistrat în 1635 la Sighișoara. În anii 1642 — 1646 documentele pomenesc despre medicul Leon, care a practicat atât în Alba-Iulia cât și la Oradea ⁷⁴. Într-o scrisoare trimisă de domnitorul Moldovei Gheorghe Ștefan principelui Transilvaniei la 10 noiembrie 1655 se face intervenție în favoarea unui medic care putea fi și evreu ⁷⁵.

În sfârșit, se cuvine să facem mențiune și despre artiștii evrei, care au apărut un timp în perioada 1613 — 1629 la curtea din Alba-Iulia ⁷⁶.

Plecînd de la aceste date concrete se pune întrebarea în ce măsură putem vorbi despre o prosperitate economică a comunităților evreiești existente în Transilvania în epoca dată.

Este neîndoios că în perioada 1623 — 1648 și chiar pînă la 1658, situația lor economică era relativ favorabilă. În schimb, după dezastrul Transilvaniei din anii 1658 — 1662 și mai ales în perioada care s-a scurs după anul 1683, începutul marelui război turco-austriac, evreii din Transilvania au fost supuși la sarcini fiscale tot mai apăsătoare. Este adevărat că în general obligațiile lor — așa cum am mai arătat — erau stabilite global și repartizate proporțional pe cap de familie de către conducerea proprie autonomă. Doar rareori, ca de exemplu dieta de la Cincul Mare (1664), a impus uniform fiecare persoană impozabilă cu cîte cinci taleri ⁷⁷.

Odată cu pătrunderea trupelor imperiale în Transilvania pretențiile noilor stăpîni devin excesive. Întreaga populație a Transilvaniei fusese obligată să plătească impozite sporite în numerar, să dea alimente și furaje armatei imperiale și să sufere încartiruirea militarilor habsburgici. Desigur și evreii au avut parte la această situație apăsătoare. Este suficient să amintim faptul că dieta care s-a întrunit în orașul Sibiu în luna mai 1686 a majorat de două ori impozitul fixat pe seama evreilor. În anul 1689, dieta este convocată de trei ori și de fiecare dată, sarcina ei principală a fost votarea unor noi impuneri. Pentru a putea evalua sarcinile evreiești, putem invoca și niște date comparabile. Astfel, dieta întrunită în cursul lunilor septembrie și octombrie 1699, votează un impozit excepțional în vederea rambursării datoriilor statului contractate la Viena. Astfel, comercianții „greci” din Sibiu aveau de plătit 500 fl., comercianții armeni aceeași sumă, iar orașul Brașov 300 fl. Potrivit capacității lor de plată, evreii din Alba-Iulia (de fapt întreaga comunitate din Transilvania) a avut de dat 60 fl ⁷⁸. Desigur această discordanță nu înseamnă ușurarea pentru evrei, ci limita lor de plată, fiind împovărați ca și alte categorii sociale impozabile.

⁷⁴ MHJ, vol. 10, nr. 162, 173; vol. 15, nr. 24; vol. 10, nr. 173; vol. 8, nr. 323.

⁷⁵ Szilágyi Sándor (ed.), *Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez* (Diplomatoriu privind relațiile diplomatice ale lui Gheorghe Rákóczi al II-lea), p. 267.

⁷⁶ Szekfű Gyula, *Bethlen Gabor*, Budapest, 1929, p. 205.

⁷⁷ MCRT, vol. II, p. 192; vol. 13, f. 527, 188, 291—293; vol. 18, p. 499; vol. 20, p. 159, 258, 318, 455—456, 476; vol. 21, p. 163, 329—393, 410—411.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 429.

În sinul comunităților, desigur, s-au produs diferențieri de venit și averi dar pe care momentan nu le putem exprima în cifre, lipsindu-ne documentele corespunzătoare.

Din datele de mai sus reiese faptul că evreii din Transilvania au contribuit la dezvoltarea provinciei și la întărirea relațiilor dintre țările române.

NOUVELLES DONNÉES CONCERNANT L'ÉVOLUTION
DÉMOGRAPHIQUE DE LA POPULATION JUIVE EN
TRANSYLVANIE. L'ÉPOQUE DE LA PRINCIPAUTÉ
(XVIe — XVIIe SIÈCLES).

résumé

Les recherches entreprises au cours des dernières années ont complété nos connaissances concernant la cohabitation du peuple roumain et des autres ethnies (Hongrois, Allemands, Serbes) avec les Juifs sur le territoire de la Transylvanie. Dans le voïvodat de Transylvanie, la présence et l'activité des Juifs se manifestent d'une manière plus précise au début du XIIIe siècle, au sujet de la vente des produits des mines de sel transylvaines. Au cours des siècles suivants, l'activité commerciale des Juifs est limitée à cause des normes promulguées par les rois de Hongrie. À la fin du XVIe siècle il y a un tournant dans la politique de Transylvanie à l'égard des Juifs. En 1623, le prince Bethlen octroie un diplôme par lequel les frontières de la principauté sont largement ouvertes aux Juifs qui désirent de s'y établir à demeure. Au cours du XVIIe siècle, la présence des Juifs en Transylvanie connaît des fluctuations, à cause de nouvelles conjonctures dues notamment à la compétition entre l'Empire ottoman et celui des Habsbourg. Dans la seconde moitié du XVIIe siècle, le total de la population juive était de beaucoup inférieur à 1000 âmes.

EVREII ȘI ÎNCEPUTURILE INDUSTRIEI ROMÂNEȘTI *

LIVIU ROTMAN (Israel)

În cadrul procesului general de modernizare, ce caracterizează istoria României, în a doua jumătate a secolului trecut, efortul de întemeiere a unei industrii naționale este unul din aspectele semnificative.

Intenția noastră este de a surprinde locul și rolul populației evreiești, în cadrul acestui fenomen.

Dar înainte de toate, cred ca necesar, prezentarea unor repere demografice. Secolul 19 este o perioadă de creștere continuă numerică a evreilor. Astfel, în Moldova de la 11732 evrei în 1803, se ajunge în 1859 la 118922 iar în 1899 la 195887 evrei ¹. În Muntenia, de la 9324 în 1860, se ajunge la 68852 în 1899, din care 43274 în București ². Este vorba, deci, la finele secolului de o populație evreiască de 269015, ce reprezenta un procent de 4,6 din populația totală a României. Procentul este mai ridicat în orașe: 19,3% din totalul populației urbane ³.

Pe plan general asistăm, în ultimul sfert de veac, la o creștere cantitativă, inclusiv în sfera industrială. În ciuda unor factori de frinare a acestui fenomen, factori de natură politică — până la 1877, lipsa independenței —, dar și după aceea o anume insecuritate, datorită pericolului extern permanent, în special datorită Rusiei. Și într-o relativă conexiune, factori economici, și în primul rînd o cronică criză financiară, materializată prin lipsa de capital.

În înțelegerea specificului dinamicii industriale preluăm întru totul concluzia lui G. Zane, care spune că „Industria mare modernă s-a edificat pe o largă platformă de forme preexistente. A lichidat pe unele, a transformat sau asimilat pe altele” ⁴. În această lumină surprindem și inițiativa industrială evreiască.

Principalul izvor în apropiere de realitatea economică a epocii este monumentală statistică Ancheta Industrială din 1901 — 1902, întocmită pe baza datelor strînse în 1899 ⁵. Firește, informațiile anchetei se completează cu alte informații, în primul rînd arhivistice. Statistica oficială

* Acest articol se bazează pe comunicarea susținută la 30 octombrie 1991 la Institutul de istorie „N. Iorga”.

¹ Vevax (Radu Rosetti), *La Roumanie et les juifs*, I.V. Socec, Bucarest, 1903, p. 42.

² *Recensămîntul general al populației României din decembrie 1900*, p. 3.

³ *Ibidem*.

⁴ G. Zane, *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Despre stadiile premergătoare industriei mecanizate*, Editura Academiei, București, 1970.

⁵ *Ancheta industrială din 1901—1902*, vol. I, *Industria mare*, București, 1904. (În continuare toate stabilimentele industriale citate, și care nu au altă trimitere specială sînt extrase din acest volum).

constată în România începutului de secol 20, 625 de firme industriale — de categoria celor ce folosesc mașini — Din aceștia 146 sînt în posesia unor întreprinzători evrei, adică 23,36%. Procent, care vorbește de la sine.

Nu este lipsit de interes, repartitia în teritoriu, a acestor firme; repartitie ce o găsim într-o intimă legătură, atît cu răspîndirea populației evreiești, cît și cu gradul de dezvoltare industrială a diverselor zone. Astfel, în București găsim 37 de firme evreiești, iar în județe, cu nivel economic scăzut, dar și cu o redusă populație evreiască, precum Muscel, Olt, Romanai, nu activa nici o firmă industrială. Semnalăm totuși, că acestea pătrundeau și în județe, cu o populație redusă evreiască, cum e Vilcea, unde ființa fabrica de teracote și sobe, ale unui D. H. Rosenthal.

Firmele industriale evreiești pot fi găsite în toate domeniile de activitate, iar în unele din acestea, ei sînt deschizători de drum. În general, aceste ramuri industriale apăreau pe fondul existenței unei tradiții meșteșugărești, în diverse domenii. În perioadă, fenomenul central era evoluția atelierului meșteșugăresc în stabiliment industrial. Deci, și inițiativa industrială evreiască urmează tradiția meșteșugărească a acestei populații ⁶.

În industria prelucrării fierului și a materialelor neferoase, Ancheta amintită înregistrează 9 firme evreiești, din totalul de 26, deci peste o treime. În această grupă, se remarcă stabilimentele legate de nevoile agriculturii, aflată în epocă într-un proces de restructurare. Astfel, funcționa la Craiova, un „atelier” mecanic de mașini agricole, înființat în 1890, de Solomon Iritz. În același oraș, A. Waidman, întemeiază, în 1894, un atelier de același tip.

În epocă, legat de modernizarea comerțului, a industriei însăși, se profilează, o modă a mobilei fierului. Din 6 fabrici producătoare de mobilă de fier, 4 erau evreiești. Nu putem părăsi acest domeniu al fierului, fără a aminti de un număr important de turnătorii de fier, cum erau acele ale lui Sigmund Horenstein, ce își începe activitatea în 1894, sau cel al lui Leon Abramovici, deschis în 1900. Astfel de ateliere, au avut un rol foarte activ în procesul modificării fizionomiei urbane românești în sens modern, european. Ele alimentau primăriile și diverși constructori, cu elemente de mobilier urban de fier și fontă, ca bănci, garduri, felinare, chioșcuri. Și astăzi se mai păstrează, în București, atît în Cismigiu — stilpi —, cît și în imediata apropiere a Bisericii Amzei — capace de canal —, ce poartă semnătura atelierului, lui Leon Abramovici. Se poate spune, că în București, ca și în alte metropole europene, evreii au jucat un rol deloc neglijabil, în succesul folosirii fierului, aspect important al curentului internațional „Art Nouveau”.

În ceea ce privește, subgrupa metalelor neferoase, este demn de amintit, că la sfîrșitul secolului 19 exista în România, un singur atelier de nichelat, înființat, în 1898,* de M. Haberman.

O ramură industrială, unde constatăm o afluență deosebită a firmelor evreiești, este cea textilă. Această, atît datorită tradiției meșteșugărești, cît și din rațiuni economice — durata mai scurtă dintre investiție și cîștig. Astfel, în industria postavului, din 14 întreprinderi înregistrate de anchetă, 8 sînt evreiești. Remarcabilă, ca producție și ca noto-

* Liviu Rotman, *Social and Economic Structures of the Jewish Population of Romania in the last part of the 19th Century I*, în „Romanian Jewish Studies”, Spring 1987, nr. 1, p. 15—19 și Winter 1987, nr. 2, p. 19—30.

rietate în epocă, este cea a lui A. Iuster, din Piatra Neamț, înființată în 1888. Interesant, este că ni se păstrează, la Arhivele Statului din Iași, o imagine a acestei întreprinderi⁷. Legat în special de nevoile comerțului, se dezvoltau fabrici de fringhii, cum sînt cele ale lui Machtel, la Iași, sau Philip Bierman, la București, ambele înființate în 1888.

În sinul numeroșilor ceaprazari evrei — 57% din totalul acestei profesii — apare, în 1883, fabrica de șepci a lui Herman Blaustein. De asemenea, creșterea masivă a cererii, obliga diverse modificări. Astfel, în 1900, Ghizela Berger înființa o fabrică de brodat. La Iași, frații Nacht înființează o fabrică de albituri și cămăși, care în 1890, ajunge la o producție de 400 duzini de cămăși, pentru care lucrau 150 lucrători⁸.

Industria pielăriei cunoaște și ea o afluență de firme evreiești. Dintre acestea, amintim ca mai importante, fabrica de pielărie și tăbăcărie „Concordia”, înființată în 1888 de Moritz Gelber, și care, în 1900 producea 7 — 8000 de piei de încălțăminte⁹, sau fabrica Schk și Panth, înființată în 1892 la Pitești, cei doi avînd și un magazin de acest profil în București¹⁰.

Industria chimică era, și ea un bun teren, pentru inițiativa evreiască. Dintr-un total de 328 întreprinderi, evreii aveau 72 din acestea, deci peste 20%. În industria săpunului, ei au aproape jumătate din întreprinderi: 26 din 56. Dintre fabricile de săpun mai importante, amintim trei din Galați: Kazelmann, înființată încă din 1861, sub numele de „fabrica de stearanarie și săpunărie”, „Apollo”, înființată în 1882, și cea a lui I. Moessner, întemeiată, în 1890. Dar domeniul, în care se oglindește specificitatea inițiativei industriale evreiești, și în special atracția, pentru nou, este exploatarea petrolului. Sfîrșitul secolului 19, cunoaște în România, un interes excepțional pentru extragerea și exploatarea petrolului. În preajma lui 1900, funcționau 70 de rafinării, din care 26, aparțineau unor evrei. În județul Neamț întîlnim rafinăriile de la Costișa, ale lui Z. Haimsohn și I. Herșcovici. Iosef B. Gardner, din Buhuși și Aizic Grunfeldt, din Piatra Neamț, încheie în 1900 o asociație pe acțiuni, pentru a realiza o fabrică de petrol, parafină, oleiuri, minerale și alte derivate, în comuna Roznov, investind un capital de 10000 lei¹¹.

Mult mai masivă este prezența evreilor în exploatările petrolifere din județul Bacău. Încă, în 1860, în Valea Arinilor, din acest județ, putea fi întînită exploatarea lui Scheffler, urmată în 1862 de cea a lui I. și A. Grunberg. Astfel, numai în această localitate, între 1888 și 1896, au funcționat 7 exploatări, aparținînd unor evrei. Un M. Solomon extrăgea petrol la Măgirești-Bacău, iar la Adjудul-vechi era rafinăria de petrol al lui Alik Leib.

În exploatările petrolifere ale județului Prahova întîlnim diverși întreprinzători evrei. Astfel, M. Predinger are o rafinărie, ca și M. Lazarovici. Demn de luat în seamă modernizarea tehnică, efectuată la unele exploatări. Astfel, un Theiler introduce la rafinăriile sale, din amintita vale a Arinilor, pompe moderne aduse din străinătate. El avea 50 de pu-

⁷ Arhivele Statului Iași, Fond Camera de Comerț și Industrie, Iași, d. 19/1896 f. 19.

⁸ Ibidem, d. 15/1890 f. 21.

⁹ Ibidem, f. 8.

¹⁰ Arhivele Statului București, Fond Tribunalul Comercial Ilfov (în continuare Tribunalul Comunal Ilfov) d. 9/1886—1892/ f.4.

¹¹ Arhivele Statului Iași, Fond Camera de Comerț și Industrie, d. 27/1891—1901/f. 9.

țuri, la care lucrau 4000 de lucrători ¹². Activitatea evreilor în exploatarea petrolului este o componentă importantă primei perioade, „romantice”, în această importantă ramură, caracterizată prin activitatea unor modești întreprinzători.

Un alt cîmp predilect de activitate, este cel al industriei alimentare, atunci cea mai dezvoltată ramură a industriei românești. Astfel, în morărit, evreii reprezintă o treime din total. Încă din 1857, o anume Lebel Ovreica, a construit o moară cu 4 pietre și o brutărie nemțească amîndouă, lângă biserica Olteni” ¹³. Din cele mai tirzii am aminti, în 1875, moara de artă a lui Aron Abramovici.

Evreii sînt cei care introduc în România, producerea industrială a apei gazoase, ridicînd un număr apreciabil, de stabilimente de acest profil. La București, un I. Reicher, înființa, în 1893, o fabrică de „băuturi gazoase și sifon”, la Focșani, în 1894, găsim un anume H. Freier, iar, la Tîrgoviște, fabrica „Steaua”, a lui A. Hartenstein.

Altă ramură de pionierat este industria conservelor, în care din 11 fabrici, 5 aparțineau unor evrei. Astfel amintim pe cea a lui Max Fischer, din Galați și Moise Band, din Iași. Industrializarea cărnii, prin fabricare de mezeluri, este un nou cîmp de activitate. La București, I. Abele, înființează o fabrică de mezeluri și cîrnățarie, încă în 1862. În industrializarea spirtului, întîlnim pe H. Rappaport, cu o distilărie la Piatra Neamț, pe Moise Iuster, cu o fabrică, la Căciulești-Neamț (1893), iar I. Wechsler și Erben, înființează, în 1892, o fabrică de coniac, la Iași. Un alt, Iuster Leon îl găsim ca antreprenor al fabricii de spirt, al lui E. Mavrocordat ¹⁴.

A doua jumătate a secolului 19 este caracterizată, în mediul urban românesc, de o adevărată febră edilitară, fenomen ce a impulsionat industria materialelor de construcții. Se impune forma producerii industrializate a cărămidelor, în locul vechilor cărămidării. Prima fabrică de cărămidă, în Bacău, este înființată de Ventzel Zingher, iar Iosif Grimberg din Roman, primește în 1882, medalia de bronz la expoziția industrială, pentru calitatea cărămidelor produse ¹⁵. Evreii sînt prezenți și în tînăra industrie a cimentului. Astfel, Ernest Manuil înființează, în 1878, la Comarnic, o fabrică de var hidraulic și ciment, care în 1904, avea o producție de 12000 tone ¹⁶. La Predeal E. Erler înființează o fabrică de ciment portland, care avea o producție de 5000 tone ciment și 2000 tone var ¹⁷. La București Mauriciu Blank se asociază cu G. Cantacuzino, pentru a deschide o fabrică de ciment portland ¹⁸.

¹² „Fraternitatea”, IV, 1 oct. 1882.

¹³ Grigore Grigorovici, *Bacău din trecut și de astăzi*, Tipografia Primăriei Municipiului Bacău, 1933, p. 200.

¹⁴ „Fraternitatea”, IV, 10 dec. 1882.

¹⁵ Arhivele Statului Iași, Fond Camera de Comerț și Industrie, d. 91/1904 f. 100—110.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Arhivele Statului Iași, Fond Casa de Comerț și Industrie, d. 30/1900—1903/f. 24.

În 1900, Grimberg, antreprenor de șosele și pavagii în Iași, înființează o fabrică de tuburi de ciment armat¹⁹. Din același sector face parte și industria sticlăriei, unde găsim fabrica Weisengrun din Bogdănești-Bacău, cea a lui Viesner din Lespezi, sau cea a lui Beniamin Iuster din Deleni-Botoșani.

În ceea ce privește prelucrarea lemnului, Ancheta înregistrează 21 de firme evreiești dintr-un total de 54. Această ramură este dominată de importanta familie Iuster, adevărata dinastie evreo-moldoveană, ce am surprins-o și în exploatarea petrolifere, în prelucrarea spiritului, etc. Este un caz tipic de elită economică, membrii ei făcând și importante donații, ocupându-se de organizarea învățământului, în special Leon Iuster.

Legat de industria lemnului este și fabrica de parchete și mobile Fortuna din Iași, proprietate a inginerului I. Finkelstein, ca și cele din București și Vilcea ale lui D. H. Rosenthal.

E locul să amintim și că evreii înființează și primele fabrici de chibrituri, în același an, 1885, la București, Adolf Stein²⁰ și la Iași, Samuil Goldenthal²¹. De reținut, că cel dintâi, va construi pe lângă fabrica sa de pe dealul Filaretului și un cartier de locuințe ieftine. Credem că este primul de acest fel, în capitala României²².

Un indicator al gradului de dezvoltare industrială este și numărul de lucrători folosiți. Din acest punct de vedere, trebuie amintit, un raport, din 1887, al doctorului Iacob Felies, șeful Serviciului Sanitar al Primăriei Bucureștilor, care face o listă de unități industriale bucureștene, cu personal numeros. Aici sînt semnalate și șapte fabrici aparținînd unor evrei: fabrica de cravate a fraților Joseph, cu 40 de lucrători, tăbăcăria Einhorn, între 30 și 40 de lucrători, fabrica de frînghii Philip Birman — 38 lucrători, fabrica de papetărie și ghiozdane Blumm și Stein — 38 lucrători, fabrica de cărțile de hirtie a lui I. M. Levy — 38 lucrători, fabrica de vată a lui I. A. Ascher — 28 lucrători, fabrica de ulei Maria Farjon — 23 lucrători²³.

O problemă specială este cea a lucrătorului evreu. Din statisticile epocii se desprinde, că în întreaga Românie lucrau 10.699 muncitori evrei, adică un procent de 17% din totalul lucrătorilor români. La această cifră, trebuie adăugați și ucenicii evrei care reprezintă un procent de 19% din numărul total al ucenicilor. Mai mult decît atît, în unele județe lucrătorii evrei erau majoritari: Iași — 63%, Botoșani — 58%, Dorohoi 53%, Neamț — 51%. Aceste cifre sînt grăitoare pentru existența unei categorii sociale ignorate în istoria modernă a României, cea a muncitorului evreu. Încercînd a analiza încă o dată formele de expresie industrială, ajungem la concluzia, că în liniile sale generale, inițiativa industrială evreiască s-a încadrat în dinamica economică, dar și socială a României

¹⁹ Arhivele Statului, Fond Tribunalul Com. Inst. Ilfov, d. 3/1885, f. 1.

²⁰ Arhivele Statului Iași, Fond Primăria Iași, d. 240/1885 f. 2.

²¹ Liviu Rotman, *Direcții în modernizarea Bucureștilor în a doua jumătate a secolului XIX-lea proiecte și realizări*, în „Revista muzeelor și monumentelor”, Seria Monumente, 2/1980 p. 20.

²² Arhivele Statului Iași, Fond Primăria Iași, d. 184/1886/f. 3.

²³ Iacob Felix, *Raportul general asupra igienei publice și a serviciului sanitar al capitalei pe anul 1887*, București, Tipografia Academiei Române, 1888 (Serviciul de Igienă al Primăriei Municipiului București) p. 104—105.

acelei vremi. Dar, în același timp a avut un specific al său, legat de așteptări tradiționale, de trăsături mentale proprii.

Credem, că în primul rînd întreprinzătorii evrei au dat dovadă de o căutare obsesivă a noului, și astfel au fost purtătorii unor modele industriale noi. Am aminti, în primul rînd de acele fabrici de cravate, cio-rapi, umbrele, conserve, ghiozdane, cutii de chibrituri.

După cum se vede, este vorba de ramuri industriale menite să răspundă unor necesități imediate ale omului, de vestimentație, alimentație, habitat, etc. Analizînd, cu atenție fiecare din acestea observăm că ele răspundeau unor necesități noi, că ele izvorau din transformarea, în sens modern a cotidianului societății românești, cu toate planurile ce alcătuiesc acest cotidian. De aici am spune, că este vorba de o cunoaștere aprofundată a acestei societăți, o observare atentă a nevoilor acesteia. Am spune în termeni moderni, o prospectare a pieții. În fond evreii sînt cei care introduc în România, în perioada cercetată de noi, acest management „avant la lettre”, prin birourile de informații comerciale²⁴. În 1887, E. Schwarzenfeld, anunța, că firma sa Perseverența, cu sediul în București la Hotel de France, oferă „...informații de orice natură, atît din țară, cît și din străinătate, cumpărături, vânzări, arendă, case, plasare de funcționari comerciale...”²⁵. Mai mult decît atît, omul de afaceri, Michail El. Nachmias editează un ziar financiar „Mercurul Român”, care funcționa atît ca ziar de publicitate — și credem că este primul ziar, de acest caracter din România —, cît și diverse sfaturi comerciale și industriale. Pe această direcție se poate spune că acești întreprinzători au fost receptivi la diversele schimbări ale mentalului colectiv, au înregistrat anume necesități noi — umbrela, de exemplu, sau ghiozdanul legat de un tip modern de învățămînt, etc. — și s-au grăbit să vină în întîmpinarea lor. Mai mult decît atît, apetitul pentru noutate, complementar cu căutarea febrilă de cîștiguri, fenomen firesc într-o societate, călăuzită de principiul lui Guizot: „Îmbogățiți-vă!” făcea pe întreprinzătorul evreiesc mai penetrant. Dar această căutare obsesivă a noului nu dădea numai succese, ci și prăbușiri. De aici și numărul mare de falimente, fenomen consemnat de documentele vremii. Dar înainte de toate aceste, numărul ridicat de falimente este un indicator al gradului înalt de participare a evreilor în activitățile economice.

Un aspect important al acestei problematice este orientarea mentalului colectiv evreiesc spre activismul economic, inclusiv în domeniul industrial. În 1883, la ființă la București asociația „Munca” condusă de M. Ascher, ce se autoprozenta ca: „Societate israelită pentru încurajarea artelor și industriei naționale”²⁶.

Se înființează școli profesionale evreiești, cum este școala de băieți „Ciocanul”, înființată cu sprijinul lui Alliance Israelite Universelle în 1898 și care are de la început, un pronunțat caracter industrial, cu diverse ateliere specializate. Sincronizarea cu fenomenele noi duce la înființarea în 1910, a unei secții de electrotehnică, la școala „Ciocanul”, unde era

²⁴ L. Rotman, *Social and Economic...*, (winter 1987), pl 24.

²⁵ „Fraternitatea”, VIII, nr. 12, din 4 aprilie 1886, p. 98.

²⁶ Alliance Israelite Universelle C III/20.

proiectată și conferința inginerului O. Steinhart, despre: „Instalațiuni electrice în casă și fabrică. Economie industrială”²⁷.

O mărturie a educației industriale a elevilor din școlile evreiești o constituie inițiativa Școlii „Cultura” din Iași, din 1905, de a duce elevii într-un tur la obiective industriale în Iași. Sint vizitate tăbăcăria lui Moritz Gelberope care îl găsim activ și în Comitetul școlar „Cultura” —, tipografia H. Goldner, Fabrica de mobile „Fortuna”, Întreprinderea metalurgică, a lui Wachtel, moara cu vaporii Taxier și Goldman²⁸.

Credem că problematica prezenței evreilor în industria românească trebuie văzută pe un plan mai larg al interferenței de civilizație între poporul român și populația evreiască. Această interferență se concretizează prin circulația unor modele de civilizație, fie pe plan economic, fie în cel cultural sau a instrucției școlare. Este clar că evreii au introdus sau au puteutat anume modele de activitate economică, majoritatea preluate din Europa Occidentală, și în același timp au preluat modele de la societatea românească. Aceasta este, prisma prin care privim interferența culturală dintre cele două lumi într-o perioadă de transformări modernizatoare.

LES JUIFS ET LES DÉBUTS DE L'INDUSTRIE ROUMAINE

résumé

L'auteur met en évidence dans cette étude la problématique de la présence des Juifs dans l'industrie roumaine pendant la seconde moitié du XIXe siècle en établissant les interférences de civilisation entre le peuple roumain et la population juive. Ces interférences se sont manifestées par la circulation de plusieurs modèles de civilisation aux niveaux économique, culturel et de l'enseignement. Les Juifs ont introduit et renforcé quelques modèles d'activité économique, dont la plupart étaient empruntés à l'Occident, mais en même temps ils ont emprunté aux modèles de la société roumaine.

²⁷ The Central Archives for the history of the Jewish people, Ierusalem, R.M. 338.

²⁸ Ibidem, S. *Jewish Collonisation Association*, d. 141.

STATUTUL JURIDIC AL POPULAȚIEI EVREIEȘTI DIN ROMÂNIA ÎN PERIOADA 1878 – SEPTEMBRIE 1940

ION STANCIU

La 8 august 1940 Consiliul de Miniștri al României a adoptat decretul lege nr. 2650, apărut în „Monitorul Oficial” a doua zi, la 9 august 1940. Decretul lege stabilea o situație juridică nouă pentru populația evreiască din țară, plecând de la „distincția juridică și politică între românii de singe și cetățenii români”¹. Era vorba despre o distincție anterior inexistentă în legislația românească și chiar dacă se mai luaseră pînă atunci măsuri vizînd situația juridică a populației evreiești din țară, cu decretul-lege numărul 2650 din 8 august legislația în această problemă marca, în mod evident, o cotitură categorică. Nu numai că, pe baza afirmării legii singelui, o parte din cetățenii români pierdeau astfel, printr-o discriminare, drepturi esențiale ale statutului lor de cetățeni. Cu această lege se proclama în cazul populației evreiești intrarea politicii și legislației într-o fază acută, pornind de la ideea că... „vindecarea numai pe calea măsurilor administrative este neindestulătoare și o nouă ordine legală făcînd parte dintr-un sistem, trebuie să așeze toate punctele organice, de sprijin și de apărare, ale Nației”. Spiritul naționalist ofensiv, cu clare accente rasiste, ce răzbăteau din motivațiile raportorului la decretul lege 2650, pe care ministrul justiției Ion V. Gruia îl anunța și pe care guvernul român și l însușea prin însuși faptul adoptării decretului, stabilea că „reglementarea situației juridice a evreilor trebuie să fie unitară și hotărîtă”, în care rezolvarea unitară... „înseamnă să se cunoască din capul locului punctul de plecare și punctul de sfîrșit al problemei”. Era vorba, se preciza, despre „o succesiune de măsuri”. Prin aceasta nu trebuie să se înțeleagă „o abordare bruscă” însă se urmărea o rezolvare definitivă a problemei și se lansa deci inițiativa „unei ordini juridice noi”². Acest decret lege avea să fie punctul de plecare al unei serii de 70 de alte legi, decrete legi, reglementări și moduri juridice cu caracter rasist, vizînd situația populației evreiești din România nu numai în timpul dictaturii regale ci mai ales după aceea, sub regimul instaurat în septembrie 1940 de generalul Antonescu, pînă la 24 august 1944, cînd, prin decretul lege nr. 1619 s-au anulat toate legile cu caracter rasial.

Care au fost efectele acestei suite de 70 de legi cu caracter antisemit, sau cu alte cuvinte, care au fost, în condițiile date, din perioada septembrie 1940-august 1944, consecințele ei practice, nu reprezintă totuși obiectul studiului de față. El se limitează doar la conturarea cadrului juridic marcat

¹ Vezi „Monitorul Oficial” nr. 183, 9 august 1940 partea I-a, p. 4082.

² Ibidem, p. 4081.

de legislația respectivă, din epoca anterioară, privită ca expresie formală a intenției curentului antisemit din România, care a evoluat între voința lui de acțiune pe de o parte și realitatea internă și externă, cu rezistențele de care s-a lovit acest spirit, pe de altă parte.

Asupra cauzelor care au făcut ca programul unei acțiuni antisemite să demareze la începutul lunii august 1940 printr-o legislație sistematică nu vom face decât să sesizăm faptul că deși ele țin de o evoluție politică mai veche, în general cunoscută, ținând de eforturile extremei drepte politice românești, mai ales după alegerile din decembrie 1937, un rol precipitant, foarte important, l-au avut, nu pentru prima dată de altfel, evoluțiile externe profund defavorabile României. Nu întâmplător acest decret lege era adoptat de guvernul condus de Ion Gigurtu, format la 4 iulie 1940, în care reprezentanții Gărzii de Fier erau direct reprezentați, unul din obiectivele lui exprese fiind să urmeze linia unei apropieri de Germania nazistă. Alte împrejurări neîndoios legate de trecerea la măsuri dure împotriva populației evreiești trebuie căutate în evenimentele legate de nota ultimativă sovietică din 26 iunie 1940, care a condus la cedarea de către România, sub presiunea amenințării cu forța, a Basarabiei și Bucovinei de nord și în general urmările amputării teritoriului național. În atmosfera publică de șoc și de depresiune produsă de această amputare, din care nu au lipsit, cum se știe, acuze de neloialitate aduse populației evreiești din Basarabia, s-au produs atât violențele de la 30 iunie, la Galați, când evrei și găgăuzi așteptând evacuarea peste Prut au schimbat focuri de armă cu poliția, incidente soldate cu moartea a doi soldați și un agent de poliție, ca și omorîrea unor evrei de către soldați în zilele următoare, la 2 iulie, pe căile ferate din Moldova, sub privirile îngăduitoare ale ofițerilor și pasagerilor ³

În împrejurări dramatice pentru România, evident că pierderea Basarabiei și tensiunea rău prevestitoare creată de alte amenințări la adresa integrității țării au produs o alunecare primejdioasă a sentimentelor naționale spre forme extremiste și scăparea de sub control a pasiunilor, ceea ce a oferit desigur teren favorabil intențiilor legislative antisemite ale guvernului Gigurtu.

Pornind de la intenția pe care am precizat-o, se impune abordarea măcar sumară și a unui alt aspect și anume acela al evaluării populației afectate de legislația respectivă, mai înainte chiar de a face o trecere în revistă a legislației anterioare vizînd situația populației evreiești în România modernă, pînă în septembrie 1940.

Date oficiale românești, recunoscute și de comunitatea evreiască din țară, consemnau că în 1930, din populația totală a României de 20.045.488 locuitori, evreii erau în număr de 728.115 și reprezentau a treia minoritate națională ca mărime, după maghiari (1.425.507 sau 7,9%) și germani, (745.421 sau 4,1%); ei dețineau astfel un procent de 4% din populația țării ⁴. Cea mai mare parte a populației evreiești locuia în mediul urban, în 1930 ea însumînd aici 496.397 locuitori, sau 13,6% din totalul populației urbane a țării, fiind prima dintre minoritățile etnice în mediul respectiv (maghiarii reprezentau 11,1% iar germanii 5,3%, în

³ Vezi Arhivele Statului, Fondul Ministerul Justiției, dosar 22, 1940, f. 516–519 și următoarele.

⁴ Ibidem, dosar 104, 1940, vol. 1, f. 22.

vreme ce majoritatea românească era de 58,6%). În mediul rural, populația evreiască era de numai 231.740 locuitori, adică în procent de 1,6%, după maghiari și germani (7,1% și, respectiv, 3,8%), față de un procent de români de 75,3%)⁵. Pe provincii, repartitia etnicilor evrei era, tot în 1930, de 264.038 în teritoriul vechiului Regat, 206.958 în Basarabia, 93.101 în Bucovina și 192.833 în Ardeal și Banat, ceea ce în ansamblu populației provinciilor respective însemna un procent de 3% din Vechiul Regat, 7,2% în Basarabia, 10,9 în Bucovina și 3,5% în Ardeal și Banat⁶. Evreii din Vechiul Regat reprezentau 11,5% din populația urbană a acestuia, dar procentul respectiv era de 11,6% în Ardeal și Banat, 26,8% în Basarabia și creștea la 30,2% în Bucovina; în mediul rural, populația evreiască reprezenta 0,4% în Vechiul Regat, 1,8% în Ardeal și Banat, 3,9% în Bucovina și 4,3% în Basarabia⁷.

În 1912, în Vechea Românie, fuseseră înregistrați un număr de 4.668 cetățeni români de origine evreiască în vreme ce 228.683 erau fără protecție iar 7987 erau evrei cetățeni străini, adică un număr total de 241.341 locuitori de origine evreiască, sau 3% din totalul populației⁸.

Amputările teritoriale din iunie și august 1940 au modificat aceste situații, și ele merită de asemenea a fi menționate, pentru a ușura o comparație a stărilor de lucruri. La 1 septembrie 1940 populația de origine evreiască scăzuse sub jumătate, la 326.826 locuitori, reprezentând 2,5% din populația totală a țării, reprezentând însă tot a 3-a minoritate etnică (maghiarii 3,9%, germanii 4,9%). Din această cifră doar 0,5% din populația totală (46.545) locuiau în mediul rural iar restul, de 280.281 evrei locuiau la orașe, ceea ce reprezenta 10,5% din totalul populației urbane a României⁹.

Pe provincii, la 10 septembrie 1940, se aprecia că în Vechiul Regat locuiau 272.557 evrei, în Ardeal și Banat 43.919 iar în Bucovina rămăseseră 27.639 locuitori evrei¹⁰.

În privința legislației care reglementase înainte de 8 august 1940 situația etnicilor evrei, cum se știe ea data încă din vremea începuturilor legislației moderne românești.

După ce în programul generos al revoluției muntene de la 1848 figurase și punctul „emanciparea izraeliților și acordarea drepturilor politice oricăror compatrioți de altă credință”, în constituția de la 1866 se trecuse la o formulare restrictivă în această materie, la articolul 7 : „Numai cetățenii de rituri creștine pot dobîndi împămintenirea”, care, fiind acordată doar de puterea legislativă, permitea asemănarea între străin și român în exercitarea drepturilor politice (art. 8).

Urmare a prevederilor articolului 44 al Tratatului de la Berlin, la 13 octombrie 1879 în Senat și la 18 octombrie în Camera deputaților se vota, iar la 6 noiembrie era promulgată, o lege cu două articole care acorda totuși naturalizarea românilor izraeliți care serviseră sub drapel în

⁵ Ibidem, vezi și p. 23.

⁶ Ibidem, p. 27.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem, p. 28.

⁹ Ibidem, p. 22-23.

¹⁰ Ibidem, p. 27.

timpul războiului pentru independență, în număr de 888, ca și văduvelor și fiilor izraeliților morți sub drapel pînă la promulgarea acestei legi ¹¹.

În constituția modificată din 1884, articolul 7 al Constituției din 1866 era și el modificat, specificîndu-se că evreii puteau obține cetățenia în urma unei cereri, dar condiționat de : 10 ani domiciliu în țară cu o dispensă specială pentru cei care au contribuit în chip deosebit la prosperitatea economică a României; erau îndreptățiți la cerere și cei născuți și crescuți în România din părinți aflați în țară, care nu au avut niciodată protecție străină, în afara celor naturalizați în grup, la propunerea Guvernului, pentru că au servit sub drapel în războiul pentru independență. Articolul 3 al constituției, conform modificării aduse la 1884, prevedea de asemenea că „naturalizarea nu se poate acorda decît individual și în virtutea unei legi”. O serie de legi și prevederi consemnaseră ulterior acordarea de drepturi cetățenești evreilor din Dobrogea (art. 133 adițional la Constituția modificată din 1879, articolul 4 al legii din 9 mai 1880, legea din 19 aprilie 1909, în aprilie 1910 și 3 martie 1912) ¹² iar modificările aduse constituției în 1917 includeau prevederile generale ale Constituției din 1884.

Primul război mondial și aspirațiile naționale au impus o schimbare radicală și în atitudinea față de drepturile populației evreiești. O reglementare a situației juridice într-un spirit nou, intervine mai întîi cu decretul 3902, din 29 decembrie 1918, semnat de Ion I. C. Brătianu, în condițiile în care întreaga problemă căpătase o amploare deosebită, mai ales în perspectiva apropiatelor negocieri de pace de la Paris.

Articolul 1 al acestei legi prevedea că „locuitorii Regatului, majori, fără deosebire de religie, și care nu s-au bucurat de plenitudinea drepturilor de cetățenie vor putea dobîndi exercițiul acestor drepturi cînd vor dovedi, după formele legii de față, că sînt născuți în țară și nu au fost supuși unui stat străin”. Erau exceptați de la această condiție restrictivă mobilizații în campania din 1913 și din cele din 1916 — 1918 iar articolul 2 extindea beneficiul cetățeniei și la soțiile și copiii legitimei minori ai celor menționați la articolul 1, la părinții și văduvele copiilor legitimi minori ai mobilizaților decedați în campaniile militare amintite, la văduvele și copii legitimi minori ai celor încetățeniți individual înainte de războiul mondial. Cererile aveau un termen de prezentare de 3 luni pentru cei aflați în țară și 6 luni pentru cei aflați în străinătate ¹³.

Această lege a fost completată apoi într-un spirit și mai larg, de decretul nr. 2085, dat la 22 mai 1919, în vreme ce Ion I. C. Brătianu și delegația română la Conferința păcii erau supuși unei puternice presiuni legate de tratatul minorităților. Se prevedea, în decretul respectiv, că locuitorii evrei ai Vechiului Regat, majori, născuți în țară, dar și în străinătate, din părinți așezați în țară, care n-au fost supuși ai unui stat străin, sînt cetățeni români și se vor bucura de toate drepturile cetățenești dacă manifestă această voință. Fără a se mai cere dovezile prevăzute în legea din 30 decembrie 1918, era suficientă doar o declarație a celor interesați că sînt născuți în România și că nu au beneficiat de protecție străină, declarații care se bucurau de o extindere de termen, căci se puteau face

¹¹ „Monitorul Oficial”, n. 255, 11 noiembrie 1879, p. 7078—7093.

¹² Ibidem, nr. 183, 9 august 1940, partea I, p. 4080.

¹³ Ibidem, nr. 223, 30 decembrie 1918, p. 4125—4126.

timp de încă două luni de la această lege pentru cei aflați în țară și 4 luni pentru cei aflați în străinătate. Cei respinși în baza legii din decembrie 1918 nu erau îndreptățiți la noi declarații, iar declarațiile false atrăgeau sancționarea prin lege¹⁴.

Un nou decret lege, nr. 3464, din 12 august 1919 a acordat ulterior o nouă prelungire de termen pentru depunerea declarațiilor de solicitare a cetățeniei¹⁵, după care Constituția din 1923 a ratificat situația juridică creată prin aceste ultime 3 decrete legi din 30 decembrie 1918, 22 mai 1919 și 12 august 1919. Articolul 133 al Constituției, care aducea această precizare, mai prevedea și ratificarea decretelor legi de încetățenire individuală date anterior lui decembrie 1918 în Vechea Românie. Odată cu votarea Constituției din 1923, problema încetățenirii în masă a populației evreiești din România Mare este astfel rezolvată. Exista însă, cum dovedește propaganda formațiilor de extremă dreaptă naționalistă și antisemită — forțe active începând după 1923 — tendința de a imputa minorității evreiești o serie din problemele cu care se confrunta societatea românească. Încă din timpul discutării Constituției din 1923 se poate observa orientarea spre exagerarea numărului minorității evreiești, spre susținerea ideii că sporul natural al populației evreiești depășește pe cel al populației românești. Adăugate la imaginea negativă, existând încă din anii războiului mondial, după care evreii au colaborat cu ocupantul german sau nu au dat sacrificii pe măsura participării lor la campania militară pentru întregirea națională¹⁶, aceste considerații în marginea situației minorității evreiești din România au afectat negativ impresia publică. Într-o vreme în care nu numai problemele politice reale ci și cele ținând de dificultățile unei democrații încă tinere erau numeroase, diversitatea politică a început să câștige teren; ea a făcut destul de ușor din victimele ei aderenți zeloși, iar în anii în care și situația evreilor din Germania nazistă a devenit tot mai dramatică, valul emigranților evrei, care a atins și România, a generat o redeschidere a discuțiilor în jurul minorității evreiești și în țara noastră. Existența însăși a legislației antisemite practicate de naziști în Germania după 1933 (mai ales a celor 2 legi din septembrie 1935, creînd o distincție definitivă, legală și socială, între evreii germani și poporul german, primii devenind cetățeni de categoria a II-a, precum și legea din 31 decembrie 1935, prin care funcționarii evrei publici și privați erau concediați din posturile lor ca și muncitorii de aceeași origine) furniza un model posibil și la îndemina tendințelor de inspirație antisemită din România. Acest lucru a devenit o problemă de domeniu realității în ianuarie 1938 cînd, abia venit la putere (la 28 decembrie 1937) guvernul național-creștin condus de O. Goga și A. C. Cuza a ridicat imediat la rangul de politică guvernamentală propriile-i viziuni antisemite.

Fără a insista asupra amănuntelor legate de tabloul victiei politice românești în momentul ianuarie 1938, vom consemna numai constatarea edificatoare făcută, pe marginea lui, la 7 ianuarie de ziarul „Gazeta Basarabiei”, din Chișinău, care scria: „Noul regim, care reprezintă o ideologie integral naționalistă, cu vădit accent antisemit, a provocat, odată

¹⁴ Ibidem, nr. 35, 28 mai 1919, p.

¹⁵ Ibidem, nr. 93, 13 august 1919.

¹⁶ Vezi *Constituția din 1923, Dezbateri*, București, 1923, p. 456—466.

cu instalarea sa, o puternică emoție în opinia publică. O parte din populație, și anume aceea care din punct de vedere etnic nu cadrează cu postulatele naționalismului integral, a fost cuprinsă de o panică grozavă, în timp ce o altă parte a populației, care așteaptă de la schimbarea guvernului panaceul universal, a fost cuprinsă de bucurie până la paroxism". Sigur că, așa cum se întreba și comentatorul „Gazetei Basarabiei", era foarte probabil ca ambele părți să se înșele, căci angajându-se să respecte constituția, guvernul național-creștin nu putea face „revoluția" pe care o promisese.

Revenind la aspectul evoluției legislative în problema situației populației evreiești, se poate observa chiar din acest punct al analizei de față că realitatea a dat dreptate tuturor celor 3 atitudini, speranțe și temeri. Guvernul Goga-Cuza a trecut la acțiune pe tărîm legislativ, inaugurînd linia legislației antisemite, dar nu și-a putut duce opera pînă la capăt. Aceasta nu însă datorită îngrădirilor existente în cadrul constituțional, ci datorită, cum se știe, desfășurărilor politice. Și în vreme ce populația evreiască era chemată, în fața noii guvernări, să adopte, la vremurile grele ce se anunțau, o atitudine care să evite disperarea, pornind de la ideea că „sintem și rămînem fii credincioși ai României"¹⁷, surpriza avea să vină din direcția neașteptată a Constituției, dar, cum vom vedea, nu a celei din 1923.

Prima și cea mai importantă măsură legislativă a guvernului Goga-Cuza s-a produs la 21 ianuarie 1938, venind pe linia acuzației generate de afirmații după care România ar fi fost amenințată de o imigrație evreiască ilegală de proporții neobișnuite. Este vorba despre decretul lege nr. 169, datat 21 ianuarie 1938 cunoscut ca „legea de reexaminare a cetățeniei". Aceasta anunța, la articolul 1, că „se vor revizui înscrisurile în registrele de naționalitate ca și înscrisurile în registrele privitoare la acordarea drepturilor cetățenești"¹⁸. După ce erau indicate instanțele juridice în misiunea cărora cădea operațiunea, la articolul 5 al legii se preciza că în termen de 30 de zile de la promulgare urmau a fi întocmite tablouri ale evreilor înscrși în registrele de naționalitate. Articolul 6 adăuga un termen de alte 20 zile de la afișarea acestor liste, în avantajul inclusiv al moștenitorilor, cărora, beneficiind de cetățenia română, li se permitea să depună la judecătoria actele doveditoare stabilite prin legea nr. 28 din 1924 privitoare la dobîndirea și pierderea naționalității române¹⁹.

Stabilirea domiciliului avea să se socotească dobîndită pe baza indigenatului comunal în cazul evreilor din Bucovina, Transilvania, Banat, Crișana, Satmar și Maramureș, potrivit regulilor în vigoare la 1 decembrie 1918 și pe baza domiciliului administrativ în cazul celor din Basarabia, conform regulilor în vigoare la 27 martie/8 aprilie 1918²⁰.

Nedepunerea actelor de dovedire a cetățeniei în termenul fixat era socotită ca o recunoaștere a neîndeplinirii condițiilor legale privind dobîndirea deplin drept a naționalității române, după cum și examinarea actelor de către judecători, în urma procedurii prevăzute (inclusiv

¹⁷ Din *Manifestul evreilor*, publicat de „Curierul Ieracit" din 3 ianuarie, 1938 la București.

¹⁸ „Monitorul oficial", nr. 18, 22 ianuarie, p. 34.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

recurs), putea atrage ștergerea de pe listele afișate a celor ce nu întruneau condițiile de cetățenie. În aceeași situație cădea și înscrierea pe liste din eroare, prin fraudă și absență de la domiciliu ²¹.

Această lege promitea, de asemenea, un viitor regulament de aplicare a ei, operațiunea fiind evident de mare amploare și complicată. Dovadă că, la 11 februarie 1938, s-a dat un decret lege, nr. 858, care modifica articolul 22 al legii 169/1938, prelungind termenul de 20 de zile pentru depunerea cererii de revizuire și a actelor doveditoare până la 10 martie 1938 inclusiv ²².

Dar acest ultim decret nu mai era, de fapt, opera guvernului Goga-Cuza, care între timp, la 10 februarie 1938, fusese înlocuit odată cu instaurarea dictaturii regale. Căderea guvernului național-creștin se produsese și sub presiunea Angliei și Franței. Goga apreciasse imediat că aceasta ar fi o „victorie a evreilor” ²³, dar nu una definitivă, cum avea să se vadă, căci Goga avusese dreptate când afirmase, anterior, că odată cu legea 169/1938 „o nouă pagină în istoria României fusese întoarsă și ea nu poate fi dată înapoi” ²⁴. Efectele unei politici vizând revizuirea statutului populației evreiești din România au fost într-adevăr urmărite, în continuare, de guvernele dictaturii regale. Chiar și noua constituție, decretată la 20 februarie 1938 și promulgată o săptămână mai târziu conținea, cum vom vedea, dacă nu direct, în mod indirect însă, prevederi care aveau să afecteze situația populației evreiești, nemaioferindu-se garanțiile universale pe care le conținuse constituția din 1923.

Cît despre legea 169/1938, ea avea să-și urmeze acțiunea prin publicarea, la 9 martie 1938, a decretului nr. 1124, dat cu o zi înainte și semnat de către Mircea Cancicov, ministrul ad-interim de justiție, conținînd textul Regulamentului revizuirii încetățenirii. Cele 148 de articole ale documentului ²⁵ vizau, pe lîngă detalierea procedurii revizuirii listelor de cetățeni și o limitare de principiu a numărului evreilor care aveau să beneficieze de această operație. Articolul 4 al regulamentului definea că vor fi socotiți evrei doar cei care la 1 decembrie 1918 erau de cult mozaic, chiar dacă ulterior și-au schimbat religia, iar articolul 17 stabilea că în teritoriile reunite din fosta Austro-Ungarie doar foștii cetățeni austrieci și unguri puteau invoca un drept valabil la indigenat; celor din Basarabia care nu fuseseră supuși ai statului rus nu avea să li se recunoască drept deplin la cetățenia română. Articolul 18 anunța, de asemenea, că nu avea să se țină seama de indigenatul dobîndit după data de 1 decembrie 1918.

Regulamentul revizuirii nu rezolva însă problema, practic mai complicată, a efectuării revizuirii. Ministerul justiției a înregistrat numeroase plîngerii ale acelor a căror cetățenie urma să fie revizuită, plîngerii care arătau imposibilitatea în care ei se găseau de a-și aduna în termenul prevăzut actele necesare în sprijinul înscrierii în registrele de naționalitate sau declarațiunile de opțiune pentru cetățenia română.

²¹ Ibidem, p. 315.

²² Ibidem, nr. 35, 12 februarie 1938 partea I-a, p. 834.

²³ Vezi *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 2, New York, London, 1990, p. 594.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Vezi „Monitorul Oficial”, nr. 56, 9 martie 1938, p. 1311–1325.

De aceea, un înalt decret regal, nr. 1107, din 7 martie 1938, îngăduia judecătorilor să mai acorde un termen de prelungire cu 20 de zile ²⁶.

Prelungirile acordate au fost socotite îndestulătoare dar operațiunea în sine era încheiată doar un an mai târziu ²⁷, când la 17 noiembrie 1939, prin decizia nr. 165945 a Ministerului de justiție, se anunțau rezultatele oficiale ale aplicării legii revizuirii cetățeniei ²⁸. O serie de amănunte ale rezultatelor anunțate sînt semnificative pentru înțelegerea greutății reale a problemei create de legislația revizuirii și ele merită prin urmare a fi reținute.

Astfel, în listele trimise de primării cu cei înscrși în registrele de naționalitate din teritoriile întregite ca și ale celor înscrși în registrele de acordare a drepturilor cetățenești în baza decretului nr. 2085 din 1919 din Vechiul Regat, se înregistraseră din prima categorie un număr de 147.638 capi de familie iar din a doua 55.785; totalul de 203.423 capi de familie era împărțit între cele două categorii, în proporție de, respectiv, 73% și 27% ²⁹. Din cei 27% revizuiți din Vechiul Regat, 18% erau domiciliați în Moldova și 8% în Muntenia, în timp ce din cei revizuiți din teritoriile reunite 28% (56.979) erau din Basarabia, 14% (30.004) din Bucovina, 13,30% (26.475), din Ardeal, 13,40% (27.384) din Crișana și Maramureș iar 3,30% (6.796) din Banat ³⁰.

Din cele 203.423 cereri de revizuire, se încheiasă procedura de revizuire, prin admiterea cetățeniei române bine dobîndită, la un număr de 126.283 cereri, adică în proporție de 63,30% în vreme ce la 73.253 cereri se respinsese cetățenia, reprezentînd o proporție de 36,7% ³¹.

După cum se poate observa, procentul cererilor respinse era destul de mare. Cauzele legale ale ștergerii din registrele de naționalitate și din registrul de acordare a drepturilor cetățenești fuseseră nedepunerea actelor la termen (24.260 de cereri, adică 11,5% din totalul cererilor de revizuire sau 33,1% din totalul cererilor de revizuire respinse), neîmplinirea condițiilor legale pentru dobîndirea cetățeniei (40.328 cereri, adică 20% din totalul cererilor de revizuire sau 55% din totalul cererilor soluționate prin ștergerea din registre), cereri făcute prin fraudă sau eroare (8.420 cereri, sau 4% din totalul cererilor și 11,49% din totalul cererilor soldate cu ștergerea) și pierderea ulterioară a cetățeniei române (249 de cereri, adică, 0,15% din totalul cererilor de revizuire depuse) ³².

Din totalul cererilor de revizuire respinse, soldate cu ștergerea din registrul de cetățenie, cele mai multe, adică 21.044, se înregistraseră în Basarabia, 20.949 în Vechiul Regat (din care 14.572 în Moldova), 20.384 în Transilvania și 10.076 în Bucovina; cele mai multe ștergeri din registru pentru nedepunerea dovezilor în termenul legal se făcuseră în Vechiul Regat (38,8% din care peste jumătate în Muntenia), în Bu-

²⁶ Ibidem, nr. 54, 7 martie 1938, partea I, p. 1268.

²⁷ Centralizarea datelor s-a încheiat la 16 septembrie 1939 (Vezi „Monitorul oficial”, r.r. 273, 24 noiembrie 1939, p. 6865, nota 4.)

²⁸ Ibidem, p. 6865—6872, plus anexele.

²⁹ Ibidem, p. 6865.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem, p. 6866.

³² Ibidem.

covina (38,1%) și Basarabia (32,18%); ștergerile pentru neîndeplinirea condițiilor legale se repartizaseră între Basarabia (56,1%), Vechiul Regat (54,04%, din care în Oltenia 61%, în vechea Dobrogea 81%), în Transilvania 56,1% (mai ales în Ardeal 59%) și în Bucovina 52,8% din totalul ștergerilor în acest temei, pe provincii ³³.

Cererile șterse din registru pentru înscriere prin fraudă reprezentaseră un procent mai mare în cazul cererilor totale soldate cu ștergere din Transilvania (17,5%, mai multe în Banat), Basarabia (11,6%), Bucovina (8,54%) și Vechiul Regat (6,9%); în sfârșit, pierderea cetățeniei înregistrase un număr de 103 cazuri în Transilvania, 54 în Vechiul Regat (din care 50 în Moldova) 50 în Basarabia și 42 în Bucovina ³⁴.

Cele 126.284 cereri de revizuire a căror procedură se încheiase prin admiterea cetățeniei române vizau un număr de 391.191 persoane, localizate astfel: 128.090 în Basarabia, 115.496 în Transilvania (54.931 în Ardeal și 51.659 în Crișana—Maramureș), Vechiul Regat 102.152 (71.821 în Moldova și 27.786 în Muntenia) și 45.452 în Bucovina ³⁵.

După starea civilă, din cei 391.191, 219.955 (66,23%) erau necăsătoriți și 171.236 (43,77%) erau căsătoriți; după profesii, dacă se scădeau cei 77.257 minori și cele 176.245 femei fără profesii, rezulta că cele 137.668 persoane cu profesii erau repartizate, la nivelul întregii țări, în comerț (60.806 sau 44,16%), meserii (11.793 sau 8,56%), funcțiuni particulare (10.158 sau 7,38%), profesii libere (4.974 sau 3,61%), industrie (1.601 sau 1,16%), muncă manuală (4.006 persoane sau 2,91%), agricultură (2.043 sau 1,48%), funcțiuni publice (400 persoane sau 0,30%), în afara altor 36.199 (26,29% din total) persoane a căror ocupație nu fusese precizată ³⁶.

Pe lângă alte concluzii trase din operațiunea revizuirii se observase, de asemenea, că un număr de 44.848 persoane fuseseră găsite neînscrise în registrele de naționalitate, corespunzător unui număr de 11.525 capi de familie; persoanele respective fuseseră considerate „simpli tolerați”, adică persoane străine ³⁷. Operațiunea de revizuire vizase situația a 617.396 persoane, din care se menținuse cetățenia la 392.174 (incluzând și revizuirile conform articolului 24 din decretul lege 169/1938, cu 1.469 membrii) sau 63,50%, în vreme ce unui număr de 225.222 persoane, reprezentând 36,5% din totalul populației evreiești, prin revizuire i se respinsese cetățenia română ³⁸.

În urma operațiunii de revizuire se considera că, „scopul legiuitorului din 1938 a fost pe deplin atins”, căci „Instanțele de revizuire au corectat în largă măsură lacunele administrației, care în 1920 procedase fără mult discernămint la înscrierea în registre a evreilor” ³⁹.

Revizuirea nu a condus însă numai la decăderea din situația de cetățeni români a peste o treime din persoanele de origine evreiască

³³ Ibidem, vezi p. 6867.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem; vezi și p. 6869.

³⁷ Ibidem, p. 6872.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

ce locuiau în România. Cum avea să se întâmple curînd, situația aproape întregii populații evreiești avea să fie afectată de o perspectivă și mai sumbră odată cu declanșarea acțiunii de legiferare antisemită de la 8 august 1940, în circumstanțele schițate la începutul studiului de față.

Decretul lege nr. 2650, cu data menționată, privitor la starea juridică a locuitorilor evrei din România era, cum am văzut, dacă nu rezultanta directă a unor tendințe sesizabile în materie legislativă încă din ianuarie 1938, în orice caz o continuare a acestora, iar argumentarea lui deschidea seria unor acțiuni discriminatorii de o anvergură neobișnuită în viața societății românești.

Astfel, în referatul ministrului justiției Ion V. Gruia se preciza că „problema evreiască constituie o problemă politică, juridică și economică în marginile statului român autoritar și totalitar care descifrează prin conținutul și felul satisfacerii ei însăși legea destinului nației”; rezolvarea problemei astfel definite era legată de însăși statornicirea dreptății poporului român⁴⁰. În acest context motivațional foarte grav, însăși problema evreiască era prezentată drept „gravă”, iar noua „ordine legală” anunțată pentru reglementarea situației juridice a evreilor în chip „unitar și hotărît” trebuia să fie „sinceră, sprijinită pe realitățile românești”, pentru a face față „primejdiei înstrăinării prin prezența a 10% evrei din populația țării”⁴¹. Sigur, „se poate proceda la adoptarea servilă a normelor de drept din țările stăpînite de un puternic spirit de înfăptuire a unei comunități naționale pure. Dar realitățile românești definesc porunci românești” iar „aceste porunci pot fi mai incisive și ireductibile în unele materii”⁴².

Temeiul juridic al viitoarei legislații antisemiste era găsit în chiar articolul 1 al Constituției dictaturii regale, care preciza că „România este un stat național”. Principiul fusese prezent și în constituția din 1923 dar se considera că dincolo de identitatea de expresie, cele două formulări „se deosebesc adînc”, căci statul național proclamat în constituția din 1923 „rezuma o formulă fără conținut”, în vreme ce Constituția din 27 februarie 1938 „rezumă o realitate: statul promotor al realităților românești, al forțelor autohtone”; căci dacă pînă în 1938 „statul național a fost în realitate statul liberal, desăvîrșit după tipare străine alor noastre și adoptate pe cale de împrumut”, se produsese, în paralel, ca o reacție, izbucnirea unui „naționalism ideologic care trecuse granița militantismului protestatat ajungînd în faza de organizare, tocmai odată cu elaborarea acestui statut al situației juridice a populației evreiești”.

Acest gen de argumentație vedea, în lumina legii constituționale din 1938, națiunea drept „mai puțin o comunitate juridică sau o colectivitate politică și mai mult o comunitate spirituală și organică așezată pe legea singelui, din care izvorăște o ierarhie a drepturilor politice”⁴³.

Realitatea statului român, autoritar în virtutea legii constituționale devenise — se observa — prin legea din iulie 1940 privitoare la orga-

⁴⁰ Ibidem, nr. 183, 9 august, partea I-a, p. 4081.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem, p. 4082.

nizarea Partidului Națiunii, un stat totalitar în sectorul politic, ceea ce dădea posibilitatea evoluției „de la autoritarism la totalitarism”, impunând precizările :

- a) „proclamarea legii singelui
- b) proclamarea principiului că națiunea română este creatoare de stat
- c) promovarea categoriilor funcționale, naționale, ca realități politice de bază
- d) distincția juridică și politică între români de singe și cetățeni români”⁴⁴.

Aceste criterii, născute din ideea că „statul totalitar înseamnă mai puțin un stat al libertății formale și haotice”, ci căutarea unei „libertăți ordonate”, vizau reglementarea stării juridice a evreilor în sfera spirituală, politică și economică⁴⁵.

— În sfera spirituală se propunea nu stabilirea hegemoniei statului ci se lăsa „libertatea de conștiință sub protecția legii constituționale”. Erau garantate de această lege libertatea cultului, a învățămîntului, a dreptului la asociație, însă „potrivit legilor de aplicare a prevederilor constituționale”⁴⁶.

— În sfera vieții politice se sublinia că se „impune însă o reglementare specială și absolută, în scopul apărării comunității românești”, pornind de la „caracterul majoritar și creator de stat al Națiunii Române”. După cum în Constituția din 1938 se prevedea că doar românii aveau acces la funcțiile publice superioare, tot astfel se accentua că ideea implicată consta în aceea că era „dreptul statului român de a reglementa fără control, pe temeiul acestui îndreptar, însăși drepturile cetățenilor români”⁴⁷.

În sectorul vieții economice, plecînd de la Constituția din 1938, care prevedea nu numai drepturile cetățenilor români ci și îndatoririle lor, ceea ce implica o inegalitate între cetățeni, conform articolului 27, de pildă, sau conform articolului 10, unde la enunțarea drepturilor se vorbea de „români” și nu de cetățeni români, se conchidea că nu se putea invoca o egalitate în privința libertății de muncă⁴⁸.

Pornind de la aceste criterii și considerații, principiile fundamentale puse la baza statutului privitor la starea juridică a locuitorilor evrei din România erau enunțate astfel :

1. Principiul reglementării drepturilor evreilor fără preocuparea de a le ridica calitatea de cetățeni români;
2. Distincția juridică și politică între românii de singe și cetățenii români, cu toate urmările intenționate de legislatorul constituant;
3. Stabilirea noțiunii <evreu> pe criteriul ritului, „criteriu mai restrictiv decît criteriul pur biologic, unit însă cu criteriul singelui”, care însă „în sistemul decretului nu are un conținut fizic ci etic”;
4. Principiul grupării evreilor în 3 categorii, corespunzător situației lor politice, juridice și economice, ceea ce nu era „o grupare întin-

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem, p. 4083.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem, p. 4083.

⁴⁸ Ibidem, p. 4083—4084.

plătoare..." ci avea „rostul de tranziție către un regim care aparține zilei de mâine”⁴⁹.

Pornind de la aceste principii, decretul-lege 2650 stabilea, la articolul 2, că era socotit evreu : cel de religie mozaică, creștinii născuți din părinți de religie mozaică, cei nebotezați creștini din astfel de părinți, evreii de singe, cei atei, evreii creștinați după promulgarea acestui decret lege, și femeile creștinate cu un an înainte de înființarea Partidului Națiunii.

După starea lor juridică, cei socotiți astfel evrei erau împărțiți în 3 categorii, categoria I-a, cei veniți în România după 30 decembrie 1918 (art. 4); categoria a II-a, cei naturalizați individual până la 30 decembrie 1918 în temeiul articolului 7 paragraful 2, litera C din Constituția modificată la 1879 pentru serviciul prestat în războiul pentru independență, cei locuind în Dobrogea și naturalizați în temeiul articolului 133 adițional la Constituția din 1879, art. 4 al legii din 9 mai 1880, în temeiul legii din 19 aprilie 1909, din 14 aprilie 1910 și din 3 martie 1912; cei care „au luptat în linia de foc” în războaiele României și pentru România, cei decorați și evidențiați în aceste războaie ca și urmașii tuturor celorlalți menționați la acest al 5-lea articol. Categoria a III-a (art. 6) cuprindea pe cei care nu aparțineau categoriei a doua și întâia⁵⁰.

Se preciza apoi, la articolul 7, că persoanele din categoria I-a aveau interdicția de a ocupa orice funcție publică, cu și fără salariu, de a colabora direct la serviciile publice, de a avea meserii care prin natura lor aveau legătură directă cu autoritățile publice (avocați, notari publici), de a fi membrii în consilii de administrație, publice sau particulare, de a fi comercianți în comunele rurale, de a fi comercianți de băuturi și produse de monopol, de a fi tutor sau mentor al incapabililor de religie creștină, de a deține edituri de cărți, presă, colportori de imprimare; de a fi conducători, membrii și jucători în asociațiile sportive naționale; de a dobândi proprietăți rurale în România, de a fi oameni de serviciu la instituțiile publice și de a exercita puterea părintescă asupra copilului creștin⁵¹,

Articolul 8 preciza că evreii din categoria I-a „vor putea exercita îndeletnicirile și profesiunile libere în limite ce se vor arăta într-un jurnal al Consiliului de Miniștri”. Cei din categoria a 3-a puteau practica orice îndeletnicire cu excepția celor prevăzute la articolele 7 — 13.

Articolul 9 preciza că drepturile dobândite de evreii din categoria a II-a se mențin, cu excepția celor de la articolele 11 (evreii de nici o categorie nu pot deține proprietăți rurale și întreprinderi rurale în România) și 13 (se poate ridica atributul puterii părintești tatălui evreu asupra copilului creștin dacă se constată pe calea judecătorească că dă o educație potrivnică principiilor religioase sau naționale).

Articolul 10 prevedea că obligațiunile militare „fiind obligațiuni de onoare se transformă pentru evreii din România, din categoriile I-a și a II-a în obligațiuni fiscale, calculate după puterea materială, fie în obligațiune de muncă, potrivit nevoilor statului ori instrucțiunilor publice de interes obștesc”...⁵²

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem, p. 4079.

⁵¹ Ibidem, p. 4080.

⁵² Ibidem.

Articolul 14 stabilea că evreii de orice categorie nu puteau, contra unor sancțiuni penale, să dobândească nume românești. Se adăuga, la art. 15, că dispoziții legale speciale vor reglementa toate gradele pentru învățământul populației evreiești din România în limitele articolelor 10 și 21 din Constituție, iar regimul cultului mozaic „rămîne sub protecția normelor constituționale și a legilor de aplicare”⁵³.

Articolul 16 explica modul de aplicare a prevederilor ce afectau situația evreilor prin acest decret lege :

— autoritățile și instituțiile publice vor îndepărta pe cei care ocupau, contrar acestor prevederi, funcțiuni publice, în termen de 3 luni; cei care exercitau activități reglementate de acest decret trebuiau ca în termen de 6 luni să lichideze drepturile și lucrările lor, cu respectarea contractelor în curs de executare.

— cei care ocupau funcțiile afectate se concediau în termen de 6 luni și doar în mod excepțional li se mai putea prelungi șederea, printr-un jurnal al Consiliului de Miniștri⁵⁴.

Articolul 17 prevedea că se respectau drepturile patrimoniale dobândite, ca și pensiile și indemnizațiile legal dobândite.

Următoarele 5 articole înscrisuau sancțiunile stabilite pentru încălcarea prevederilor decretului-lege iar ultimul cel de al 23-lea articol, prevedea că Ministerul de Justiție era autorizat să întocmească un regulament de administrație publică generală în scopul explicării acestui decret cu putere de lege⁵⁵.

După cum se poate remarca, sub rezerva așteptării regulamentului menționat la articolul 23, legea 2650/1940 anticipa o aplicare rapidă a măsurilor legislative cu caracter anti-evreiesc. Că lucrurile păreau să avanseze rapid, automat chiar, pe acest teren o dovedea și faptul că, în aceeași zi cu acest veritabil program antisemit, se promulga și o a doua lege, nr. 2651 dată tot prin decret, pentru oprirea căsătoriilor între românii de singe și evrei⁵⁶. Decretul, emis la 8 august, semnat tot de I. V. Gruia, era motivat de asemenea în temeiul legii singelui și exprima dorința de a bloca drumul oricărei linii de contopire între elementul etnic românesc și cel evreiesc în contextul vieții naționale. Căsătoriile între cele două etnii erau interzise, prin legea nr. 2651/1940, în orice circumstanțe, chiar dacă erau contractate în străinătate, cu prevederea unor obligațiuni și sancțiuni penale. Se vorbea, în argumentația respectivă, că rezulta „cu necesitate”, din legea singelui, „că se impuneau reguli care să înlăture în mod absolut influențele străine care ar slăbi nația”. Se insista, de fapt, în sensul că „Națiunea Română nu are, în ceea ce privește creațiunea statului, un caracter majoritar ci totalitar” iar, în al doilea rînd, ea nu reprezenta „o majoritate față de o minoritate ci o comunitate rezultînd dintr-o unitate sufletească totalitară...”⁵⁷. Evoluția politică tulbură a României care a marcat sfîrșitul lunii august 1940 și începutul lunii septembrie nu numai că nu a pus sub semnul

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem, vezi p. 4086 - 4087.

⁵⁷ Ibidem.

îndoiieli programul antisemit schițat prin legea 2680 din 8 august. Ea a produs o precipitare a acțiunilor în acest sens, pe plan juridic și tot mai mult practic, sub impulsul dinamismului sporit al noii dictaturi și a ingredientului virulent ideologic al componentei legionare. Pentru toleranța tradițională a românilor, intrarea, în acest fel, în zona unei intoleranțe rasiale, fie ea și reglementat-organizată, era o schimbare dramatică de climat politic, social și economic, operind o deschidere către necunoscut. Pentru cei loviți, această schimbare, cu sau fără limite, anunța o suferință extremă comparabil cu alte excese, și așa tulburătoare, ale acestui secol menit parcă să trezească sau, dimpotrivă, să paralizeze definitiv conștiința publică.

LE STATUT JURIDIQUE DE LA POPULATION JUIVE EN ROUMANIE DANS LA PÉRIODE 1878 — SEPTEMBRE 1940

résumé

À la suite du décret n° 2650, adopté par le Conseil des ministres de Roumanie le 8 août 1940, la situation juridique de la population juive du pays a connu un changement dramatique, car on y avait introduit une distinction, inexistante jusqu'à cette date dans la législation roumaine, entre les „Roumains de sang” d'une part et les citoyens roumains d'autre part. Ce changement, qui allait constituer la base d'une série de 70 autres lois, décrets et réglementations juridiques qui ont affecté la situation de la population juive en Roumanie pendant la période septembre 1940 — août 1944, a marqué une frontière visible dans l'évolution du statut juridique de la population juive en Roumanie. Avant le décret du 8 août 1940, la législation concernant le statut de la population juive a connu une évolution sinueuse, par plusieurs étapes, tandis que, à partir de septembre 1940 on est entré dans la zone d'une législation systématiquement antisémite, qui visait la liquidation de ce que l'esprit nationaliste offensif de cette période nommait „le problème juif”, en provoquant un véritable drame de l'histoire nationale.

Au cours d'une première étape, avant la première Union de 1859, quand on jette les bases de l'Etat national roumain moderne, la population juive n'a pas bénéficié du droit à la citoyenneté. La législation ultérieure, notamment après la guerre d'indépendance fut à la fois limitative à l'adresse de la population juive, et favorable dans la mesure où, d'une manière sélective, on a admis le droit à la citoyenneté. Dans la Grande Roumanie, créée en 1918, la législation concernant les droits de la population juive a évolué vers des formes de plus en plus favorables, vers la reconnaissance la plus large du droit à la citoyenneté de cette population; dans la Constitution de 1923, on a stipulé l'entière égalité en droits entre tous les citoyens du pays, sans tenir compte de leur origine ethnique. On inaugurait ainsi la voie vers l'abandon des anciennes injustices et animo-

sités, entretenues par le cadre juridique antérieur. Après 1937, les conditions politiques intérieures, de mêmes que les évolutions à l'étranger, notamment dans les Etats nationalistes totalitaires, à l'instar de l'Allemagne nazie, ont déterminé qu'on ait recours en Roumanie aussi, dès le glissement vers le régime dictatorial, à une législation antisémite. Inaugurée par le gouvernement Goga-Cuza (décembre 1937 — février 1938), la législation anti-juive fut continuée par les gouvernements de la dictature royale, basée sur l'esprit de l'Etat nationaliste que promouvait la Constitution de 1938. À la lumière de cette évolution législative, non seulement le décret du 8 août 1940, mais aussi la législation qui lui suivit, sur laquelle se sont appuyées les persécutions graves et parfois les crimes commis contre la population juive, mettent en évidence une continuité où la formule juridique a suivi le cours d'une conjoncture politique intérieure néfaste, influencée par un contexte international déterminant.

PARTICIPAREA POPULAȚIEI EVREIEȘTI LA VIAȚA ECONOMICĂ A ROMÂNIEI PÎNĂ LA CEL DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

CONSTANTIN BOTORAN

Umanismul și toleranța poporului român, neaderența sa la ideile de exclusivism și discriminare rasială au făcut ca de-a lungul secolelor alături de el să se așeze și să conviețuiască laolaltă populații aparținând altor neamuri, printre care se numără și populația evreiască. Alungate de prigoanele organizate împotriva lor de autoritățile feudale din Spania, Germania, Ungaria, Austria, Ucraina, Rusia, precum și datorită legislațiilor fiscale și interdicțiilor cu caracter discriminatoriu existente în aceste țări, familii întregi de evrei au imigrat în țările române găsind aici un sălaş primitiv și condiții propice de dezvoltare și de afirmare a personalității lor etnice și culturale.

Încă din perioada evului mediu izvoarele și mărturiile referitoare la evrei atestă prezența lor în Moldova, Țara Românească, Transilvania și Dobrogea, practicînd cu precădere comerțul, meseriile, cămătăria și arendășia. În târguri și orașe — unele fiind întemeiate chiar de ei — dețineau prăvălii proprii sau închiriate, ocupîndu-se, totodată, și cu comerțul ambulant; erau prezenți în meseriile legate de îmbrăcăminte, încălțăminte, alimente, construcții, sticlărie, dar mai ales de prelucrare a aurului și argintului; deseori evreii apar, alături de armeni și greci, în calitate de zarafei sau cămătari, acordînd împrumuturi negustorilor autohtoni și uneori chiar domnilor moldoveni și munteni, precum și mănăstirilor. În secolul al XVIII-lea s-a înmulțit numărul evreilor bogați, proveniți din rîndul negustorilor, care luau în arendă moșii, vămi sau stabilimente economice (mori, măcelării, circiumi, velnițe). În însemnările sale din timpul unei călătorii prin țările române, generalul austriac Franz Joseph Sulzer nota că negustorii evrei din Moldova erau mult mai înstăriți decît cei din Țara Românească, care rareori se întîmpla să dețină proprietăți imobiliare. „În Moldova, scrie el, aproape că nu există tîrg care să nu fie plin de evrei; ei locuiesc în case proprii. Sînt foarte mulți în Bucovina, mai ales la Cernăuți. . . Aici, ca și în celelalte localități din Moldova, evreii, în majoritatea lor, sînt înstăriți. Sînt producători de țuică și se ocupă cu tot felul de negoțuri”¹.

Dintr-un raport din 4 aprilie 1780, întocmit de Comisia Imperială numită de Consiliul Aulic de Război din Viena pentru studierea statutului administrativ al Bucovinei, reiese că la acea dată trăiau în această provin-

¹ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II, Partea a 2-a, Edit. Hasefer, București, 1990, p. 237.

cie 800 familii de evrei care puteau să țină și să arendeze circiumi unde să vîndă vin, bere și rachiu, puteau ține măcelării și practica comerțul cu vite și alte produse „de pe urma cărora să plătească toate taxele, dar cu o majorare de 15%”. Majorarea era cerută pentru a limita imigrarea evreilor în acest ținut. Tot ca o măsură discriminatorie propusă de autorii raportului era și aceea ca evreii din Bucovina „să fie obligați să poarte pe calota pălăriei ori pe căciulă o panglică galbenă de o lățime de două degete” pentru a putea fi deosebiți de ceilalți locuitori. La rîndul său, generalul Carol von Enzenberg, guvernatorul Bucovinei, scria în primul său raport către Curtea Imperială că „Evreii au arendat sate întregi și aproape toate circiumile” și că „în nici o țară evreii nu se bucură de atîtea libertăți și favoruri” ca în Bucovina ².

În Țara Românească mulți dintre evreii care se ocupau cu comerțul erau supuși turci. În *Cronica* scrisă la 1523 de Elia Kapsali din Creta se vorbește despre „negustorii evrei care cutreierau cu negoțul lor țara Valahiei” și pe care domnul i-a supus la plata unei dări în bani, atrăgîndu-le atenția că în caz de neexecutare „...le va face rușine înaintea întregului *Israel*” ³. Date interesante cu privire la situația economică a evreilor din Țara Românească și Moldova aflăm și din însemnările austriacului Ignac Raicevici, consul în Țara Românească între 1782 – 1788, care scria : „Întreg comerțul și micile industrii în Moldova și Valahia se găsesc în miinile străinilor. Printre ei se află în primul rînd grecii, din Albania sau din Macedonia, după ei vin cîțiva valahi din Transilvania și în urmă armeni și evrei din Galiția. Evreii fiind în număr foarte mare, au căpătat învoire de a avea sinagogi în multe părți” ⁴. De subliniat și faptul că în principatele române evreii s-au bucurat de siguranța persoanei și a avutului lor, nu rare fiind cazurile cînd chiar domnul îi lua sub protecția sa atunci cînd erau implicați în afaceri cu supușii altor țări.

În ce privește evreii din Transilvania, relevante sînt datele din raportul întocmit la 6 aprilie 1780 de Guberniul Marelui Principat (Nicolae conte Bethlen, Carol conte Teleki și Anton Josika) pentru Maria Tereza, în care numărul familiilor evreiești era evaluat la 221, cea mai mare parte imigrate din Polonia, Spania, Boemia, Germania, Ungaria, Moravia, Maramureș și Moldova. Autorii raportului subliniau faptul că evreii din Transilvania, contrar atît legii cît și a ordinii publice, au introdus berăriile, precum și fabricarea „în mare cantitate a vinarsului din grîul trebuincios hranei omului, păgubindu-se vînzarea vinului, care aduce cel mai mare venit fîscului” ⁵. Urmare a acestui raport, la 31 mai 1780 autoritățile habsburgice au luat hotărîrea prin care se interzicea așezarea evreilor în alte părți ale Transilvaniei, cu excepția orașului Alba Iulia, îngrădindu-li-se să se îndeletnicească numai cu comerțul ⁶.

În pofida acestor opreliști, se poate spune că evreii din țările române se bucurau de un regim de libertate economică și toleranță religioasă, fapt ce explică imigrarea lor continuă în tot cursul secolului al XIX-lea.

² *Ibidem*, p. 201 – 202.

³ J. Pinles, *Istoria evreilor din cele mai vechi timpuri pînă la declarația lui Balfour*, Edit. Viața Românească, Iași, 1928, p. 357.

⁴ *Ibidem*, p. 250.

⁵ *Ibidem*, p. 204 – 205.

⁶ *Ibidem*.

Astfel; la sfîrșitul acestui secol, numărul evreilor stabiliți pe pămîntul românesc, cu precădere în Bucovina, în nordul și sudul Moldovei și în Basarabia, a luat proporții. În Bucovina, poartă de pătrundere a evreilor din Galiția și din partea Poloniei aflată sub dominația Rusiei, a înregistrat creșteri de-a dreptul vertiginoase. În 1800 existau 1069 familii evreiești, iar în 1900 numărul lor a crescut la 96 000. Înmulțirea evreilor între anii 1846 și 1900 a fost de 713 la sută. În Moldova de la 12 000 evrei, cîți au fost înregistrați de primul recensămînt din 1803, numărul lor a ajuns în 1899 la 200 000, deci o creștere în 96 de ani de 1533 la sută. Și în Muntenia numărul evreilor era în continuă creștere. De la 230 de familii evreiești cite existau în 1831 s-a ajuns în 1899 la aproape 70 000 ⁷. Dintr-un memoriu întocmit de ministrul României la Paris, datat 28 august 1879, aflăm că la acea dată România, proporțional cu numărul locuitorilor ei, era țara din Europa care adăpostea cel mai mare număr de izraeliți. Franța, a cărei populație era cel puțin de opt ori mai mare decît cea a României, număra de patru ori mai puțini evrei ⁸. Datele recensămintelor efectuate în Moldova dintre Prut și Nistru (Basarabia) la 1897, în teritoriile aflate sub stăpînirea austro-ungară la 1910, și în regatul român la 1912, arată că, din totalul de 15 255 005 locuitori, numărul evreilor era de aproximativ 757 000, dintre care în Moldova dintre Prut și Nistru — 228 528(11,8%) din totalul populației provinciei în Moldova dintre Carpați și Prut — 163 325(7,9%), în Țara de Sus a Moldovei (Bucovina) 103 043(12,7%), în Crișana și Maramureș — 91 575(6,9%), în Transilvania — 78 356(2,6%), în Muntenia — 63 575(1,9%), în Banat — 14 513(1,5%), în Oltenia — 5 032(0,4%), în Dobrogea — 4 136(1,1%) ⁹.

Aceste cifre se constituie într-o dovadă peremptorie a faptului că nici în România modernă evreii n-au constituit o problemă religioasă și nici una de rasă. În schimb, pentru întreprinzătorii și negustorii români aflați la sfîrșitul secolului trecut și începutul secolului nostru în plin proces de afirmare, problema străinilor în general și cea a evreilor în special devenise, în mod esențial, o *problemă economică* generată de teama că principalele pîrghii ale economiei, în primul rînd comerțul, industria, meseriile și finanțele, vor fi acaparate de aceștia. „În rădăcinile ei”, se sublinia într-un studiu al Marelui Stat Major român, „problema evreiască din România a luat naștere, în special, din considerațiuni de ordin economic” ¹⁰.

Datele statistice pun în evidență faptul că cea mai mare parte a evreilor veniți în România la sfîrșitul secolului trecut s-au așezat la orașe, ocupațiile lor de bază fiind de natură citadină. În districtul Iași, de exemplu, la sfîrșitul anilor '80 ai secolului trecut evreii reprezentau 25,58% din locuitori, în timp ce în orașul Iași ei reprezentau 72%. În districtul Botoșani, proporția era de 16,4% în timp ce în orașul Mihăileni era de 70%. La București existau 16 evrei la suta de locuitori ¹¹. Per total, în România

⁷ Arhiva Ministerului Apărării Naționale (în continuare Arh. M. Ap. N.) fond Cabinetul Ministrului, dosar nr. 227, filele 189—190.

⁸ *Documente oficiale din corespondența diplomatică de la 2(14) septembrie 1878 pînă la 17(29) iulie 1880, prezentate corpurilor legiuitoare în sesiunea anului 1880—1881*, Imprime-ria statului, București, 1880, p. 111.

⁹ C.I. Băicoianu, *Problema evreiască în lumina intereselor noastre naționale și creditul mărunt negustoresc*, București, 1939, p. 7.

¹⁰ Arhiva M.Ap.N., fond 948, dosar nr. 1978, f. 1.

¹¹ *Documente oficiale din corespondența diplomatică de la 2(14) septembrie 1878 pînă la 17(29) iulie 1880, prezentate corpurilor legiuitoare în sesiunea anului 1880—1881*, p. 111.

și în teritoriile românești ocupate de imperiile vecine — Rusia și Austro-Ungaria — din cei 787 090 evrei, 450 391 locuiau la orașe și numai 306 699 în așezări rurale¹². Întreprinzători și solidari, negustorii și meseriașii evrei au ajuns repede să fie preponderenți, înlocuindu-i pe localnici. În deceniile 6–7 ale secolului trecut, în Moldova mai ales, clasa mijlocie, provenită din comerț și mica industrie, era alcătuită în marea majoritate din evrei, greci și armeni, ceea ce a determinat o anumită reacție a guvernelor. În unele orașe, proporția firmelor comerciale evreiești era zdrobitoare: 92% în Botoșani, 94,8% în Suceava, 91,8% în Dorohoi, 86% în Roman, 82,2% în Iași, 89% în Vaslui, 85,6% în Bacău¹³. Evreii erau preponderenți și în domeniul financiar, practicând cămătăria și luind în arendă o bună parte din moșiile marilor proprietari. În Moldova de sus, de pildă, înainte de anul 1902, două treimi din terenurile agricole erau exploatate de mari proprietari evrei¹⁴, cum erau: Ficher, Juster, Guttman, Rapaport, Feierstein și alții. Trustul Fischer avea în arendă 237 863 ha, iar trustul Juster 30 000 ha¹⁵.

Prin înfăptuirea unității statului național român, în urma actelor cu caracter plebiscitar din 1918, s-a creat cadrul național și social-economic în care s-au înfăptuit după război o serie de reforme menite să înscrie România pe traiectoria dezvoltării moderne într-un ritm mai alert.

Cu experiența unui trecut încărcat de suferințe pricinuite de marile imperii ale vremii, România reîntregită a pășit la consolidarea unității naționale, animată de dorința creării unui larg cadru de manifestare democratică pentru toți cetățenii săi, fără deosebire de naționalitate. Statul român unitar, deși cuprindea în fruntăriile sale o populație relativ numeroasă compusă din mai multe minorități etnice, nu putea fi conceput decât sub forma unui stat național. Această concepție nu a dus însă la intoleranță față de populațiile alogene din interiorul său. „Conform tradiției poporului român și a obiceiului pământului — se spunea într-un document-sinteză din 1939, emanând de la Secretariatul general al Președinției Consiliului de Miniștri —, minoritățile etnice din România și-au aflat în statul român o viață proprie și și-au putut exercita nestingherit drepturile și libertățile. România n-a cunoscut îngrădiri de nici un fel pentru cetățenii de altă origine etnică”¹⁶.

Într-adevăr, Constituția din martie 1923 a adoptat principiul egalității în drepturi ca bază a politicii statului român față de minoritățile naționale. Diferențierile de limbă sau de confesiune religioasă nu au împiedicat pe minoritari să se bucure de drepturile civile, să fie promovați în funcții publice și să exercite profesiuni. Au fost, de asemenea, suprimate restricțiile care limitau folosirea limbilor minoritare în relațiile comerciale sau particulare, în materie de religie, de presă, de publicații sau de reuniuni politice. În afara acestor garanții înscrise în legea fundamentală a statului s-a acordat minorităților etnice deplina libertate de a-și cultiva

¹² C.I. Băicoianu, *Op. cit.*, p. 8.

¹³ Verax, *La Roumanie et les juifs*, Bucharest, 1903, p. 57.

¹⁴ Vezl Ion Bulci, *Lumea românească la 1900*, Edit. Eminescu, București, 1984, p. 150.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Arhivele Statului București (în continuare: A.S.B.), fondul Președinția Consiliului de Miniștri, dosarul nr. 120/1939, fila 12.

tradițiile naționale și de a fonda asociații politice, culturale, sociale, economice¹⁷.

Drepturile și libertățile cetățenești acordate minorităților naționale din România în anii interbelici au fost circumscrise cadrului legal oferit de societatea românească de atunci. Prima dintre aceste realizări a constat în acordarea cetățeniei române tuturor locuitorilor străini aflați pe teritoriul României, printre care și celor aproximativ 500 000 de evrei din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș, Bucovina și Basarabia, teritorii care se uniseră cu România în anul 1918. Cu prilejul ratificării celor două decrete de încetățenire, Nicolae Iorga a adresat evreilor, de la tribuna Camerei, un bun venit în marea familie a poporului român, spunând : „Mă adresez către marea mulțime de evrei care cugetă bine, care sînt așa cum trebuie și pot să fie, fără îndoială, un element folositor în dezvoltarea statului român unde i-am primit nu pentru a-i nedreptăți și nici pentru a-i jigni”¹⁸.

După obținerea cetățeniei române, minoritatea evreiască din România, prin organizații politice proprii, a participat la viața politică a țării, a avut acces la învățămînt, cultură, creație științifică și artistică, a beneficiat de largi posibilități de a edita numeroase publicații cu caracter economic, politic, literar, cultural-științific și confesional, s-a bucurat de deplină libertate religioasă¹⁹.

În domeniul economic, regimul constituțional din perioada interbelică a permis evreilor să se bucure de largi drepturi economice garantate lor (Constituțiile din 1923 și din 1938). Articolele 7 și 11 din Constituția din 1923, menținute și de Constituția din februarie 1938, prevedeau că atît românii cît și străinii se bucurau de toate drepturile patrimoniale; străinilor, inclusiv evreilor care nu erau cetățeni români, li se interzicea însă dreptul de a stăpîni imobile rurale (art. 7 al. 5 din constituție). În ce privește întreprinderile industriale, nu se acordau beneficiile legii pentru încurajarea industriei naționale din 1912, decît acelor întreprinderi care foloseau cel puțin 75% din personal cetățeni români, iar pentru personalul tehnic legea cerea, la înființarea întreprinderii, un procent de cel puțin 25% români, care trebuia să crească pînă la 60%, fără a se menționa în cît timp urma să se realizeze acest procent. În materie de societăți anonime, prin legea minelor din 1924 și 1929 referitoare la capitalul străin, se introduceau restricții în sensul că se limita dreptul de vot al marilor acționari străini, în favoarea capitalului românesc²⁰.

Regimul politic și economic liberal din România a permis proprietarilor să-și mențină, și în perioada interbelică, pozițiile deja cîștigate în unele sectoare de bază cum erau industria și comerțul. Datele recensămîn-

¹⁷ Silviu Dragomir, *La politique minoritaire de la Roumanie entre 1918 et 1940*, București, 1944, p. 10.

¹⁸ A.S.B., fondul Casa regală, dosarul nr. 31/1940, fila 24.

¹⁹ Vezi Const. C. Zotta, N. Tulceanu *Partidele politice din România. Istoricul și programele lor*, București, 1934, p. 749; Tully Rozenthal, *Mîșcarea național evreiască în România*, în Almanahul ziarului „Tribuna evreiască”, Iași, 1937, p. 159–160; Onisifor Ghibu, *Politica religioasă și minoritară a României*, Cluj, 1940; Nicolae Dascălu, *La presse des minorités nationales dans la Roumaine d'entre les deux guerres 1919–1939. Analyse statistique*, în „Revue roumaine d'histoire”, anul XX, nr. 1/1981, p. 111–129; *Presa evreiască din România*, în „Observator”, anul V, nr. 7/1938.

²⁰ Arh. M.Ap.N., fond 948, Secția 1, dosar nr. 1978, f. 22–23.

tului din 1930 au arătat că numărul locuitorilor de religie mozaică din România era, la 30 decembrie, de 756 930, reprezentind 4,2% din totalul populației țării. Două treimi din numărul evreilor, adică 68,7% locuiau la orașe și numai 236 926 locuiau la sate, ceea ce reprezentau 1,6% din totalul populației rurale. Prin urmare, evreii au reprezentat și în perioada interbelică un procent de 13,6% din totalul populației urbane a țării. În Bucovina evreii alcătuiau 30,2% din totalul populației urbane și 3,9% din totalul populației rurale; în Basarabia 26,8% și respectiv 4,3%; în Moldova 23,6% și respectiv 1,2%; în Crișana—Maramureș 19,3% și respectiv 3,9%; în Transilvania 8,9% și respectiv 1,3%; în Muntenia 8,4% și respectiv 0,1%; în Banat 7,2 și respectiv 0,3%; în Dobrogea 1,9% și respectiv 0,3% în Oltenia 1,7% și respectiv 0,1%. Concentrarea evreilor în orașe era mai accentuată în cele din nordul și estul țării. În Crișana—Maramureș ei reprezentau 19,3%, în Moldova 23,6%, în Basarabia 26,8% și în Bucovina 30,2% din populația orașelor. În județele din sudul țării populația evreiască era aproape inexistentă în mediul rural, dar deținea procente însemnate în mediul urban, în orașele din județele Ilfov, Brăila, Dolj, Prahova, Râmnicu Sărat. „Fiind, în mai mare măsură așezați în orașe decât românii, se sublinia într-un memoriu întocmit de Institutul Central de Statistică, evreii constituie deci, în România cu deosebire o problemă a orașelor”²¹.

Cei stabiliți la sate, deveniți proprietari agricoli, au continuat și în această perioadă să îndeplinească și funcțiile de arendași de moșii, comercianți de cereale și produse agricole, mici comercianți și circiumari, constituind îndeosebi în Moldova, Bucovina, Basarabia și Maramureș rețeaua de colectare a mărfurilor vândute sau cumpărate de țărani.

Pentru a ilustra ponderea deținută de proprietarii evrei în economia României, același recensământ din 1930 a redat structura populației evreiești pe clase de profesii. Trebuie făcută însă mențiunea că după datele acestui recensământ a fost cunoscută profesiunea numai a unui procent de 96,2% din numărul total al evreilor, deoarece 3,8% s-au declarat de altă naționalitate. Potrivit acestor date, evreii trăiau în proporție de 36,5% din comerț și de 28,1% din industrie. Ei nu lipseau însă din nici o categorie profesională: 6,3% din numărul lor erau ocupați în agricultură; 5,1% în instituții publice; 3,5% în credit și reprezentanțe; alți 3% în exploatarea subsolului și transporturi²². Semnificativ este faptul că 39,9% din evreii care locuiau la sate și 40,5% din cei care locuiau la orașe se întrețineau din comerț, ei deținind în această branșă economică o importanță de zece ori mai mare decât cea proporțională cu numărul lor.

Într-un studiu asupra organizării evreilor din Transilvania întocmit la 15 august 1940 de Biroul Statistic Militar Cluj evreii erau împărțiți în trei grupe profesionale: a) intelectuali, medici, avocați și funcționari; b) industriași, comercianți, financieri și proprietari; c) mici comercianți și meseriași. Referindu-se la comercianți și industriași autorii studiului arătau că aceștia „se găsesc în legături normale numai cu Budapesta, angajează personal de conducere și specialitate, de preferință, dintre mi-

²¹ Biblioteca Academiei Române, Arhiva istorică fond XXIV, dosar nr. 3314, f. 24—29. (*Memoriu asupra populației evreiești înainte și după delașările de teritorii din 1940*), întocmit de Institutul Central de Statistică.

²² *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. X: *structura populației României*, partea a 5-a: *Neamul*, București f.a. p. 376—406.

noritari și în special unguri”, iar în ce privește pe intelectualii evrei aceștia „sînt în slujba ideilor așa-zise avansate”²³. Date cu privire la structura profesională a evreilor, care nu concordă însă cu cele din statistica românească, se găsesc și în lucrarea economistului D. Komorofsky. El consideră că, pentru a putea face o evaluare reală a stratificării economice a populației evreiești din România interbelică, trebuie pornit de la existența unui total de circa 200 000 familii evreiești care, gruppate pe ramuri de profesie, prezentau următoarea situație: 74 000 dintre acestea (37 %) nu aveau nici un fel de avere; 10 000 familii (5 %) înglobau pe profesioniștii „liberi” (medici, avocați, ingineri, cler ș. a.); 40 000 familii (20 %) erau alcătuite din meseriași și funcționari comerciali; 56 000 familii (28 %) se ocupau cu comerțul mic; 8 000 familii (4 %) erau implicate în comerțul mare; 10 000 familii (5 %) își câștigau existența în industria mică; 2 000 familii (1 %) alcătuiau grupul magnaților industriali și bancari. Despre ultimii, remarcă Komorofsky, „se vorbea zilnic în gazete”²⁴.

Semnificative pentru aprecierea ponderii populației evreiești în economia românească sînt și datele cu privire la participarea capitalului aparținînd financiarilor evrei (pentru anul 1937) pe ramuri industriale la diverse societăți (fără societățile anonime). Astfel, în industria metalurgică existau 80 societăți românești, 90 evreiești, 60 germane, 33 ungurești, 34 alte naționalități; în industria electronică: 4 societăți românești, 3 evreiești, 2 ungurești, 2 germane; în industria lemnului: 85 societăți românești, 195 evreiești, 89 ungurești, 40 alte naționalități; în industria chimică: 19 societăți românești, 102 evreiești, 5 ungurești, 14 germane, 20 alte naționalități; în industria pielăriei: 34 societăți românești, 38 evreiești, 16 germane, 3 ungurești, 14 alte naționalități; în industria textilă: 18 societăți românești, 155 evreiești, 16 ungurești, 25 alte naționalități; în industria sticlei—ceramicii: 15 societăți românești, 20 evreiești, 3 ungurești, 3 alte naționalități; în industria alimentară: 67 societăți românești, 270 evreiești, 88 ungurești, 61 germane, 106 alte naționalități; în industria hîrtiei și artei grafice: 36 societăți românești, 57 evreiești, 17 ungurești, 5 germane, 13 alte naționalități²⁵.

În ce privește participarea capitalului evreiesc în finanțele României situația era următoarea: din 555 de bănci importante și 178 sucursale existente în 1937 un număr de 183 erau evreiești, 123 germane, 78 ungurești și 25 aparținînd altor naționalități²⁶.

După datele publicate de Oficiul Central al Registrului Comerțului pentru anul 1938, totalul firmelor individuale pe întreaga țară era de 229 040 din care evreiești 71 336, aparținînd altor minorități 46 651, românești 111 055. În Basarabia existau 18 083 de firme evreiești, față de 5 209 românești; în Moldova 15 979 evreiești, față de 11 575 românești; în Bucovina 8 163 evreiești, față de 1 533 românești; în Transilvania 8 901

²³ Arh. M.Ap.N., fond Armata 1, dosar nr. 936, fila 493—495. Pentru situația evreilor din Transilvania după Marea Unire din 1918 vezi și Livia Dandara, *Populația evreiască în contextul integrării Transilvaniei în viața economică, socială, politică și culturală a României (1919—1940)*, în „Analele de istorie”, anul XXXI, nr. 1/1985, p. 87—102.

²⁴ D. Komorofsky, *Specificul evreiesc în economia mondială și în economia României*, în Almanahul ziarului „Tribuna evreească”, Iași, 1937, p. 112—115.

²⁵ Arhiva Ministerului de Interne, Fond documentare, dosar nr. 245, vol. I, filele 55—64.

²⁶ Ibidem, dosar nr. 299, filele 355—356.

evreiești, față de 12 015 românești; în Muntenia 9 636 evreiești, față de 49 743 românești; în Banat 3 043 evreiești, față de 7 319 românești, în Oltenia 550 evreiești, față de 13 685 românești; în Dobrogea 630 evreiești, față de 5 660 românești în Crișana și Maramureș 3 043 evreiești, față de 7 319 românești ²⁷.

Dintr-o anchetă organizată în același an de Ministerul Economiei Naționale, rezultă că la cele 994 întreprinderi industriale cu peste 100 salariați 49% din personalul administrativ superior era alcătuit din minoritari, iar întreprinderile mijlocii și mici (30 954) cu mai puțin de 100 salariați procentul minoritarilor era de 75,3%. Cel mai mare număr din minoritari erau evrei. Concluzionând pe baza acestor cifre, un studiu al Marelui Stat Major român, întocmit în octombrie 1941, sublinia: „Cele mai multe întreprinderi evreiești se găseau legate prin relațiuni orizontale și verticale interne și internaționale, într-un sistem economic de răă putere de coeziune, stăpîni pe informații, gata a profita de conjuncturi și în strînse relații cu piața europeană și mondială. Evreii își întindeau astfel stăpînierea pe comerț, industrie, bănci, proprietăți imobiliare și chiar rurale, educație, presă și film” ²⁸.

Prin urmare și în anii interbelici, populația evreiască deținea poziții preponderente în unele ramuri economice, inclusiv cele legate nemijlocit de crearea mijloacelor necesare pregătirii de război a națiunii și teritoriului. Acest fapt a dat naștere la un curent de opoziție în rîndul unor cercuri politice și economice românești, accentuat la mijlocul anilor '30. Astfel, unul din reprezentanții acestor cercuri, Constantin Băicoianu, fost guvernator al Băncii Naționale, sublinia, în cadrul unei conferințe publice, ținută în 1939, că „de la 1918 pînă azi aproape toate guvernele care s-au perindat la cîrma țării au avut o atitudine mai mult sau mai puțin tolerantă” față de prezența elementului evreiesc „în toate sectoarele administrative și ale economiei naționale”. El se pronunța pentru soluționarea ei „în spiritul adevăratelor nevoi” ale țării, relevînd: „Nu sîntem partizanii soluțiunilor radicale (economistul român avea în vedere acele soluții care vizau eliminarea evreilor din domeniile economice și al profesiunilor libere—n.n.), care să revoluționeze imediat și adînc structura noastră politică și socială, căci credem că și pe cale evolutivă am putea ajunge grabnic la rezultate satisfăcătoare în această privință”. Pentru aceasta, industriașii români trebuiau, după opinia lui, să fie încurajați de către stat prin scutiri parțiale sau totale de impozite în primii ani de funcționare a întreprinderilor, scutiri de taxe vamale pentru importul necesar instalațiilor industriale românești, reduceri tarifare pe C.F.R., dezvoltarea învățămîntului profesional și îndeosebi, a învățămîntului comercial și industrial și altele ²⁹.

La mijlocul deceniului al patrulea, factorii de decizie politică și economică românești au luat unele măsuri limitative cu privire la prezența populației evreiești în economie și în profesiunile libere și de pro-

²⁷ Arh. M.Ap.N., fond 948, dosar nr. 1 978, file 24.

²⁸ Ibidem, fila 26.

²⁹ C.I. Băicoianu, *Op. cit.*, p. 10—14.

movare în aceste domenii a elementului românesc până la atingerea unui anumit plafon. Alexandru Vaida-Voievod, Mihail Manoilescu, Octavian Goga, A. C. Cuza, Pamfil Seicaru și alții invocau cu insistență „*numerus valahicus*” sau „*numerus proportionalis*” pentru a întări situația românilor în economie. Pentru „românizarea economiei” s-a pronunțat și Ion Mihalache, lider al Partidului Național Țărănesc, care, la începutul anului 1938, declara următoarele: „La postul de comandă al acestei țări Partidul Național Țărănesc n-a avut o altă deviză decît „România românilor”³⁰, declarație larg popularizată de întreaga presă care apărea atunci. Astfel, la 4 aprilie 1934, în timpul guvernului național-liberal, a fost adoptată o lege pentru utilizarea personalului românesc în întreprinderi care dispunea ca în consiliile de administrație să fie cel puțin 50% români, iar în privința personalului, 80% trebuiau să fie români și 20% de altă etnie³¹. După doi ani de aplicare s-a constatat că numărul cetățenilor străini întrebuințați în întreprinderi a scăzut, spre a se adapta procentajului stabilit de lege. În schimb, numărul minorităților avînd cetățenie română a crescut la personalul administrativ de la 30,80% la 58,30%, la personalul tehnic superior de la 32% la 50%, iar la personalul lucrători calificați de la 23 la 47,46%”³². Prin urmare criteriul cetățeniei nu a determinat românizarea reală a personalului întreprinderilor, ci a micșorat numai proporția de străini în formarea minorităților, în care intrau bineînțeles și evreii.

La această ofensivă a unor cercuri politice și de afaceri românești, Uniunea Evreilor Români făcea cunoscut, prin președintele său, W. Filderman, că industria „acaparată” de „minoritari” era totuși „atît de patrioată încît plătește anual 12 miliarde și jumătate statului la un buget care nu depășește cu mult 20 miliarde”³³. Într-o *anchetă în legătură cu protecția muncii naționale*, publicată în 20 de numere consecutive ale „Curierului israelit”, el a încercat să răspundă acuzei ce se aducea adesea patronilor evrei de a refuza să angajeze forța de muncă a românilor în întreprinderile lor. Ancheta și rezultatele ei, spunea W. Filderman, erau, pentru oamenii de bună credință, menite „să pună dig minciunii și calomniei”. Patronii evrei din Vechiul Regat, dovedea ancheta, întrebuințau 75,6% ucenici, calfe și muncitori români, față de 24,9% ucenici, calfe și muncitori mozaici³⁴.

Pentru orașul București autorii anchetei redau la următoarea situație: La 303 patroni evrei erau angajați 307 ucenici creștini (75,06%) și 102 ucenici evrei (24,9%); 895 lucrători creștini (71,55%) și 356 lucrători evrei (28,45%). Comentînd rezultatele acestei anchete, W. Filderman spunea: „Patronii meseriași evrei nu numai că nu refuză primirea de lucrători și ucenici creștini — cum au afirmat și afirmă ziarele

³⁰ Lucrețiu Pătrășcanu, *Sub trei dictaturi*, București, 1970, p. 103.

³¹ Arh. M.Ap.N., fond 948, dosar nr. 1978, fila 29.

³² Ibidem, fila 27.

³³ Dr. W. Filderman, *Problema muncii naționale. Criza în barouri, Atelierele „Adevărul” S.A.*, București, f.a., p. 20.

³⁴ A.S.B. fondul Președinția Consiliului de Miniștri, dosarul nr. 79, 1936—1938 fila 112.

antisemite³⁵ dar, dimpotrivă, ei angajează ucenici și lucrători creștini în număr mult mai mare decât ucenici și lucrători evrei”³⁶.

După eșuarea tentativei de „românizare” a întreprinderilor evreiești, în rindul unor cercuri conducătoare de la București s-a acreditat tot mai mult ideea potrivit căreia limitarea ponderii capitalului evreiesc în economia românească putea fi obținută pe calea expulzării din țară a acelor evrei care imigraseră ilegal în țară. Numărul acestora, așa cum se constata în urma verificării cetățeniei evreilor, operație efectuată în 1938—1939, se ridica la câteva sute de mii.

Astfel, la 12 martie 1939 Ministerul Afacerilor Străine al României a trimis un memoriu guvernelor marilor puteri în care făcea un scurt istoric al problemei evreiești din România și formula propuneri concrete în vederea soluționării „imEDIATE, generale și definitive” a acestei probleme, într-un cadru internațional. În memoriu se arăta că la acea dată numărul evreilor din România ajunsese la 1 200 000 de suflete, ceea ce reprezenta 9% din numărul total al evreilor care, după statisticile Biroului din Philadelphia, se ridica la 14 000 000 de oameni³⁷. „Românii, se arăta în manuscris, nu au — și nu au avut niciodată — prejudecăți de rasă sau religie față de evrei. Dar prezența în țară a unui număr atât de mare de evrei neasimilabili constituie un element de dezechilibru și tulburări cu consecințe de ordin economic, social și politic ce devin din zi în zi mai serioase”. Pe baza datelor statistice cu privire la ponderea populației evreiești în comerț, finanțe și industrie guvernul român ajungea la concluzia că „evreii constituie o barieră în libera dezvoltare economică a populației autohtone” și că „o asemenea stare de lucruri n-ar putea să se perpetueze fără a provoca o gravă criză”³⁸.

În timp ce multe state din Europa, la conducerea cărora accesaseră regimuri fasciste și totalitare, preconizau rezolvarea „problemei evreiești” pe calea unei „soluții radicale”, guvernul român, în conveniență cu guvernul polonez, a avansat guvernelor occidentale propunerea „umanitară și durabilă”, vizînd „crearea unui veritabil stat sau dominion evreiesc, în care să se poată coloniza evreii din România și Polonia, precum

³⁵ Fildman avea în vedere oficiosul Partidului Național Creștin „Țara noastră” care la 3 martie 1937, scria: „Legea pentru protecția muncii românilor aplicată, e drept, cu destulă blîndețe, a avut totuși un puternic ecou în cercurile evreiești. Faptul e explicabil. Comerțul și industria fiind în mîna jidanilor, cei dinții care trebuiau loviți de dispozițiile legii erau ei. În privința copleșitorului număr de evrei care se află în industrie și comerț s-au făcut unele statistici, incomplete și fragmentare, dar oricum edificatoare. Conducătorii evreilor s-au alarmat și ca să atenuze lupta au spus că aceste statistici sînt exagerate”. Iată-l așa dar pe dr. Filderman făcînd și el o statistică și în care fiind vorba de patronii evrei, neapărat, trebuia să găsească ucenici români și creștini și, firește, a găsit. Ne cuprinde o nemărginită milă pentru ucenicii aceștia români care sînt obligați să lucreze pentru jidani. Ceca ce vrem noi nu este ca patronii evrei să ia în serviciul lor români, ci să schimbăm raportul; să avem patroni români și ucenici români”.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Biblioteca Academiei Române, Arhiva istorică, fond XXIV, dosar nr. 3342, fila 17. După datele publicate de sociologul Arthur Ruppin în „Informations de Palestine” (1938) numărul evreilor din România era de 800 000, formînd 4,2% din întreaga populație a țării. Același autor stabilește următoarele cifre pentru statele învecinate; Ucraina — 440 000 evrei, procentaj 5,1%; Polonia 3 275 000 evrei, procentaj 9,7%; Rusia europeană 1 800 000 evrei, procentaj 5,4%. S.U.A. 4 650 000 — 3,5%. În Palestina se găseau 420 000 (în curs de sporire), reprezentînd 16,9% din populația totală (Arh. M.Ap.N., fond Cabinetul ministrului, dosar 227, fila 236).

³⁸ Ibidem.

și din alte țări europene ce vor cere acest lucru”. Guvernul român își exprima speranța că unele puteri interesate ar trebui să se înțeleagă, „desemnând teritoriul pe care ele ar fi gata să-l pună la dispoziția poporului evreu.” Acest teritoriu trebuie să fie destul de întins și să ofere serioase posibilități de punere în valoare și de prosperitate”³⁹. În ajunul izbucnirii celui de-al doilea război mondial, ideea creării unui stat evreiesc era mult vehiculată în cercurile politice europene și fusese îmbrățișată chiar de organizațiile evreiești internaționale.

Atitudinea de înțelegere a situației pe care o aveau evreii din mai multe țări din Europa în ajunul războiului, toleranța manifestată față de evreii din România în acea perioadă critică, au găsit ecou în rîndul unor guverne occidentale. De pildă, subsecretarul de stat al S.U.A., Sumner Welles, în întrevederea avută cu Radu Irimescu, ministrul României la Washington, a exprimat „mulțumirea guvernului american față de guvernul român pentru atitudinea tolerantă și binevoitoare arătată, în ultimul timp, față de evrei, în așteptarea unei rezolvări radicale a chestiunii”⁴⁰. De asemenea, Comitetul Consiliului Societății Națiunilor transmitea ministrului român, George Cruțescu, la 13 decembrie 1938, „bucuria de a constata că, datorită bunăvoinței manifestate de guvernul regal al României, situația (evreilor — n.n.) s-a ameliorat” și își exprima speranța că problema celor care și-au pierdut cetățenia română va primi din partea guvernului român „o reglementare cât mai liberal posibilă”⁴¹.

Din cele arătate pînă acum, rezultă că în perioada interbelică în rîndul unor cercuri economice și politice românești se acreditase ideea potrivit căreia prezența evreilor în România, cu pozițiile pe care le dețineau în diferite sfere de activitate ale țării, constituia un element stînjinator pentru consolidarea pozițiilor lor în viața economică și politică a statului. Pentru soluționarea acestei situații cercurile economice și politice din România au preconizat o serie de măsuri care să rezolve această problemă nu prin mijloace violente, cum preconizau reprezentanții extremei drepte, ci pe cale legislativă, urmărindu-se îngrădirea posibilităților de manifestare a populației evreiești într-o serie de sectoare de activitate, și în primul rînd în cel al economiei naționale.

LA POPULATION JUIVE DANS LA VIE ÉCONOMIQUE DE LA ROUMANIE JUSQU'À LA SECONDE GUERRE MONDIALE

résumé

Les sources et les témoignages attestent le fait que les Juifs qui avaient immigré en Roumanie, ayant quitté les pays limitrophes, y trouvèrent des conditions propices à leur développement. La plupart s'étaient établis dans les villes, où ils jouissaient de la liberté de pratiquer les métiers, le commerce et l'usure. En 1900, le nombre des immi-

³⁹ Ibidem, fila 19.

⁴⁰ Ibidem, fila 25. (Raportul semnat de Radu Irimescu, trimis din Washington lui Petrescu Comnen la 7 decembrie 1938).

⁴¹ Ibidem, (Raportul semnat de George Cruțescu din 13 decembrie, 1938).

grants juifs, surtout en Bukovine, au nord et au sud de la Moldavie et en Bessarabie augmenta considérablement; ils y furent attirés par la richesse des lieux et la bienveillance des autochtones.

Entreprenants et solidaires, bénéficiant en même temps du soutien de leurs coreligionnaires d'autres pays, les commerçants et les artisans juifs sont parvenus bientôt à détenir la prépondérance, en remplaçant les autochtones. Qui plus est, une partie de ceux qui détenaient des capitaux prirent à bail d'importantes surfaces agricoles en formant de véritables trusts fermiers. Le trust Fisher, par exemple, exploitait 237.863 ha au nord de la Moldavie.

Dès cette période, les étrangers en général et les Juifs en particulier devinrent pour les milieux politiques et économiques roumains un *problème économique*, engendré par la peur que les principaux mécanismes de l'économie nationale: le commerce, l'industrie, les métiers et les finances ne soient accaparés par ceux-ci.

Ce problème s'aiguisa pendant l'entre-deux-guerres, période où, à cause du régime constitutionnel libéral du pays, la position des Juifs dans l'économie roumaine gagna en ampleur et se renforça. Sur le total de 756.930 Juifs enregistrés lors du recensement de 1930, 36,5% gagnaient leur vie du commerce et 28,1% de l'industrie. Ils détenaient des positions importantes dans les industries métallurgiques, du bois, chimique, textile, alimentaire etc., de même que dans les finances roumaines. Une étude du Grand Etat-Major roumain concernant le poids des Juifs dans l'économie roumaine pendant l'entre-deux-guerres, parvenait à la conclusion suivante: „La plupart des entreprises juives étaient liées par des relations horizontales et verticales, intérieures et internationales à un système économique extrêmement cohésif, contrôlant les informations, prêt à profiter des conjonctures et en relations serrées avec le marché européen et mondial. Les Juifs s'étaient emparés de cette manière du commerce, des industries, des banques, des propriétés immobilières et même rurales, des maisons d'édition, de la presse et du cinéma”.

Face à cette situation, les milieux politiques et économiques roumains ont eu recours à toute une série de mesures destinées à limiter les possibilités de manifestation de la minorité juive dans l'économie de la Roumanie et à consolider les positions de l'élément roumain. Cet objectif ne devait pas être atteint par des moyens violents, comme le préconisaient les représentants de l'extrême droite, mais par des moyens législatifs, en encourageant et favorisant l'économie nationale.

VIAȚA EVREILOR DIN BUCUREȘTI ÎN ETAPA SEPTEMBRIE 1940 — IANUARIE 1941

ELIZA CAMPUS

Fragment din viața evreilor din România, fragment al teribilului holocaust ce a încrâncenat și mai mult lupta dintre cele două blocuri beligerante în timpul celui de-al doilea război mondial, *Viața evreilor din București* constituie o parte caracteristică a luptei pentru supraviețuire, a rezistenței evreilor în fața forței brutale, împotriva celui „Faustrecht” ce voia să-i nimicească cu desăvârșire.

Incontestabil că activitatea, în acest sens, a evreilor din București oferă un tablou aproape complet al Rezistenței, adică a mijloacelor utilizate, atît în lupta contra violențelor și a abuzurilor, cît și împotriva măsurilor represive luate de autorități, măsuri menite, între altele, de a anihila și orice posibilitate de a se mai afirma public pe plan economic, politic sau cultural.

Obiectivul acestui studiu este acela de a prezenta, în mare, desfășurarea acestei lupte pentru supraviețuire, purtată de evreii din București de-a lungul anilor 1940—1944. Sîntem convinși că istoria acestor întunecați ani din istoria omenirii, în general, și din istoria României, în deosebi, va căpăta astfel un conținut și mai real și mai complet, incluzînd și istoria atît de dramatică a evreilor din capitala României, centrul Rezistenței evreilor din întreaga țară.

Anul 1940, an în care cel de-al doilea război mondial continua să se desfășoare în favoarea naziștilor, ce profitau, din plin, de Pactul de neagresiune sovieto-german, ca și de Protocolul Secret din 23 august 1939¹, a dus, pas cu pas, încă în septembrie 1940, la modificări în politica internă a României. Ca urmare a acestei stări de fapt, viața evreilor din România și, implicit, a evreilor din București, a fost serios zdruncinată.

Adînc legați de țară, evreii din București participaseră la toate marile evenimente istorice și aceasta dacă nu ne-am referi decît la Revoluția din 1848² sau la războaiele din 1877³, din 1913 și la cel din

¹ *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, 1918—1945*, Imprimerie Nationale, Baden-Baden, 1956, serie D, vol. VII, p. 205, document 228 — *Pactul de Neagresiune între Germania și U.R.S.S.*, Moscova, 23 august 1939, semnat de V. Molotov, J. von Ribbentrop; document 229, pp. 206—207 — *Protocolul secret*, semnat la 23 august 1939, Moscova, semnat V. Molotov, J. von Ribbentrop; schimbul instrumentelor de ratificare: Berlin, 24 septembrie 1939, p. 968.

² Raoul Siniol, *Momente Seferde*, Ierusalim, 1980, p. 39. Se referă la Barbu Iscovescu, la pictorul Rosenthal, la Davicion Bally, prieten cu Rosetti și Ion Eliade Rădulescu, care își sacrifică aproape întreaga avere pe altarul Revoluției sau la zaraful Lazăr sin Avram, care l-a ascuns la el pe Dumitru Brătianu; sau la intervențiile Comunității Israeliților de rit spaniol pe lângă Comunitatea din Rusciuc „ca aceasta să dea ospitalitate și să îndulcească viața capilor Revoluției de la 1848” (scrisoarea din 1/28 mai 1857, semnată C.A. Rosetti, către Comunitatea Israeliților de rit spaniol din București), (p. 40).

³ *Ibidem*, p. 42.

anii 1916–1918, războiul de reîntregire a țării, care a avut drept rezultat Marea Unire din 1918.

Participaseră, de asemenea, la dezvoltarea culturii românești, dacă nu am menționa decît donațiile făcute Academiei la sfîrșitul secolului al XIX-lea de Solomon Halfon⁴, sau, în perioada interbelică, de Jacques Elias, care a donat Academiei Române întreaga sa avere, de aproape un milion de lei și a clădit spitalul ce-i poartă numele⁵.

În lumina acestor tradiționale și vechi sentimente, nu este de mirare că, după cedarea Basarabiei, în urma ultimatumului sovietic⁶, evreii din București, ca și cei din întreaga Românie, evocînd participarea lor la războaiele din 1877, 1913, 1916–1918, au ținut „să proclame solidaritatea lor nezdruccinată cu destinele poporului român”⁷.

În ciuda acestei sincere și reale participări la dureroasele evenimente istorice din vara anului 1940, guvernul a luat cunoscutele măsuri represive împotriva populației evreiești.

În fond, la 8 august 1940, cînd a fost publicat decretul lege privind statutul evreilor, nu se făcea altceva decît să se pună în practică Constituția din 27 februarie 1938. De altfel, în expunerea de motive privitoare la acest decret, Ioan V. Gruia⁸, ministrul Justiției, scotea în evidență faptul că elementele de bază ale acestei Constituții erau: a) legea singelui și b) distincțiunea juridică și politică între românii de sînge și cetățenii români. Susținînd aceste teze rasiale, el afirmă că în „sistemul decretului, criteriul singelui nu are un conținut fizic, ci (unul) etic”; de asemenea, continuîndu-și argumentarea, mai sublinia și existența unei „incompatibilități morale, spirituale și organice între românul de sînge și religia mozaică”⁹. Conchidea că „legea singelui românesc și ritul creștin” constituiau „cele două forțe care determinau, în plin, concepția biologică a nației”¹⁰. În acest spirit a fost, așadar, elaborat statutul juridic al evreilor, considerat astfel „ca un mijloc de apărare a nației”¹¹. Decretul¹² stabilea, mai întîi, cine trebuie să fie socotit evreu

⁴ *Ibidem*, p. 37, cincizeci mii lei aur pentru pensii și burse. El a mai figurat printre donatorii de seamă la construirea Ateneului Român din București. Se mai menționează în lucrarea lui Siniol donațiile lui Leon și Benjamin Arie, făcute atît Academiei Române, cît și pentru dezvoltarea flotei române. (Menționează că toți acești donatori locuiau în București.)

⁵ *Ibidem*, p. 61.

⁶ Alexandru Șafran, *Resisting the Storm, Romania 1940–1947. Memoirs*, Jerusalem, 1987, p. 50–52; 23 august 1944. *Documente, 1939–1943*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1944, vol. I, p. 81–85; 1940, iunie 26–28, *Notele ultimative ale guvernului sovietic și răspunsurile guvernului român*, date publicității în ziarul „Universul”.

⁷ Arhiva Federației Uniunilor de Comunități Evreiești din România (AFER), telegrama nr. 1352/11 iulie 1940 adresată lui Carol al II-lea de Federația Uniunilor de Comunități Evreiești din România, semnată de Dr. W. Filderman, președinte; Dr. Alexandru Șafran, șef rabin, senator; dr. I. Brucăr, secretar general.

⁸ *Ibidem*, dosar 1940, *Referat* privind expunerea de motive la decretul lege nr. 2650 privind statutul juridic al evreilor, semnat Ioan V. Gruia, 8 august 1940, publicat în „Monitorul Oficial”, nr. 183/parte a I-a, 9 august 1940, p. 4081–4086.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, *Referat* privind expunerea de motive la decretul lege din 8 august 1940, în legătură cu interzicerea căsătoriilor mixte, semnat Ioan V. Gruia, ministrul Justiției.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, *Decret lege* privind starea juridică a locuitorilor evrei din România, 8 august 1940, semnat inginer I. Gîgurtu, Președintele Consiliului de Miniștri, Ioan V. Gruia, ministrul Justiției, publicat în „Monitorul Oficial” nr. 183/parte a I-a, 9 august 1940, p. 4079–4086.

(art. 2) *a* — cei de religie mozaică; *b* — cei născuți din părinți de religie mozaică; *c* — creștini născuți din părinți de religie mozaică nebotezați; *d* — creștini născuți din mamă creștină și tată de religie mozaică nebotezat; *e* — cei născuți din mamă de religie mozaică și tată necunoscut; femeile evreice intrate în aliniatele precedente, căsătorite cu creștini, dacă au trecut la creștinism după 31 decembrie 1930; *g* — cei ce făceau parte, la publicarea decretului din 9 august 1940, din comunitățile religioase evreiești erau socotiți de religie mozaică¹³. Conținutul articolului vădește, cu prisosință, punerea în aplicare a teoriei „incompatibilității morale, spirituale și organice între românul de sînge și religia mozaică” și, deci, decizia de a separa prin toate mijloacele populația evreiască de cea românească.

Pe de altă parte, prin articolele 3, 4, 5 și 6, care împărțeau pe evrei în trei categorii, se urmărea, în mod evident, ruperea solidarității obștei evreiești. Astfel, prin articolul 4, se stabilea o categorie distinctă de evrei, formată din acei ce luptaseră în războaiele României „pentru România”¹⁴. Aceștia aveau unele privilegii de care nu beneficiau evreii din a doua categorie, prevăzută în articolul 5 — aceștia erau evreii veniți în România după 30 decembrie 1918¹⁵. Pentru ei se stabilise un regim juridic care nu le permitea să ocupe nici un fel de funcție în instituții publice, nici măcar aceea de om de serviciu¹⁶. Articolul 6 fixa și o a treia categorie: evreii care nu intrau în prevederile articolelor 4 și 5. Acestora li se aplicau toate interdicțiile la care erau supuși evreii de categoria a doua, permițându-li-se însă, prin art. 9 aliniatul 1, să practice orice alte profesii sau activități¹⁷.

În sfîrșit, prin alte discriminări generale se mai prevedea că nici un evreu nu putea dobîndi proprietăți rurale¹⁸, iar căsătoriile mixte erau interzise „pentru apărarea singelui românesc”¹⁹. De asemenea, toți trebuiau să arate cum au obținut cetățenia — înainte sau după 30 decembrie 1918, dată cînd se acordase încetățenirea evreilor.

În august 1940, apăruse, așadar, o severă legislație rasială, net antisemită, legislație care, cu unele adăugiri, cu unele dispoziții date, desigur, în dauna populației evreiești, avea să domine întreaga etapă a prigoanei din anii 1940—1944.

În întîmpinarea acestor noi dispoziții legislative, cu caracter rasial, începuseră încă în iulie mari frămîntări în toate sectoarele de activitate. Ministerul Instrucției Publice, de pildă, ceruse prin Circulara Confi-

¹³ *Ibidem*, art. 2.

¹⁴ *Ibidem*, art. 4: I-a categorie: cei naturalizați individual prin lege pînă la 30 decembrie 1918; cei naturalizați colectiv pentru că au luptat în războaiele României — 1877, 1913, 1916, 1918, răniții, decorații etc. și urmașii lor.

¹⁵ *Ibidem*, art. 5.

¹⁶ *Ibidem*, art. 8, 9; evreii veniți în România după 30 decembrie 1918 *nu pot fi*: funcționari publici, colaboratori direcți în serviciile publice, membri în Consiliile de administrație, comercianți de băuturi alcoolice, nu pot fi tutori pentru incapabilii de religie creștină, oameni de serviciu la instituțiile publice, nu pot fi militari. Prin articolul 10 se decidea ca obligația militară să se transforme în obligație fiscală.

¹⁷ *Ibidem*, art. 6 — a III-a categorie de evrei; art. 9.

¹⁸ *Ibidem*, art. 10, se mai prevedea că vinzările sau donațiunile făcute către un evreu (în mediu rural) erau nule de drept.

¹⁹ *Ibidem*, *Referatul* privind expunerea de motive la decretul lege 2651/8 august 1940, în legătură cu interzicerea căsătoriilor mixte, semnat Ion V. Gruia.

dențială nr. 113353 din 15 iulie 1940, ca instituțiile de învățămînt superior să trimită de urgență tabele incluzînd personalul didactic evreiesc, ca și situația numerică a studenților evrei²⁰. În aceste circumstanțe, intelectuali de talia profesorilor Tudor Vianu, Emil Alexandru Sanielevici²¹ și mulți alții încă s-au văzut în situația umilitoare de a trebui să-și justifice cetățenia și religia, căci contribuțiile lor la dezvoltarea științei și culturii românești nu mai aveau valoare, totul fiind pus sub obediența dispozițiilor legislative cu caracter net discriminatoriu.

Dar toate aceste decizii aveau să se agraveze și să capete un caracter net amenințător cînd, la 14 septembrie 1940, a fost decretat noul caracter al Statului Român²², care devenea Stat Național Legionar (art. 1), iar generalul Ion Antonescu devenea conducătorul acestui stat, ca și șeful regimului legionar (art. 3).

Politica internă, ca și cea externă au suferit atunci, așa cum se știe, modificări radicale, care nu au mai luat în seamă vechile și tradiționalele relații politice ale României, iar pe plan intern toate decretul legislative decurgeau direct din însuși caracterul noului stat național legionar. Pentru evrei, începea dramatica etapă a luptei pentru supraviețuire; căci trebuia să se acționeze nu numai împotriva legislației rasiale ca atare, ci mai ales împotriva violențelor care încălcau chiar brutalele decrete legi ale guvernului.

Menționăm, în mare, unele dintre aceste decrete conținînd decizii destinate să izoleze și mai mult pe evrei, față de cele incluse în decretul din 8 august 1940. Noile decizii urmăreau să le anihileze orice activitate creatoare și să-i nimicească, atît moral cît și fizic. La 11 septembrie, cultul mozaic a fost eliminat dintre „cultele istorice protejate și autorizate” (art. 1), el neputîndu-se „manifesta decît potrivit deciziilor Ministerului Cultelor”²³. A urmat apoi o serie de decrete care excludeau pe artiștii evrei din teatre²⁴, pe avocați din barouri²⁵, pe medici din Colegiul medicilor²⁶, iar profesorii și învățătorii evrei nu mai puteau funcționa decît în școlile evreiești, cărora li s-a ridicat, concomitent, dreptul de publicitate²⁷. De asemenea, toate categoriile de evrei au fost excluse de la serviciile militare și premilitare, instituiindu-se, în același timp, obligațiuni fiscale și obligațiuni de muncă de folos obștească²⁸. Sugestiv este și faptul că s-au suspendat atunci atît înregistrarea con-

²⁰ *Ibidem*, documente de la Arhivele Statului București, fond Ministerul Instrucției Publice, dosar 964/1940, Circulară Confidențială nr. 113353/15 iulie către toate școlile de învățămînt superior; dosar 1011/1940, Situația numerică a studenților evrei la facultățile din București în anul școlar 1939–1940. Tabelele facultăților sînt date: 9–13 iulie 1940; S. Schafferman, *Dr. W. Filderman, 50 de ani din istoria judaismului român*, Tel Aviv, 1986, pp. 156, 157. Arată că a fost suprimată subvenția de stat pentru cultul mozaic; că evreii ce nu se înscriseră în Partidul Națiunii au fost excluși din slujbe etc., etc.

²¹ *Ibidem*, dosarele 1011/1940 și 757/1940, Declarație semnată Tudor Vianu, către Ministerul Educației Naționale, înregistrată cu nr. 124606/1940, 29 iulie; Cererea profesorului Alexandru Sanielevici către Ministerul Educației Naționale, 29 august 1940.

²² „Monitorul Oficial”, nr. 214 bis, Decret nr. 315/14 sept. 1940.

²³ „Monitorul Oficial”, nr. 215/11 sept. 1940. Decret nr. 42352 (Ministerul Cultelor).

²⁴ *Ibidem*, nr. 211/11 septembrie 1940, Decret nr. 42181 (Ministerul Cultelor și Artelor).

²⁵ *Ibidem*, nr. 243/17 octombrie 1940, Decret lege nr. 3487.

²⁶ *Ibidem*, nr. 369/13 noiembrie 1940, Decret lege nr. 3804.

²⁷ *Ibidem*, nr. 240/14 octombrie 1940, Decret lege nr. 3438.

²⁸ *Ibidem*, nr. 287/1940, 5 decembrie, Decret lege nr. 3984 (Statutul militar al evreilor); Decret lege nr. 54 (Regulamentul Statutului militar — nr. 17/21 ianuarie 1941).

tractelor pentru ucenicii evrei²⁹ cit și eliberarea sau preschimbarea titlurilor de capacitate profesională meșterilor și lucrătorilor evrei³⁰.

Pe de altă parte, încă din octombrie, s-a trecut la exproprierea locuințelor și terenurilor rurale³¹; se instituieră, în același timp, „comisari de românizare pe lângă orice întreprindere evreiască”³², toate actele de gestiune trebuind să fie supuse aprobării acestor comisari. Se anulau apoi pînă și autorizațiile pentru debitele unde se vindeau produsele monopolizate CAM³³, deținute, în genere, de evrei veterani de război sau de urmașii lor. Concomitent au fost concediați evreii din „întreprinderile civile sau comerciale de orice natură”³⁴.

Această succintă evocare a unora dintre decretetele legi rasiale subliniază doar fondul „legal” pe baza căruia au fost justificate, într-un anumit fel, spoliierile de tot felul, confiscările, rechiziționările, brutalitățile, arestările, ca și lungul șir de abuzuri, care au culminat cu jafurile și asasinatele din etape celor cinci luni de guvernare legionară.

Cum au acționat cei 98048 de locuitori evrei³⁵ din București? În ce fel s-au organizat? Care au fost forțele morale și materiale pe care le-au utilizat pentru a putea supraviețui? Se poate afirma că evreii, în genere, ca și cei din București, implicit, au avut în primul rînd reale forțe morale intrinsece, de netăgăduit; în al doilea rînd, au fost efectiv solidari, în ciuda acelor colaboraționiști care, prin Centrula Evreilor, au avut conducerea oficială a obștei între anii 1942—1944; ei au susținut în mod permanent, cu toată încrederea, cu toată forța Comunitățile, templele, sinagogile și, îndeosebi, școlile, adică instituțiile ce constituiau coloana vertebrală a Rezistenței; în al patrulea rînd, ei au acordat întreaga lor încredere, ca și cel mai loial sprijin conducătorilor Federației Uniunilor de Comunități Evreiești, chiar cînd această organizație a fost dizolvată de guvern; de aceea, ei au stat strîns uniți și mereu alături de acești conducători, oameni de o deosebită valoare, atît prin curajul și iubirea pentru semenii lor, cit și prin aleasa lor cultură; în al cincilea rînd, trebuie să menționăm sistematică și operativă organizare a instituțiilor ce li s-a îngăduit să dețină, ceea ce a permis luarea, în timp util, a multor măsuri destinate supraviețuirii.

Încă din vara anului 1940, dar mai ales din septembrie, după instaurarea noului regim, și-a făcut apariția una dintre formele majore ale Rezistenței evreilor și anume: *intervențiile directe la autorități, con-*

²⁹ *Ibidem*, nr. 303/24 decembrie 1940, Decret lege nr. 67794.

³⁰ *Ibidem*, Decret lege nr. 64504/1940.

³¹ *Ibidem*, nr. 233/5 octombrie 1940, Decret lege nr. 3312, nr. 271/17 noiembrie 1940, Decret lege nr. 3810.

³² *Ibidem*, Decret lege nr. 3361.

³³ *Ibidem*, nr. 264/10 noiembrie 1940, Decret lege nr. 3758.

³⁴ *Ibidem*, nr. 270/16 noiembrie 1940, Decret lege nr. 3825 (Legea românizării).

³⁵ În genere, datele statistice stabilite pe bază de recensămint se referă la situația evreilor din întreaga Românie (Matatias Carp, *Cartea Neagră*, Socer et Comp) București, 1946, pp. 18, 19); S. Schafferman *op. cit.*, p. 240: *Congresul mondial evreiesc. Secțiunea din România*, București, str. Popa Rusu, nr. 30, *Populația evreiască în cifre. Memento statistic*, vol. I, P. Göbl și S.A. București, 1945, p. 45, se arată că în anul 1942, în București erau 98048 locuitori evrei. Această cifră apare și în *Activitatea Centralei Evreilor din România*, București, 1944, p. 119. Se arată că toate nucleele spitalicești puteau pune la dispoziția populației evreiești „98 paturi” adică o proporție de 1/1000 față de numărul locuitorilor evrei din capitală, deci cam 98 000.

comitent cu intervențiile pe lângă persoane importante, care puteau influența autoritățile. În acest sens, Alexandru Șafran evidențiază poziția binevoitoare a curții regale și în deosebi a reginei mamă Elena, ca și a regelui Mihai ³⁶; de asemenea, în memoriile sale, șef rabinul subliniază ajutorul dat de doctorul Costinescu, președintele Crucii Roșii Române sau de Dimitrie Lupu, Prim Președinte al Curții de Casație din Iași ³⁷, evidențiind și faptul că oameni politici ca Barbu Știrbei, Constantin Brătianu, Iuliu Maniu, ca și Mihail Sadoveanu ș.a. nu erau antisemiți ³⁸; se oprește apoi îndelung asupra doctorului Nicolae Lupu ³⁹ și, mai ales, asupra activității Nunțiului Papal, Andrea Cassulo, a lui Charles Kolb și von Steiger, reprezentanții Crucii Roșii internaționale ⁴⁰.

Încă de la instaurarea noului regim, Bucureștiul a devenit centrul Rezistenței evreilor; în București funcționa sediul central al Uniunilor de Comunități, iar reprezentanții acestor uniuni, și prin funcțiile oficiale ce dețineau și prin nenumăratele lor legături personale, au izbutit să ia contact direct cu autoritățile. Spectaculoasă, și poate unică în acest sens, este incontestabil intervenția directă la conducătorul statului, generalul Ion Antonescu. La 17 septembrie 1940, de pildă, dr. W. Filderman, în calitate de președinte al Federației Uniunilor de Comunități evreiești, a avut o audiență la Ion Antonescu ⁴¹. Acesta l-a primit cu o oarecare bunăvoință, deoarece fuseseră colegi la același liceu ⁴². În cadrul acestei audiențe, Filderman a ridicat probleme stringente, ca: scoaterea cultului mozaic din rîndul cultelor autorizate, arătînd concomitent poziția ostilă a Ministrului Cultelor, Radu Budișteanu, la audiența ce acesta i-a acordat la 13 septembrie 1940 ⁴³; a stăruit apoi asupra prejudiciilor aduse comerțului evreiesc prin afișele lipite pe vitrinele magazinelor — Magazin jidănesc ⁴⁴. Ion Antonescu a scuzat pe legionari, arătînd că „nebunia tineretului legionar” este „romantismul unui tineret oprimat”. I-a promis că „va ordona suspendarea măsurilor abuzive” ⁴⁵.

Documentele atestă însă că abuzurile au continuat ⁴⁶, căci la 24 septembrie, ca și la 1 octombrie 1940, două memorii ale Federației Uni-

³⁶ Al. Șafran, *op. cit.*, p. 35; S.C. Cristian, *Patru ani de urgie. Notele unui evreu din România*, „Timpul”, București, fără an, pp. 73, 74, 75.

³⁷ Al. Șafran, *op. cit.*, p. 32; S.C. Cristain, *op. cit.*, p. 9.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*; pp. 34, 101—104 (Activitatea lui Cassulo în favoarea evreilor).

⁴¹ S. Schafferman, *op. cit.*, p. 188—194. Este redată întreaga convorbire; la pp. 191, 192, se află și nota trimisă lui Filderman de O. Vlădescu, secretarul general al Președinției Consiliului de Miniștri, în legătură cu Memoriul depus de Filderman; Matatias Carp, *op. cit.*, p. 104, datează audiența la 14 septembrie 1940.

⁴² *Ibidem*, p. 109.

⁴³ Al. Șafran, *op. cit.*, p. 322, Notă din 13 septembrie 1940. La audiență luaseră parte: Al. Șafran, șef rabin, W. Filderman, președintele Uniunilor și Josef M. Pincas, reprezentantul Comunităților israeliților de rit spaniol.

⁴⁴ S. Schafferman, *op. cit.*, pp. 190, 191.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 190.

⁴⁶ AFER, documente de la Arh. St. Buc., fond Ministerul Instrucției Publice, dosar 84/1940, circulara 190948/1940 a Ministerului Educației Naționale și Cultelor, semnată: ministru, Traian Herseni; directorul general A. Creancă. Se prevăd măsuri în legătură cu interzicerea de a cumpăra cărți școlare de la Edituri ca Socec et co, Alcalay etc. Vor fi sancționați cei ce vor încălca aceste ordine; dosar 459/1940, la cererea ziarului „Porunca Vremii”, din 6 oct. 1940, a fost interzis romanul Veac XX de Uri Beaddor, prin decizia 197119/19 oct. 1940 a Președinției Consiliului de Miniștri.

nilor de Comunități arată, de pildă, că le este interzis elevilor din București, ca și celor din toată țara, să-și procure cărți sau alte rechizite de la librăriile evreiești⁴⁷, care sînt obligate să aibă permanent lipit pe vitrină afișul : Librărie jidovească.

În octombrie, noiembrie și decembrie 1940, se extind astfel cele mai cinice și mai violente forme ale teroarei legionare. În București, ca și în întreaga țară, au loc acte aproape de neimaginat.

La 12 și 15 octombrie este expropriată o parte a cimitirului evreiesc din șoseaua Giurgiului, iar un delegat al Ministerului Economiei Naționale îl închide cu totul. Apoi, Primăria Municipiului București dă ordin să fie evacuate cimitirele din str. Sevastopol, din Bld. Filantropiei, ca și cel al Israelitilor de rit spaniol, din Calea Șerban Vodă (Bellu)⁴⁸. În fața unei atare situații, șef rabinul Alexandru Șafran și W. Filderman, președintele Federației Uniunilor de Comunități au izbutit să obțină o audiență la Radu Budișteanu, ministrul Cultelor. Întrebându-l ce să facem cu morții ? Acesta le-a răspuns scurt și cuprinzător : „Azvîrliți-i în Dunăre”⁴⁹. Chiar dacă măsura nu a fost de lungă durată, actul în sine vădește starea de spirit a guvernului.

Au început apoi rechizițiile. În mod samavolnic, la 29 octombrie 1940, legionarii au rechiziționat sediul Comunității Israelitilor de rit spaniol, str. Negru-Vodă, ca și localul școlii de fete al aceleiași comunități⁵⁰ din Fundătura Negru-Vodă nr. 3. Poliția legionară a rechiziționat apoi templul și școala Ronetti Roman⁵¹, în timp ce o comisie, condusă de Comisarul poliției din circa XIII-a, a rechiziționat școala de fete Instrucțiunea Goldfarb⁵². Rînd pe rînd sînt apoi rechiziționate pînă la 31 decembrie 1940 localurile unor școli importante, ca : Școala profesională și liceul de fete „Filip și Rașela Focșăneanu”, liceul comercial Cultura (str. Zborului), ca și liceul teoretic Cultura (str. Mircea-Vodă), școala primară și complementară „Malbim Mischontznik”, școala primară „Iacob și Carolina Löbel”, școala primară „Moria A.E.Gaster”⁵³, școala de băieți a Comunității Israelitilor Spanioli din str. Epureanu, ca și multe alte școli. Practic, elevii școlilor evreiești din București s-au găsit, ca și cei dați afară din școlile de stat, în situația de a nu mai avea unde învăța. Spiritul organizatoric al conducătorilor Comunităților din București și-a dovedit atunci întreaga sa capacitate ; în mod operativ, școlile au fost adăpostite în noi localuri, care, în ciuda lipsei multor elemente necesare unei școli, au funcționat totuși cu regularitate și disciplină în toți anii prigoanei*.

⁴⁷ *Ibidem*, fond Ministerul Instrucției Publice, dosar 699 1940, Memoriul Federației Uniunii de Comunități Evreiești din 24 sept./1940; Memoriul 305/1 oct. 1940, către Preșidenția Consiliului de Miniștri, semnat W. Filderman, președinte, și dr. I. Brucăr, secretar general.

⁴⁸ Matatias Carp, *op. cit.*, p. 110.

⁴⁹ A. Șafran *op. cit.*, p. 56.

⁵⁰ Matatias Carp, *op. cit.*, p. 116. Școala de fete a fost ocupată de o grupă de legionari, în frunte cu un oarecare dr. Daraban. S-a cerut evacuarea în trei ore și nu s-a permis să se ia actele și cataloagele (Amintirile autoarei, care era pe-atunci directoarea școlii).

⁵¹ *Ibidem*, p. 124, 8 noiembrie 1940.

⁵² *Ibidem*, p. 172; școala din str. Poetul Cerna avea 2000 elevi.

⁵³ *Ibidem*, pp. 193, 194.

* Asupra școlilor evreiești, vom reveni pe larg în cursul studiului.

Concomitent, au fost suspendate mai toate ziarele evreiești — „Curierul Israelit”, „Ecoul Evreiesc”, „Cuvîntul Evreiesc”, ca și revista „Cultura”⁵⁴. În același timp, echipe ale „Ajutorului legionar” au evacuat cu forța cercuri culturale ca: Uniunea Titraților Evrei, Mutualitatea, Unión (str. Spătarului) și Cercul Sefard (cal. Călărași), confiscînd totul, inclusiv biblioteci de peste 10 000 volume⁵⁵. S-a mers pînă acolo, încît s-au închis conductele de apă ale unor instituții evreiești, inclusiv cele ale spitalului „Caritas, Noua Maternitate”⁵⁶.

Pe la mijlocul lunii noiembrie 1940, bande de legionari în uniformă au atacat, prădat și profanat multe temple evreiești, între care și Templul Carol din str. Sf. Vineri, aducînd mari stricăciuni acestor locașuri de cult⁵⁷. Protestul adresat Ministerului de Interne la 20 noiembrie 1940 împotriva acestor profanări⁵⁸ nu a avut însă nici un efect.

Dimpotrivă, căci tot atunci au fost jefuite și confiscate, complet ilegal, întreprinderi comerciale ca și hoteluri⁵⁹, legionarii cerînd cu cinism și obținînd prin violență să le fie predate. Pentru a acapara întregul comerț evreiesc, instituția legionară Camera de Comerț și Industrie a județului Ilfov își începe acțiunile în acest sens în decembrie 1940, continuîndu-le în ianuarie 1941. Spectaculoasă este, incontestabil, lichidarea comerțului evreiesc din ramura hoteluri, toate cele 25 de hoteluri din București exploatate de evrei trecînd în mina legionarilor⁶⁰. Concomitent, au fost ocupate de către bande legionare case particulare, cu tot mobilierul și cu toate sumele de bani găsite. Astfel, locatarii unor imobile, plecați de-acasă dimineața pentru diferite treburi sau în interes de serviciu, nu mai aveau acces în propriile lor apartamente, cînd soseau seara acasă⁶¹.

Teroarea legionară a luat însă, în aceste luni, și formele sale cele mai hidoase, manifestîndu-se — așa cum se știe — prin arestări, torturi, schingiuri și asasinat.

Astfel, „poliția legionară” din București a arestat pe stradă sute de evrei, găsiți pe Calea Văcărești sau pe străzile Labirint, Căuzași, Traian etc., care au fost schingiuiți și torturați la Prefectura Poliției⁶² (Calea Victoriei) sau la sediile cuiburilor legionare⁶³.

Un caz tipic, dintre atîtea altele, care ilustrează pe deplin această stare de fapt, este acela al adolescentului Lucian Rosen, de 15 ani, care a fost bătut cu sălbăticie, timp de două zile, la Prefectura Poliției, apoi a fost strangulat și azvîrlit de la etajul al V-lea. Institutul Medico-legal a predat familiei cadavrul mutilat al copilului, schingiuit în forme inimaginabile⁶⁴.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 171.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 128.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 167.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 133.

⁵⁸ Al. Șafran, *op. cit.*, p. 398. Este utilizat un document provenind din Arhiva fostului Institut de Științe istorice și social-politice de pe lângă CC al PCR, fond XXIV, fila 3377. Memoriul adresat Ministerului de Interne la 2 nov. 1940 de către Uniunea Comunităților din Vechiul Regat, cu sediul la București, str. dr. Burghilea nr. 3.

⁵⁹ M. Carp, *op. cit.*, p. 161.

⁶⁰ *Ibidem*, pp. 196, 174, 188.

⁶¹ *Ibidem*, p. 147. M. Carp dă exemple concrete: nume și adrese.

⁶² *Ibidem*, pp. 122, 123, 124.

⁶³ *Ibidem*, pp. 119, 134, 145, 146.

⁶⁴ *Ibidem*, pp. 119, 141, 148.

Nimeni, absolut nimeni, nu știa ce i se putea întâmpla de la o oră la alta, fie că se găsea la servici, fie că mergea pe stradă, fie că era acasă.

Au început apoi semne vădite că se trecea, pas cu pas, la punerea în aplicare a planului de a intimidă și apoi de a distruge conducerea Federației Uniunilor de Comunități. De pildă, la 3 și 5 ianuarie 1941, se fac descinderi și percheziții de ore întregi la domiciliul președintelui Federației, dr. W. Filderman, confiscându-i-se întreaga sa arhivă politică și profesională⁶⁵.

În ciuda acestei stări de fapt, dominată de teribila incertitudine privind posibilitatea de a-și mai putea salva libertatea și mai ales viața, evreii au continuat să reziste, îndeplinindu-și temeinic obligațiile de servici, încurajându-se reciproc și utilizând mult umorul, pentru a-și putea păstra cât de cât echilibrul; aceasta în timp ce delirul grandilocvent, cu caracter aproape demential, al legionarilor domina presa, ca și toate instrumentele propagandei, în genere. Este etapa în care asasinatul este ridicat la rangul politicii de stat, dacă nu am evoca, în acest sens, decât asasinarea la 27 noiembrie, la închisoara Jilava, a 65 de oameni politici (foști demnitari, deputați, ofițeri superiori etc.) sau a marelui istoric Nicolae Iorga și a eruditului om politic Virgil Madgearu.

În această vreme, evreii, ținând încă sus steagul forței dreptului, continuau să se bizuie pe legile țării, protestind, de pildă, împotriva rechizițiilor abuzive, invocând în acest scop legea Rechizițiilor din februarie 1940 (art. 19), care interzicea rechiziționarea instituțiilor culturale și de cult, chiar și pentru nevoile armatei⁶⁶.

În primele trei săptămâni ale lunii ianuarie 1941, jaful împotriva întreprinderilor evreiești, ca și a caselor particulare⁶⁷ s-a intensificat. Consiliul Economic legionar a elaborat, în acest scop, un plan sistematic, plan pus în aplicare de Corpul muncitoresc legionar, care executa, în mod „exemplar”, ordinele primite de la Horia Sima, vicepreședinte al Consiliului de Miniștri. Sute de comercianți evrei au fost atunci arestați și duși la diferite sedii legionare, ca cel din str. Roma sau la Primăria Sectorului III Albastru ș.a., unde, sub tortură, li s-a cerut predarea întreprinderilor. Mulți au cedat⁶⁸, neputând suporta schingiunile la care erau supuși⁶⁹.

Teroarea și jafurile legionarilor atinseseră atari proporții, încît, în perspectivă, amenințau chiar și comerțul și industria românească.

⁶⁵ *Ibidem*, pp 200, 201; S. Schafferman, *op. cit.*, p. 168—172 (capitolul Statul legionar).

⁶⁶ AFER, documente de la Arh. St. Buc., fond Ministerul Educației Naționale, dosar 1418/1941, *Memoriul* din 31 dec. 1940, nr. 2330 al Uniunii Comunităților Evreilor din Vechiul Regat, autorizată de Ministerul Cultelor cu nr. 29051/iunie 1922, București, str. dr. Burghile, nr. 3, semnat: președinte W. Filderman; secretar general dr. Rosenkranz. Se arată că s-au trimis în aceeași problemă *Memoriile* 2188/11 dec. 1940 și 2262/18 dec. 1940, deoarece au fost rechiziționate alte localuri de școli, de exemplu școala „Cultura” Max Azriel” (str. Sevastopol), ca și Căminul pentru Protecția Fetelor.

⁶⁷ M. Carp, *op. cit.*, p. 207.

⁶⁸ *Ibidem*, pp. 212, 214, 215; tipografia aparținând lui Marcu Iosopp, str. Vasile Lascăr 47; depozitul de cherestea din Șoseaua Olteniței 202, proprietar Heinrich Hardt; Tesătoria Franco, str. Încălată nr. 1, proprietar D. Wincigster și mulți alții încă.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 215; S. Schafferman, *op. cit.*, p. 172—177, capitolul: Ruptura cu legionarii.

În asemenea împrejurări, la 19 ianuarie 1941, Ion Antonescu a dat un decret lege, desființind instituția comisarilor de românizare; se știe că, între timp, demisese pe Ministrul de Interne, pe Directorul general al Siguranței Statului și pe Prefectul Poliției Capitalei.

Climatul devenise atât de exploziv, încât inevitabila ruptură⁷⁰ dintre Ion Antonescu și legionarii nici măcar nu a surprins. Astfel, s-a declanșat, între 21–24 ianuarie 1941, „faimoasa” rebeliune legionară⁷¹. Concomitent, a avut loc tot în aceste zile, teribilul progrom de la București, îmbrăcînd una din formele cele mai caracteristice ale holocaustului.

Cele mai complete știri⁷² despre pogromul de la București se găsesc în lucrarea lui Matatias Carp — Cartea Neagră. De asemenea, emoționante momente ale progromului sînt descrise în Memoriile rabinului șef Alexandru Șafran⁷³, ca și în multe alte lucrări.

Pogromul din zilele de 21, 22, 23 ianuarie 1941 a constituit o declanșare sălbatică a violenței. Marcînd cele mai barbare fapte comise de legionari, istoria a consemnat atunci și cea mai sumbră, cea mai dramatică pagină a istoriei Evreilor din România.

S-au produs în acele zile asasinate⁷⁴ de o cruzime inimaginabilă, majoritatea săvîrșite în pădurea Jilava. În acest sens, exemplul — poate cel mai tragic — este cel al rabinului H. Guttman și a celor doi fii ai săi⁷⁵. Tatăl îl ținea pe ficcare de mîna atunci cînd au fost aruncați în zăpadă și împușcați. Nici un glonte nu l-a atins pe rabin, dar el asimțit cum a încetat să mai bată pulsul din mîinile fiilor săi... De asemenea, la Abator⁷⁶, 15 evrei au fost împușcați și apoi cadavrele lor „au fost atîrnate de ceafă, în cîrligile folosite de parlagii”⁷⁷. În aceleași zile, mii de evrei au fost ridicați, fie din stradă, fie din casele lor, fiind duși la diverse centre legionare ca: Prefectura Poliției Capitalei sau sediile din Calea Călărași 37, Comisariatul XV de Poliție din str. Matei Basarab, Comisariatul XII de Poliție din Calea Moșilor, Moara Străulești din Bucureștii Noi, Primăria Comunei Jilava ș.a. La Circumscripția a XV-a de Poliție, de pildă, printre cei arestați se aflau Horia Carp, fost senator, unul dintre cei mai valoroși și cunoscuți publiciști, fiul său Matatias Carp, secretar general al Federației Uniunilor de Comunități evreiești și încă mulți alții. Au fost bătuți și maltratați fără întrerupere, timp de trei zile și cei ce au scăpat cu

⁷⁰ A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecției române din august 1941*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 13; vezi și A. Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1976, p. 196–236.

⁷¹ Documente, 23 august 1944, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1984, vol. I, documentele nr.: 142, 143, 141, 145, pp. 188, 189 (ordine ale Marelui Stat Major, în vederea înăbușării rebeliunii legionare).

⁷² Matatias Carp, *op. cit.*, p. 219–321, partea intitulată Rebeliunea.

⁷³ Alexandru Șafran, *op. cit.*, p. 60–65.

⁷⁴ M. Carp, *op. cit.*, p. 228, dă cifra de 120 evrei uciși, dintre care 90 în pădurea Jilava; Al. Șafran, *op. cit.*, p. 60, dă cifra de 124 evrei asasinați.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 229.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 231.

⁷⁷ *Ibidem*, evocarea tabloului este făcută de căpitanul de rezervă N. Vlădescu, procurorul militar care a văzut personal întregul tablou al masacrului.

viață au zăcut apoi multă vreme⁷⁸. În același timp, echipe speciale de legionari au trecut la dărîmarea, devastarea, jefuirea și incendierea covârșitoarei majorității a templelor și sinagogilor evreiești⁷⁹. Un exemplu caracteristic în acest sens este, fără îndoială, incendierea templului israeliților spanioli — Cahal Grande — din str. Negru-Vodă 12.

În noaptea de 21 ianuarie 1941, o bandă de legionari au dat foc acestui lăcaș de cult, monument istoric de o mare frumusețe arhitecturală și picturală, clădit pe temeiul unui hrisov domnesc din 1818, semnat de Vodă Caragea⁸⁰. Raoul Siniol, care a fost secretarul general al Comunității Israelitelor de rit spaniol, subliniază în lucrarea sa că incendierea templului s-a produs în fața, „dacă nu și cu complicitatea unui grup legionar, comandat de preotul Vasile Bișgădău, grup instalat în palatul administrativ al Comunității Israelitelor spanioli, în urma izgonirii Comunității din propriul ei sediu⁸¹.

Concomitent, au fost jefuite de odorele lor, devastate și incendiate temple și sinagogi⁸² ca : Templul Coral din str. Sf. Vineri, templul „Podul Mogoșoala” din str. Atena, înființat în 1840, care a fost jefuit și apoi incendiat ; templul Unirea Sfîntă, din str. Mămulari nr. 10, înființat în anul 1836, iar sinagoga „Hudos” din Bucureștii Noi a fost distrusă în întregime. În total 25 de locașuri de cult, multe adevărate monumente istorice au fost profanate, jefuite, devastate sau incendiate în zilele de 21—23 ianuarie 1941.

De asemenea, au fost jefuite și devastate instituții⁸³ ca Federația Uniunilor de Comunități evreiești, str. dr. Burghilea nr. 3 și Comunitatea Evreilor din București, Calea Dudești nr. 24. Șef rabinul Alexandru Șafran relatează în Memoriile sale modul cum s-au desfășurat evenimentele la sediul Federației din str. dr. Burghilea, ocupat de legionari ; acolo se găsea și apartamentul său personal. El și soția sa reușiseră să se salveze temporar ; în acest timp, funcționarii ce fuseseră găsiți la Federație au fost obligați de legionari să răspundă la telefon că la Federație totul era normal. În consecință, soția lui Șafran s-a reintors acasă și a fost arestată imediat. I-a înfruntat cu atîta curaj pe legionari, încît ea a fost singura ce nu a fost torturată din mulțimea de evrei aduși și arestați în acest sediu⁸⁴.

Paralel, bande de legionari jefuiau, incendiau sau devastau diverse întreprinderi, magazine și locuințe particulare evreiești. Unul dintre documentele cele mai concrete în acest sens este Indicatorul nominal⁸⁵,

⁷⁸ M. Carp, *op. cit.*, p. 219—228. Se dau liste nominale ale celor arestați ca și adresele lor arătîndu-se concomitent cruzimea maltrărilor. Se menționează modul de maltratare utilizat de fiecare sediu legionar, ca și numele celor morți sau schingiați.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 238—242.

⁸⁰ Raoul Siniol, *Cahal Grande* Ierusalim, 1979, f. 13. Autorul arată că originalul hrisovului se află la Arh. Buc., Condică, Donnească 39, p. 350.

⁸¹ *Ibidem*, p. 11 ; M. Carp, *op. cit.*, p. 238 ; Al. Șafran, *op. cit.*, p. 60.

⁸² M. Carp, *op. cit.*, p. 238—242.

⁸³ *Ibidem*, p. 242.

⁸⁴ Al. Șafran, *op. cit.*, p. 61—64. Arată că prin intermediul palatului regal a izbutit să-l informeze pe Ion Antonescu despre arestarea soției sale ; generalul a cerut imediat eliberarea ei, amenințîndu-i pe legionari că va trimite armata. Ei au răspuns că, în acest caz, prima victimă va fi Sara Șafran. S-a produs apoi un fel de scurt statu quo. Între timp, rebeliunea a fost înăbușită și astfel toți au fost salvați (p. 62).

⁸⁵ M. Carp, *op. cit.*, p. 274—323. Se indică străzile, ca și numele celor ce au fost devastați, jefuiți sau incendiați, evaluîndu-se în lei pagubele suferite.

din lucrarea lui M. Carp, care menționează 1107 nume, în ordine alfabetică, incluzând atât străzile, cit și cifra pagubelor suferite⁶⁶. În genere, bandele au atacat atât casele bogaților cit și pe cele ale săracilor. Astfel, pe Calea Dudești, ca și în cartierul Dudești, au jefuit băcănia și locuința lui Max Hertan, producind pagube de opt sute șaiszeci de mii de lei, dar și mica croitorie și locuința lui Isac Herșcovici, producind pagube de patru mii de lei⁶⁷. Cazuri similare pot fi semnalate în Calea Văcărești, cartierul Văcărești, Calea Moșilor, cartierul Moșilor, Calea Rahovei, cartierul Rahovei, Calea Griviței și multe alte străzi. Oricum, sutele de milioane de lei — 382 900 000 — jefuite⁶⁸ dovedesc cit de jos se găsea nivelul moral al legionarilor și, desigur, este în acest caz un eufemism utilizarea termenului de „nivel moral”.

La 24 ianuarie 1941, așa cum se știe, grație energicelor măsuri luate de Ion Antonescu, rebeliunea legionară a fost înăbușită. S-a încheiat astfel, atunci, și etapa celor cinci luni de dictatură legionară; s-a încheiat, tot atunci, și cea mai tragică filă din istoria evreilor din București*.

LES JUIFS DE BUCAREST (SEPTEMBRE 1940—JANVIER 1941)

résumé

Fragment d'un ouvrage non-publié „La vie des Juifs de Bucarest de 1940 à 1944”, l'article se réfère à l'étape septembre 1940 — janvier 1941, c'est-à-dire aux cinq mois de dictature légionnaire. Il rassemble les traits caractéristiques de la lutte pour la survivance et la résistance des Juifs contre la force brute, contre ce „Faustrecht” qui poursuivait leur anéantissement.

Dès la proclamation, le 14 septembre 1940, de l'Etat national légionnaire, la situation des Juifs empira visiblement, non seulement à cause des nombreux décrets et lois racistes, destinés à les isoler et à anéantir toute activité créatrice, mais surtout à cause des violences qui ne respectaient même pas les brutaux décrets émanés du gouvernement. En septembre, le culte mosaïque ne faisait plus partie des „cultes historiques protégés et autorisés”. Ensuite les Juifs furent exclus de toutes les institutions et entreprises de l'Etat, et on passa en même temps à l'expropriation de leurs immeubles et terrains ruraux. Parallèlement, on avait imposé dans toutes les entreprises juives des „commissaires pour

⁶⁶ Cazurile sînt mai numeroase decît cele indicate de M. Carp (Nota autorului, care cunoaște nume și adrese neincluse în tabelul lui M. Carp, dacă nu s-ar evoca decît jefuirea și devastarea completă a locuinței lui Iacob Campus, str. Morilor 29).

⁶⁷ M. Carp, *op. cit.*, p. 247.

⁶⁸ *Ibidem*, *op. cit.*, p. 25. Arată că la 1274 cazuri, sumar cercetate, au fost pagube de 382 900 000 lei. În Indicator, Carp arată numai 1107 cazuri, p. 323. Așa cum am mai menționat, valoroasa lucrare a lui M. Carp nu este exhaustivă, de aceea și cifrele sînt diferite.

* Fragment din lucrarea *Viața Evreilor din București (1940—1944)*, inclusă în volumul încă nepublicat, intitulat *Istoria Evreilor din București*, ce va fi publicat de Federația Comunităților evreiești din România.

la roumanisation" qui commirent des abus et des brutalités qui ignoraient totalement les lois. Or, ce qui caractérise notamment la résistance des Juifs dans cette étape est leur lutte pour l'observation des lois qui accordaient aux Communautés le droit d'avoir des écoles, des synagogues, de même que certaines institutions de culture et d'assistance sociale. C'est pour cette raison que le dr. Filderman, Président de la Fédération des Unions de Communautés juives, ainsi que le grand rabbin Alexandre Safran se sont adressé tant au gouvernement qu'aux autres autorités en évoquant, à l'appui des Juifs, le peu de lois qui leur permettaient de survivre.

Le présent article relève les principaux illégalités et abus commis par la Garde de fer contre les institutions et entreprises juives, de même que contre les presque cent mille Juifs, habitants de Bucarest. En même temps, on pouvait remarquer la tendance des légionnaires à menacer, d'une certaine manière, le commerce et l'industrie roumaines. En décembre 1940 et janvier 1941, la violence et les illégalités de la Garde de fer se multiplièrent, ce qui détermina, comme on le sait, la rupture entre Ion Antonescu, chef de l'Etat, et les légionnaires. La rébellion du 21-24 janvier fut réprimée et les cinq mois de dictature légionnaire prirent fin. C'est au cours de cette rébellion qu'eut lieu le pogrome de Bucarest. Les 120 victimes, assassinées bestialement, les pillages évalués à 382.900.000 lei, l'incendie des temples, de même que les arrestations et les tortures constituent incontestablement la plus dramatique page d'histoire des Juifs de Bucarest.

REGIMUL ANTONESCIAN ȘI EMIGRAREA POPULAȚIEI EVREIEȘTI (I)

ION CALAIȚEANU

Pînă în anul 1940 societatea și oficialitatea românească nu s-au confruntat cu o „problemă” a emigrației populației evreiești de dimensiunile și acuitatea cu care aceasta se va ridica după instaurarea regimului antonescian. A existat, desigur, și în perioada anterioară un proces de plecare din România a populației de rit mozaic (cit și unul de imigrare a acesteia), dar el nu a depășit cadrul obișnuit, natural al mișcării populației, chiar dacă în unii ani, ca urmare a unor cauze economice, a recrudescenței manifestărilor elementelor fasciste sau sub impulsul mișcării sioniste, cifrele au cunoscut unele creșteri față de media multianuală¹. Nici chiar măsurile antievreiești ale extrem de scurtei guvernări Goga-Cuza nu au putut provoca o creștere deosebită a numărului de emigranți, deși acum a fost elaborat chiar un plan în acest sens, la care însă s-a renunțat la scurt timp după căderea guvernului. În 1939, odată cu creșterea pericolului unei agresiuni germane (sau germano-horthyste) împotriva României, cu înrăutățirea situației internaționale a țării după declanșarea celui de-al doilea război mondial, procesul emigraționist a cunoscut o creștere ușoară, pentru ca începutul anului 1940 să marcheze o creștere rapidă, fenomen legat de previzibila dominație nazistă asupra României. În aceste condiții, populația evreiască, a cărei stare de spirit — așa cum o relevă documentele timpului — constituia un adevărat barometru al creșterii sau descreșterii pericolului nazist, a căutat ca prin emigrare să se pună la adăpost, cunoscută fiind politica antisemită dură a guvernului nazist. După datele Ministerului de Interne, numai în primele patru luni ale anului 1940 numărul evreilor titulari de pașapoarte care au emigrat legal în țări extra-europene a fost de 4605². Avînd în vedere că un titular de pașaport putea avea mai multe persoane înscrise în documentul său, rezultă că numărul celor emigrați se ridică, de fapt, la cca. 8 000—10 000 persoane.

¹ După datele de care dispunem, față de media anilor 1931—1939, de 1072 emigranți i evrei anual, numai anii 1931 (cu 1463 emigranți), 1935 (cu 1836), 1936 (cu 1251) și 1939 (cu 1150) au depășit cu foarte puțin cifra medie, în timp ce în ceilalți ani numărul emigranților a fost sub această cifră (1932—706 emigranți; 1933—804; 1934—863; 1937—658; 1938—907). A scăzut însă permanent în acești ani numărul evreilor imigranți: 1931—418; 1932—307; 1933—375; 1934—178; 1935—130; 1936—115; 1937—154; 1938—56; 1939—17. Pe ansamblul perioadei 1931—1939 numărul imigranților a fost de 1748, iar cel al emigranților de 9637 — vezi fosta Arhivă a Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. (Citat în continuare: Arhivă a I.S.I.S.P.), fond XXIV, dosar nr. 3478, f. 1).

² Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (citată în continuare: Arhiva M.A.E.), fond Problema 33, vol. 17, nota Ministerului de Interne către Ministerul Afacerilor Străine, din 27 mai 1940.

Perioada mai-septembrie 1940 — o perioadă tragică din istoria României, de insecuritate maximă, cînd însăși existența statului român se afla în joc — a constituit, probabil, și o perioadă de maximă emigrație. Din păcate nu dispunem de date pentru aceste luni. Știm însă că procesul de emigrare a continuat și după instaurarea dictaturii antonesciene, noul regim permițînd și chiar încurajînd emigrația, prin care vedea calea de rezolvare a așa-numitei „probleme evreiești” din România. Într-o ședință a Consiliului de Miniștri din 15 februarie 1941 Ion Antonescu declara în acest sens: „În ceea ce privește pe evrei eu i-am împărțit în mai multe categorii. Mai întîi, sînt cei care se găseau în țară la 1913, băștinașii, pe care îi tratăm într-un anumit fel și de care va fi vorba la urmă, după ce vom fi curățat țara de ceilalți evrei. Sînt apoi evreii veniți în Țara Românească în timpul războiului mondial. Aici trebuie socotiți toți cei intrați în Muntenia, Moldova, Transilvania și Bucovina. Pe urmă sînt cei care au invadat țara după tratatul de pace din 1918, care i-a protejat și care ne-a impus pentru ei și pentru minoritățile etnice de la noi un regim de favoare. În sfîrșit, sînt cei fără patrie, heimatlosii (apatrizii — nota I. C.), cei intrați în țară cu pașapoarte Nansen, ca și cei goniți din Germania, din Austria și din celelalte țări la începutul acestui război. Sub fostul regim aceștia au invadat Țara Românească. În drum spre Palestina și spre America, ei au găsit aici Arcadia ferice și s-au oprit la noi. Acum trebuie să facem operațiunea inversă și să scoatem din țară de la noi în primul rînd pe cei care au venit în urmă... Ce putem trimite, trimitem, chiar cu violență, peste graniță. Bineînțeles că sînt cîteva cazuri care trebuie tratate cu umanitate: bolnavi, bătrîni, femei însărcinate etc.”. Ion Antonescu a cerut generalului Emanoil Leoveanu, directorul Direcției Generale a Poliției, să-i prezinte săptămînal un tablou cu numărul și numele persoanelor cărora li s-au eliberat pașapoarte și pentru ce țări anume, precum și numele acelor care au obținut prelungirea vizei de ședere în țară³.

De altfel, transpunerea în viață a acestui program începuse deja la 4 octombrie 1940, cînd într-o ședință a Consiliului de Miniștri, la propunerea lui I. Antonescu, se adoptase hotărîrea ca toți evreii intrați clandestin în țară în ultimii cinci ani să plece într-un interval de două luni, altfel fiind amenințați cu lagărul⁴; în ianuarie 1941 însă, tot Ion Antonescu se plîngea într-o ședință a Consiliului de Miniștri că nu se făcuse nimic în acest sens⁵. În aceste condiții, emigrarea s-a menținut la cote ridicate și după instaurarea regimului antonescian, numai în perioada 15 septembrie — 15 noiembrie 1940 părăsind definitiv țara „circa 2 000” de evrei⁶.

Față de atitudinea favorabilă a guvernului în problema emigrării Uniunea Federațiilor Comunităților Evreiești din România a înaintat la 30 septembrie 1940 un memoriu lui Ion Antonescu, prin care propunea

³ Arhiva Comitetului Central al Partidului Comunist Român (citat în continuare: Arhiva C.C. al P.C.R.), fond 103, dosar 8242, f. 2 4.

⁴ „Universul” din 6 octombrie 1940.

⁵ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 103, dosar nr. 8231, fila 13, ședința Consiliului de Miniștri din 10 ianuarie 1941.

⁶ Arhiva I.S.I.S.P., fond XXIV, vol. 3478, fila 2, nota Direcției Generale a Poliției către Președinția Consiliului de Miniștri, din 15 noiembrie 1940.

reactualizarea proiectului de plan privind emigrarea elaborat în cadrul Uniunii, în 1938, organizațiile evreiești arătându-se „și astăzi dispuse să se ocupe cu lealitate și cu tot devotamentul de problemă emigrării”⁷.

Organizarea unei emigrări masive se lovea însă de mari greutăți legate de finanțare, de procurarea mijloacelor de transport și, în primul rând, de faptul că numai foarte puține țări erau dispuse să primească emigranți într-un număr foarte redus.

În general, inensa majoritate a celor ce emigrau se îndreptau spre Palestina (cca. 95%) și numai o mică parte mergea spre cele două Americi, Australia etc. Întrucât numărul celor ce primeau vize de intrare în Palestina de la puterea mandatară (Marea Britanie) era foarte redus (de această imigrație legală se ocupa „Oficiul Palestinian”) s-a dezvoltat paralel o puternică imigrație ilegală (de care se ocupa Comitetul „Aliya” al Noii Organizații Sioniste). Privite din punctul de vedere al autorităților românești, și unii și alții părăseau însă țara în mod legal, ceea ce a determinat Legația Marii Britanii la București să facă numeroase intervenții pe lângă guvernul român, atrăgându-i atenția asupra proporțiilor pe care le luase imigrația clandestină în Palestina a evieilor din România.

O atitudine rezervată (pentru a nu spune prohibitivă) față de primirea unor imigranți evrei din răsăritul Europei, inclusiv România, a avut în această perioadă și administrația Roosevelt. Este ilustrativ în acest sens un raport din 16 mai 1941 al Legației României la Washington în care se analiza posibilitatea încheierii unui acord în acest sens între România și S.U.A., pe baza unui schimb de populație. „Guvernul american — se arăta în raportul menționat — a admis până acum destul de ușor evreii cu stare care au cerut individual imigrarea în Statele Unite. Imigrarea evreilor făcută pe baza unui aranjament ar sugera ideea unui influx în masă. Aceasta ar stârni critici și ar turna gaz pe focul acum potolit al antisemitismului din orașele cu însemnată populație evreiască. De teama unui curent antisemit înșiși evreii americani ar prefera ca imigrația consingenilor lor să se facă prin infiltrarea discretă. La greutatea se mai adaugă și faptul că evreii din răsăritul Europei n-au fost niciodată considerați aici ca elemente a căror imigrare trebuie încurajată. S-a făcut și se face o deosebire marcată între evreii din Occidentul Europei și cei din Polonia, Rusia și România. ...Deși evreii au o puternică influență în Statele Unite, guvernul american n-a admis în masă evrei săraci, ci a acordat permise de intrare numai evreilor care s-au distins în artă și știință sau care posedau capital în România. Când e vorba de fapte, simpatia americană pentru evrei operează numai până la un punct: intervenții indignate în favoarea evreilor din Europa — da; admiterea în masă a mult deplînselor victime ale persecuțiilor antisemite — nu”⁸.

În urma memoriului din 30 septembrie 1940, Ion Antonescu a acordat o audiență lui Wilhelm Fildermann, președintele Uniunii Federațiilor Comunităților Evreiești din România, în cadrul căreia s-a ho-

⁷ Jean Ancel, *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry During the Holocaust*, The Beate Klarsfeld Foundation (1986), vol. I, p. 526.

⁸ Arhiva I.S.I.S.P., fond XXIV, dosar nr. 3479, raportul Legației României la Washington nr. 1836/S din 16 mai 1941, semnat Brutus Coste, însărcinat cu afaceri ad-interim.

tărit ca organizațiile evreiești din țară să intervină pe lângă Legația Marii Britanii la București și la Jewish Agency de la Ierusalim⁹ în vederea măririi cotei de emigrați în Palestina pentru România. Intervențiile au rămas însă fără rezultat, ceea ce anula posibilitatea măririi numărului de imigrări legale în Palestina. În aceste condiții, într-un nou memoriu către Ion Antonescu, din 14 decembrie 1940, W. Filderman, plecând de la un comentariu făcut la radio Londra, în care se arăta că imigranții ilegali în Palestina „vor fi trimiși în colonii, unde vor aștepta sfârșitul războiului”, pleda totuși pentru ideea încurajării imigrației ilegale. Comentariul postului de radio Londra — aprecia W. Filderman — ar fi „legalizat” imigrările clandestine, ceea ce ar fi permis intensificarea lor (de fapt, comentariul respectiv nu făcea decât să avertizeze asupra consecințelor la care se expuneau pe eventualii amatori; în condițiile existente atunci în Europa pentru populația evreiască, acest avertisment echivala cu o invitație la imigrare ilegală); paralel, comunitatea evreiască se angaja să facă noi intervenții la Londra pentru organizarea imigrării legale direct în coloniile engleze¹⁰.

În vederea definitivării poziției guvernului român față de problema imigrării ilegale pe care o ridica memoriul din 14 decembrie, Ion Antonescu a cerut avizul Ministerului Afacerilor Străine. La 20 decembrie, M.A.S. și-a făcut cunoscut punctul de vedere în această problemă, evidențiind trei aspecte fundamentale. În primul rând, față de intervențiile „stăruitoare” ale Legației Marii Britanii la București, ce semnalase intensificarea imigrărilor clandestine în Palestina, guvernul român își luase angajamentul de a le urmări și de a le împiedica. În al doilea rând era evidențiat faptul că de cele mai multe ori vasele ce transportau imigranți ilegali în Palestina nu erau echipate cu mijloace de salvare, neîndeplinind nici chiar „cerințele minime” de securitate. În acest sens era amintit vaporul „Darien ex Sofia”, sub pavilion panamez, aflat în portul Constanța, care avea la bord cca. 800 de emigranți din Iugoslavia și care avea numai două bărci de salvare, fiecare pentru 16 persoane. „Este evident — se arăta în nota M.A.S. — că transporturile de emigranți nu ar putea fi autorizate dacă nu sînt asigurate condițiile minime pentru garantarea securității călătorilor”. În al treilea rând era relevat riscul ca flota britanică să intercepteze navele cu imigranți clandestini sau ca guvernul turc să nu permită acestora trecerea prin Strimtori. În concluzie, M.A.S. considera că imigrația clandestină prezenta „riscurile și neajunsurile cele mai serioase”; avînd în vedere anga-

⁹ Organism creat conform art. 4 din mandatul britanic asupra Palestinei (confirmat de Consiliul Societății Națiunilor la 21 iulie 1922), care prevedea crearea unui „organism evreiesc convenabil”, instituție de drept public, care să coopereze cu Administrația din Palestina în probleme economice, sociale etc., în legătură cu clădirea unui „cămin” evreiesc. Pînă în 1929, acest rol l-a îndeplinit „Organizația sionistă”, apoi, prin acordul de la Zürich din 14 august 1929, s-a creat „Jewish Agency for Palestine”, ce a preluat toate atribuțiile ce reveneau organismului prevăzut de art. 4 al mandatului britanic.

¹⁰ Jean Ancel, *op. cit.*, vol. II, p. 87. La 24 decembrie 1940 un memoriu al Federației Comunităților Evreiești din România către Legația Marii Britanii cerea ca 500 de evrei ce trăiau în România să primească vize pentru Palestina (150), restul pentru Ceylon și Indonezia (în acest scop guvernul britanic trebuia să se îngrijească să obțină sentimentul guvernului olandez) — *Ibidem*, p. 91

jamentele față de guvernul britanic, ea „nu s-ar putea practica sub patronajul guvernului român, ci cel mult printr-o acceptare tacită”¹¹.

În această situație, Ion Antonescu a ordonat înființarea în cadrul Ministerului de Interne, pe lângă Direcția Generală a Poliției, a unei „Direcții a emigrării”, formată din reprezentanți ai Ministerelor de Finanțe și Economiei Naționale, precum și ai Subsecretariatului de stat al Marinei și ai Marelui Stat Major, cu sarcina de a stabili „măsurile de luat pentru ușurarea și accelerarea emigrărilor”¹².

Acesta era stadiul problemei când, la sfârșitul anului 1940, Oficiul Palestinian — organul din România al lui Jewish Agency — s-a adresat Serviciului Maritim Român (S.M.R.) cu cererea de a primi o navă pentru transportul a 400 emigranți ce urmau să plece la Haifa, luindu-și asupra sa toate riscurile. Ministerul Afacerilor Străine, căruia i s-a cerut avizul, a apreciat însă „că nu este oportun” să se facă transportul cu nave ale statului român, avînd în vedere că autoritățile britanice le puteau sechestra; în această situație M.A.S. opina că s-ar putea încuviința curse cu navele S.M.R. numai pînă la Istanbul, unde emigranții trebuiau să facă transbordarea pe nave străine.

Ulterior, S.M.R. a primit o ofertă de la un grup particular pentru închirierea vasului „Regele Carol”, pe timp de 6 luni, pentru efectuarea de curse cu emigranți pe ruta Constanța—Haifa. Conducerea S.M.R. a pus însă condiția asigurării navei și echipajului, ceea ce grupul particular a aprobat; mai mult, el s-a angajat să aducă o scrisoare de la Legația britanică că vasul nu va fi primejduit, iar toți emigranții vor avea acte în regulă de intrare în Palestina. Dacă Ministerul de Interne s-a declarat satisfăcut de aceste garanții, considerînd că „pentru facilitarea emigrării evreilor din țară în număr cît mai mare și într-un ritm cît mai accelerat” este necesar ca S.M.R.-ul „să pună la dispoziție un vas pentru curse regulate sau să permită Oficiului Palestinian închirierea unui vas particular sub pavilion românesc care... să poată efectua aceste transporturi”, Subsecretariatul de Stat al Marinei a ridicat o serie de obiecții, evidențiind valoarea relativă a garanției Legației britanice (avînd în vedere experiențe anterioare ale unor nave românești), unele neajunsuri ale diverselor sisteme de asigurare a navei, riscul de captură etc. În concluzie, se opta pentru două soluții în ipoteza folosirii de nave românești. În cazul folosirii unui vapor al statului („dacă o cere interesul politic”) era necesar să se ia anticipat toate garanțiile contra riscului pierderii vasului prin obținerea unor garanții de la țările beligerante (Marea Britanie, Germania și Italia); S.M.R. să navloască vasul Oficiului Palestinian, care să depună valoarea navei în franci elvețieni în Elveția și să asigure echipajul lui contra riscurilor maritime și războiului în lei; pasagerii să aibă vize în regulă pentru Palestina; vasul să nu transporte mărfuri considerate de beligeranți ca fiind contrabandă de război. În cazul folosirii unor vase particulare românești erau necesare aceleași condiții, plus agrearea tranzitului prin apele turcești. Din răspunsul Subsecretariatului de Stat al Marinei se desprindea însă că soluția spre care el opta în vederea organizării transportului

¹¹ Arhiva M.A.E., fond Problema 33, vol. 17, nota M.A.S. către Ministerul Economiei Naționale din 20 decembrie 1940.

¹² *Loc. cit.*, nota Ministerului de Interne către M.A.S., nr. 102449 din 31 decembrie 1940.

emigranților evrei era aceea a folosirii unor nave mici, sub pavilion străin, care efectuau deja astfel de transporturi („Pentcho”, „Darrien”) și asupra cărora organele portuare românești nu-și exercitau autoritatea decît din punct de vedere al siguranței navigației¹³.

Concomitent, Ministerul Economiei Naționale, avînd în vedere că „guvernul actual a hotărît să se facă toate facilitățile necesare unei emigrații cît de întinse a evreilor din România”, a analizat problemele economice pe care le ridica aceasta. Într-un referat înaintat de generalul Gheorghe Potopeanu, ministrul Economiei Naționale, lui Ion Antonescu, la 17 februarie 1941, se preconiza, printre altele: plata transporturilor din fondul de deize al statului român aflat la băncile americane și pe care administrația S.U.A. îl blocase*, emigranții care aveau deize disponibile să-și plătească singuri transportul, limitarea sumei în deize pe care emigranții o puteau scoate din țară, modul de lichidare a bunurilor emigranților, facilitarea emigrării persoanelor sărace, prin obligarea emigranților bogați de a suporta, proporțional cu averea, cheltuielile de transport ale acestora, controlul emigranților de către stat, pentru a opri plecarea specialiștilor necesari încă economiei naționale, cît și pentru a preveni plecarea unor infractori la legile statului etc.¹⁴.

Pînă în toamna anului 1941, datorită unor evenimente interne și internaționale (rebeliunea legionară din ianuarie, războiul din Balcani din aprilie, începerea războiului împotriva Uniunii Sovietice în iunie), preocupările guvernului român în direcția organizării unei emigrații masive au trecut pe plan secundar, deși, principal, atitudinea lui nu s-a schimbat. Dovadă aprobarea dată unor ambarcațiuni particulare de mic tonaj de a duce la Istanbul grupuri de 10—20 emigranți (de exemplu, yachturile „Dor de Val”, „Hoinar”, „Crai Nou”), precum și aprobarea activității desfășurate de organizațiile evreiești în vederea organizării imigrării legale și ilegale în Palestina. În ceea ce privește imigrația legală, ea a fost foarte redusă, datorită numărului extrem de mic de certificate de imigrație puse la dispoziție de puterea mandatară, ceea ce îl determina pe unul dintre participanții la acțiunile de organizare a emigrării să aprecieze că

¹³ Arhiva I.S.I.S.P., fond XXIV, dosar nr. 3179, nota Președenției Consiliului de Miniștri din 8 ianuarie 1941. Pe această sinteză Ion Antonescu a pus următoarea rezoluție: „Trebuie să înlesnim plecarea evreilor pentru a descongestiona țara de această problemă. Nu trebuie însă să luăm nici un risc material. Ministrul Italiei mi-a spus că stă la dispoziție pentru a înlesni trecerea evreilor prin Italia către America. Să se trateze urgent problema și pe aceste baze. Să se urmeze grabnic. Orice trebuie făcut ca să rezolvăm această problema”. O discuție a consilierului de legație N. Dimitriu cu primul secretar al Legației Italiene, Fromentini, a relevat că, de fapt, era vorba numai de a înlesni trecerea evreilor prin Italia, fapt ce era interzis, imbarcarea fiind imposibilă într-un port italian din cauza războiului, rămînînd ca emigranții să se imbarce în Spania sau Portugalia — (*Loc. cit.*, notă asupra convorbirii N. Dimitriu-Fromentini din 16 ianuarie 1941). Practic, însă, tranzitul era imposibil datorită taxei extrem de ridicate puse de autoritățile italiene (600 dolari). Avînd în vedere riscul transportului emigranților cu nave românești prin Marea Mediterană, s-a hotărît, în final, să nu se facă nici o intervenție pe lingă beligeranți — (*Loc. cit.*, nota din 25 ianuarie 1941 asupra convorbirii ministrului Jurașcu cu comandorul Macellariu, la M.A.S.).

* La 10 octombrie 1940 guvernul S.U.A. a decis blocarea stocului de deize al statului român din S.U.A., în valoare de 7 miliarde lei (aproximativ, 1,166 miliarde RM sau 467 milioane dolari S.U.A.).

¹⁴ Arhiva M.A.E., fond Problema 33, vol. 17, raport al generalului Potopeanu din 17 februarie 1941 către Ion Antonescu.

în această perioadă Anglia aproape încetase eliberarea de astfel de certificate. Imigrația ilegală (Aliya Beth) a reușit în această perioadă să organizeze plecarea vasului „Darien” (cca. 800 „olimi”, în marea majoritate străini), care la 19 martie 1941 a ajuns în Palestina, după o călătorie efectuată în condiții groaznice pentru pasageri¹⁵.

După o întrerupere de câteva luni (aprilie—septembrie), în toamna anului 1941 problema emigrării populației evreiești a revenit din nou în actualitate. Începutul l-a marcat audiența pe care Ion Antonescu a acordat-o la 8 septembrie lui W. Filderman, care venise să ceară sprijinul guvernului român pentru obținerea vizelor de tranzit prin Germania și Italia pentru evreii ce aveau vize de intrare în țări din America și care se îndreptau spre Portugalia și Spania pentru a se imbarca *. Ion Antonescu a promis să intervină la Berlin și Roma, cu atât mai mult cu cât cele două guverne aprobaseră tranzitul pentru evrei din Ungaria¹⁶.

Concomitent, numeroase cereri din partea unor organizații evreiești, a unor instituții sau persoane particulare ce solicitau organizarea unor transporturi de emigranți evrei soseau pe adresa Ministerului de Interne, a Ministerului Aerului și Marinei, Serviciului Maritim Român, a Președenției Consiliului de Miniștri etc. În vederea definitivării exigențelor guvernului antonescian față de această problemă în noile condiții, radical schimbate față de perioada anterioară, întrucât acum România însăși era parte beligerantă, Cabinetul Militar, Biroul II al Președenției Consiliului de Miniștri a inițiat o consultare cu diversele departamente interesate în această problemă, pentru a le afla punctul de vedere. Astfel, Subsecretariatul de Stat al Marinei a opinat că emigrarea putea să se efectueze în continuare cu mici vase străine aflate în apele teritoriale românești, precum și cu vase aflate sub pavilion românesc, care nu ar prezenta un interes economic sau militar; în ultima ipoteză organizatorii ar fi trebuit să depună înainte de plecare o garanție egală cu valoarea navei, ca o asigurare a reîntoarcerii ei în apele naționale¹⁷. Ministerul de Interne a considerat însă că ar trebui oprită emigrarea evreilor, deoarece aceștia ar deține informații care ar putea fi exploatate în detrimentul țării sau ar putea face propagandă în străinătate împotriva României și chiar înrola în armatele aliate¹⁸.

Ministerului Afacerilor Străine, Biroul II i-a cerut să se pronunțe în legătură cu poziția ce ar trebui s-o adopte România în problema emigrării evreilor și, în cazul aprobării emigrărilor de către Ion Antonescu, demersurile ce ar trebui întreprinse pe lângă Axă, precum și pe lângă guvernul turc (acestea ar fi putut fi făcute atât de organizațiile internaționale,

¹⁵ J. Ancel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 564. În martie 1941 Oficiul Palestinian a organizat plecarea a două mici grupuri de imigranți tineri (Aliya Hancar) — *Ibidem*, p. 562. În aprilie 1941 a fost obținut un număr redus de certificate, o parte din posesorii lor reușind să plece cu vaporul „Dacia” la Istanbul.

* Aceasta era singura rută de a ajunge în acea perioadă în America, deoarece guvernul turc oprirea complet tranzitul; de altfel, aici era foarte greu de găsit vapoare pentru cele două Americi, flota italiană dominând deocamdată Marea Mediterană.

¹⁶ *Ib idem*, vol. III, p. 132.

¹⁷ Arhiva I.S.I.S.P., fond XXIV, vol. 3478, fila 10, nota informativă nr. 8736 din 29 octombrie 1941 pentru Ion Antonescu.

¹⁸ *Loc. cit.*, fila 18, notă a Biroului II al Cabinetului Militar al lui Ion Antonescu din 21 noiembrie 1941.

cît și de guvernul român). Totodată, Biroul II își preciza propriile opinii, în sensul că stimularea emigrării ar oferi „avantaje dintre cele mai reale”: ar micșora numărul evreilor, ar emigra evreii instăriți, care ar lăsa în țară o parte din averea lor etc. În ceea ce privește serviciile ce le-ar fi putut aduce britanicilor și americanilor, acestea erau apreciate a fi minime, valoarea militară a emigranților fiind redusă, iar informațiile pe care le-ar fi putut deține erau fără importanță („cunoscînd că legațiile americane dețin toate informațiile pe care le-ar putea deține și emigranții”) ¹⁹.

Punctul de vedere formulat de M.A.S. a fost net în favoarea emigrării. Nota de răspuns se oprea în special asupra propagandei antiromânești pe care o duceau în străinătate unele grupări evreiești, apreciind că stoparea emigrării în nici un caz nu ar fi putut-o diminua. În finalul notei se exprima ideea că „problema stimulării emigrării evreilor prezentînd un caracter eminamente intern”, puterile Axei, informate asupra intențiilor guvernului român, „nu ne-ar putea refuza concursul lor”. În ceea ce privește mijloacele ce le avea la dispoziție guvernul antonescian pentru executarea acestei hotărâri era relatată convorbirea pe care secretarul general al M.A.S., Gheorghe Davidescu, o avusese cu ministrul Turciei la București, Suphi Tanrioer, la 1 noiembrie. Cu acest prilej diplomatul turc se arătase dispus să intervină pe lângă guvernul său pentru a se obține consimțămîntul autorităților britanice la intrarea în Palestina a evreilor emigranți din România ²⁰.

Toate aceste consultări aveau loc numai în legătură cu populația evreiască din vechiul Regat și din sudul Transilvaniei, întrucît autoritățile antonesciene considerau — cel puțin deocamdată — că problema evreilor din Basarabia și din partea de nord a Bucovinei era „rezolvată” prin evacuarea lor la răsărit de Nistru. Ulterior însă s-a văzut că aceasta nu era o soluție care să reziste evoluției evenimentelor; de aceea, guvernul a luat în considerare și posibilitatea emigrării acestora, pentru ca în final să-i readucă în țară pe supraviețuitori. De remarcat însă că un număr extrem de mic de evrei din cele două provincii, care au putut să-și procure un certificat de imigrare în Palestina sau să obțină vize de imigrație pentru alte state, nu au fost deportați, rămînînd în ghettouri pînă la data plecării ²¹.

Pe nota făcută de Cabinetul Militar, Biroul II, în care erau sintetizate punctele de vedere exprimate de cele trei departamente, Ion Antonescu a pus, la 21 noiembrie 1941, următoarea rezoluție: „Să se trateze serios

¹⁹ Arhiva M.A.E., fond Problema 33, vol. 17, nota Cabinetului Militar, Biroul II, către M.A.S., din 15 noiembrie 1941.

²⁰ Arhiva I.S.I.S.P., fond XXIV, dosar nr. 3478, fila 26, nota M.A.S. nr. 83607 din 18 noiembrie 1941 către colonelul Radu Davidescu, șeful Cabinetului militar al lui Ion Antonescu. Probabil această convorbire se află la originea sugestiei pe care Suphi Tanrioer a făcut-o ministrului S.U.A. la București, Günther Mott, privind transportarea în Palestina, via Turcia, a 300 000 evrei din România. Departamentul de Stat a reacționat însă cu o „considerabilă antipatie” la această idee — Vezi Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jewry*, Harper Torchbooks, New York, p. 500.

²¹ *Loc. cit.*, fond XXIV, dosar nr. 3250, fila 146; se aprobă evreului Solomon Sur să rămînă în ghettoul Chișinău pînă la 25 noiembrie 1941, cînd urma să plece în Palestina. De asemenea, Guvernămîntul Basarabiei a aprobat că evreul Mihael Schwartzberg, soția sa Clara și fiul Moise să rămînă în ghettoul la Chișinău; celor trei li s-a eliberat autorizație de călătorie spre Constanța pentru perioada 15—17 noiembrie 1941 (fila 147).

problema de Ministerul de Externe. Este o necesitate să ne scăpăm de cît mai mulți evrei și să lase cît mai mult prin bună înțelegere, în țară, capitalurile pe care le-au acumulat aici ²².

În aceeași idee a stimulării emigrației, la sfîrșitul anului 1941 a fost analizată din nou posibilitatea efectuării transporturilor cu nave românești. Problema se impusese din nou atenției din mai multe motive. În primul rînd, datorită lipsei de nave de transport, organizațiile evreiești fuseseră nevoite să folosească pentru transporturi nave vechi, lipsite de orice securitate, ce făceau ca emigrarea să devină o adevărată aventură. În al doilea rînd, grupul organizator realizea venituri exorbitante din jecmănirea celor ce voiau să plece, precum și a statului, prin sustragerea unor importante sume de la impozitele legale. Astfel, pentru vasul „Struma”, de exemplu, cifra afacerii a fost de peste 150 milioane (dar au fost declarate numai 17 milioane), pasagerii trebuind să plătească pînă la 600 000 lei de persoană. Din această cauză împotriva unora dintre organizatori (dr. Samuel Leibovici-Ariel, I. Schwartz, dr. Eugen Meissner, A. L. Zissu, D-na Bunesco-Gutman) autoritățile române au primit numeroase reclamații din partea unor evrei ce se plîngeau că au fost exorcați ²³. În al treilea rînd, S.M.R.-ului i-au fost adresate numeroase cereri de a închiria vase românești de pasageri, precum „Alba-Iulia” (2 000 locuri) sau „Ardeal” (4 000 locuri). Și, în sfîrșit, este vorba de faptul că Comitetul „Aliya” de pe lîngă Noua Organizație Sionistă înaintase Direcției Generale a Poliției la sfîrșitul anului 1941 un plan privind emigrarea în 1942 a 20 000 persoane ²⁴, a cărui realizare ar fi fost imposibilă fără angajarea statului român, singurul ce avea capacitatea organizatorică și dispunea de mijloace de transport adecvate unei întreprinderi de asemenea dimensiuni. Dar și de această dată a fost respinsă ideea participării unor mari nave românești la transportul emigranților, avînd în vedere riscul mare pe care îl prezenta o astfel de acțiune fără acordul prealabil al tuturor părților beligerante. Or — se specifica în nota înaintată lui Ion Antonescu la 10 ianuarie 1942 de Cabinetul Militar — „marile vase maritime trebuie rezervate exclusiv necesităților de ordin militar și apoi celor economice și comerciale de după război”. De aceea se recomanda ca la transportarea emigranților să fie întrebuințate în continuare numai micile vase de coastă și de Dunăre, din categoria carcase, care nu erau supuse nici unei servituți militare, iar organizarea transporturilor să fie făcută tot de întreprinzători particulari. Pe de altă parte, avînd în vedere veniturile realizate de către organizatorii transporturilor, se propunea fixarea unui impozit excepțional asupra acestora de 40 000 lei pentru fiecare emigrant. Pe documentul prezentat, Ion Antonescu a pus următoarea rezoluție: „Aprob. Să se treacă la executare. Suma trebuie să fie maximum patruzeci mii lei pentru cei săraci, iar pentru ceilalți trebuie să fie proporțională cu averea pe care evreul a agonisit-o în țară” ²⁵.

Cu toate acestea, organizarea transporturilor de emigranți spre Palestina nu a atins cotele așteptate și dorite atît de populația evreiască,

²² *Loc. cit.*, vol. 3478, fila 19, nota Cabinetului Militar din 21 noiembrie 1941.

²³ *Loc. cit.*, fila 21, nota S.S.I. din 25 noiembrie 1941.

²⁴ Jean Ancel, *op. cit.*, vol. IV, p. 16.

²⁵ Arhiva I.S.I.S.P., fond XXIV, dosar nr. 3478, filele 29—30, nota Cabinetului Militar din 10 ianuarie 1942.

cît și de guvernul român. Dacă pentru imigrarea legală în Palestina cauza principală a constatat în lipsa certificatelor de imigrare eliberate de puterea îndatără și difuzate prin guvernul palestinian și Jewish Agency, imigrarea ilegală a suferit în special din cauza neacordării vizelor de tranzit de către guvernul turc, în primul rînd, precum și de cel bulgar (ruta prin Bulgaria avea o importanță secundară). Și una și alta au avut însă de suferit în egală măsură din cauza lipsei mijloacelor de transport adecvate, a sumelor exorbitante ce se cereau de către diverși armatori, societăți de transport, intermediari etc.

Aceasta era situația cînd, în primăvara anului 1942, imigrarea ilegală în Palestina a fost stopată temporar de către guvernul român. Hotărîrea a fost determinată de o serie de factori și în primul rînd de tragedia vasului „Struma”, sub pavilion panamez²⁶. Plecat de la Constanța cu 769 evrei români imigranți ilegali pentru Palestina, vasul a ajuns la 16 decembrie 1941 la Istanbul. Neprimind autorizație pentru debarcare, vasul a rămas în rada portului Istanbul, cu pasagerii la bord, care nu aveau nici vize de tranzit prin Turcia. La 24 februarie 1942 guvernul turc a ordonat ca vasul să părăsească apele teritoriale turcești; neconformîndu-se ordinului, „Struma” a fost remorcat și scos din port, la circa 5 mile de țarm. Cîteva minute mai zîrziu, el a fost lovit de o torpilă lansată de un submarin sovietic²⁷; au reușit să se salveze numai doi pasageri, care au înnotat pînă la țarm.

Scufundarea „Strumei” a evidențiat guvernului român nesiguranța transporturilor de imigranți ilegali în Palestina în aceste condiții. De aceea s-a considerat necesară stoparea temporară a emigrărilor pînă la obținerea consimțămîntului părților beligerante pentru aceste transporturi și, astfel, derularea lor în depline condiții de securitate. Concomitent, s-a căutat crearea unui cadru organizatoric intern mai adecvat pentru emigrări, care, ținînd seama de experiența de pînă atunci, să corespundă în mai mare măsură dorinței guvernului pentru o emigrare masivă, cu cheltuieli minime, care să faciliteze și plecarea populației evreiești sărace. În acest scop comisariatul general pentru problemele evreiești a elaborat proiectul unui Decret-lege pentru emigrare care pornea de la „necesitatea de a se acorda unui număr cît mai mare de evrei posibilitatea de a părăsi țara, fără ca prin aceasta ordinea economică să fie atinsă”²⁸. În final guvernul s-a oprit la soluția creării, în octombrie 1942, a unei Comisii interministeriale, responsabilă pentru toate problemele privind emigrația²⁹.

Crearea unui nou cadru organizatoric constituia, totodată, o încercare de a pune capăt afacerilor veroase care se făceau în legătură cu emi-

²⁶ Despre tragedia vasului „Struma”, vezi Maria Arsene, *Struma*, Editura Cartea Românească, București, 1972, 368 p.

²⁷ G. I. Vancev, *Cernomorit v velikoi oteestvennoi voine*, Izdatelstvo Ministerstva Oboroni S.S.S.R., Moskva, p. 299.

²⁸ J. Ancel, *op. cit.*, vol. IV, p. 22–23.

²⁹ Din comisie făceau parte: Ion Marinescu, ministrul de justiție, generalul Constantin (Piky) Z. Vasiliu, ministru subsecretar de stat la Ministerul de Interne, contraamiral Nicolae Păiș, subsecretar de stat la Ministerul Aerului și Marinei, Titus Dragoș, subsecretar de stat la Ministerul Românizării, Colonizării și Inventarului, dr. Constantin Dănulescu, subsecretar de stat la Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale, generalul Ion Arhip, din partea M.St.M. și Radu Lecca, împuternicitul guvernului pentru problemele evreiești — (*Ibidem*, p. 309–311).

grările de către unii evrei ³⁰, precum și ciștigurilor fabuloase realizate de armatorii străini. În acest scop Lecca a și cerut — dar fără succes — expulzarea lui Eugen Meissner, cetățean ungur, președintele Comitetului „Aliya” al Noii Organizații Sioniste, și a armatorului grec Jean D. Pandelis, precum și oprirea plecării vasului „Marifa” — ceea ce Ion Antonescu a aprobat — care transporta imigranți ilegali pentru Palestina și la pregătirea căruia participaseră și Meissner și Pandelis ³¹.

În toamna anului 1942 a apărut în discuție un plan privind emigrarea evreilor, în primul rând a celor din Basarabia și nordul Bucovinei, ce fuseseră evacuați la răsărit de Nistru. Era cel mai amplu proiect luat în discuție până atunci, el afectînd soarta a 75 000—80 000 de oameni ³². Dacă la originea lui se afla indubitabil atitudinea favorabilă a guvernului român față de ideea emigrării evreilor, în transpunerea lui în viață au intervenit însă elemente dornice de ciștiguri și afaceri oneroase, care au căutat să se folosească de această posibilitate pentru realizarea unor mari averi. În fruntea lor se aflau cunoscutul spion german, Arthur Tester (care s-a angajat să obțină consimțămîntul guvernului german în schimbul plății către acesta a sumei de 200 000 lei pentru fiecare emigrant; pentru aceasta Tester cerea pentru el însuși 7 milioane lei ³³, plus veniturile ce i-ar fi revenit ca acționar al societății „Cunard Star Line”, ce organiza transporturile, fiecare emigrant trebuind să plătească acesteia 100 000 lei), Constantin Bursan (de asemenea spion german, ce reușise să cîștige încrederea lui W. Filderman, care-l prezenta cercurilor sioniste de la Istanbul drept „un bun amic personal și un mare amic al evreilor” ³⁴ și care acționa mină în mină cu Tester; el deținea 2/3 din acțiunile lui „Cunard Star Line”), Marcel Unterman (evreu, directorul societății de transporturi fictive „Cunard Star Line”, care urma să preia organizarea transporturilor emigranților etc.). Se pare că de aceste afaceri nu era străin nici Radu

³⁰ În 1944 Mihai Antonescu arăta: „În 1941 s-a cerut autorizare de imigrațiune (vasul „Struma”) pentru un număr de evrei, iar la București au început afaceri de migrațiune organizate tot de evrei, cu mari speculațiuni. Penibil, dar adevărat. Am fost contra oricărei întreprinderi de aventură, dar am dat autorizație ori de cîte ori s-a cerut plecarea efectivă. A plecat vasul „Struma” și știți ce s-a întîmplat — (Arhiva I.S.I.S.P., fond XXIV, dosar nr. 3479).

³¹ J. Ancel, *op. cit.*, vol. IV, p. 170—171. Totodată, la cererea lui Richter, expertul în problemele evreiești de la Legația Reichului în București, la 7 august 1942 a fost desființată Noua Organizație Sionistă, ce se ocupa cu imigrația clandestină, problema emigrației în general trecînd în atribuțiile unui departament special al Centralei Evreilor din România, creată în decembrie 1941. Costul unui bilet pentru „Struma”, a costat între 300 000—600 000, din care statul a primit, pentru diferite taxe, 40 000 lei de persoană. Beneficiul net a fost de cca. 150 milioane lei.

³² Leon Poliakov, Josef Wulf, *Das Dritte Reich und seine Diener. Dokumente*, Berlin — Grunewald, Editura Arani 1956/p. 67.

³³ Pentru activitatea lui A. Tester în România, vezi: Horia Brestoiu, *O istorie mai puțin obișnuită*, Editura politică, București, 1987, 364.

³⁴ Matatias Carp, *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1910—1944*, vol. III, Transnistria, Societatea Națională de editură și arte grafice „Dacia Traiană”, București 1917, p. 416.

Lecca, iar armatorul grec J. Pandelis, urmărit de autoritățile române pentru afacerile lui anterioare, punea la dispoziția Societății „Cunard Star Line” nava „Smirny”, în schimbul a 50% din beneficii ³⁵.

Practic, proiectul nu avea nici o șansă de reușită din cauza lipsei mijloacelor de transport pe mare, a imposibilității obținerii garanțiilor de securitate pentru transporturi din partea tuturor beligeranților (în special a Germaniei), a condițiilor financiare grele*; de aceea — probabil — guvernul român s-a angajat foarte puțin în acest proiect, în realizarea căruia n-a crezut **, dar care sublinia încă o dată modul în care el înțelegea să rezolve „problema evreiască”. După ce în lunile septembrie-octombrie 1942 guvernul antonescian se sustrăsese sub diverse pretexte intențiilor Reichului de a transporta evreii din România în lagărele din Polonia, salvind astfel de la moarte peste 300 000 de oameni, acest proiect venea să avertizeze guvernul celui de-al treilea Reich asupra direcției spre care se îndrepta guvernul român. La 13 martie 1943, într-un memoriu adresat guvernului german prin intermediul Legației germane la București, guvernul lua o atitudine categorică în legătură cu modul în care concepea el rezolvarea „problemei evreiești”. Nu mai era vorba acum de invocarea unor motive mai mult sau mai puțin credibile, ci de o luare de atitudine deschisă, de formulare a unui punct de vedere principal, expus cu claritate, fără putință de interpretări diferite. „Pentru rezolvarea deplină a problemei evreiești în România — se arăta în memoriul respectiv — există, după părerea noastră, numai o singură soluție: emigrarea. Această emigrare este și astăzi posibilă, întrucât țările anglo-saxone permit imigrarea în anumite regiuni. Există numai problema finanțării acestei emigrări, care cade în sarcina evreilor din țară și a organizațiilor evreiești din străinătate, și realizarea tehnică a emigrării, care poate să aibă loc fie pe uscat, prin Bulgaria și Turcia, fie pe mare, caz în care vor fi folosite vapoare de tonaj mic, noi dispunând de un mare număr de astfel de mijloace de transport” ³⁶.

Plecarea în anii 1941—1942 a unor mici nave românești cu emigranți — unul din „mijloacele tehnice” de care amintea memoriul respectiv — fusese deja remarcată de autoritățile germane. Astfel, într-un document al organelor poliției de siguranță a Reichului din 3 martie 1943 se amintea de faptul că în cei doi ani anteriori deja nouă vase românești fuseseră lăsate să plece din porturile românești cu mai multe sute de emigranți evrei la bord. O parte dintre ele navigaseră sub pavilion românesc

³⁵ În aprilie 1943 lui Jean Pandelis i s-a intentat un proces la Curtea Marțială a Capitalei pentru defăimarea și atingerea onoarei demnitarilor țării. La proces a apărut ca martor și Arthur Tester, care a declarat că a participat la acțiunea de organizare a emigrării evreilor întrucât România ducea față de evrei o politică diferită de cea a Germaniei, iar aceasta trebuia să fie informată asupra evreilor ce părăseau țara, în special a celor dăunători Reichului — Arhiva M.A.E., fond Problema 33, vol. 17, nota informativă asupra desfășurării procesului lui J. Pandelis din 21 aprilie 1943.

* Guvernul român, care inițial ceruse 200 000 lei pentru fiecare emigrant din Transnistria și 100 000 lei pentru cei din România, își redusese în final pretențiile la o sumă globală de 3 miliarde lei; sumele ce ar fi rămas de plată guvernului german și societății „Cunard Star Line” s-ar fi ridicat la peste 22 miliarde lei, obligație căreia populația evreiască cu greu i-ar fi putut face față, chiar cu sprijinul organizațiilor evreiești internaționale.

** Lecca îi și spune acest lucru lui Killinger în convorbirea din 12 decembrie 1942.

³⁶ J. Ancel *op. cit.* vol. IV, p. 524—525.

spre Palestina, prin Bosfor, altele „naufragiaseră” pe țărmurile Turciei *, pasagerii debarcând și continuându-și călătoria cu trenul spre Palestina. La un număr de patru nave Marele Stat Major nu le dăduse permisiunea să plece, dar alte 10 se aflau în primăvara anului 1943 gata de plecare din Brăila și Constanța. De aceea, Legația Reichului la București a primit instrucțiuni să atragă atenția guvernului român asupra pierderilor de tonaj pe care le suferea Axa prin aceste plecări de nave, cât și asupra emigrării evreilor, ceea ce contravenea atît politicii generale germane față de această populație, cât și poziției Reichului față de Turcia și țările arabe ³⁷.

Dealtfel, guvernul român avusese deja numeroase ocazii — unele chiar foarte recente — pentru a-și da seama că germanii se opuneau emigrării evreilor din România. Astfel, cînd Ion Antonescu a aprobat, la sfîrșitul anului 1942, emigrarea unor copii, via Bulgaria, Berlinul a luat toate măsurile pentru eșuarea acestui plan. Dacă un prim lot de copii (75) a reușit totuși să primească vize de tranzit din partea guvernului bulgar și să părăsească țara la sfîrșitul anului 1942, pentru grupul următor guvernul bulgar, la ordinul Berlinului, nu a mai acordat vize de tranzit, punînd astfel sub semnul întrebării reușita întregii acțiuni. O situație asemănătoare s-a produs și în legătură cu vizele de tranzit pentru cca. 200 de „haluțimi”, care la începutul anului 1943 primiseră certificate de imigrare legală în Palestina. Un prim grup (cca. 100) a reușit să primească vizele de tranzit de la Sofia și să plece din București la 14 martie 1943; al doilea grup era gata de plecare (7 aprilie 1943) dar numai cu cîteva ore înainte de plecare, consulatul bulgar a anunțat că au fost anulate vizele de tranzit prin țara sa ³⁸.

LE RÉGIME D'ANTONESCU FACE AU PROBLÈME DE L'ÉMIGRATION DE LA POPULATION JUIVE (I)

résumé

Le régime d'Antonescu a encouragé dès ses débuts l'émigration des Juifs, qu'il considérait la solution du soi-disant „problème juif” en Roumanie. L'organisation de l'émigration des Juifs par catégories, la première étant fournie par ceux qui étaient entrés en Roumanie après le début de la guerre, a constitué aux années 1940—1944 une véritable préoccupation du gouvernement roumain. On a adopté des lois et on a créé des organismes d'Etat chargés de faciliter et d'accélérer l'émigration. De ce point de vue, le gouvernement a collaboré, avec l'Union des Fédérations des Communautés Juives de Roumanie, avec les organisations internationales juives, avec des organismes internationaux et des gouvernements étrangers.

* Așa s-a întîmplat, de exemplu, cu nava „Viitorul” a Societății de transport „România”, ce avea cca. 150 pasageri la bord, în spezial din Cernăuți și Basarabia, ce stăteau clandestin în București. Pentru a nu împărtăși soarta „Strumei”, ei au provocat eșuarea navei în fața Istanbulului.

³⁷ Arhivele Statului, București, Colecția microfilme S.U.A., rola 478, T 120—4 354.

³⁸ J. Ancel, *op. cit.* vol. VIII, p. 583.

Dans les conditions où l'immigration légale en Palestine était très limitée à cause du nombre extrêmement réduit d'attestations d'immigration délivrées par le pouvoir mandataire, une puissante organisation d'immigration illégale (Aliya Beth) se développa parallèlement. Du point de vue des autorités roumaines, les uns et les autres quittaient le pays légalement.

L'organisation des transports d'émigrants vers la Palestine n'a pas atteint le niveau escompté par la population juive, de même que par le gouvernement roumain. Le principal obstacle en fut la pénurie de moyens de transport adéquats. Le gouvernement roumain n'a pas permis la participation de grands navires roumains au transport des émigrés, vu le grand risque que représentait une action pareille sans l'accord préalable de tous les belligérants. On a utilisé uniquement de petits vaisseaux roumains ou des bateaux étrangers affrétés par les organisations juives, dont une grande partie ne présentait aucune sécurité. Les transports furent organisés par des entrepreneurs particuliers. À tout cela s'ajoutaient les sommes exorbitantes exigées par différents armateurs, sociétés de transports, intermédiaires etc.

La tragédie de „Sturina“ (bateau torpillé par un sous-marin soviétique) détermina le gouvernement roumain à stopper temporairement, au printemps de l'année 1942, les immigrations illégales en Palestine, jusqu'à ce que les belligérants soient d'accord avec ces transports, ce qui était à même d'assurer leur déroulement en pleine sécurité. En même temps, on a cherché à jeter les bases d'une organisation intérieure plus adéquate aux émigrations, qui corresponde mieux aux désirs du gouvernement d'assurer une émigration massive avec les moindres investissements et qui facilite aussi le départ de la population juive pauvre. Les résultats furent cependant modestes, surtout à cause de l'opposition nette de l'Allemagne à l'égard de l'émigration des Juifs de Roumanie; le gouvernement turc, à son tour, refusait de délivrer les visas de transit, de même que celui bulgare (la route bulgare était néanmoins secondaire).

L'auteur relève le fait que l'attitude du régime d'Antonescu, favorable à l'émigration, n'a pas eu un caractère limitatif, qu'elle n'a pas concerné certaines catégories de Juifs où ceux habitant certaines régions; au contraire, c'était une attitude globale. Elle a concerné aussi les Juifs qui habitaient les territoires d'au-delà du Dniestr, dont le gouvernement avait accepté l'émigration dès l'automne 1942, mais rien ne fut entrepris dans cette direction.

ALȚI SOLI AI LUI MIHAI VITEAZUL*

ȘTEFAN ANDREESCU

3. *Stoica din Strîmba*. Nu prea de multă vreme a ieșit la iveală un lung hrisov al lui Mihai Viteazul, ce a fost emis în Tirgoviște la 4 august 1599 (st. v.) pentru „jupan Stoica mare vistier”. Actul, scris de Stan Săvescul, probabil cel mai talentat logofăt din cancelaria domnească munteană la răscrucea secolelor XVI — XVII, conține întărirea de stăpînire a boierului peste un numeros grup de sate, achiziționate de el fie singur, fie împreună cu soția sa Evdochia, la care se adaugă două sate primite de Stoica în dar de la însuși domnul țării¹.

Editoarea hrisovului, Maria Soveja, l-a comentat din punct de vedere al aspectului sigilografic, observînd că avem de-a face cu un caz cu totul ieșit din comun. Anume, el este autentificat cu un sigiliu atîrnat, asemănător cu cel atîrnat de tratatul din iunie 1598, încheiat între Mihai Viteazul și împăratul Rudolf II, păstrat astăzi în Arhivele de Război din Viena. Cum se știe, actele domnești interne sînt validate în marea majoritate a cazurilor cu sigilii aplicate în ceară, timbrate, sau imprimate în chinovar. Or, cunoscînd bine această situație, editoarea hrisovului din 4 august 1599 nu a ezitat să desprindă concluzia că ne aflăm de fapt în prezența unui unicat în arhivele din România. Să mai adăugăm că imaginea de excepție a actului rezultă oarecum și din însăși lungimea textului, puțin obișnuită pentru cancelaria lui Mihai, din grafia deosebit de îngrijită, precum și din ornamentele în aur care împodobesc acest pergament².

* Vezi „Revista Istorică”, t. I (1990), nr. 5, p. 471—479.

¹ Maria Soveja, *Acte de cancelarie de la Mihai Viteazul*, în *RA*, an. LII, vol. XXXV II, nr. 2/1975, doc. nr. 3, p. 174—178 (trad. rom.), cu o reproducere foto a originalului în afară de text; în același an, transcrierea textului slav, împreună cu traducerea, au fost editate în *Documenta Romaniae Historica*, B, vol. XI, nr. 337, p. 463—474. Stan din Săvești începe să lucreze în cancelaria domnească în 1586 (*DIR*, B, XVI-5, nr. 259, p. 247; nr. 299, p. 288 și nr. 310, p. 297—299). În vremea lui Radu vodă Șerban primește întăriri pentru jumătate din satul Tabăra (*Ibidem*, XVII-1, nr. 151, p. 151 și nr. 235, p. 249—250). A activat cel puțin patruzeci de ani, căci în 20 martie 1627 „bătrînul Stan logofăt din Săvești” încă mai scria o diată pentru un boier (*DRH*, B, XXI, nr. 198, p. 350). Și, de fapt, cel din urmă hrisov al său pare a fi cel din 25 iulie 1628 (*Ibidem*, XXI, nr. 134, p. 292). Mihai Viteazul, în 28 mai 1596, îi dăruia lui Stan un hrisov pentru o ocină cumpărată de el în Botenii de Sus (Jud. Dimbovița), „pe lîngă hotarul Săveștilor” (*DRH*, B, XI, nr. 171, p. 218—219).

² Maria Soveja, *op. cit.*, p. 171—172. Originalul are dimensiunile: 77 × 65 cm. Sigiliul, după mărime de categoria „mijlocie”, are diametrul de 4 cm, fiind protejat „de un cășu din ceară naturală”, cu un diametru de 8,5 cm. El este atîrnat de pergament cu „un șnur împletit din mătase de culoare verde, roșie și galbenă, introdus prin patru orificii (în formă de cruce)”. Atrag atenția că un hrisov similar ca aspect trebuie să fi fost cel din 6 septembrie 1598, prin care Mihai Viteazul își întărea sieși toate satele cumpărate de el în județul Romanai. Numai că pecetea atîrnată a acestuia s-a pierdut. Semnificativ este că și acest hrisov a fost caligrafiat de Stan Săvescul! (*DRH*, B, XI, nr. 314, p. 421—429).

Ce semnificație are acest somptuos hrisov? Cu ce prilej a fost emis el? Să examinăm mai întâi ceva mai îndeaproape însuși conținutul său. La început îi este confirmată lui Stoica vistierul stăpînirea peste un grup de sate din județul Ialomița (Pierseca, Bordușanii de la apă și Bordușanii de la cîmp, Piatra, Posmagul, Mierlarii de la apă și Mierlarii de la Cîmp). Despre aceste sate vom afla lămuriri dintr-un act tîrziu, un hrisov din 19 iunie 1620. Ele au fost cumpărate „cu sila” de jupan Stoica vistier „în zilele lui Mihai voevod”, cînd el „a fost răbojar în județul Ialomița”³. Cum ni s-a păstrat, pe de altă parte, un hrisov al lui Mihai din 4 iulie (1595) în care pentru prima oară sînt întărite lui Stoica, pe atunci numai „al doilea logofăt”, ocinele achiziționate în „Piiarseca”, putem deduce că el a fost „răbojar” în Ialomița la începutul domniei lui Mihai Viteazul, prin 1594 — 1595⁴. Această slujbă mănoasă Stoica a căpătat-o desigur drept răsplătă suplimentară din partea domnului pentru prețioasele servicii ce i le adusese în clipele grele în care, în 1593, a fost silit să pribegască de la Craiova, mai întii în Transilvania, apoi la Poartă. Faptul că Stoica l-a însoțit în pribegie reiese cu limpezime dintr-un hrisov din decembrie 1594, în care, printre altele, îi era întărită lui Stoica o pereche de țigani dăruită lui de Doamna Stanca „pentru credincioasa și dreapta slujbă pe care a slujit-o domniilor noastre în țări străine”⁵.

Urmează, în hrisovul din 4 august 1599, un grup de sate (Dălbănești, Preotești, Florești), care au în comun faptul că sînt toate din județul Prahova, deci ca și în cazul celor din Ialomița, așezate departe de locurile de baștină ale lui Stoica și jupaniței lui, care erau în Gorj⁶. S-ar putea prea bine, ca înainte de a intra în sfatul domnesc, în calitate de mare vistier, ceea ce s-a întîmplat în preajma datei de 11 ianuarie 1597, el să fi fost „răbojar” și în Prahova. Oricum, după ce se încheie cu încă două nume (Stoenеști și Smîrciul) lista satelor și ocinilor achiziționate personal de Stoica, în hrisov se trece numaidecît la două sate (Borăștii și Peștișanii, ambele în jud. Gorj), pe care domnul a găsit de cuviință să le dăruiască boierului său. În fine, în ultima parte a textului sînt trecute în revistă și întărite sate și ocine cumpărate de Stoica împreună cu soția lui Evdochia (Dochia). Nu vom mai insista asupra lor decît spre a spune că toate par achiziții recente⁷.

³ *DIR*, B, XVII-3, nr. 501, p. 560-561; vezi și N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1971, p. 92.

⁴ *DRH*, B, XI, nr. 130, p. 173-174.

⁵ *Ibidem*, nr. 102, p. 138; pe temeiul acestei informații, prezența lui Stoica la Constantinopol, în delegația de boieri munteni care l-au cerut domn pe Mihai, a fost semnalată de George D. Florescu și Dan Pleșia, *Mihai Viteazul urmaș al împăraților bizantini*, în „Scripta Valachica”, Tirgoviște, 1972, p. 161, n. 132.

⁶ Ocinele din Strîmba, rotunjite apoi prin cumpărări, proveneau de la părinții jupaniței Evdochia (sau Dochia, cum i se mai spune în acte). Pentru originea ei, de un deosebit interes este hrisovul din 15 iunie 1586, în care aflăm aproape toate ocinele de zestre: Strîmba, Șerbeștii și Copăcenii (*DIR*, B, XVI-5, nr. 257, p. 242-243; a se confrunta cu *DIR*, B, XVII-3, nr. 132, p. 162). Tatăl jupaniței Dochia, pe nume Păstrăvan, este amintit în documente la 23 mai 1583, tot în legătură cu o stăpînire în Strîmba (*Ibidem*, XVI-5, nr. 122, p. 116-117; pentru lectura corectă a numelui, vezi însă Al. Ștefulescu, *Gorjul istoric și pîlăresc*, Tg. Jiu, 1904, p. 215).

⁷ O serie de ocine achiziționate în Strîmba și întărite deja prin hrisovul din 4 iulie 1595 (*DRH*, B, XI, p. 174; vezi și mai sus n. 4), nu mai figurează în hrisovul de care ne ocupăm acum.

Să stăruim, însă, în schimb la daniile lui Mihai Viteazul. Domnul, ni se spune în hrisov, i-a dăruit satul Borăști lui Stoica mare vistier „pentru credincioasă și dreaptă slujbă pe care a slujit-o domniei mele în țări străine *din tinerețea lui*” (s. n. — Șt. A.). Cu alte cuvinte, a fost vorba din partea lui Mihai de încă un gest de prietenie și prețuire față de boierul său, prietenie care se vădește intrucitva și din faptul că acesta este indicat uneori în divan cu diminutivul „Stoichița mare vistier”, preluat probabil din modul de adresare al domnului ⁸. În hrisov se precizează că satul respectiv fusese cumpărat de Mihai de la nepoatele lui Barbul din Borăști, în timpul lui Ștefan vodă Surdul, „cînd am fost domnia mea ban în Craiova”. Un act tîrziu, un hrisov din 15 iulie 1628, ne ajută să stabilim cam cînd a intrat Stoica din Strîmba în posesia acestui sat. Aflăm astfel că satul i-a fost cerut lui Mihai Viteazul de mai multe ori de un alt boier, Preda clucer Țințăreanu, dar a fost refuzat. Și asta s-a întîmplat : „cînd a fost Mihail voievod, domnia lui în Caracal la masă și la plimbare pe cîmp” ⁹. Pare să fie vorba de o referire la împrejurările de la începutul sau sfîrșitul toamnei anului 1598, cînd într-adevăr Mihai Viteazul a zăbovit la curțile din Caracal ¹⁰.

Celălalt sat, Peștișanii, mai exact „toată partea lui Calotă din Cocorăști” din acest sat — cumpărată anterior de Mihai cu suma de 20 000 de aspri —, a fost „miluit” lui Stoica din Strîmba „pentru credincioasă și dreaptă slujbă pe care a slujit-o domniei mele *prin țări străine*” ¹¹. Ținînd seamă și de observațiile de mai sus, este de bănuit că această danie a fost făcută chiar acum, în 4/14 august 1599, odată cu întărirea solemnă a stăpînirii lui Stoica și soției lui peste toate ocinele și satele dobîndite în ultimii ani. Prin urmare, întreg acest hrisov pare a fi expresia mulțumirii deosebite a lui Mihai Viteazul față de rezultatul unei solii purtate de Stoica. Despre ce solie este însă vorba?

În 5 iulie 1599, din Praga, ambasadorul venețian Francesco Vendramin raporta că „a sosit aici de curînd o altă persoană trimisă de Mihai, voievodul Țării Românești, cea mai apropiată pe care o are în preajma sa” (*la più intima ch'egli habbia appresso di sé*). Această persoană a venit „în mare grabă, străbătînd Transilvania incognito” (*havendo attraversato la Transilvania incognitamente*) ¹². Un alt raport diplomatic din aceeași zi oferă posibilitatea identificării solului muntean: a sosit „vistierul” (*il thesoriero*) lui Mihai, care fusese deja primit în audiență de împăratul Rudolf II ¹³. Audiența a avut loc în 2 iulie 1599 și a durat „o oră întreagă” ¹⁴.

⁸ Vezi, de pildă, DRH, B, XI, nr. 211, p. 281; nr. 216, p. 287; nr. 238, p. 316 etc.

⁹ *Ibidem*, vol. XXII, nr. 129, p. 281—282; comentarii la I. Donat, *Satele lui Mihai Viteazul*, în SMIM, IV, 1960, p. 481.

¹⁰ DRH, B, XI, nr. 316, p. 431; N. Iorga, *Scrisori de boieri — Scrisori de domni*, ed., a III-a, Vălenii de Munte, 1932, p. 226. Vezi și *Istoria Țării Românești (1290—1690)*. *Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 69.

¹¹ DRH B, XI, p. 472 (s.n. — Șt. A.). Peștișanii nu figurează în lista satelor lui Mihai întocmită de I. Donat în studiul citat mai sus (n. 9).

¹² Act editat în Hurmuzaki, *Documente privilegiate la istoria românilor*, III-2, Buc., 1888, nr. CCCLXXVII, p. 319 și în culegerca *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I. București, 1982, nr. 84, p. 238 (cu data de zi modificată fără temei!); vezi și Ion Sirbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Țării Românești*, ed. D. Mioc, Timișoara, 1976, p. 467.

¹³ Andrei Veress, *Documente privilegiate la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. V, București, 1932, nr. 156, p. 239—240.

¹⁴ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente*, vol. XII, București, 1903, nr. DCLXXVII, p. 439.

În esență, așa cum vădese mărturiile de care dispunem, Stoica vistierul a cerut în numele domnului său ca forțele imperiale să pătrundă în Transilvania, împotriva cardinalului Andrei Báthory, care se înțelesese cu turcii. De partea lui, Mihai Viteazul se oferea să atace concomitent din spate, cu 8000 de călăreți și 12000 de pedestrași, indicînd chiar că va înainta pe la Brașov¹⁵. De altminteri, sensul acestei solii va fi evocat de însuși Mihai, într-o scrisoare trimisă din Alba Iulia împăratului, la 21 decembrie 1599, în legătură cu înțelegerea ca generalul Basta să-i vină în ajutor, înțelegere ce nu fusese respectată de el. Numai că în această scrisoare domnul român amintește două solii care au discutat la curtea imperială chestiunea Transilvaniei, una a lui Petru Grigorovici Armeanul, cealaltă a lui Stoica vistierul (*Ztoika Viztier*)¹⁶.

Într-adevăr, la 27 iulie 1599 Petru Grigorovici Armeanul se găsea în Viena și știm că s-a înapoiat în Țara Românească în prima jumătate a lunii august¹⁷. După cît se pare, el a sosit la Viena împreună cu Stoica vistierul în 26 iulie. Un raport de acolo atestă însă că solia lui Petru Grigorovici Armeanul a precedat-o pe cea a lui Stoica¹⁸. El a fost deci reținut la curtea imperială din Praga mai multă vreme, fiind slobozit doar acum, cu o scrisoare scurtă din 23 iulie pentru Mihai din care rezulta că îi va transmite oral răspunsul „în legătură cu hotărîrea noastră” (a lui Rudolf II)¹⁹. Este cît se poate de plauzibil că Petru Grigorovici Armeanul este acel sol al lui Mihai la care se referă împăratul într-o scrisoare către domn din 4 iunie 1599, al cărei purtător era Aloisio Radibrat²⁰. Probabil că trimiteria în misiune în Țara Românească a acestuia a făcut posibilă reținerea la curtea din Praga a solului, în așteptarea evoluțiilor ulterioare²¹.

Să ne întoarcem acum la misiunea lui Stoica. El a părăsit Praga în 11 iulie, cu o scrisoare tot laconică din partea împăratului, datată 8 iulie 1599, care începea astfel: „lucrurile pe care v-ați îngrijit a ni le înfățișa prin solul vostru, le-am înțeles prea bine din relatarea lui deslușită. Ce am răspuns cu privire la cele ce țin de hotărîrea noastră, veți afla tot

¹⁵ *Ibidem*, nr. DCLXXVI, p. 438; pentru alte ecouri, vezi A. Vress, *op. cit.*, V, nr. 159-160, p. 242-243; Idem, *Relationes nuntiorum apostolicorum in Transsilvaniam missorum a Clemente VIII (1592-1600)*, Budapesta, 1909, nr. 332, p. 436 (în plus, solul s-a plîns și de încercarea recentă a domnului Moldovei, cu încheișnarea cancelarului polon Jan Zamoyski de a pătrunde în Țara Românească, cu scopul de a-l instala pe tron pe fratele său). Vezi, de asemenea, I. Sirbu, *op. cit.*, ed. cit., p. 467 și 470.

¹⁶ Hurmuzaki, *Documente*, III-1, București, 1880, nr. CCCXVI, p. 391. De aceea, I. Sirbu nu a deslușit cine a fost de fapt solul primit în audiență în 2 iulie, socotind că „vistierul” s-a aflat la curtea din Praga abia în a doua jumătate a lunii (*op. cit.*, ed. cit., p. 469). În consecință, Sirbu a înclinat să-l identifice pe solul ce a tratat în pragul lui iulie în persoana lui Petru Armeanul (*Ibidem*). La fel și Virginia Vasiliu, *Miscellanea di piccole notizie riguardanti la storia romana dei secoli XVI e XVII*, în „Diplomatium Italicum”, I, Roma, 1925, p. 239-240.

¹⁷ Hurmuzaki, *Documente*, XII, nr. DCLXXXI, p. 440-441; *Călători străini despre țările române*, vol. IV, București, 1972, p. 118-119 și 120. Comentarii asupra scrisorii lui Petru Armeanul din 27 iulie, la N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, ed. N. Gheran și V. Iova, București, 1968, p. 261.

¹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, XII, nr. DCXCII, p. 445-446.

¹⁹ *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, vol. IV, Budapesta, 1878, p. 307-308; receditare, cu traducere, în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. V, București, 1990, nr. 101, p. 184-185.

²⁰ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, V, nr. 97, p. 182.

²¹ Vezi I. Sirbu, *op. cit.*, ed. cit., p. 455, 465-467 și, mai ales, n. 16 de la p. 499.

de la el”²². Pe lângă aceasta el mai avea cu sine o scrisoare din partea Dr. Bartolomeu Pezzen, care a fost deschisă la Viena și în temeiul căreia atît Stoica, cît și Petru Armeanul trebuiau îndreptați spre Cașovia (Kaschau, Košice), unde se afla în acel moment generalul Basta²³. În mediile diplomatice din Praga se știa că Basta primise însărcinarea să examineze propunerile concrete ale domnului român și, în funcție de împrejurări, „să se pună în mișcare, cînd va crede de cuviință, către Oradea cu oastea pe care o va avea <la dispoziție>, și <chiar> mai departe, dacă i se va ivi ocazia”²⁴. Așadar, de la curtea imperială în cursul lunii iulie i s-a dat generalului Basta mină liberă să acționeze în direcția Transilvaniei, punîndu-se în prealabil de acord cu solii lui Mihai Viteazul. De altminteri, existența unui ordin al lui Rudolf II al cărui „executor” a fost desemnat Basta este confirmată chiar de acesta, într-o scrisoare din 5 august către arhiducele Maximilian: „Non ostante tutte le rimostrationi che si fecero a Praga, Sua Maestà comanda che si passi inanti”²⁵.

Din Viena, unde am văzut că se găsea în 26 iulie, numai Stoica vistierul s-a deplasat la Cașovia, unde, în 2 august 1599, a stabilit împreună cu George Basta planul expediției în Transilvania. Identitatea solului muntean va fi precizată de însuși generalul imperial, într-o scrisoare către împărat din 19 martie 1600, în care se dezvinovăța de neîndeplinirea obligației ce-i revenea potrivit planului convenit „cu Stoica la 2 august în acest oraș” (*si come era stato concluso con il Stoica alli 2 d'Agosto in questa città*), adică în Cașovia²⁶. Planul propriu-zis sau „contractul”, cum îi spune Basta — a cărui copie a fost trimisă împăratului —, ni s-a păstrat, însă el nu indică numele solului muntean ce a participat la întocmirea lui. El prevedea următoarele: către sfîrșitul aceleiași luni august, în fruntea a 6000 de pedestrași și 3000 de călăreți, împreună cu douăsprezece tunuri, generalul Basta trebuia să se afle la hotarele Transilvaniei; în același timp, Mihai Viteazul, cu 10000 de pedestrași și tot atîția călăreți trebuia la rîndul lui să „între” (*entrerà*), angajîndu-se totodată să-i atragă de partea sa pe secui, cu care se înțelesese în prealabil. Numai decît solul muntean a trimis un curier în Țara Românească, spre a-l înștiința pe domn despre cele convenite²⁷.

²² MCRT, IV, p. 308; reeditare în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, V, nr. 100, p. 184. Pentru plecarea din Praga, vezi actul citat de I. Sirbu, *op. cit.*, p. 469 (care crede, însă, că e vorba de Petru Armeanul). Probabil tot Stoica este cel ce trecea, în ajunul lui 17 iulie, prin Bratislava (*Ibidem*, p. 499, n. 11). I. Sirbu a explicat foarte bine laconismul tuturor mesajelor scrise ale lui Rudolf II către Mihai Viteazul din acest moment: purtătorii lor „duceau vorbă anume despre Ardeal, într-un fel ce trebuia ferit să nu ajungă din intim-plare, la cunoștința cardinalului” (*Ibidem*, p. 465).

²³ Vezi actul citat mai sus n. 18. George Basta a sosit la Cașovia în 20 iulie (A. Veress, *Epistolae et acta Generalis Georgii Basta (1597–1607)*, vol. I, Budapesta, 1909, nr. 263, p. 226 și nr. 268, p. 228).

²⁴ *Iidem*, *Documente...*, V, nr. 161, p. 244: Mihai ar fi scris că „a ocupat anumite locuri”, care „li lasă liberă trecerea în Transilvania”.

²⁵ A. Veress, *Epistolae et acta...*, I, nr. 279, p. 232–233.

²⁶ *Ibidem*, nr. 403, p. 357–358. Se înlătură astfel șovăiala lui I. Sirbu, după care înțelegerea din 2 august 1599 a fost încheiată „cu Petru Armeanul, sau cu Stoica vistierul” (*op. cit.*, ed. cit., p. 473). N. Iorga nu s-a pronunțat asupra identității solului muntean (*Istoria lui Mihai Viteazul*, ed. cit., p. 263). P. P. Panaitescu vorbește la modul general de o solie comună, compusă din Stoica vistierul și Petru Armeanul, care în iulie 1599, la Praga, „puse la cale lucrurile” (*Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 154).

²⁷ Hurmuzaki, *Documente*, XII, nr. DCXCIV, p. 446.

Există alte două izvoare care evocă rezultatul întâlnirii de la Cașovia între Stoica vistierul și generalul George Basta, de însemnătate crucială pentru desfășurarea ulterioară a evenimentelor. Astfel, la 10 — 11 ianuarie 1600, la Pilsen, solii lui Mihai Viteazul — Mihalcea banul din Cocorăști și, iarăși, Stoica din Strimba — au expus pe larg condițiile în care domnul român a întreprins expediția în Transilvania, în luna octombrie a anului precedent. Solul muntean, ne spune relația despre această expunere, odată ajuns în posesia încuviințării imperiale de a-l „asalta” pe cardinalul Báthory din două direcții și neputînd să ducă acest răspuns personal, „il trimise cu un emisar” la domnul său. Sosind însă vremea dezlănțuirii atacului — „la sfîrșitul lui august și începutul lui septembrie”

, Basta „nu numai că nu a făcut nimic de partea sa, dar mai mult, căutat de domnul Stoica, care i-a amintit înțelegerea <il concerto> încheiată, nu s-a mișcat deloc”, ci a rămas neconținut la Cașovia, tratînd cu Gaspar Kornis, trimisul principelui-cardinal. De aceea, „Stoica a fost nevoit să-l înștiințeze pe domnul său și să-l încredințeze că din partea lui Basta nu-i va fi dat nici un ajutor... și că, prin urmare, domnul să acționeze pe cont propriu”²⁸. Elementele oferite de acest izvor presupun faptul că vistierul Stoica a rămas o vreme, după 2 august 1599, pe lângă generalul Basta. Pe de altă parte, știm că, într-adevăr, între 12 — 21 august 1599, Gaspar Kornis, trimisul cardinalului Andrei Báthory, s-a aflat la Satu Mare și Tokaj, purtînd tratative în numele stăpînului său²⁹. Există de altfel și două scrisori ale lui Basta, din 15 august și 4 septembrie 1599, care confirmă nemijlocit prezența în continuare a lui Stoica la Cașovia. Cea dintîi are o referire cît se poate de explicită: „...Il Valaccho, cioè il thesoriere”, spunea în 15 august generalul Basta, insistă în fel și chip să obțină banii promiși, susținînd că „toți haiducii și cazacii care erau în Transilvania au trecut în Țara Românească” și fără acești bani oastea stăpînului său s-ar putea împrăstia³⁰. Stoica nu pare să fi plecat din Cașovia decît în 11 septembrie, îndreptîndu-se, prin Satu Mare, către Țara Românească³¹.

Versiunea de mai sus a celor întîmplate, cu acuzația implicită de duplicitate la adresa generalului Basta, o regăsim în chiar memoriul lui Mihai Viteazul, trimis la Florența marelui duce de Toscana, în februarie 1601. Domnul, acum pribeag, amintea că i-a scris împăratului Rudolf II „dîndu-i de știre despre toate lucrurile” și, între timp, în așteptarea răspunsului, a adunat „oameni cît mai mulți”. Acest răspuns „bun” l-a și primit „mai tirziu, căci il aduse un om de-al meu, care ajungînd la Koșice intilni un alt boier de-al meu (= Stoica din Strimba); și răspunsul Măriei Sale era ca eu să aștept pînă îmi va da poruncă George Basta. Oamenii mei hotărîră cu Basta ca în cutare zi să fiu eu cu oastea mea în Țara Birsei, un loc în Ardeal, și că în aceeași zi el va trebui să fie la Cluj, și cu această

²⁸ *Ibidem*, nr. CMLXI, p. 606.

²⁹ A. Veress, *Epistolae et acta...*, I, nr. 281—282, p. 235—236; nr. 285, p. 237—238 și nr. 291, p. 241—243. Tratatările acestea au fost încurajate de nunțiul Germanico Malaspina, care tocmai atunci se îndrepta spre Transilvania, trecînd atît prin Cașovia (10 august), cît și prin Satu Mare (14 august) (*Ibidem*, nr. 281, p. 235 și nr. 284, p. 237; *Idem*, *Relationes nuntiorum apostolicorum...*, nr. 254, p. 332).

³⁰ A. Veress, *Epistolae et acta...*, I, nr. 285 p. 238 și nr. 305, p. 250.

³¹ *Ibidem*, nr. 316, p. 258; o referire indirectă la prezența lui Stoica în Cașovia în pragul lunii septembrie, într-o scrisoare a cardinalului Cinzio Aldobrandini din 22 octombrie 1599 (*Idem*, *Relationes nuntiorum apostolicorum...*, nr. 271, p. 356).

poruncă și hotărâre se întoarse trimisul meu". Puțin mai departe domnul pomenește și de jocul politic ciudat al generalului imperial: „Într-aceea cardinalul trimise pe Gaspar Kornis la George Basta, nu știu în ce chip și ce să facă și nu știu nici cel puțin ce uneltiră între ei, dar știu că Basta n-a venit în ziua prevăzută și nu-și ținu făgăduiala”³². Acesta este al doilea izvor de căpetenie cu privire la împrejurările în care s-a încheiat solia vistierului Stoica, bineînțeles din perspectiva curții domnești muntene.

Acum putem trece la interpretarea semnificației lungului și fastuosului hrisov emis de Mihai Viteazul în 4-14 august 1599 în favoarea marelui său vistier. Este limpede că emisarul trimis de Stoica din Cașovia în 2 august a ajuns la curtea din Tirgoviște în ajunul sau, cel târziu, în chiar ziua de 14 august (st. n.). Vestile purtate de el l-au mulțumit în așa măsură pe domn, încât a poruncit de îndată să fie întocmit acest hrisov deosebit, cu pecete atârnată, prin care, totodată — așa cum am văzut —, îi dăruia boierului său un sat pentru „credincioasa” lui slujbă „prin țări străine”. Hrisovul avea a-i fi înminat lui Stoica atunci când el însuși se va fi înapoiat la curte. Dar, dacă reflectăm ceva mai mult la acest gest spontan al lui Mihai, ne dăm seama de un lucru mult mai important. El verifică în chipul cel mai categoric sinceritatea atitudinii domnului în raporturile cu imperialii cu privire la chestiunea Transilvaniei. A vrut într-adevăr să colaboreze cu forțele imperiale pentru răsturnarea cardinalului Báthory, omul polonilor și al turcilor, care reprezenta pentru el și întreaga lui politică procreștină o gravă amenințare.

O ultimă observație în legătură cu solia lui Stoica vistierul. Am văzut ceva mai devreme că despre el se spunea că a trecut „incognito” prin Transilvania spre a ajunge la curtea imperială din Praga. Știm că el a sosit la Viena în 27 iunie 1599³³. Iar aceasta presupune că el a părăsit țara pe la jumătatea lunii iunie, oricum înainte de semnarea tratatului de la Tirgoviște, între Mihai Viteazul și sfetnicii săi, pe de o parte, și trimisul cardinalului Andrei Báthory, pe de alta (26 iunie 1599), tratat care, în aparență, pune capăt stării de tensiune transilvano-muntene. Izvoarele ardelenene, la rîndul lor, lasă să se înțeleagă că ultimul sol al lui Mihai care a fost lăsat să răzbată dinspre ținuturile imperiale, după ce în 27 martie 1599 a fost proclamat principe Andrei Báthory, a fost Gheorghe Raț, care în aprilie 1599 a poposit la Cluj³⁴. Rezultă de aici implicit că Petru Grigorovici Armeanul, care — așa cum a bănuțit I. Sirbu — a fost cel dintîi trimis al lui Mihai la Praga, în urma schimbării intervenite pe tronul Transilvaniei, a avut de întâmpinat aceeași dificultate³⁵.

³² Am folosit tălmăcirea lui Aurel Decei, în *Literatura română veche (1402–1647)*, vol. II, București, 1969, p. 49–50. Planul atacului conjugat al forțelor imperiale și muntene a ajuns ulterior și la cunoștința mediilor transilvănene. Important este că și Ștefan Szamosközy, în a sa *Istoria Transilvaniei*, a consemnat că din partea lui Mihai cel ce a stabilit „ziua precisă a intrării în Transilvania” a fost un boier „numit Stoica <Sztojka>, un om care se bucura la noi de un mare prestigiu și era considerat înțelept” (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. II, București, 1983, p. 162 — pasaj tradus după ultima ediție, apărută la Budapesta în 1977).

³³ Act citat de I. Sirbu, *op. cit.*, ed. cit., p. 466 (inedit).

³⁴ Mărturia lui Szamosközy (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, II, p. 161).

³⁵ Sosit la Cașovia în a doua jumătate a lunii aprilie 1599, Petru Armeanul pare să fi fost reținut o vreme acolo, ajungînd la Viena numai pe la 7 mai (I. Sirbu, *op. cit.*, ed. cit., p. 466–467; vezi și mai sus n. 16 și 20). În Praga a venit la 30 mai (Ilirmuzaki, *Documente*, III-2, nr. CCCLXXIII, p. 317).

Există în fine un izvor polon, care semnalează — fără vreo precizare cronologică — episodul reținerii la Dej a unui „trimis de-al lui Mihai voievod”, care se întorcea „în taină de la împărat” prin Transilvania, „fără pașaport”. Cercetat, s-a constatat că el avea cu sine „scrisori” și „bani de la împărat”. A fost, însă, slobozit fără nici o vătămare la intervenția nunțiului apostolic Germanico Malaspina, care a susținut în fața principelui Andrei Báthory că era vorba de bani „pentru războiul cu turcii”, cu care domnul Țării Românești „angajând oameni... să meargă peste Dunăre”³⁶. Nu este exclus ca acest episod să privească peripețiile întoarcerii lui Stoica din Strimba. Spunem aceasta întrucât Germanico Malaspina a venit la curtea principelui numai în a doua jumătate a lunii august 1599. Iar, în altă ordine de idei, am văzut că Stoica a zăbovit la Cașovia în așteptarea subvențiilor imperiale pentru stăpînul său. S-ar putea deci ca întâmplarea relatată să fi avut loc în septembrie 1599³⁷.

4. *Teodosie Rudeanu*. Solia logofătului Teodosie Rudeanu la curtea imperială din Praga, desfășurată pe fundalul dramaticelor evenimente din august-septembrie 1600, care au culminat cu nefericita luptă de la Mirăslău, nu a reținut în suficientă măsură atenția istoriografiei noastre³⁸. Hotărîrea pentru trimiterea acestei solii, din care a făcut parte, pe lângă Teodosie Rudeanu, și nobilul ardelean Gaspar Kornis, a fost luată de Mihai Viteazul numaidecît după discuțiile purtate și înțelegerea la care a ajuns, la Alba Iulia, cu marele sol imperial, „doctorul” Bartolomeu Pezzen (21 — 26 iulie 1600). La baza acestei înțelegeri stătea ideea că împăratul Rudolf II va recunoaște stăpînirea ereditară a lui Mihai asupra Transilvaniei, cu titlul de „gobărnator”, chestiune nodală față de care toate celelalte aspecte căpătau un caracter subsumat³⁹. Bineînțeles că în urma acestor tratative răspunsul definitiv avea a fi dat de curtea de la Praga. Și tocmai acesta a fost rostul soliei de care ne ocupăm, deslușit fără echi-voc de însăși așa-numita „cronică a Buzeștilor”, inclusă în *Letopiseșul Cantacuzinesc*:

„Iar Mihai vodă să întoarse în scaun în Belgrad. Și aciași veniră olaci de la Rodoful, împăratul nemțesc, cerșind țara Ardealului să fie a lui și să-și ție Mihai vodă țara Moldovei și Țara Rumânească, că-i va ajunge. Iar Mihai vodă nu să îndura de Ardeal, ci să siliia să-și tocmească de cătră împăratul ca să ție Ardealul. Și trimise 2 boiari: pre Tudosie logofătul și pre Corneș Gaspar, rugîndu-se împăratului să-i lase Ardealul, că l-au dobîndit cu sabiia, și să-l sloboază asupra turcilor; să meargă întîi la Timișoară, să o ia de la turci și să o ia împăratul”⁴⁰.

³⁶ Ilie Corfus, *Cucerirea Transilvaniei de Mihai Viteazul după o relație polonă contemporană*, în „Romanoslavica”, XVII, București, 1970, p. 565).

³⁷ Nunțiul Malaspina se găsea încă la Cluj în 19 august (A. Veress, *Relationes nuntiorum apostolicorum...*, nr. 256, p. 233). Abia în 21 august 1599 a sosit la Alba Iulia și a doua zi a avut prima întîlnire cu cardinalul Báthory (*Ibidem*, nr. 257, p. 335—337).

³⁸ Vezi, de pildă, P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 215, care se mulțumește să scrie că Teodosie se afla încă la Praga „cînd răscoala Ardealului începu și cu ea prăbușirea stăpînirii lui Mihai”.

³⁹ Versiunea românească a înțelegerii, în *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, cu o introducere de Alexandru Măreș, București, 1979, nr. XLVIII, p. 145—146; comentarii la N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, ed. cit., p. 351—353.

⁴⁰ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. cit., p. 78—79; vezi și I. I. Georgescu, *O copie necunoscută a Letopiseșului Cantacuzinesc*, în *MO*, an. XIII (1961), nr. 7—9, p. 521.

Se pare că asupra componenței soliei domnul a ezitat îndelung. La un moment dat a vrut să-i trimită pe Mihalcea banul și pe logofătul Teodosie⁴¹. Dar în 5 august 1600 la Alba Iulia se știa că pentru această misiune „este chemat din nou Kornis”⁴². În orice caz, în 10 august, aflat la Göncz, în Ungaria superioară, generalul Basta scria că este „așteptat deocamdată domnul Kornis, precum și alți soli ai Valahului”, care mergeau la împărat „pentru ratificarea tratatului” încheiat de Pezzen. Și, în legătură cu acest acord el își exprima îndoiala că episcopul Bernardino Quirini, care tocmai se îndrepta spre Transilvania, cu misiunea din partea papei Clement VIII să încerce a-l determina pe Mihai la cedarea principatului, ar mai avea vreo șansă de succes⁴³. Sigur că prezența în solie a lui Gaspar Kornis a avut menirea de a sublinia voința Stărilor transilvănene pentru menținerea la cirna țării a lui Mihai Viteazul. Iar, pe de altă parte, Kornis oferise o proaspătă probă de fidelitate, despre care va pomeni însuși domnul. Anume, după întoarcerea lui din Moldova la Alba Iulia, „Gaspar Kornis îmi dezvălui învoiala pe care Moise Secuiul o făcuse cu Sigismund <Báthory>, căci îi făgăduise că mă va prinde viu ca să mă dea în mâinile lui Sigismund sau că mă va omori”⁴⁴.

Solia lui Mihai Viteazul a plecat din Alba Iulia pe fundalul știrilor despre pregătirile de ofensivă polone, în contextul căreia trebuia să se producă și actul de trădare al generalului Moise Székely, lăsat de domn spre pază în Moldova. În 7 august 1600, din Alba Iulia, Mihai poruncește orașului Cluj să dea logofătului Teodosie, în contul birului, suma de 1000 de taleri. Ea a fost încasată de logofăt în 9 august, la Cluj, în ziua următoare Teodosie plecând spre Zalău. Banii aceștia erau „de cheltuială, pentru călătoria la Praga”⁴⁵. Solia „valahă și transilvăneană” a sosit în 28 august la Viena. Din ea făcea parte, cum se nota acolo, „Gáspár Kornis, împreună cu încă un bărbat de vază, mai în vîrstă” (Teodosie Rudeanu). Ei au intrat în oraș cu opt trăsuri și chiar în aceeași seară au fost primiți în audiență de către arhiducele Mathias, unul din frații împăratului. I-au oferit în dar un cal, „avînd șaua și friul bătute cu argint, precum și harnașament minunat, împreună cu o acoperitoare de mătase roșie, tivită minunat cu <fir> de aur și argint”. Despre conținutul, obiectul soliei s-a aflat atunci exact ceea ce spusese o săptămînă mai devreme Bartolomeu Pezzen, tot la Viena, cu privire la rezultatul convorbirilor sale cu Mihai: dacă împăratul îl va trimite în Transilvania pe fratele său (arhiducele Maximilian) atunci domnul este gata „să se retragă”, dar dacă va fi „rînduit doar un guvernator”, acela să fie desemnat în persoana lui⁴⁶.

⁴¹ Mihai Viteazul în conștiința europeană, V, nr. 206, p. 298.

⁴² *Ibidem*, nr. 205, p. 295. Pentru oscilațiile lui Mihai în privința soliei, vezi și N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, ed. cit., p. 354.

⁴³ A. Veress, *Epistolae et acta...*, I, nr. 535, p. 401–402; misiunea lui Quirini pe lângă Mihai va fi evocată tot de Basta, în 17 octombrie 1600 (*Ibidem*, nr. 588, p. 438–439).

⁴⁴ *Literatura română veche*, II, p. 52.

⁴⁵ A. Veress, *Documente*, VI, București, 1933, nr. 148, p. 154–156; Ștefan Meteș, *Domni și boieri din țările române în orașul Cluj și românii din Cluj*, Cluj, 1935, p. X și 17–18; *Documente și însemnări din secolul al XVI-lea*, nr. XLIX, p. 147. În 13 august Teodosie și Gaspar Kornis se găseau la Satu Mare. Logofătul, care înțelegea destul de bine ungurește, supraveghea tot timpul spusele lui Kornis, ca nu cumva acesta să aducă vreun prejudiciu domnului, în discuțiile cu comisarii imperiali David Ungnad și Mihai Székely, care au avut loc acolo (Hurnuzaki, *Documente*, XII, nr. MCCCCXXIV, p. 996–997).

⁴⁶ A. Veress, *Documente*, VI, nr. 168, p. 171; Mihai Viteazul în conștiința europeană, IV, nr. 220, p. 291 și nr. 222, p. 292.

La Praga, în 2 septembrie solia era încă așteptată⁴⁷. A ajuns acolo numai luni 4 septembrie 1600 și din prima zi Teodosie Rudeanu s-a întâlnit cu Bartolomeu Pezzen — sosit și el între timp la Praga — și cu Carlo Magno, adică cei doi emisari ai lui Rudolf II care fuseseră succesiv în Transilvania și purtaseră tratative cu Mihai Viteazul⁴⁸. Audiența la împărat a avut loc miercuri 6 septembrie, solii lui Mihai fiind primiți „în chip regal” la fel precum se desfășurase ceremonia pentru ambasadorul Franței (*in forma regia, come fu data a quello di Francia*). Cu acest prilej i-a fost dăruit împăratului Rudolf iarăși un cal, „nu foarte frumos la vedere, dar unic la alergat”, bogat împodobit, ce fusese cumpărat cu două mii de taleri! Au urmat nu mai puțin de șase zile de dezbateri în consiliul secret pe marginea propunerilor aduse de cei doi soli (*né da sei giorni in qua si tratta d'altro in consiglio segreto che di essa*)⁴⁹. Trebuie adăugat că Mihai daea i se recunoștea stăpânirea asupra Transilvaniei, anunța cu acest prilej că este gata să reia ostilitățile cu turcii, atacînd în direcția Timișoarei. Lucrul reiese nu numai din textul cronicii interne, citat mai sus, ci și dintr-un crimpei al memoriului lui Mihai din februarie 1601: „...apoi îl trimisei pe Kornis cu un alt boier al meu (= Teodosie Rudeanu) ca soli la Curtea împărătească și în același <timp> l-am trimis pe acel sperjur și ticălos de Csáky (Ștefan) ca să orînduiască poporul împreună cu nobilimea, pentru că voiam să plec să iau Timișoara, căci mă înțelesesem cu pașa de la Timișoara în acest chip că îndată ce voi ajunge cu oastea sub ziduri, să predeie cetatea, iar eu îi făgăduisem să-i capăt de la Măria sa Împăratul un loc în Ardeal, unde să poată trăi, 15 mii de țechini și simbrie pentru 100 de oameni”⁵⁰. Așadar, convocarea nobililor în tabăra de la Turda, care va deveni focarul răscoalei contra lui Mihai a fost făcută de fapt în scopul pregătirii expediției spre Timișoara ceea ce confirmă din nou din plin buna credință a domnului în raporturile cu curtea imperială habsburgică.

Observatori avizați din Praga știau că, la capătul celor șase zile de dezbateri, răspunsul la cererile și propunerile voievodului român va fi pozitiv, că el „va rămîne Guvernator” al Transilvaniei înainte de toate. Izvorul de care ne folosim vădește laconic și rațiunea fundamentală a acestei atitudini favorabile: „se are mare trebuință de forțele sale” (*perchè in fatti si hà gran bisogno delle sue forze*)⁵¹. Și, într-adevăr, în 12 septembrie 1600 era redactat, în limba latină, textul răspunsului la solia lui Mihai Viteazul. La punctul 1 se arată că deși împăratul „ar fi preferat ca Transilvania... să-i fie deplin restituită”, totuși a dispus „să se permită ca voievodul să guverneze Transilvania pentru Maiestatea Sa” pe tot timpul vieții și cit „va persevera neclintit în credință și supunere”. De asemenea, era acceptată, în principiu, și succesiunea fiului său, sub ace-

⁴⁷ A. Veress, *Documente*, VI, nr. 171, p. 173—174.

⁴⁸ Nicolae Buta, *I paesi romeni in una serie di „avvisi” della fine del Cinquecento*, în „Diplomatarium Italicum”, II, Roma—București, 1930, nr. CCIV, p. 171. Pentru ecourile parvenite la Veneția, în 16 și 23 septembrie, cu privire la trecerea prin Viena și sosirea la Praga a soliei, vezi *Ibidem*, nr. CCVIII, p. 170 și nr. CCX, p. 171.

⁴⁹ Nicolae Buta, *op. cit.*, p. 167; izvor comentat parțial de N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, ed. cit., p. 355.

⁵⁰ *Literatura română veche*, II, p. 50.

⁵¹ N. Buta, *op. cit.*, loc. cit.

eași rezervă a fidelității și „dacă se va dovedi corespunzător”⁵². Astfel, în ceasul al doisprezecelea domnul român căpăta satisfacție deplină în chestiunea esențială, a recunoașterii stăpînirii sale asupra Transilvaniei, pe care o cucerise cu sabia... E de bănuat că în luarea acestei decizii nu puțin va fi cîntărit teama de ofensiva polonă, care prin readucerea lui Sigismund Báthory la cîrma principatului ar fi periclitat grav pretențiile habsburgice asupra spațiului carpato-danubian. S-a socotit deci, în ultimă instanță, că numai Mihai, cu forțele sale reunite, ar putea face față acestui pericol, ce devenise iminent.

Punctul următor privea stăpînirea voievodului asupra Țării Românești și Moldovei, cu dreptul deplin de judecată, precum și libertatea credinței⁵³. La acest punct ne dăm seama că textul de bază pe care s-a lucrat și la care s-a răspuns a fost chiar cel al acordului încheiat la Alba Iulia între Mihai și consilierul Pezzen, din care un exemplar a fost adus desigur și de Teodosie și Kornis. De aici încolo fiecare punct și subpunct din actul din 12 septembrie 1600 corespunde și răspunde unui punct și subpunct din actul cu care a părăsit curtea voievodului „doctorul” Pezzen. Ceea ce merită subliniat este că partea a doua a actului (punctele 3 – 12) nu a mulțumit pe deplin pe cei doi soli aflați la Praga, care au găsit de cuviință să negocieze în continuare. Lucrul nu a fost știut pînă în vremea din urmă, cînd a ieșit la iveală un document intitulat „răspuns la replica soliei valahe”, datat inițial 14 septembrie 1600, Praga (data a fost apoi corectată în 21)⁵⁴. De fapt, tocmai apariția acestui document ne-a făcut să luăm în discuție solia lui Teodosie Rudeanu, căci fără doar și poate el a fost cel ce a încercat să apere în chipul cel mai ferm interesele lui Mihai Viteazul.

Astfel, domnul ceruse să i se recunoască, ca feude personale, cu drept de moștenire atît pe linie masculină, cit și feminină, un grup de cetăți cu ținuturile lor : „... în țara Ardealului, Gherghinul și Ghealăul și Veciul și Făgărașul... și, în țara ungurească, Hustul și Chiuivarul”⁵⁵. I s-a răspuns, prin actul din 12 septembrie, că Făgărașul și Gilăul nu i se pot da, întrucît aparțineau arhiducesei Maria Christierna și, respectiv, Bisericii catolice din Transilvania. Cu același refuz a fost întîmpinată și cererea m legătură cu Hustul și Chioarul, sub cuvînt că au ținut întotdeauna de regii Ungariei, pînă ce au fost desprinse cu ajutorul turcilor, ele trebuind deci să revină și să rămînă în starea inițială. În sfîrșit, și chestiunea atribuirii Gheorghienilor și a Vecii (= Vécs, Jeciu) era lăsată în suspensie, pînă la cercetarea situației lor⁵⁶. Se vede, însă, că cei doi soli au insistat ca măcar o parte din aceste cetăți să fie totuși acordate voievodului. Căci iată ce li se răspundea în 14 septembrie, în numele împăratului : „... la stăruințele lor pentru dobîndirea cetăților și locurilor, precum și în ceea ce privește

⁵² *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, IV, nr. LNI, p. 539–540; reproducerea acestui articol, însoțită de traducere, în *Mihai Viteazul, în conștiința europeană*, I, nr. 206, p. 559–561.

⁵³ *MCRT*, IV, p. 540–541; cf. *Documente și însemnări românești...*, p. 145. Răspunsul în privința Moldovei era aminat, numai cel în privința Țării Românești fiind deplin corespunzător cererii de recunoaștere a lui Mihai.

⁵⁴ Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională a țărilor române (1590–1630). Documente externe*, București, 1981, nr. 197, p. 106–107 (orig.) și 225 (trad.).

⁵⁵ *Documente și însemnări românești...*, p. 145.

⁵⁶ *MCRT*, IV, p. 541.

Chioarul și moșiile pomenite ale lui Boeskey, Gheorgheni și Vecea, Sfânta Sa Maiestate imperială răspunde mai întâi că Chioarul nu ține de Transilvania, ci de Ungaria, de care în nici un chip nu poate fi despărțit, care lucru nu l-ar îngădui dieta regatului, întrucît s-ar pricinui multe neajunsuri și supărări. În privința Gheorghenilor și a Vecei nu se poate hotărî nimic, înainte ca pricina să poată fi cercetată și lămurită pe deplin, după obicei, ca să se vadă dacă ea ține de Sfântă Maiestatea Sa. Și de s-ar dovedi așa, va accepta ca acele moșii să se dea domnului voievod, fiilor și urmașilor săi”⁵⁷. Așadar, la acest punct, al 3-lea, nu s-a putut obține nici o modificare a hotărîrii din 12 septembrie.

În schimb, întîmpinarea soliei în legătură cu punctul 6, privitor la eventualitatea cuceririi de către Mihai a Timișoarei și a altor locuri aflate în mina turcilor, s-a bucurat de o soluție mai favorabilă. Mihai ceruse ca „cetățile de pre margini”, anume „Timișoara, Felnacul, Cenadul, Beșcherecul, Panciova, Berinul, cu toate ținuturile cîte sînt pînă în Dunăre”, după eliberare să-i fie lăsate „moșie, fir pre fir, și pre feate”. În hotărîrea din 12 septembrie s-a admis doar ca cetățile, castelele și locurile mai puțin însemnate să fie concesionate, ca feude, voievodului și succesorilor săi, cele de prim rang (*arces primarias*)—în frunte cu Timișara—avînd a fi cedate împăratului. Iată acum și modificarea intervenită la acest punct, conform actului din 14 septembrie: „Cît privește Timișoara, de care domnul voievod are mare nădejde s-o dobîndească și arată mult zel la aceasta, Sfînta Maiestate imperială, în schimb, este gata să-și arate printr-o asemenea strălucită pildă generozitatea, astfel încît dacă domnul voievod ar redobîndi Timișoara, deși aceasta ține de Ungaria, s-o poată avea ca feud și s-o stăpînească”. Iar în cazul în care, la un moment dat, nu va mai putea s-o apere și va pierde-o, avea să fie „despăgubit cu alte bunuri care, după socoteală dreaptă, să fie asemenea Timișoarei”⁵⁸.

În fine, printre ultimele puncte contestate a fost și cel cu numărul 9, privitor la subvențiile curții imperiale habsburgice pentru efortul de război al domnului român. Nu vom zăbovi prea mult asupra acestuia, spunînd doar că, față de cei 300000 de taleri solicitați de Mihai pentru lunile august—octombrie, s-a acceptat pînă la urmă să-i fie trimisă, în două rate, suma de 150000 de taleri, dintre care 100000 numaidecît, iar restul de 50000 să-i fie achitat „în postavuri” pînă la sfîrșitul anului. Cum actul din 14 septembrie 1600 prezintă în această porțiune cîteva corecturi, deducem că punctul respectiv a fost discutat și re-discutat. De altfel, actul în întregul lui pare să fie o ciornă, care a fost transcrisă în formă definitivă abia la 21 septembrie, ceea ce explică modificarea datei, de care am pomenit mai sus. Să mai adăugăm că în încheierea acestui document se face o referință la „cetatea Königsberg din Silezia”, despre care se confirmă că împăratul „o va da” domnului și „va trimite acolo un om potînit, ca s-o pregătească”⁵⁹. Cum în această chestiune în actul din 12 septembrie nu se face nici o mențiune sîntem îndreptățiți să pre-

⁵⁷ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 225.

⁵⁸ *Documente și însemnări românești...*, p. 146; MCRT, IV, p. 542; Radu Constantinescu, *op. cit.*, loc. cit.

⁵⁹ Ultimul articol la care s-au făcut concesii a fost cel cu numărul 12, privitor la cheltuielile pentru solii voievodului—se înveciinea ca acestea „să fie acoperite din bunurile fiscale, dîndu-li-se ca onorariu pentru fiecare pricină de acestea”.

supunem că a fost vorba de o întrebare a lui Teodosie Rudeanu, care a dorit să obțină o asigurare suplimentară în legătură cu domeniul din Silezia, ce-i fusese dăruit voievodului în anul precedent ⁶⁰.

La Satu Mare, unde se aflau comisarii imperiali David Ungnad și Mihai Székely, în 19 august 1600 sosea un curier din Alba Iulia, cu mai multe scrisori din partea lui Mihai Viteazul, dintre care una era „către Gáspár Kornis și către logofăt”. Alta, ce trebuia predată „în mîna” împăratului Rudolf II, era însoțită de o scrisoare a lui Ibrahim pașa, ce fusese interceptată de oamenii săi ⁶¹. Conținutul acestui din urmă document s-a păstrat în arhivele austriece sub forma unei tălmăciri în limba italiană. Marele vizir Ibrahim pașa, care se găsea în Belgrad, răspundea în 15 iulie la cererea de sprijin primită de la Sigismund Báthory, anunțându-l că nu mai puțin de cinci beilerbei „sînt pregătiți să vină în ajutorul vostru” ⁶². Față de o asemenea veste, înțelegem ușor de ce Mihai, amenințat de un atac concentric polono-turco-tătar, a înștiințat în 14 august — cînd a plecat din Alba Iulia pachetul de scrisori — că „nu mai așteaptă vreun răspuns” din partea împăratului prin solia sa, ci „direct și fără întîrziere ajutorul în bani și trupe” ⁶³. În același scop el a făcut apel și la generalul Basta, care s-a pus într-adevăr în mișcare către hotarele transilvănene ⁶⁴. Este sigur că scrisorile atît de îngrijorătoare ale domnului au ajuns la Praga în toiul tratativelor purtate de Teodosie Rudeanu și Gaspar Kornis. Așa credem că se explică ultimele cuvinte ale actului redactat în 14 septembrie: „Iar ca să nu treacă vremea degeaba, ci să se poată întrebuița cu folos la atacarea dușmanului, răspunsul Sfintei Maiestăți imperiale va fi trimis printr-un curier rapid...”.

Totuși, în ultimul moment, cînd erau pe punctul să apuce drumul de înapoiere, solii lui Mihai au fost reținuți în continuare la Praga. Ce a cauzat această întîrziere aflăm dintr-o scrisoare din 18 septembrie a nuntîiului apostolic de la Praga, Filippo Spinelli: generalul George Basta a anunțat, printr-o scrisoare din 4 septembrie, expediată din Moftinul Mare, că în loc să-l ajute pe Mihai Viteazul, el a hotărît să-și alăture forțele de cele ale nobililor ardeleni răsculați, adunate în tabăra de la Turda ⁶⁵. Solii au mai zăbovit la curtea imperială pînă în 22 septembrie, cînd au fost primiți în audiență de rămas bun, ocazie cu care împăratul „le-a făcut daruri frumoase” ⁶⁶.

Nuntîul Spinelli preciza în 18 septembrie — chiar ziua luptei de la Mirăslău! — că „pînă acum” nu s-a trimis „nici un ordin” din Praga generalului Basta, în legătură cu decizia lui de a-i sprijini pe nobili contra lui Mihai, așteptîndu-se doar noi vești despre evoluția evenimentelor. Este probabil că un asemenea ordin nu a plecat nici în zilele următoare. Pe de altă parte, solii lui Mihai au primit cu siguranță documentele care

⁶⁰ La 31 august 1599 (I. Lupaș, *Noi contribuții la relațiile lui Mihai Viteazul cu împăratul Rudolf*, în *AIINC*, V, 1928—1930, Cluj, 1930, p. 484—485).

⁶¹ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, V, nr. 212, p. 305—306.

⁶² *Ibidem*, nr. 198, p. 289—290.

⁶³ *Ibidem*, p. 306; vezi și nr. 211, p. 304—305.

⁶⁴ Tabăra lui Basta se afla în 29 august la Tokaj, unde informațiile ce soseau din Transilvania erau deosebit de neliniștitoare; (*Ibidem*, nr. 214, p. 307—308).

⁶⁵ A. Veress, *Epistolae et acta...*, I, p. 410. Textul scrisorii lui Basta a fost reeditat în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, V, nr. 216, p. 308—310.

⁶⁶ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, IV, nr. 228, p. 307. Vezi și N. Iorga, *Istoria românilor*, V, București, 1937, p. 351.

ratificau acordul în privința Transilvaniei. Spre această concluzie îndrumă data modificată (21 septembrie) a actului adițional, de care ne-am ocupat mai sus. Aparent, deci, solia s-a încheiat în chipul cel mai fericit pentru Mihai Viteazul... Dar, în realitate, dacă ne gândim bine, curtea imperială habsburgică a dat dovadă încă odată de o atitudine perfect ambiguă. În 22 septembrie 1600, când a avut loc audiența de plecare a celor doi soli, la Praga nu se cunoștea în chip vădit rezultatul confruntării din Transilvania. S-ar fi putut prea bine ca domnul român să iasă biruitor și în acest caz curtea habsburgică putea să susțină că nu a știut nimic sau că, cel puțin, nu a încuviințat inițiativa generalului Basta...

Teodosie logofătul Rudeanu se găsea la Tirgoviște în 4/14 decembrie 1600⁶⁷. Este cea dintâi dată sigură despre el după încheierea soliei de la Praga. Acum însă în scaunul de la Tirgoviște se găsea Simion vodă Movilă, iar Mihai Viteazul trecuse hotarul și se îndrepta, la rândul lui, spre curtea imperială habsburgică. Putem totuși presupune cu suficient temei că logofătul a revenit lângă domnul său și i-a relatat despre totul în care și-a îndeplinit misiunea. Un indiciu în acest sens ar fi acela că, în preajma și în timpul luptei de la Curtea de Argeș, dată de Udrea hatmanul Băleanu (25 noiembrie 1600), Mihai și-a avut reședința la curțile boierești din satul Ruda⁶⁸.

AUTRES AMBASSADEURS DE MICHEL LE BRAVE

résumé

L'auteur continue son étude, dont la première partie fut publiée dans le n° 5/1990 de „Revista istorică”, en reconstituant deux autres ambassades envoyées par Michel de Brave, en 1599 et 1600, à la Cour impériale des Habsbourg.

Il s'agit tout d'abord de la mission du trésorier Stoica de Strimba qui, le 2 juillet 1599, à Prague, fut reçu par l'empereur Rodolphe II. C'était l'ambassadeur qui obtint l'accord pour le projet du voïvode roumain d'attaquer et de trôner le cardinal André Báthory, récemment élu prince de Transylvanie, qui était protégé en égale mesure par les Polonais et les Ottomans. Ultérieurement, le 2 août 1599, les détails de cette expédition furent établis à Kaschau (aujourd'hui Košice, en Tchécoslovaquie) par le même Stoica de Strimba et le général impérial Georges Basta qui, à son tour, devait pénétrer en Transylvanie en même temps que son allié, en franchissant la frontière du nord-ouest. A partir de ces données, l'auteur met en évidence la signification exceptionnelle d'une longue charte de Michel de Brave, octroyée à Tirgoviște le 4/14 août 1599, en faveur du trésorier Stoica. Elle marque le moment précis où le prince roumain apprit la nouvelle concernant le résultat positif de la mission.

⁶⁷ DRH, B, XI, nr. 422, p. 572.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 586; Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, II, p. 27-28, nota 53.

La seconde ambassade qui fait l'objet des présentes pages fut formée par le logothète valaque Teodosie Rudeanu et le noble transylvain Gaspar Kornis. Elle devait obtenir à la Cour impériale la ratification de l'accord entre Michel de Brave et le conseiller Bartholomée Pezzen, dont le point le plus important était la reconnaissance du prince roumain comme «*gouverneur*» de Transylvanie. Les deux ambassadeurs ont accompli leur mission à Prague, dans la première moitié du mois de septembre 1600, à la veille de la défaite de Michel le Brave à Mirăslău (le 18 septembre). L'auteur met en relief l'attitude ambiguë de la Cour impériale des Habsbourg qui avait été annoncée en même temps par le général Basta au sujet de sa décision de soutenir, avec ses moyens, les nobles transylvains insurgés contre Michel le Brave.

RESTITUIRI

ÎNVĂȚĂMINTELE ISTORIEI

GRIGORE GAFENCU *

Judecarea trecutului apropiat cere însușiri deosebite de nepărtinire și de probitate sufletească.

În aceste zile, când gândurile și străduințele românești, închinată țării și încordate în luptă, sunt îndreptate în spre viitor, cine se întoarce în drum, apăsător de neazuri vechi și nepotolite, și întinde către trecut un deget acuzator nu izbutește de cele mai multe ori să dea la iveală decât neastâmpărul acelor fantome care turbură propria lui conștiință.

Dl. Pamfil Șeicaru socotește că e îndrituit să judece problemele politice de eri prin prisma istoriei și a geografiei. El se întreabă nedumerit cum de n-a împărțășit România soarta Suediei, a Finlandei sau a Turciei? Aceste țări periferice îi par așezate în aceleași condiții geografice și politice ca România noastră. Cum de nu ne-am dat în lături când furtuna s-a deslănțuit peste noi? Cum de am nimerit împreună cu tot neamul și cu toate mult râvnitele noastre bogății — cu puțurile noastre de petrol și câmpiile de cereale —, tocmai în sufletul grozavului prăpăd? Dl. Șeicaru nu găsește lămurire pentru aceste întrebări nici în istorie, nici în geografie. Și e nevoit să nascocoască un cuvânt urât, acel de „aistoric” pentru a defini păcatul acelor Români, pe care li socotește vinovați de cataclismul universal.

Atunci însă când încearcă să-și dovedească învinuirile, Dl. Șeicaru se așează el însuși pe o poziție „aistorică”, adică în afară de șirul vremii. În loc de a cerceta situația de azi cu învățămintele pe care le cuprinde, el își alege o zi în trecut — ziua pierderii Basarabiei — ca

* Grigore Gafencu (1892—1957), a fost un remarcabil om politic și cel mai profund analist român al relațiilor internaționale. Membru al Partidului Național Țărănesc, a ocupat în mai multe rânduri postul de subsecretar de stat la diverse departamente. În calitate de director al ziarelor „Argus” și „Timpul” a fost un observator atent al vieții politice interne și internaționale, analizate sale distingându-se prin acuitate și forțe de penetrație. Ministru de externe (1938—1940), el a încercat să asigure securitatea și neutralitatea României, prin fidelitatea față de alianțele tradiționale cu marile democrații occidentale. Eforturile de a normaliza relațiile româno-sovietice, întreprinse în calitate de ministru al României la Moscova (1940—1941), după pierderea Basarabiei și Bucovinei de Nord în iunie 1940, nu au dus la nici un rezultat, dată fiind ostilitatea Moscovei. În dezacord cu politica mareșalului Ion Antonescu de colaborare cu Germania, Grigore Gafencu a plecat în Elveția unde a stabilit contacte cu diverși emișari sau reprezentanți ai coaliției antihitleriste, în tentativa de a asigura desprinderea României de Reich. În anii exilului elvețian, scrie magistrală analiză a originilor conflictului germano-sovietic, *Préliminaires de la guerre à l'Est*, apărută în 1944. Cea de a doua sa carte *Les derniers jours de l'Europe* este axată pe turneul său diplomatic din primăvara anului 1939. Grigore Gafencu a ținut numeroase conferințe în Europa occidentală și S.U.A. pentru a explica tragică situație a României în anii celui de-al doilea război mondial, apoi, în anii postbelici când ea s-a aflat sub ocupația sovietică. Alături de alți oameni politici și diplomați români, aflați în emigrare, a încercat să apere — fără succes — interesele României în timpul Conferinței de pace de la Paris (1946).

Insemnările politice ale lui Grigore Gafencu sînt în curs de publicare la Editura Humanitas, prin grija lui Stelian Neagoe: primul volum îmbrățișează perioada 1931—1939.

Articolul *Învățămintele istoriei* publicat în „Destin”, 1952, nr. 3, una din revistele emigratiei române, este răspunsul lui Grigore Gafencu la articolul apărut în aceeași revistă, al ziaristului Pamfil Șeicaru, fostul director al cotidianului „Curentul”, care formulase aspre critici la adresa politicii externe a României din perioada interbelică și mai ales, din timpul ministeriatului lui Grigore Gafencu. •

„Revista istorică”, tom III, nr. 3—4, p. 401—406, 1992

să judece pe temeiul situației de atunci politica noastră externă. În acea zi îndepărtată, de care ne despart atâtea alte prăbușiri, Franța tocmai căzuse la pământ, Anglia era izgonită de pe Continent, iar Germania atotputernică, victorioasă în Occident, strângea cu prietenie mâna Rusiei Sovietice. Dl. Șeicaru se întrebă azi de ce nu am putut rezista atunci voinței amenințătoare a Moscovei? De ce nu aveam în buzunar o garanție germană, în locul acelor garanții apusene fără greutate și fără noroc? Cu alte cuvinte, de ce nu trecusem din vreme din rândurile învingătorilor de ieri (alături de care înfăptuisem România Mare și liberă) în rândul învingătorilor de „măine”? Dacă am fi făcut așa ceva, am fi dat dovadă, după Dl. Șeicaru, de simț istoric. Numai că istoria pe care am fi presimțit-o astfel, ar fi fost fără viitor.

Azi, când Dl. Șeicaru îmi face cinstea să culegă argumente pentru teza lui din scrisul și din faptele mele, m-asi putea mărgini să invoc mărturia stărilor de acum. Ecuația din 1940, la care se referă Dl. Șeicaru, a fost dată peste cap: Germania, odinioară victorioasă, s-a prăbușit la rândul ei, după ce prin neastâmpărul ei vinovat a deschis larg porțile în fața năvalei bolșevice. Apusul, cu toate greșelile lui, e singura putere politică, militară și sufletească, în măsură să mântuiască lumea. Iar mântuirea României atarnă de mântuirea lumii. În ce fel ne-ar putea ajuta azi o garanție dată de Hitler, — și cum ne-am putea folosi de dovada unei complicități, încheiată „din vreme” cu politica hitleristă, sunt probleme a căror deslegare o las în sarcina simțului istoric a D-lui Șeicaru. După cum las în sarcina lui păcatele pe care cu adevărat le avem azi de ispășit, și anume acea jalnică aiureală care a cuprins pe unii Români, din fericire puțini la număr, îndemnându-i să se bucure sgomotos de nenorocirile Franței, de „agonia Angliei”, de „svârcolirile neputincioase ale Americii” și să vestească cu o grabă ciudată prăbușirea pe veci a lumii apusene. Cu asemenea isprăvi pe suflet, e greu să te strecoari sub oblăduirea istoriei.

Nu mă voi da în lături însă, în ce mă privește, ca să împropătez unele amintiri care ne pot folosi în lupta pe care o ducem azi.

Am părăsit Ministerul de Externe în Mai 1940 (după prăbușirea frontului apusean și o lună înainte de ultimatumul sovietic), în împrejurări despre care am vorbit în articolele și cărțile mele. Am revendicat totdeauna răspunderea pentru cele împlinite în politica noastră externă, cât am muncit și luptat la postul meu. Lămuririle pe care le voi da nu sunt ticluite abia acum; ele sunt consemnate în rapoartele redactate de mine chiar în acele vremi, pentru Consiliile de Miniștri și Consiliile de Coroană.

De ce am acceptat garanțiile apusene? Fiindcă aveam datoria s-o fac. Și fiindcă ași fi fost greu vinovat dacă n-ași fi făcut-o.

Țările apusene se străduiau să păstreze pacea. Ele căutau să ridice zăgazul în calea agresiunilor locale și a războiului general. Nimeni nu avea un interes mai mare ca pacea să fie păstrată, ca țara noastră. Cu hotarele noastre, râvnite de vecini și cu bogățiile noastre naturale, râvnite de toată lumea, cu așezarea noastră la Gurile Dunării, eram sortiți să fim în mijlocul grozavei încălceri care se pregătea. Și nu era greu de prevăzut că în vâltoarea unei asemenea încălceri nu ne-ar mai fi fost cu puțință să înăurim, necum să hotărâm destinul nostru.

Țările apusene se străduiau de asemeni să apere o rânduială europeană, la așezarea căreia contribuise și noi cu jertfe grele, și care asigura României neatarnarea și integritatea hotarelor. Garanțiile oferite de apuseni întăreau în ce ne privește această dreaptă rânduială: Anglia și Franța se legau să privească orice încălcare a drepturilor noastre politice și teritoriale ca o agresiune îndreptată împotriva lor. Puteam respinge de mai înainte un asemenea ajutor, în vremea când Germania nazistă urmărea pe față o politică agresivă de revizuire a Tratatelor, trezind împotriva noastră revendicările unor țări vecine, și amenințându-ne direct cu o intervenție armată, ca cea pe care au făcut-o în Cehoslovacia?

Apărarea în comun a unor interese comune, potrivit unei concepții de ordine generală, e o metodă de politică externă care nu poate face minuni, dar care e totuși cea mai potrivită ca să ocrotească „siguranța” unei țări. Străduințele lui Titulescu, atât de crunt batjocorite azi de unii amatori de gândire politică, au dat greș, fiindcă în sprijinul unei idei juste nu au fost strânse din vreme forțele trebuincioase. Nimeni însă nu a fost în stare să propue o idee mai bună; iar atunci, când de totalitarismul hitlerist, atât de străin de firea și de interesele noastre, am încercat să legăm unele filozofii autohtone, nu am izbutit decât să grăbim împlinirea unui cumplit și amar destin. Și acum așteptăm cu toții, chiar acei dintre noi care nu vor să priceapă învățămintele istoriei, ca ordinea apuseană să se întindă din nou, mântuitoare, până la noi.

Cum de am primit o garanție care ne apăra față de Germani, față de Unguri, față de Bulgari, și nu față de Ruși, singurii noștri inamici primejdioși?

Nu e exact. Garanțiile erau generale, fără nici o discriminare și fără nici o rezervă. Țările apusele socoteau de altfel că vor putea cuprinde Rusia Sovietică în sistemul lor de apărare colectivă, și elimina și pe această cale primejdia unei agresiuni sovietice împotriva noastră. E drept că după Tratatul Ribbentrop-Molotov din 23 August 1939, Apusenii au socotit că situația raporturilor de forțe fiind schimbată, ei nu mai erau în măsură să ție angajamentele lor față de noi decît în cazul unei agresiuni germane. Am stăruit atunci, cu prilejul unui schimb de note diplomatice, arătînd că o asemenea rezervă nu se potrivește nici cu textul nici cu spiritul garanțiilor primite, și că nu putem da acelor garanții decît o interpretare generală și neîngrădită. Această chestie rămasă nelămurită, a pierdut de altfel însemnătatea ei, deoarece puține zile după încheierea înțelegerii germano-sovietice, Franța și Anglia au fost prinse în marele război, și nevoite să se supue poruncilor acestui război.

De ce am acceptat garanții, care erau vădit nelindestulătoare și nu puteau sluji la nimic?

În împrejurările în care am acceptat garanțiile, și în zilele în care le-am acceptat, folosul lor era de netăgăduit. Franța și Anglia nu erau în război cu Germania, și nu păreau direct amenințate de politica hitleristă; în schimb politica agresivă a lui Hitler era îndreptată împotriva Cehoslovaciei, a Poloniei și a României. La începutul anului 1939, erau semne vădite că Germania hitleristă se pregătea să-și întindă stăpînirea spre Răsărit. De aceea o înștiințare dată Germaniei, că orice încălcare a drepturilor României stărnea războiul în Apus, era pentru noi de un netăgăduit folos. Care e Românul, conștient de amenințarea care apăsă asupra țării sale, care s-ar fi încumetat să respingă un asemenea ajutor? De fapt, atîta vreme cît Franța a stat în picioare și Anglia a luptat pe Continent, nimeni nu ne-a lovit, nici Hitler, nici Stalin. Abia după prăbușirea frontului apusean, cînd garanțiile nu mai aveau putere fiindcă nu mai aveau putere țările garante, și după ce, de altfel, prinși în cleștele germano-sovietic, făcusem zădărnice apel la sprijinul Germaniei, am intrat în zodia prăbușirilor. Rusia ne-a luat Basarabia o lună după căderea Franței; trei luni mai târziu, Germania ne-a impus arbitrajul dela Viena. Înainte de a pierde hotarele, pierdusem de fapt neatîrnarea statului. „Ordinea nouă” înlocuia ordinea europeană.

Cum de nu ne-am gîndit să cerem din vreme garanția Germaniei?

Am cerut-o. Nu pentru a trece dintr-o tabără într-alta. Atîta vreme cît România a fost liberă, ea nu s-a desprins din acea ordine, care îi chezuise neatîrnarea și hotarele. E un adevăr care trebuie spus și repetat, îndeosebi acum. Am căutat însă, în înțelegere cu apusenii, să ajungem la înțelegere și cu Germania. Consecvenții politice noastre de pace am căutat să întărim pacea, împreună cu Germania, așa cum o întărisem alături de apuseni. Socoteam că tărîmul cel mai nimerit pentru o apropiere de Germania era tărîmul economic, unde interesele noastre și cele ale Germaniei se leagă între ele în mod firesc. Tratatul economic încheiat la sfîrșitul iernii 1939 nu a fost „negociat în grabă și cu frica în sîn”. El nu a însemnat nici o abdicare din punct de vedere românesc. Și s-a ținut de unele principii de colaborare economică internațională, care vor putea avea trecere chiar în Europa de mîine. Faptul că Tratatul dădea puțință Germaniei de a dobîndi pe piața noastră materii prime, pentru ea, de o deosebită însemnătate, era pentru noi *singura*, și cea bună garanție, că nu va căuta cu sila să turbure treburile de la noi. Iar noi primcam printre alte produse industriale, armamentul de care avem nevoie pentru a desăvîrși apărarea țării (din fabricile cehoslovace, potrivit unor contracte vechi). Această „garanție” a contribuit în mod hotărîtor să statornicească raporturi pașnice între cele două țări.

Eram gata — și am adus-o în mai multe rînduri la cunoștința guvernului german, ca și a guvernului italian — să acceptăm din partea Puterilor Axei asigurări asemănătoare celor primite dela Puterile Apusene, privitoare la siguranța și la hotarele noastre. Gîndul nostru era să asigurăm astfel — în interesul general al păcii — neutralitatea sud-estului european. (Am reluat acest gînd în 1940, căutînd să organizăm un bloc al neutrilor, împreună cu prietenii noștri din Înțelegerea Balcanică și cu Italia. După o înștiințare brutală, dată de Hitler la Roma, Italia care începuse prin a arăta mult interes pentru propunerile noastre, s-a retras din tovarășie, zădărnîcind împlinirea acestui plan românesc).

Hitler nu s-a gîndit niciodată să ne dea asigurări scrise. Nu din pricina garanțiilor apusene, care nu au schimbat dispozițiile lui față de noi (Hitler m-a asigurat la Berlin, în Aprilie 1939, că nu ne ia în nume de rău garanțiile apusene, dar că ar privi ca îndreptată împotriva lui o garanție sovietică; ceace nu l-a împiedicat cîteva luni mai tîrziu să încheie în paguba noastră înțelegerea lui cu Moscova). Verbal, Hitler făgăduia orice, „pentru a dovedi bunele lui simțămînte”: ba că ne va ajuta în cadrul unui atac sovietic, ba că nu va sprijini niciodată revendicările maghiare împotriva noastră. În scris însă, nu se lega. Și era firesc să fie așa. Hitler ducea lupta împotriva Tratatului dela Versailles. Cum Trianon se află în Parcul din Versailles, și cum toate Tratatetele din 1919-20 erau înrudite între ele, cine lupta din toate puterile împotriva unuia din acele Tratatete nu putea garanta pe celelalte. Și mai era o pricină: Hitler se pre-

gătea de război. Pentru a avea mâinile libere în Apus, era gata să cadă la tocmală cu Stalin. Această tocmală îi cerea să jertfească interese germane în Marea Baltică, în Polonia, la Dunăre. Cum de nu era să jertfească, orice am fi dres și ce am fi făcut „din vreme”, interesele noastre românești?

În ce privește Rusia, care din 1939 a fost grija noastră de căpetenie — cum o dovedeau dările de seamă și procesele-verbale din Consiliile de Coroană din acea vreme — *politica noastră alăuna de atât de schimbătoarea situație internațională.* Împotriva unei eventuale agresiuni sovietice (care a început să fie amenințătoare numai după încheierea pactului de prietenie germano-sovietic), nu aveam în Europa un aliat firesc. Puterile Apusene, apărătoarele firești ale ordinii stabilite, puteau da un sprijin hotărîtor la Răsărit, exercitînd o presiune asupra Rusiei, numai atîta vreme cît Hitler nu încinsese focul acțiunii sale de răzvrătire chiar în inima Continentului. Iar Ifiter nu era și nu putea să fie un sprijin pentru nimeni. Planurile lui de cucerire, fie că urîneau tovarășia Rușilor, fie că erau îndreptate împotriva lor, erau cu desăvîrșire străine de interesele și de năzuințele noastre. Politica noastră, atîta vreme cît eram un stat de sine stătător, nu putea fi cu privire la drepturile și hotarele românești decît conservatoare și defensivă; la Răsărit aveam de păstrat și de apărut hotarul Nistrului și Gurile Dunării. Hitler, răsvrătit împotriva ideii de ordine, și dornic de a-și întinde „revoluția” în cuprinsul unei „ordine noi”, urmărea cu totul alte țeluri; politica lui față de Rusia trecea dintr-un extrem într-altul: așezarea unei ordine noi la Răsărit, în tovarășia Moscovei, prin împărțirea Statelor așezate între cele două împărății, — sau distrugerea Rusiei, desființarea popoarelor dintre Nistru și Caucaz, și așezarea unor colonii germane pînă dincolo de hotarele Asiei... Cum eram să deslușim interese și țeluri comune în freacățul neîngrăditelor poște și ambiții ale unei asemenea politici? Și cum eram să legăm soarta țării, atîta vreme cît țara mai avea o voință, de o pornire necumpătată și nelegiuită, care nu putea duce decît la catastrofă? Fapt e că nu ne-am integrat în politica rusească a lui Hitler, suferind ponoasele acțiunii de împărțire și apoi a celei de cucerire, decît după ce ajunsesem a fi un stat „satelit”. Atîta vreme cît ne-a fost cu putință să ne ferim de nenorocirea de a fi un satelit, ne-am sbatut împotriva soartei rele cu toate puterile desnădejdei. Cine judecă situația de azi, cînd valul sovietic s-a revărsat pînă în fluviul Elba, ținînd seama numai de vinovăția Moscovei, uită că Germania din ajunul războiului nu era Germania Tratatului din Berlin, apărătoarea ideii europene, ci o putere „revoluționară” care pregătea terenul, chiar în inima Europei, pentru toate împărțirile, prefacerile și prăbușirile care au urmat.

În ce ne privește, nu puteam face minuni. Mijloacele noastre de apărare împotriva unui eventual atac rusec erau reduse; ele cereau, cu atît mai mult, să fie folosite cu cumpătare, fără nici o provocare față de nimeni. Înainte de încheierea Pactului germano-sovietic aveam, de bine, de rău, drept cheazăie de siguranță la Răsărit: garanțiile apusene care consfințeau drepturile noastre în cuprinsul ordinii europene; interesul Germaniei de a nu îngădui nimănui să turbure raporturile ei economice cu România, și interesul Rusiei de a nu provoca un război pe care nu-l voia. Ne era deci îngăduit să arătăm atît Germaniei cît și Rusiei — așa cum am și făcut-o că un stat românesc puternic și independent, la Gurile Dunării, era pentru cele două mari puteri vecine, o cheazăie de pace și de echilibru. De îndată ce am fi încercat să legăm mai strîns interesele noastre de cele ale Germaniei, adică să trecem în tabăra germană, am fi distrus noi înșine acest echilibru; și am fi trebuit să plătim numai decît cu prețul neatîrnării și unei părți din hotarele noastre, folosul îndoelnic de a fi asociați cu o putere autoritară, revizionistă, pornită pe calea cuceririlor și a distrugerii vechilor rînduiri.

După încheierea pactului germano-sovietic, încheere pe care o putem prevedea, dar nu o putem împiedica, soarta noastră era pecetluită. Eram de fapt împărțiți între cele două mari împărății, atît de înrudite între ele prin regimul totalitar la care erau supuse; Rusia sovietică își rezervase Basarabia și Bucovina, Germania căpătase „mână liberă” în restul țării. Această soartă ni s-a împlinit elnd în Mai 1940, împreună cu Puterile Apusene s-a prăbușit ce mai rămăsese în picioare din vechile așezări europene.

În cumplita turburare a acelor zile de prăbușire, s-au găsit unii Români, care neînțelegînd sau nevrînd să înțeleagă cele ce se petreceau, au aruncat vina la împlinire pe foștii aliați, pe garanții și pe cei care s-au învoit cu ele. Ca și cum am fi putut printr-o minune cerească sau printr-o șmecherie de ultima oră să ne desprindem din ordinea europeană care se sufunda,

ordine căreia îi datoram ființa neatîrnată a statului și întinderea hotarelor noastre — ca să ne găsim printre beneficiarii uriașei opere de împărțire și de distrugere ce se împlinea. Eram prinși în vâltoarea unei încăerări, care deslănțuise vechi și neîmpăcate porniri potrivnice; se prăbușeau tovarășii din trecut, alături de care luptasem odinioară, întreprind teritoriul țării și stîrnind împotriva noastră invidii și revendicări înverșunate; împreună cu acei tovarăși luasem parte la câștig, era de neînlăturat, din păcate, ca să luăm parte și la pagubă.

Înviniurile și vaelele de atunci, deși necugetate și păgubitoare, fiindcă dădeau greu încercatului neam românesc simțământul greșit că ar fi putut despărți destinul lui de acel al lumii din care făcea parte, erau de înțeles, deoarece durerea pentru cele ce se întâmplau putea fi mai mare decât puțința unora, de a le pricepe.

Azi însă, după, atâtea noi întâmplări și prefaceri, e uimitor de a auzi aceleași voci mustrătoare, dând glas aceluiaș nepriceperi, și vătându-se că nu ne-am fi legat din vreme de soarta unui Hitler, a cărui cenușe e împrăștiată cine știe unde?

Istoria e o carte cu multe foi, dintre care unele pot fi ușor citite pe dos. Cine se leagă de câte o foaie răsleață pentru a găsi în ea dovada unor teze învechite, peste care timpul s-a scurs, poate să-și procure cel mult o plăcere personală. El nu va izbui însă să lămurească liniile mari, dealungul cărora se desfășoară destinele unui neam.

Fiindcă învățămintele istoriei nu se culeg din citate adunate la întâmplare în cărți și memorii răsoite în grabă; pentru a fi înțelese ele cer o străduință einstită, care să lege între ele, cuprinzându-le într-o sinteză, evenimentele ce se înșiră în vreme.

Cercetarea trecutului ne arată că nu putem desprinde din frământările și prefacerile lumii care ne înconjoară, o istorie deosebită a României; și că prin urmare nu putem pune „destinul” nostru deacurmezișul în calea desfășurării firești ale istoriei generale. Așezați la încreșirea drumurilor acelor imperii, pe care Lucien Romier le socotea „moarte”, dar care au dovedit din păcate că sunt mai vii ca niciodată, țara noastră e prinsă chiar în mijlocul luptei care dăinuște de veacuri între Apus și Răsărit.

Tratatul din Paris, din 1856 (Tratat la care nu am luat parte, și care a pus capăt războiului din Crimeea, în care nu am avut de luptat) e data cea mai însemnată din istoria noastră contemporană. În adevăr, la acea dată am scăpat din încheștarea celor două Imperii răsăritene, Rusia și Turcia, deopotrivă de dornice să ne oblăduiască, și am fost cuprinși în *ordinea europeană*, pe care puterile apusene izbutiseră s-o întindă pînă la Gurile Dunării. Tratatul din Paris a îngrădit Rusia, oprind avântul ei de înaintare la hotarele noastre; a așezat Gurile Dunării sub controlul unei Comisii Europene; a întărit ființa de sine stătătoare a Principatelor românești prin garanția colectivă dată de Marile Puteri. În fruntea Puterilor Apusene se găseau atunci Franța și Anglia, Piemontul, Prusia și apoi Austria au aderat la hotărârile Tratatului de la Paris.

Acest front european a fost menținut la Congresul din Berlin, în 1878, după ce Germania și-a luat locul în rândul dintâi al Marilor Puteri. Pentru noi, amintirea Tratatului din Berlin e umbrită prin pierderea unei părți a Basarabiei. Nu e mai puțin adevărat că la Berlin (unde „Concertul european” a impus unei Rusii victorioase revizuirea hotărârilor unilaterale pe care le luase față de Turcia la San Stefano) ideea unei „ordine europene” a fost menținută și întărită. Iar acea ordine europeană, care nu putea fi schimbată prin voința unei singure puteri, fiindcă era garantată de toate puterile, cuprindea România, împreună cu regiunile dunărene și balcanice din Răsăritul european.

Năsuți la viață nouă și așezați pe temelnice temelii politice cu sprijinul Apusului, și sub oblăduirea ideii europene, era firesc să rămănem legați de această idee ca stat independent și suveran. Era pentru noi o poruncă a istoriei, și o condiție de viață să ne orientăm în toate crizele internaționale după cerințele ordinii europene. Și nu ne era cu puțină să compromitem noi înșine toate cele legate de această ordine, adică drepturile și libertățile noastre, ca și ființa noastră neatărnată, luând parte de bună voc, alături de Puterile care din dumnănie sau din răzvrătire, săpau mormântul Europei, căreia li datoram viața. Chiar atunci când se năruiau toate punctele noastre de sprijin, legătura cu trecutul era pentru noi singura și cea mai bună călăuză în spre viitor.

Faptul că am urmat această poruncă a istoriei, atîta vreme cât am fost *liberi*, adică atîta vreme cât Apusul mai era în picioare, și noi nu fusesem încă prinși în căpcana ce ne fusese pregătită de Ribbentrop și Molotov la Moscova, ne îngăduie azi să ne putem integra cu fruntea sus în frontul Inmei Libere, care, se alcătuiește acum. Nimeni nu ne poate tăgădui acest drept: nici Apusenii, care știu și recunosc, că am rămas credincioși acelei cauze comune, în slujba careia lumea liberă își strânge azi puterile ei militare, politice și economice; și mai puțin încă acei dintre noi, mănăși de vechi resimțiminte, care nu-și mai au locul în cuprinsul adevăratei meniri istorice pe care cu toții o avem de împlinit. Tălmăcit în lumina acestor desfășurări, actul din 23 August 1944 capătă un înțeles care ar trebui să-l pună la adăpost de polemici inutile și păgubitoare.

Departe de mine gîndul de a tăgădui acele greșeli ale politicii apusene, care apasa greu asupra lumii întregi, și îndeosebi asupra țării noastre. Istoria însă — fiindcă de ea e vorba — va face deosebirea între greșile unora, care din nepricepere și ușurință nu au știut să se folosească de victoria lor pentru a restabili din vreme ordinea în lume, și păcatul acelor care au plănuit și au împlinit distrugerea acelei ordine.

În ce privește Germania, locul ei e în Europa. Dezbărate de acea pornire Inverșunată, care a pricinuit poporului ei mai mult rău încă decât popoarelor vecine, ea e menită să se așeze, cu însușirile ei însemnate și cu însemnatele ei puteri de viață și de muncă în rândurile cele dintâi ale frontului european. De îndată ce se apropie de noi, în slujba unei cauze comune și sub acoperirea ordinii europene, ordine care nu cere supunere oarbă ci unire în libertate, ea e o vecină bine venită și o prietenă firească.

Căci ordinea europeană e din nou în mers. Direcția ei, e ca pe vremuri, din Vest spre Est. Iar lozincă nouă e: Unire. Cine vrea să-și vadă țara mântuită trebuie să se învoiască mai dinainte, ca s-o vadă unită în gând și în fapte cu faptele și gândurile lumii libere.

În frontul de luptă care se închiagă e loc pentru noi toți Românii din pribegie. Faptul de a fi cetățean mai bine, sau mai din vreme, în Cartea Istoriei, nu poate constitui pentru nimeni un drept de întâietate sau un privilegiu exclusiv. Nimic mai primejdios în clipe hotărtoare ca unele socoteli mărunte. Certurile din trecutul apropiat sunt datorite în bună parte unei cunplite turburări, prevestitoare de furtună, a acelei furtuni din afară față de care nimeni dintre noi nu mai avea să aibă putere...

Ni se cere însă pentru ca aportul nostru în frontul comun să fie cu folos, și nu cu ponos, ca să dăm dovadă de bună credință. Să nu încercăm să cuprindem cu deasila toate cele ce se întân plă în lume, în formulele strâmte ale unor ideologii autohtone. Istoria nu poate fi privită nici judecată, prin prisma unor polemici de politică internă. Să ne străduim mai de grabă să deslășim interesele noastre naționale în lumina desfășurărilor istorice. Și să luăm parte fără plangeri și învinuiri deșarte, la reșezarea ordinii europene, potrivit unor principii generale, care întotdeauna au fost prielnice țării noastre românești.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CONGRESUL INTERNAȚIONAL „ISTORIA EVREILOR ÎN ROMÂNIA”, TEL AVIV, 15 — 19 DECEMBRIE 1991

În perioada 15 — 19 decembrie 1991, a avut loc în cadrul Universității din Tel Aviv primul congres internațional dedicat istoriei evreilor în România. Congresul, organizat sub patronajul Institutului de cercetare al diasporei și al Centrului Goldstein-Goren pentru istoria evreilor în România, a fost înconjurat de un mare interes și s-a bucurat de participarea unor istorici, filologi, economiști, filosofi, politologi și diplomați din România, S.U.A., Germania, Franța și din țara gazdă.

Alocuțiunile de deschidere au fost rostite de Shlomo Simonsohn, rectorul universității Tev Aviv, Radu Homescu, ambasadorul României în Israel, Ioan Stancu, atașatul cultural al României și de Abraham Goldstein-Goren, fondatorul Centrului de istorie a evreilor în România. Lucrările propriu-zise ale congresului au cuprins 26 de comunicări urmate de discuții intense, precum și o masă rotundă.

Comunicările au adus în discuție o gamă foarte largă de probleme referitoare la istoria evreilor în România din evul mediu și până în anii dictaturii comuniste, în anii dictaturii lui Ceaușescu. În ceea ce privește evul mediu, problematica acestuia a fost abordată în patru comunicări. Șerban Papacostea (Institutul de istorie „Nicolae Iorga”) a adus la lumină un nou izvor referitor la evreii din spațiul românesc (*Romanian Jewry in Medieval Sources*), Andrei Pippidi (Institutul de studii sud-est europene) a făcut o incursiune în modul de recepționare a imaginii evreilor de către societatea românească până în secolul al XVII-lea (*The Image of the Jew in Romanian Medieval Society till the 17th Century*), Yitzhak Perri (Institutul israelian pentru progresul academic) s-a oprit asupra situației evreilor din Transilvania în secolul al XVII-lea (*The Legal, Cultural and Economic Conditions of the Jews in Transylvania in the 17th Century*), iar Eugen Denize (Institutul de istorie „Nicolae Iorga”) a prezentat principalele direcții de dezvoltare a culturii evreilor sefarzi din țările române în secolul al XVIII-lea (*Sephardic Culture in the Romanian Countries 1700—1821*).

Bineînțeles că, așa cum era și de așteptat, cele mai multe comunicări au abordat problemele istoriei evreilor din România în epocile modernă și contemporană. Astfel, Dan Berindei (București) a făcut o trecere în revistă a situației evreilor din principatele române în timpul domniei lui Al. I. Cuza (*Jews in the United Principalities 1859—1865*), iar Sergiu Stancu (Centrul de istorie al Comunităților evreiești din România) a prezentat structurile organizatorice ale comunității evreiești din România în secolul al XIX-lea (*Organizational Structures of the Jewish Community in Romania in the 19th Century*). Problemele referitoare la contribuția evreilor la dezvoltarea economică a României în primele decenii ale secolului nostru au fost prezentate, cu o deosebită rigurozitate, de Avram Rosen (București) în comunicarea *The Contribution of the Jews to the Industrial Development and Modernization of Romania, 1900—1938: The Case of Bucharest*.

O atenție deosebită a fost acordată problemei emancipării evreilor de la începutul secolului al XX-lea. Zeev Lucian Hershkovicz (Universitatea ebraică din Ierusalim) a luat în discuție rolul istoriografiei în desăvârșirea procesului de emancipare în anii premergători primului război mondial (*The Role of Historiography in Achieving Emancipation of Romanian Jews before World War I*), Theodor Armon (Universitatea ebraică din Ierusalim) s-a referit la intervenția lui Luigi Luzzati în această chestiune (*The Intervention of Luigi Luzzati in Favour of Romanian Jewry in 1914*), iar Carol Iancu (Universitatea din Montpellier) a analizat felul în care s-a pus această problemă la Conferința de pace de la Paris din 1919 (*The Emancipation of Romanian Jewry at the Peace Conference in Paris (1919)*).

Deosebit de interesantă a fost și comunicarea lui Vladimir Iliescu (Universitatea din Bochum) referitoare la viața de zi cu zi a evreilor din Cernăuți în anii de dinaintea declanșării celui de-al doilea război mondial (*Jewish „Zeitgeist” in Cernowitz 1938—1940: Memories of a non-Jew from a Jewish Town*).

Un număr important de comunicări au fost consacrate dezvoltării culturale a evreilor din România. Monica Brădulescu (Universitatea ebraică din Ierusalim) a făcut o interesantă

analiză a scrierilor lui Jacob Psantir (*A Critical Approach to Jacob Psantir's Writings*), Victor Eskenasy (Radio Europa Liberă) a prezentat felul în care apar descriși evreii din România în memoriile inedite ale rabinului Moses Gaster (*Romanian Jews as Portrayed in Rabbi Moses Gaster's Unpublished Memoirs*), Liviu Rotman (Universitatea Tel Aviv) a analizat structurile mentale și culturale ale evreilor români la cumpăna veacurilor al XIX-lea și al XX-lea (*Mental and Cultural Structures of Romanian Jews at the Turn of the Century*), Leon Volovici (Institutul de studii al Holocaustului, Yad Va-Shem, Ierusalim) a luat în discuție tendințele sociale și culturale manifestate în rândurile intelectualilor evrei români după primul război mondial (*Romanian Jewish Intellectuals after World War I: Social and Cultural Trends*), David Schaary (Ierusalim) s-a oprit asupra culturii evreilor din Bucovina în perioada interbelică (*Jewish Culture in the Multi-National Bukovina between the Two World Wars*), iar Jacob Geller s-a oprit asupra școlilor evreiești din România în timpul celui de-al doilea război mondial (*Jewish Schools in Romania during World War Two*).

O întreagă sesiune de comunicări a fost consacrată evreilor din România și literaturii. Astfel, Marin Bueur (Institutul de istorie și teorie literară „George Călinescu”) a demonstrat, pe baza unei solide argumentări, netemeinicia afirmațiilor despre antisemitismul lui I. L. Caragiale (*Caragiale, the Man and the Writer, and the Jewish Problem*). Problemele și tendințele literaturii — evreiești din România au fost analizate de A. B. Jaffe (Tel Aviv) în comunicarea *Problems and Trends in Jewish Romanian Literature*, iar Irina Livezeanu (Universitatea Ohio) a adus în discuție personalitatea lui Mihai Sebastian (*A Jew from the Danube: Mihai Sebastian*).

Două comunicări s-au oprit și asupra metodologiei studiilor de istorie a evreilor din România. Raphael Vago (Universitatea Tel Aviv) a întreprins o scurtă trecere în revistă a acestor metode și a propus soluții care să faciliteze mai buna cunoaștere a istoriei evreilor (*History of the Jews in Romania: Methods and Solutions*), în timp ce Lya Benjamin (Centrul de istorie al Comunităților evreiești din România) a adus în discuție metodele de studiu ale aspectelor sociale și etnice (*Social and Ethnic Aspects of Jewish History in Romania*).

Deosebit de interesantă a fost comunicarea lui Jean Ancel (Institutul de studii al Holocaustului, Yad Va-Shem, Ierusalim), intitulată *The Image of the Jew as It Appears in the Views of Anti-Semitic Movements in Romania. Continuity and Change*. Autorul a întreprins o amănunțită analiză a curentului de gândire și a mișcării antisemite din România, de la primele lor manifestări și până în anii celui de-al doilea război mondial. Concluziile sale au fost că cea mai mare parte a intelectualității române a alunecat spre poziții de dreapta, ajungând la antisemitism, iar în timpul celui de-al doilea război mondial în România a avut loc un holocaust al evreilor. Discuțiile care au urmat, deosebit de aprinse, au făcut ca aceste afirmații să fie mult mai nuanțate. S-a ajuns la concluzia că pozițiile de dreapta ale multor intelectuali români de marcă nu pot fi asimilate celor ale extremei drepte, care cerea exterminarea fizică a evreilor. Intelectualii români nu puteau fi și nici nu au fost de acord cu aceste metode barbare care au caracterizat doar un segment minor al societății românești. De aici a rezultat și concluzia că un holocaust al evreilor pe teritoriul României în anii războiului nu a avut loc. El a avut loc, și nu poate fi negat, în teritoriile cedate de România, mai ales în Transilvania de Nord, dar și în Bucovina de Nord și Basarabia.

La fel de interesante au fost și cele trei comunicări referitoare la istoria evreilor din România în anii dictaturii comuniste. Illeana Vrancea (Universitatea ebraică din Ierusalim) a scos în evidență faptul că între 1944 și 1948 multe personalități ale comunității evreiești au desfășurat mari eforturi pentru apărarea valorilor și sistemului democratic din România, eșecul lor fiind simultan și având aceleași cauze ca și eșecul întregii societăți românești în lupta ei împotriva comunismului impus de Moscova (*A Forgotten Chapter of a Common Legacy: Jewish Personalities in the Fight for Survival of Romanian Civil Society (1944–1948)*). Discuții deosebit de aprinse a provocat comunicarea lui Robert Levy intitulată *Jewish Culpability in the Implementation of Stalinism in Romania: The case of Ana Pauker*. Plecând de la premise false și folosind o documentație limitată doar la mărturiile unor persoane din anturajul Anei Pauker, tînărul cercetător american a ajuns la concluzia că renumita lideră comunistă ar fi fost o adevărată opozantă față de sistem. Luările de cuvânt au arătat însă care sînt erorile acestui gen de interpretare, cea mai importantă fiind aceea a lipsei simțului critic în interpretarea izvoarelor. Foarte interesantă și urmată de discuții intense a fost și comunicarea lui Yosef Govrin, de la Ministerul de Externe al Israelului, care s-a oprit asupra organizării comunităților evreiești din România în timpul lui Ceaușescu (*The Organisation of the Jewish Communities during Ceaușescu's Time*).

Masa rotundă a avut ca temă de discuție problemele de bază ale istoriografiei și ale cercetării istoriei evreilor din România, moderator fiind Liviu Rotman. Participarea la discuții a fost numeroasă, printre cei care au luat cuvîntul numărîndu-se Șerban Papacostea,

Carol Iancu, Leon Volovici, Jean Ancel, Lya Benjamin, Andrei Pippidi, Dan Berindei, Monica Brăduțescu, Ileana Vrancea. Au fost discutate metodele și metodologia cercetării, dar și principalele probleme ale istoriei evreilor din România, poate cea mai importantă fiind aceea a holocaustului. Putem vorbi sau nu de holocaustul evreilor din România? Părerile au fost împărțite, iar discuțiile au fost deosebit de intense. Concluzia la care s-a ajuns și la care au subscris toți participanții a fost aceea că lucrul cel mai important pentru clarificarea tuturor problemelor, inclusiv cea a holocaustului, este deschiderea arhivelor românești. Fără cunoașterea aprofundată a izvoarelor studiul istoriei are, în mod inevitabil, o mare doză de subiectivism. De asemenea toți participanții au fost de acord că istoria evreilor din România trebuie scrisă fără nici un fel de tendințe apologetice și trebuie să țină seama numai de adevărul istoric.

În încheierea acestei scurte prezentări trebuie să scoatem în evidență faptul că acest prim congres internațional de istorie a evreilor din România a fost un succes deplin pe toate planurile. A fost un succes organizatoric, un succes în privința participării, un succes deosebit pe plan științific. Concluziile la care s-a ajuns în urma comunicărilor și a discuțiilor intense care s-au purtat pe parcursul a cinci zile, au evidențiat necesitatea întreprinderii unor temeinice studii în această direcție, studii bazate pe o informație documentară vastă și mereu reînnoită care să clarifice multe din problemele rămase încă în suspensie.

Eugen Denize

STAGIU INTENSIV DE FORMARE ÎN DEMOGRAFIE ISTORICĂ PARIS, 1990

Laboratorul de Demografie Istorică de la Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales organizează din 1979, an de an, un stagiu intensiv de formare în demografia istorică pentru un număr de 40—50 participanți din lumea întreagă, selecționați pe baza examinării unui dosar cuprinzând Curriculum Vitae, lista publicațiilor, precum și o scrisoare de motivare a opțiunii pentru acest curs.

În 1990, pe parcursul a cinci săptămâni, m-am numărat printre cei 45 de cercetători din douăsprezece țări ale lumii (Franța, Italia, Spania, Ungaria, Cehoslovacia, Yugoslavia, România, Germania, Canada, Brazilia, Uruguay, Mexic) participanți la cel de-al 11-lea stagiu intensiv de formare în demografia istorică.

Cursurile teoretice, desfășurate dimineața timp de trei ore au fost dublate de orele consacrate după amiaza microinformaticii, studiului surselor demografice, conferințelor și lucrărilor practice, iar testele de fiecare vineri verificau gradul de asimilare al noțiunilor expuse în cursul săptămânii.

Demografie generală, subiectul primei săptămâni, a cuprins prelegerile profesorilor Hervé Le Bras și Alan Bloom axate pe reprezentarea fenomenelor demografice, măsuri ale riscului de eroare, fecunditate—componente și micro-simulare, legi parametriche, nupțialitate și migrații.

Au fost prezentate două modele ale fecundității, iar pentru studiul mortalității accentul s-a pus asupra tablei de mortalitate, procedeu statistic de descriere al mortalității, construindu-se în primul rând funcția de supraviețuire, de la care pornind se poate calcula un ansamblu de indicatori ai mortalității, cum ar fi funcția deceselor cumulate, funcția de deces, rata mortalității, speranța de viață.

Cea de a doua săptămână a cuprins expunerile profesorilor J. N. Biraben și Jacques Dupâquier asupra *analizei agregative și modelării în demografia istorică*, pornindu-se de la importanța sondajului și alegerii de eșantioane cu adevărat reprezentative, la calculării intervalelor de încredere, pentru ca apoi să fie analizate structuri ale populației după vârstă, sex, stare civilă, profesiune și venit.

Calculul unor indici de repartitie a nasterilor și căsătoriilor, al mediei, varianței, deviației standard, coeficientului de corelație liniară și indicelui de criză a dat o imagine statistică fenomenelor demografice.

Reconstituirea familiilor a fost obiectul celei de a treia săptămâni în care, într-un ciclu de prelegeri, profesorul J. P. Bardet s-a referit la tehnicile de despuiere a surselor demografice. În vederea reconstituirii familiilor, insistând apoi asupra modului în care pot fi analizate și măsurate fecunditatea, nupțialitatea și mortalitatea.

Jean Pierre Bardet este, alături de Michael H. autorul pachetului de programe CASOAR specializate pentru reconstituirea familiilor și am putut urmări o demonstrație practică a modului în care funcționează aceste programe, a performanțelor de calcul pentru diverși indici și tabelări privind fecunditatea, nupțialitatea și mortalitatea.

Probleme ale stratificării sociale, analizei rețelelor în structura socială, aspecte legate de familie, menaj și ciclu de viață, modele dinamice și mobilitate în demografia istorică au fost abordate de M. Gribaudi și P. A. Rosental, accentul fiind pus pe calculul frecvențelor teoretice, al coeficienților de pasaj, pe rolul testului X^2 în cercetarea mobilității socio-profesionale sau al sistemului expert S.A.S. în analiza statistică a migrațiilor.

Ultima săptămână a stagiului a fost consacrată prezentării rezultatelor unor cercetări în curs de desfășurare.

Astfel, cercetătoarea italiană Sonia Loriga și-a prezentat proiectul intitulat *Demografie și constrangeri instituționale: de la norme la comportament*, Nél Bonneuil s-a referit la *Demografia instituțiilor și întreprinderilor*, iar medicul J. N. Biraben, în expunerea sa *Demografie și biologie*, a analizat efectul epidemiilor asupra evoluției demografice. Jacques Dupâquier, împreună cu un colectiv format din sociologi, genealogi, statisticieni și economiști a lucrat timp de zece ani asupra *Anchetei o 3 000 de familii*, cercetare care a folosit din plin metodele statistice și calculatorul, costul ei fiind de aproximativ 2 milioane de franci, dar ale cărei rezultate, concretizate într-o lucrare ce va vedea lumina tiparului în anul viitor, dau o imagine nu numai demografică ci și socio-economică a Franței din trecut.

După-amiază s-au desfășurat, sub conducerea cercetătoarei Marie-Cristine Vouloir, cursurile de microinformatică în Laboratorul de Demografie Istorică al școlii, laborator dotat cu douăsprezece microcalculatoare Olivetti și Bull puse la dispoziția cursanților.

Cursul a însemnat o inițiere în utilizarea sistemului de operare MS-DOS și a sistemelor de programe WORD 4, DBASE și EXCEL specializate respectiv pentru editarea de texte, crearea, gestionarea și interogarea bazelor de date și construirea tablourilor.

De remarcat importanța pe care o au aceste sisteme de programe pentru științele sociale în general și pentru istorie în special, prin facilitățile oferite cercetătorului nu numai în pregătirea pentru tipar a lucrărilor sale, dar și în prelucrarea rapidă a bazelor de date prin obținerea de liste potrivit scopului dorit sau a tabelelor și graficelor.

Simbătă, 6 octombrie, Societatea de Demografie Istorică a organizat manifestarea științifică „*Entretiens de Malher 1990*”, numită așa după locul său de desfășurare, strada pariziană Malher, având în acest an ca subiect demografia istorică în Italia și Spania.

Programul de dimineață a cuprins două „ateliere”, *Demografie istorică și istorie socială* condus de Jacques Dupâquier și *Măsura comportamentelor demografice individuale*, condus de Alfred Perrenoud, după care Eugenio Sonnirco a prezentat comunicarea *Demografia istorică în Italia, experiențe, rezultate, perspective*, iar Vicente Perez Moreda și David Reher s-au referit la *Demografia istorică în Spania în ultimii douăzeci de ani*.

Sediul de după-amiază, desfășurată în plen, a adus în dezbatere comunicările *Istoria familiei în Italia: bilanș și perspective ale cercetării* (Gérard Delille), *Nai tendinșe ale demografiei istorice spaniole: cercetări asupra istoriei familiei* (Francisco Chacon), *Diversități teritoriale în evenimentele demografice italiene: probleme și ipoteze de sinteză istorică* (Lorenzo Del Panta), *Mobilitate geografică și socială* (Carlo Corsini) și *Codrul internațional și influențele externe asupra demografiei iberice* (Isabel Moll).

Stagiarii au fost invitați la această sesiune științifică care le-a dat posibilitatea, în special celor foarte tineri, de a fi, unii pentru prima oară, direct implicați într-o dezbatere științifică internațională.

În biblioteca de la Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, extrem de bogată în cărți și periodice, am putut consulta colecțiile pe ultimii ani ale revistelor *Histoire et Mesure*, *Historical Methods*, *Computers and the Humanities*.

Aplicațiilor matematice în arheologie, revista *Histoire et Mesure* le consacră volumul V, numerele 1 și 2 pe anul 1990, pentru care voi oferi „Revistei Istorică” o prezentare.

În dorința de a îmbogăți colecția de periodice a bibliotecii Institutului de Istorie „N. Iorga” am luat legătura cu redacția publicației *Le médiéviste et l'ordinateur* a cărei difuzare se face gratuit. Prin amabilitatea celor ce o coordonează am obținut numerele apărute din 1986 până acum, urmând ca în continuare Institutul să primească acest periodic.

Cu publicația „*Histoire et Mesure*”, pentru care un abonament anual costă circa 400 FF, am rămas în corespondență cu dorința de a o obține, dacă va fi posibil, în schimbul revistei noastre „*Revue Roumaine d'Histoire*”.

În perioada 19–21 septembrie 1990, la CNIT (Centre National de l'Informatique et des Telecommunications), din ultramodernul cartier de afaceri al Parisului „La Défense”

și-a deschis porțile Apple Expo 90, expoziție a firmei Apple Computers Franco, sucursală a lui Apple U.S.A. Mai mult de 200 de parteneri au prezentat microcalculatoare, periferice, materiale, servicii pe care le prestează, cărți de informatică. Am avut prilejul să vizitez expoziția și să constat varietatea de domenii ale vieții economice și socio-culturale pentru care s-au creat aplicații cu performanțe spectaculoase. Voi da numai câteva exemple:

a) aplicațiile de editare de texte (word processing) permit crearea de documente pentru tipărire. Marile ziare sunt editate prin aceste mijloace. Odată pusă la punct o ediție, de exemplu americană, a unui număr al ziarului, ea este transmisă prin linie telefonică comutată în Europa sau Asia și astfel edițiile americane, europene etc., ale aceleiași număr pot apărea concomitent. Programele moderne de acest gen permit: înglobarea unei părți dintr-un document în alt document, transformarea unui paragraf/pagină în coloane (tip ziar) și viceversa, selecția între nenumărate tipuri de caractere, producerea și gestionarea automată a notelor de picior sau de sfârșit, vizionarea documentului în miniatură pe ecran înainte de tipărire, precum și măriră oricărei zone pentru o examinare mai atentă, despărțirea automată în silabe, corectarea automată a ortografiei (pe baza unor dicționare de peste 100 000 de cuvinte), crearea, pe măsura editării documentului, de tezaure care ușurează alegerea cuvintului potrivit din lista de sinonime sau antonime pentru mii de cuvinte, crearea autonomă a tablei de materii și a indexului. Multe aplicații de acest tip suportă principalele limbi europene, precum și araba, ebraica, rusa, japoneza etc.

b) aplicațiile de grafică, care permit înregistrarea numerică a desenelor create on-line sau deja existente, precum și a fotografiilor sau imaginilor video de la alb-negru până la 16 milioane de culori, suprapunerea imaginilor înregistrate, modificarea elementelor coloristice sau geometrice ale unei imagini, crearea unor efecte speciale, retușarea fotografiilor, animarea imaginilor însoțită de generarea de sunet. Aplicațiile de acest gen sunt folosite în televiziune, cinematografie, video, artă grafică. Imaginile prelucrate în acest mod pot fi transmise la distanță prin linii telefonice. La Apple-Expo s-au făcut demonstrații de transmitere a imaginilor numerizate între CNIT (Paris) și școli de artă din Tokyo.

c) aplicații de concepție și design în arhitectură, mecanică, electronică.

d) aplicații de achiziție de date, analiză statistică și simulare. Aici se încadrează diverse pachete de programe extrem de folosite de cercetători în științe sociale. Cu unele dintre ele (EXCEL, DBASE) m-am familiarizat la cursul de microinformatică și pot spune că rezultatul unei munci de multe ore de programare (vezi de exemplu lucrarea „Cartografia orașului București din 1810-1811”, în colaborare cu dr. P. Cernovodeanu) se poate obține cu DBASE în câteva minute.

Stagiul intensiv de formare în demografia istorică din acest an a constituit un real câștig științific, impresionând prin seriozitatea și pasiunea cu care profesorii și cercetătorii școlii ne-au împărtășit din experiența și preocupările lor.

Irina Gavrilă

DONAȚIE DE CARTE

Conducerea Institutului de Istorie „N. Iorga” ține ca și pe această cale să mulțumească, în numele său și al cercetătorilor instituției noastre, gestului generos al Centrului Cultural American din București care a donat bibliotecii institutului un număr important de cărți de istorie. Acest gest a fost posibil atât datorită preocupării în general atente a amintitului centru, după evenimentele din decembrie 1989, de a contribui la îmbogățirea fondului de informare științifică a unor instituții românești, cât și datorită grijii deosebite pe care a purtat-o, în ce ne privește, directorul Bibliotecii Americane, domnul Alain Docal.

Mulțumită acestei donații, realizată în mai multe etape, biblioteca institutului beneficiază astăzi de aproape 1 500 de volume care acoperă o serie largă de domenii și tipuri de cărți de istorie. Cea mai mare parte a lor o reprezintă apariții ale anilor '80, ceea ce completează totuși marele gol înregistrat în fondul nostru din ultimul deceniu. În afara unor serii de reviste istorice, majoritatea volumelor donate o reprezintă cartea, în primul rând de istorie americană, sferă în care consemnăm lucrări de istorie a instituțiilor politice americane în secolul trecut și cel actual, biografii, dicționare de politologie, istorie economică, politică internă și externă americană, istorii generale. Numeroase lucrări de același tip, în afara celor de istorie a S.U.A., se referă însă și la istoria Europei, apusene și mai ales răsăritene, în epoca

modernă, anii interbelici și îndeosebi în perioada de după cel de al doilea război mondial. Istoria Germaniei și a fostei Uniuni Sovietice, relațiile internaționale și a ultimului război mondial sînt amplu ilustrate, inclusiv cu lucrări de istorie militară și diplomatică. Nu lipsesc nici cărți referitoare la crizele internaționale din ultimele 5 decenii din Extremul Orient, din Orientul Mijlociu, istoria Chinei. Semnalăm toate acestea, cu scopul de a atrage atenția asupra conținutului donației americane, pe care biblioteca institutului o pune la dispoziția cititorilor. Este deci vorba despre o donație care asigură o sursă de informație binevenită, bogată și diversă, care, pe măsura generozității celor care au contribuit la procurarea acestor cărți, își așteaptă utilizarea din partea celor interesați.

Ion Stanciu

CRONICĂ

În perioada 26 noiembrie — 7 decembrie 1990 profesorul Eugen Glück a efectuat o călătorie de studii la Viena.

Această ocazie a fost folosită pentru a întregi documentația referitoare la istoria evreilor din România. În acest sens au fost cercetate documente aflate în Secțiunea Banater Akten (sec. XVIII) de la arhiva camerală, scrisori ale lui Titu Maiorescu adresate scriitorului Karl Emil Franzos (1877—78) și au fost culese materiale statistice referitoare la evreii din Transilvania și Bucovina, aflate la oficiul statistic și în biblioteca parlamentului (1851—1900). La aceasta din urmă se găsesc și materialele adunării provinciale a Bucovinei (1863—1913).

RECENZII

NICOLAE POPP, *Bazinul Dunării. Natură și om*, Edit. Litera, București, 1988, 208 p.

Cartea cunoscutului geograf are două părți distincte [care din păcate nu se reflectă în titlu]: Istoria populării în bazinul Dunării [I 7—21] și Transilvania istorică și conscripția iosefină [II 93—205]. Deoarece în recenzia de față dorim să analizăm mai temeinic numai a doua parte a cărții, semnalăm doar pe scurt conținutul primei părți. Autorul prezintă sintetic bazinul hidrografic al Dunării și apoi trece la istoria populării în cele trei compartimente ale bazinului: Dunărea de sus, Dunărea de mijloc și Dunărea de jos. Istoria populării este tratată din antichitate până azi și utilizează o bibliografie selectivă istorică și geografică. La tratarea populării bazinului Dunării de mijloc și de jos acordă o importanță cuvenită continuității daco-române și apoi prezintă pe scurt principalele așezări urbane.

Al doilea capitol „*Transilvania istorică și conscripția iosefină*” prezintă un interes istoric mai mare, mai ales că acest material a fost prezentat sub formă de comunicare la 29 ianuarie 1986 la Laboratorul de Demografie Istorică de la Facultatea de Istorie-Filozofie a Universității din București. Folosind mai ales publicații austriece și germane din perioada iosefină [1781—1790] și post-iosefină, autorul prezintă harta cadastrală a Transilvaniei ridicată între anii 1769—1773, conscripția propriu-zisă de comitate nou create, granița militară terminând apoi cu colonizările din Transilvania. Această sinteză relativ succintă este însoțită de trei anexe extensive:

I. Lista localităților pe districte și comitate [1786], II. comunele grănicerești [II] și colonizările [III]. În textul propriu zis sînt anexate cîteva hărți: Fig. 13. Populația Marelui Principat al Transilvaniei după conscripția Iosefină [pag. 97]. Fig. 14.: Populația pe naționalități a comitatului Turda [pag. 109]. Fig. 15.: Marele Principat al Transilvaniei cu comunele grănicerești în epoca iosefină 1785 [pag. 112].

La prezentarea conscripției iosefine autorul folosește publicații vechi, cea mai nouă este din 1947. Este frapantă necunoașterea

cele mai noi sinteze din această temă semnată de istoricul clujan Aurel Răduțiu¹.

În această sinteză se fac unele greșeli istorice destul de grave. Termenul de inquilini [p. 102] nu se traduce prin flotanți, ci prin jeler. La colonizări se afirmă, printre altele că „în Transilvania coloniștii erau mai mult luterani...” Acesta nu se poate afirma, căci la colonizarea lor din sec. XII. sașii au fost catolici și abia după 1540 devin luterani. Satul românesc [Walachendorf] din ținutul Odorhei este identic cu Vlăhița, Satul Tayz de lângă Cetatea de Baltă este de fapt Feisa [Fayss] [pag. 111]. La pag. 113 se afirmă că regele Ferdinand I în cîteva sate de pe Tirnava Mică în 1553 a colonizat români, unguri și sași. Nici vorbă de așa ceva: în 1553 domeniul Cetății de Baltă, stăpînită pînă atunci de domniile Moldovei, a trecut în Transilvania și în anul amintit se face inventarierea satelor². Satele Crăciunel, Tatrlăua, Șomfalău [azi Cornești] sînt mult anterioare acestei conscripții, deci nu se poate vorbi de o colonizare. Armenii au fost aduși la Dumbrăveni și Gherla și nu la Uioara [Ujvar este numele comun maghiar pentru Gherla și Ocna Mureș]. Brașovul nu a primit coloniști sași din 1203 [cum afirmau cronicarii din secolele XVII—XVIII] ci numai după 1211, cînd Țara Birsei a fost donată cavalerilor teutoni. Greu se poate crede, că împăratul Carol VI în 1735 aduce în Brașov germani, greci și români [p. 113].

Cele mai multe și mai grave lipsuri și erori de identificare se găsesc însă în anexa I: Lista localităților pe districte și comitate. În primul rînd, dacă s-a trecut la publicarea acestor liste — primul recensămint modern efectuat pe o bună parte a teritoriului românesc — se putea publica nu numai numărul

¹ Aurel Răduțiu: *Reorganizarea politico-administrativă a Transilvaniei la 1784. Constituirea comitatului Turda*. În: Răscala lui Horea [1784]. Studii și interpretări istorice. Coordonatori Nicolae Edroiu și Pompiliu Teodor. Cluj-Napoca, Dacia, 1984 p. 76—113.

² D. Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. vol. II. Buc. 1968 p. 129—135.

de case și celelalte elemente ale conscripției: populația totală, structura pe sexe, structura socială și numărul de preoți. La identificarea localităților s-au comis numeroase greșeli: atât omisiunea identificării, redarea greșită sau omiterea numelui recent. Multeori și forma originală s-a trecut greșit. În multe districte procentajul de greșeli și de identificări incomplete variază între 10–40%, ceea ce face greu utilizabil acest izvor de istorie românească.

Iată corecturile ce se impun:

I. *Comitatul Solnocului de Mijloc*: 2. Ortelec [și nu Certelec] azi sat înglobat municipiului Zalău, 3. Mirșid și nu Mirbid, 4. Irminiș. În original Fürmenyes și nu Turmenyes, 7. Ciglean și nu Cuglean, 8. Popeni și nu Poptelec [p. 118]. 2. *Procesul Doba* 9. Crișani este numele actual al satului Țigani iar 11. Delenii este numele pentru Cioara. 3. *Procesul Jibou* 11. Săplac se numește Aluniș. 4. *Procesul Hodod* 3. Archid corect e Archid iar 5. Ciurtelecu corect *Giurtelecu* Hododului [p. 119]. 7. *Procesul Tășnadului* 2. Malomszeg se numește Valea Morii și nu Brăișor 7. Tălnoc-ul nu se numește Pătălușă Solnoc, iar prediul Tövissed [11] este identic cu satul Spinuș. 8. *Procesul Craidorolf*. Satul Mecențu [2] azi se numește Ady Endre, iar la 10 este Giungi și nu Ciungi. 9. *Procesul Perice*. Satul Cătelușu [4] azi se numește Meseșeni de Jos [p. 120–121] iar Popteleac [12] din *Procesul Șinleu* Silvaniei oficial se numește Preoteasa. Cățelu [14] din *procesul Crașnei* se numește Meseșeni de Sus. 12. *Procesul Camăr*. Prediul Dörsök [11] este identic cu siliștea Dirsig de lângă Camăr iar Ildig [16] se numește actual Măeriște [p. 122–123]. 13. *Procesul Șoimușeni*. Letka [5] este identic cu *Letca* și nu *Ietea* iar Subcetate [6] de fapt se numește Văraiu. 14. *Procesul Șomcuta* prediul Stefer [13] se numește Stejera, iar Gaura [11] este identic cu Valea Chioarului și Hovrilla [20] cu Hovrila și nu Hodrila [p. 123–124]. 16. *Procesul Boiu*. Kis Buny [?] nu se identifică cu un imaginat Buiufu și cu Prislop iar Rev Kertvélyes [3] este identic cu Perii Vadului și nu cu Cărtușul Dejului. Bűdöspataka [6] este Bizușă-Băi iar Hondapataka [7] — corect Hondopataka cu Dolhen, iar Malyan [8] este Măleni. 17. *Procesul Cehul Silvaniei* Someșuleac [8] de fapt este Someș-Uilac iar Silmeghiu [10] se identifică cu Ulmeni, iar K Dersida [11] (din *procesul Chieșd* și nu Ghieșd!) cu Dersida și nu Bersida [p. 125–126].

II. *Comitatul Solnocului Interior*. Coaciu [10] este identic cu Făureni, Uifalău [11] cu Vultureni și Valaszut 16 — și nu Vallaszrét! — cu Răscruți [p. 127]. Satul Unguraș [6] azi se numește Românași, iar Silvaș [7]

este Pruneni, Înău [9] Fundătura și Losard [și nu Zosard! 13] e Lujerdiu [p. 128] Sz. Kend [16] se identifică cu Cornești, Szeplak [13] cu Bunești Szükerek [14] e Corneni și nu Suarăș, Jurca [4] și nu Jurea, Băbdiiu [8] și nu Zăprțiu, Suasăș [9] și nu Sărata, Vilcele și nu Budus [13] Bezded [17] și nu Bezdeadu [p. 129] Podișu [2] și nu Ciurmeni, Preluci [32] și nu Valea Loznei. Din *Procesul Vadului Magyar Bogat* [3] este identic cu Bogata de Sus și O. Bogata [12] cu Bogata de Jos — în cartea recenzată este invers [p. 130] Țop [6] azi se numește Pădureni. Detse [7] este identic cu Decea, Omlasalja [9] cu Măluț și nicidecum cu Fizeșu Gherlei, iar Luska [18 și nu Zuska!] este Lușca, iar Vireagu [22] azi se numește Florești [p. 131] Satul Curtuius [7] azi e Perișor, iar Săsarni [18] nu se scrie Săsaru [p. 132], Ambriciu [7] azi se numește Breaza [p. 133].

III. *Comitatul Turda* Giulatelec [3] azi se numește Coasta, iar Marochaza Tăușeni [4], Imbuz [12] Mureșeni de Cimpie iar Mikola [11] se identifică cu Nicula și nu cu Micula [p. 134] Oșorheiu [11] azi este Tirgșor, Chiochiș [8] și nu Ciochiș, Fintinele și nu Iuș [13], Jimbor [14] și nu Jimberul săseș, Strugureni și nu Vereșhaza [16] [p. 135] Uifalău săseș [3] azi se numește Corvinești Sarioara [12] și nu Sarioara, Măgurele [3] și nu Șirling, Domnești este numele actual pentru Bilac [4] [p. 136], Luneia [15] pentru Frișu. La Șieut, Gleden și Monor numărul de case dat nu corespunde, că marca majoritate a satelor a fost militarizat, Ferihaza [9] se numește Albești Bistrițel iar Pinticul [4] este identic cu Slătinița [p. 137]. Satul Seplac [3] este identic cu Goren, Uifalău [6] cu Lunca și Hraștăș [8] cu Frunzeni [p. 138] Uilac [9] cu Delureni, Lompirt [6] cu Zoreni, I-șcut [7] cu Sălcuța, Chiced [9] cu Micești de Cimpie, Simbotelec [11] cu Simboleni [139]. Cistelee [6] azi se numește Vișinelu, Tothaza [15] Crișeni, Jeciu [4] Brincoveniști [p. 141] Cuieșd [11] Pietriș, Petee [de fapt Potoc 2] este Deleni [p. 142] Măeran — recte Măerău [7] Aluniș, Șaranbăre [143] Dumbrăvioara [143], Gornești [12] în original se numește Gernyeszeg [și nu Pernyeszeg]. Poca Cristur [3] se numește Păcureni și Poca [4] Păuca, Sintioana de Mureș [10] pe hărți se poate găsi sub numele de Voivodeni, Broțcu [12] sub Breaza, Curticap [15] cu Poarta [p. 144] Lonezi [sic 3] este identic cu Leonța, Budiu de Cimpie [5] cu Papiu Ilarian și Săcalul [9] cu Bărboși [145]. Sub numele de Districtul Bistriței [Bistritzer Distrikt] găsim înșirate satele din Districtul Năsăudului sau Valea Rodnei [p. 146–147]. Găureni [5] azi se numește Alunișu, Hordău [6] Coșbuc, Măgura [11] Măgura Ilvei, Nușfalău [15] Mărișelu,

Budaclu [13] este Budaclu de Sus, Rodna Nou [22] de fapt se numește Șant.

IV. *Comitatul Clujului sau a Cojocnei* Molosig [3] mai nou se numește Brăișor, Glăjăria [7] este Huta de lingă Bogdana, la nr. 11 Bots este identic cu *Bociu* și nu cu *Baciu* [p. 148] Vălcăul de Jos este Văleni [21] Kettesd [9] se identifică cu Tetișu, Lăpună [6] cu Ruginoasa, Topa Sz. Király [12] cu Sineraiu Almașului, [p. 149] OlBuda cu Vechea [13] M. Vados [recte Nados!] cu Nădășelu [2] Meka [3] cu Mera, Andrashaza [4] cu Rădaia, Somtelke [16] cu Cornești, iar Forgatskut [17] cu Tieu [și nu Tieu], Olah Fenes [3] este Vlaha și nu Finișel [150], Pestragy [recte Gestragy 15] corespunde satului Straja; Flășmașul [5] azi se numește Plaiuri Murău [10] Pădureni, Silvașul ungurese [11], Pruniș, Schiopi [15] se găsește pe hărți sub numele de Livada iar Laslău mic [20] de fapt este Săvădisla [151]. Uj Falu [6] este Lunca, Ivanfalva [12] Caceva Jerii, Jara de Jos și de Sus [13—14] s-au contopit sub numele de Jara, Bicalat [15] este identic cu Făgetul Jerii, Banabie [1] cu Vileele, Indol [3] cu Deleni, Cepand [7] cu Copăceni [Trascău] cu Rimetea, Trascău Singergiu [2] — cu Colțești, Bedeleu [3] cu Izvoarele, Vale [4] corect se numește Vălișoara, Berehiș [6] Borzești și Măgura [7] este identic cu Măgura Jerii [152]. Ceagz [3] mai nou se numește Stejeriș, Cîrceada [5] Pietroasa, Chiend [6] Plăiești, Racoșul [8] este identic cu Vălenii de Arieș, Singfalva [10] se identifică cu Cornești. Vințu de Sus [1] și Vereșmort [5] s-au unit în comuna Unirea, Hărăstașul [2] se numește Călărași, Cucerdea [3] Lunca Muresului, Cigudu de Jos și de Sus [8—9] se numește de fapt Ciugudu, Iliidiș [11] este Podeniul de azi, Agribiciu [2] se numește Vișoara, Gerend [recte pt. Pereed] 3] Luncani și G. Keresztur [4] — este Grindenii, Ghiriș [5] și Ghiriș Sineraiu [6] formează orașul Cîmpia Turzii, Chețani [8] în loc de Ghețani și Urea [9] în loc de Urea, iar Sinmartinul Sărat [10] azi se numește Gligorești [p. 153] Vaidasig este Gura Arieșului [12] Bojj [3] se identifică cu Boian și nu cu Boj, Cziked [4] azi se numește Valea Largă, Cristrișul [7] este Oprișani — azi înglobat în municipiul Turda, iar Kok [8] se numește Pădureni [154].

Districul Sibiului Saldorf [5] este Mihăileni, Frîua [4] Axente Sever [155], Vorumloe [2] Valea Viilor, Alma [6] corect se numește Alma Intre Vii, Măgărei [5] Pelișor [p. 156] Berkass [2] este Pricaz, Cioara [1] — Săliște, Cacova [3] — Dumbrava [p. 158] Viseri [2] siliște Albele de lingă Miereurea Sibiului, Apolzel [2] corect se numește Apoldu de Jos, iar Apoldu [3] Apoldu de Sus [p. 158].

Comitatul Alba Oladháza [recte Vladhaza 4] este identic cu Livezile [p. 159] de lingă Aiud, Cîrna [6] se numește Blandiana, Petroșani [2] Pătrîngeni, Găureni [7] — Văleni, Ofenbaia [1] — Baia de Arieș. Satul colectiv Arieșul Mic [2] cuprinde toate eringurile de pe Riul Mic: Avram Ianu și Vidra, iar Arieșul Mare [3] îngloba toate satele și cătunele pe Riul Mare: Vadu Moților, Albac, Poiana Vadului, Scărișoara, Gîrda de Sus, Arieșeni și Ilorea [p. 161]. Beșineu [8] azi se numește Secășel, Limba [4] Dumbrava [p. 162] Heldvilag [3] se identifică cu Tapu, Căbud [8] corect este Căpod [p. 163], Ciuciu [16] este Stîlna de Mureș. Timpăhaza [4] și Noul Săseș [7] s-au contopit în comuna Rădești [p. 164].

Comitatul Huședoara Strigonea [3] azi se cunoaște sub numele de Bujoru [p. 165] Toltea [6] sub Totiu [p. 166] Baia Craiului [4] sub Toplița [p. 167] Tamastelke [5] este înglobat în Peștișu Mare [p. 168] Binținți [14] este rebotezat în Aurel Vlaicu, Porcurea [10] în Vălișoara, Noiag [3] corect se numește Nojag [p. 169] Nevoieș [6] este Lunca, Buruiene [8] Păuliș, Biko [3] s-a contopit cu Brănișca [p. 170], Fizeș-Băgara [25] se numește Valea Poienii [p. 171] Vaidei [9] Riul Mic, Mătești [14] Zăvoi Nagy Pesteny [17] — este Peșteana și nu Peștera [p. 172] Făcădinu de Jos azi se cunoaște sub numele de Unirea [173].

Comitatul Cetatea de Baltă Cuștelnic [3] se numea Csüdö Telke și nu Füdö Telke, deci nu se identifică cu Filitelnic, Saros [6] se numește Delenii, Păucea [9] Păuceșoara și Potstelke [2] este Păucea. Proștea Mare azi este Tirnava, Proștea Mică Tirnăvioara [p. 177] Kakasd [și nu Kalasd] 2] este Vălurenii, Medesfalău [3] Mureșeni — azi înglobat municipiului Tg. Mureș, Mădăraș [13] e Păsărenii, Beșineu [6] Valea Izvoarelor, Șamsud [1] — Șineai [p. 178], Săbed [9] — Voiniceni, Miniș [10] — Iierghelia, Pietriș [15] — Cuieșd, Spin [5] — Lunca Tirnavei [p. 179] Majos [4] — este contopit cu Cetatea de Baltă, Șomfalău [9] se numește Cornești, Hundorf [2] Vișoara, Kis Bun [8] Topa, Nagy Bun [8] — Boiu [p. 180] Szt. Imbre [4] Eremienii, Bereni [7] — corect e Bira, Gialacuta [3] Fintinele Hovadtö [4] Viforoasa [p. 181] Szasz Szt. Laszlo [9] Laslea Mare. Iobăgenii [1] azi se numește Valea, Cieu [2] Vărgata, Sinmartin [3] Mitrești, Cusus [10] — Mătrici, Buza [13] Grășoru [p. 182] Jedu [7] Livezeni, Kaal [8] Călușeni, Tofalva [19] este contopit cu Cotuș, Góth [9] se identifică cu Găiești, Oaia [10] cu Vălenii, Csoka [11] cu Corbești, Hentzfalva [corect: Ilentzfalva 14] cu Ilienii, Luca [16] este contopit cu Ilienii [p. 183].

Districul Făgărașului Porcești [1] azi se numește Turnu Roșu, Hohlbach [14] este Holbav, Telechi Recea [29] — Recea Nouă

[p. 184] Galt [64] e Ungra, Schweischer [70] Fișer Inglobat în orașul Rupea, Ștena [72] azi se numește Dacia, Deutsch Tykos [77] este Tieușu Vechi și Wallachisch Tykos [78] — Tieușu Nou [p. 185] Keissdorf [83] este Saschiz, Bundorf [84] — Bunești, Zoltan Mihai Viteazul, Ferihaz [94] Albești, Hașfalău [95] — Vlănoari, Szederjes [96] — Mureni, Felek [97] — Feleag, Chemdorf [100 — recte Denndorf] — Daia, Schass [102] Șaș, Almakerek [105] nu e Alma ci Mălnăcrav, Felța [106] este Florești, Beșa [108] Stejăreni, Neudhausen [113] Netuș, Hendorf [114] Brădeni, Hundrubelhu [116] Movel Ketzdorf [117 — recte Neustadt] — Noiștat, Proștea [118] — Stejerișu, Kosele [119 — recte Roseln!] — Ruja [p. 186] Klein Schink [127] Cincșor, Presner [127] corect se identifică cu Toarcia, Boyendorf [recte Bogendorf 143] cu Benești, Katzfeld [recte Hochfeld 144] cu Fofeldea și nu cu Cața [!] Mucundorf [147] cu Grlnari, Woldorf [148] cu Văleni și nu un imaginar Vileândorf, Găinari [153] azi se numește Poienița [p. 187].

Comitatul *Odorhei* Retsenyed [2] e Rares [p. 187] Szent László [8] — Vasleni, Szombafalva [21] este Inglobat în municipiul Odorhei, Lengyelfalva [25] este Polonița, F. Sz. Asszonyfalva [41] este Feliceni [p. 188] Bögöz [57] — Mugeni, A. Sz. Asszonyfalva [67] Bodogoaia, Timafalva [69] este Inglobat în Cristur, Sinterjebet [79] de fapt se numește Eliseni, Székely Szallas [85] se identifică cu Sălașeuri și Vețca [84] corect se numește Vețca, iar Roua [89] nu Rona [p. 189] F. Varalya [95] este identic cu Firtosu și nu cu Orășeni, Martonos [97] s-a contopit cu Firtănuș, Tartsafalva [103] este identic cu Tărcăști [p. 190].

Comitatul *Trei Scaune* Törtsvár [24] este identic cu satul colectiv Bran iar Törtsfalva

[26] era numele vechi al Tohanului Nou. Nyáraspatak [29] se identifică cu Iarăș [p. 192] iar Olosstelek [39] cu Tălișoara, Száldobos [40] cu Doboșeni, Bodos [48] cu Brăduț, Chepeți [53] cu Căpeni, Uzun [54] cu Ozun, Farkacvágó [58] cu Băcel și Lunca Cilnicului, Dobollo [62] este Dobrlău și nu Dolba, Martonos [76] s-a contopit cu Fotoș — azi Inglobat în Ghidfalău [p. 193] Gerebentzpatak [83] este identic cu Micfalău, Talpataka [97] cu Scrădoasa de lîngă Întorsura Buzăului, Czofalva [116] cu cu Țufalău [p. 194], Canta [129] între Inglobat în Tg. Secuies, iar Volal [130—131] în Turia, împreună cu, Croena [Karatna 132]. Szárazpatak [134] se identifică cu Valea Seacă, Szentlélek [139] eu Sinzieni și nu cu un imaginar Sintelec, Kyusted [recte Nyujtód — 142] cu Lunga, Szassfalva [143] cu Săsăuși, Sărfalva [144] cu Tinoasa și nu cu Poiana Sărată, Ujfalva [154] cu Cașinu Nou, Pasul Oituz [159] se identifică mai de grabă cu Poiana Sărată, iar Szunyogszék [160] este vechiul Țințari, azi Dumbrăvița de lîngă Brașov. Tohanul vechi — 161] azi s-a contopit cu orașul Zărnești.

Multe greșeli s-au strecurat și în anexa II-a privind comunele grănicerești. În concluzie putem constata, că editarea de izvoare în cazul nostru descripția iozefină din anii 1785—86 se putea face mai complet și cu mai multă grijă la identificările de localități, astfel încît cititorii și cei interesați să aibă un instrument folosibil. În forma actuală anxele cărții se pot folosi numai cu mare prudență.

Paul Binder

*^{**}. *Die Donauschwaben, Deutsche Siedlung in Südosteuropa*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1987, 317 p.

Lucrarea de față, întocmită sub forma unui catalog, a fost scrisă de ministerul de interne al Baden-Württemberg și are ca autori istorici de renume al sud-estului european: Immo Ebert, Konrad Gündisch, Ute Richter, Annemarie Rüder și Harald Zimmermann.

Ceea ce a îndemnat la această inițiativă este numărul mare de germani din sud-estul Europei care s-au stabilit în land după al doilea război mondial. Cu ajutorul a 17 hărți, a numeroase planuri, planșe și fotografii; se caută să se reconstituie procesul de colonizare germană în sud-estul Europei, de-a lungul evului mediu și a epocii moderne,

între secolele VI—XIX, cauzalitatea și consecințele lui, în contextul civilizației popoarelor, cu care germanii s-au întlnit, pentru ca în final să se analizeze, pe baza unor date statistice, procesul invers de întoarcere a germanilor în locurile străbunilor lor. Este o încercare pe cît de originală pe atît de grea. Dificultatea sarcinii este recunoscută, în introducere, de însuși autorii studiului, ea constînd în tratarea istorică a problemei care implica investigarea unor factori pe cît de multipli pe atît de diverși și odată cu ei o depășire a cadrului etnic și geografic propus.

Sub titlul *Die Donauschwaben, Deutsche Siedlung in Südösteuropa* este prezentată în general colonizarea spre răsărit, din cele irai vechi timpuri — nu numai a șvabilor — pe Dunărea mijlocie și inferioară, în spațiul carpatic și regiunea Krainei, dar și în zona Mării Negre, a Basarabiei și Galiției, pe Volga și pînă departe în Siberia. Lucrarea prezintă, de fapt, sub o formă ușoară, plăcută, dar în același timp strict științifică o istorie a expansiunii germane de-a lungul timpului, autorii insistînd asupra aportului pe care aceasta l-a avut la dezvoltarea unei civilizații europene, considerînd că o cercetare de viitor în acest sens poate fi o contribuție importantă la înțelegerea globală a istoriei europene, la înțelegerea dintre popoarele din est și vest.

Coloniștii plecați din vest și stabiliți în est au constituit o punte de legătură între forme de civilizație și culturi specifice, punctul de vedere al autorilor afirmat și susținut fiind acela al unei colaborări și reciprocități în modul de viață care a existat de la început între noii veniți și autohtoni.

Catalogul este prefăcut de un scurt istoric al problemei în care sînt descrise etapele colonizării, caracterul și scopul urmărit. Este respinsă categoric teza vidului de populație din locurile colonizate. Peste tot coloniștii s-au așezat alături de autohtoni căci, în condițiile demografice ale evului mediu european, loc era destul („war genugend Platz” — p. 11). Vecinătatea unor așezări de etnie diferită nu a ridicat bariere de netrecut, ci dimpotrivă, au existat permanente influențe economice, culturale, influențe în obiceiuri și datini. Autorii resping tezele naționaliste ale unor lucrări recente de istorie, care infirmă apropierea dintre popoarele vecinînd între granițele aceluiași stat; („bat auch die Art de Zusammenlebens mit den anderen Bewohnern dieser Landstriche und Interferenzen geprägt —” p. 12).

În ceea ce privește problema colonizării ea este privită în conexiune cu politica a trei mari puteri: statul maghiar, Imperiul habsburgic și Imperiul rus, care, rînd pe rînd, au jucat de-a lungul istoriei un rol hotărîtor în sud-estul Europei. Sînt subliniate și nuanțate trăsăturile fiecărei etape de colonizare în parte, în funcție de condițiile care au generat-o. Astfel, pentru secolele IX—XIII colonizarea este înțeleasă ca un proces economic și social, un proces ale cărui începuturi se plasează în Europa occidentală și se extinde pînă în Răsăritul Europei și care nu se confundă cu o politică de eucerie. Puneră în mișcare a unor gupuri numeroase de indivizi din regiunea renană, a Mosellei franceze din Flandra, Luxemburg, Turingia, Saxonia, etc. și care au primit numele generic de sași a fost generată nu de

dorința de război și jaf ci de năzuința celor ce-și părăseau vetrele de a găsi liniștea și pacea, noi posibilități de realizare într-o patrie nouă, la adăpostul unui drept și legislații noi pe care s-au priceput să le obțină de la autoritatea statului unde au poposit (respectiv maghiar), în schimbul primilor ani grei de muncă și folosul ce li aduceau economiei țării. Dimpotrivă, în ultima etapă, la sfîrșitul secolului al XVII-lea și în secolul XVIII, cînd începe colonizarea propriu-zisă a șvabilor în regiunea Dunării, așezarea noilor veniți are un caracter puternic militar-politic legat de expansiunea Habsburgilor ale cărei trăsături mercantile, după părerea autorilor nu pot scăpa istoricului.

În cuprinsul lucrării referirile la Transilvania și Banat sînt numeroase. „Hermannstädter Provinz” (sudul Transilvaniei), cu orașele înfloritoare sînt menționate de multe ori fie în lanțul drumurilor comerciale ce lega Presburg de Kösmark, Kaschau și Bergass, dar și peste munți cu Cimpulung, fie pentru a ilustra lupta orașelor cu coroana maghiară în vederea cîștigării autonomiei administrative și juridice, „Universitatea saxonă” fiind un exemplu pentru alte orașe din regatul maghiar, de pildă cele din regiunea Zips. Totodată „Einrichtungen Befehl für das Banat” constituie o dovadă sigură referitor la caracterul programat al colonizării șvabilor, fapt ce deosebește net așezarea lor pe pămîntul românesc de cea a sașilor. Preluîndu-se textul documentelor, orașele din Transilvania sînt prezentate ca „Antemurale Christianitatis”, ele aflîndu-se alături de Habsburgi în lupta antiotomană. Faptul nu le-a împiedicat însă — se afirmă în lucrare — să se constituie într-o „Ecclesia Dei nationis Saxonicae” un corp politic autonom, susținut de biserica protestantă, opusă catolicismului habsburgic. Din 1583 se formează „Der Sachsen im Siebenbürgen Statuto oder eygen Landrecht”, care le conferea o justiție proprie menținută pînă în anul 1853.

Diferitele aspecte economice, sociale, politice și culturale privind sașii și șvabii sînt demonstrate în cele 10 capitole ale lucrării cu ajutorul izvoarelor narative, lingvistice, etnografice, arheologice, etc. Legenda este asociată cu toponimia și confruntată cu documentul scris, ca în cazul localității Hetzeldorf din Transilvania, nume pe care autorii înclină să-l pună în legătură cu personajul puțin ciudat amintit de analele de la Klostersath (lingă Aachen — p. 71). *Gesta Hungarorum*, *Cronica Pictală*, *Bula de Aur* a lui Bela al IV-lea sînt tot atîtea documente cărora autorii le acordă deplină încredere. Cu ajutorul planurilor sînt prezen-

tate tipuri de aşezări din diferite regiuni, ca de pildă: Charlottenburg (Banat) o aşezare şvabă unică prin forma sa circulară; Gnadenta (Basarabia) sau Cobadin (Dobrogea) locuite şi ele de şvabi, respectă forma clasică a unei aşezări cu străzi paralele şi piaţă, cu biserica în mijloc (p. 117).

Tradiţia, foarte puternică la minorităţile naţionale nu este nici ea neglijată în prezentarea formelor de viaţă germană. Cu ajutorul ei sînt redată locuinţele, mobilierul, portul, dansul, obiceiuri de nuntă etc.

Viaţa culturală este bogat ilustrată, prin creaţiile artistice, dar, mai ales, prin carturarii de renume şi luptătorii revoluţionari din secolul al XVIII şi al XIX, ca de pildă: Stephan Ludwig Roth, luptătorul pentru egalitate în drepturi a tuturor naţionalităţilor din Transilvania şi care a sfîrşit condamnat la moarte de către autorităţile maghiare în 1848. Ludwig Kremling, Ştefan Kraft (Jugoslavia), Jakob Bleyer (Ungaria) sînt tot atâtea nume de cărturari şi luptători politici din secolul trecut.

Secolul al XIX-lea este prezentat în lucrarea ca un moment de răscruce pentru saşii şi şvabii din sud-estul Europei datorită politicii de deznaţionalizare dusă de statul maghiar şi imperiul ţarist. Măsura abuzivă susţin autorii — a adus grave prejudicii coloniştilor germani deprinşi a avea un drept propriu şi un statut privilegiat. Urmări nefaste pentru comunităţile germane stabilite de veacuri în sudul şi răsăritul Europei l-a avut şi cel de al doilea război mondial cînd, meritul sau nu, germanii din Jugoslavia, Ungaria, România, Rusia au fost bănuţi că au acordat sprijin fasciștilor hitleriști. Vina a căzut asupra tuturor. La Conferința de la Jalta, fiind la 11 februarie 1945 s-a pus problema reparațiilor de război, față de U.R.S.S., Churchill și Roosevelt au subscris la hotărîrea de a se crea lagăre de muncă prin care germanii să contribuie la refacerea economică a U.R.S.S. După datele culese de autori din fondul Crucea Roșie reiese că circa 874.000 persoane civile au fost deportate dintre care: circa 27.000 din Jugoslavia, 30.—35.000 din Ungaria, 75.000 din România (35—40.000 şvabi din Banat, 10—15.000 şvabi din Satu-Mare, restul sași din Transilvania). Germanii de pe Don, Volga și Caucaz au fost dispersați în Siberia. Lagărul de la Jarek (Jugoslavia) reține de asemenea atenția autorilor. (p. 226).

Înceerarea unor şvabi de a se salva în 1944 trecînd granița spre Germania — cum a fost cazul locuitorilor din Batseha (Banatul iugoslav) este considerată în lucrare

Începutul întoarcerii germanilor din sud-estul Europei în Germania. Alți factori economici și politici s-au adăugat în anii ce au urmat. În număr mare s-au aşezat în Baden-Württemberg. O hartă (p. 281—282) indică procentajul noilor veniți obligați acum la o reintegrare într-o societate care, în parte le este străină.

Autorii apreciază politica statului român față de minoritatea națională germană, germanii bucurîndu-se de drepturi depline, avînd o viață culturală proprie, presă proprie etc. Acordul cultural dintre România și Republica Federală Germania semnat la 7. I. 1978 se înscrie în aceeași politică de respectare a dreptului omului (p. 270—271).

Lucrarea publicată în condiții grafice excelente, bogat ilustrată, redactată într-un stil accesibil, redă o istorie vie a comunităților săsești și şvabe stabilite în răsăritul Europei, care se citește cu interes și plăcere. În anexă este dat indicele localităților colonizate cu transcrierea în limbile țărilor unde se află acum. Dacă și hărțile ar fi avut punctate granițele statelor în cadrul cărora aceste localități se află, ele ar fi fost mai accesibile cititorului neavizat. Nu era de prisos dacă și în text se indica în ce țară se află provinciile menționate (de ex.: Banatul srbesc, Banatul românesc).

Este deosebit de interesantă ideea enunțată a conviețuirii coloniștilor cu autohtonii și credem că ar fi fost necesar să se spună unele lucruri despre popoarele în mijlocul cărora s-au aşezat germanii. Care a fost efectivul procentaj al noilor veniți în raport cu populația autohtonă? Statutul de „hospites” ofereea coloniștilor o situație privilegiată față de aceasta, amănunt care scapă, dar care explică multe. În ce privește colaborarea un exemplu, poate fi considerat lupta antiotomană. Este bine știut de pildă că în acel „Antemurale Christianitas” au fost cuprinși și români, fapt menționat de documentele germane.

Deși unele afirmații suscită și alte posibilități de interpretare, meritul lucrării constă tocmai în faptul că obligă cititorul la judecăți severe asupra unor situații care sînt prezentate, pe cît se poate, evitîndu-se subiectivismul. Apreciem că lucrarea este utilă prin cunoștințele furnizate, pentru toți cei interesați în istoria sud-estului european.

Florentina Căzon

PAUL BAIROCH, JEAN BATOU, PIERRE CHÈVRE, *La population des villes européennes. Banque des données et analyse sommaire des résultats*, Geneva, 1988, 303 p.

Lucrarea de față, apărută sub egida „Centrului de istorie economică internațională” al Universității din Geneva, a fost concepută ca o bancă de date, strînse prin colaborarea unor figuri de renume din istoriografia europeană. De asemenea lucrarea a fost elaborată prin intermediul celor mai moderne mijloace de cercetare și prelucrare a datelor de istorie cantitativă, cu ajutorul computerului.

Autorul principal, Paul Bairoch, a început activitatea de colectarea datelor încă din 1974. Punctul de pornire a fost valoroasa lucrare a lui Chandler și Fox — *3000 years of Urban Growth* — apărută în 1974, la New York. Această carte furniza pentru prima dată informații statistice pentru 850 de orașe din întreaga lume. Bineînțeles acesta era un început și Paul Bairoch a considerat că o asemenea inițiativă trebuie adîncită pe două fronturi. În primul rînd se cerea coborîrea cifrei medii de la care se pornea la discutarea evoluției unui oraș (Chandler și Fox au luat în considerație doar orașele ce au atins măcar odată în evoluția lor istorică cifra de 40 000, pentru Asia, 20 000, pentru Europa). În al doilea rînd s-a pus problema de etalierii evoluției urbane în Europa. Astfel s-a conturat lucrarea de față, ce și-a propus drept criteriu metodologic cifra de 5000 locuitori, adică a luat în discuție doar orașele europene, care, din anul 800 pînă la 1850, au atins măcar odată această cifră. Astfel sînt trecute în revistă 2200 orașe din Europa, pe baza datelor statistice elaborîndu-se și o analiză sumară a principalelor rezultate privind evoluția urbanizării în Europa.

Pentru a înțelege maniera de lucru a autorilor este bine să pornim de la prezentarea structurii lucrării.

Primele 251 p. au fost dedicate exclusiv informației brute, fiind de fapt partea concepută a fi o *bancă de date*. *Populația orașelor* este înscrisă, în conformitate cu criteriul celor 5000 de locuitori, în ordine alfabetică, fiind incluse toate țările europene (pentru U.R.S.S. luîndu-se în considerație doar partea europeană). De asemenea autorii atrag atenția că din simple motive metodologice și pentru comoditate, și nicidecum din motive politice, au cuprins la Irlanda orașele din Irlanda de N și Ulster, după cum Gibraltarul este inclus la Spania. Evoluția populației urbane este notată pentru 12 perioade mari: 800; 900; 1000; 1100 1200;

1300; 1400; 1500; 1600; 1700; 1750; 1800; 1850.

În ceea ce privește numele orașelor este folosit cel unanim acceptat astăzi, în conformitate cu *granițele politice* actuale, așa cum apar trecute în *The Times Atlas of the world*, publicat la Londra în 1956. Se dau, de asemenea, numele alternative purtate de același oraș în decursul istoriei, precum și latitudinea, longitudinea și sursele de informare pentru estimările demografice.

Urmează capitolul dedicat bibliografiei și 16 hărți ce cuprind: orașe de la 12000 locuitori în sus (1500—1800), orașe între 12000—20000 la 1500, 1600, 1700, 1750, 1800. *Creșteri și descreșteri* de populație între 1500—1800, orașe cu peste 100 000 de locuitori la 1500, 1660, 1700, 1800.

A doua parte a lucrării, p. 253—287, încearcă o analiză sumară a datelor statistice înscrise în primele capitole ale cărții. Se încearcă o estimare a evoluției populației urbane totale și o reconstituire a numărului populației orașelor pe anumite regiuni europene. Datorită lacunelor mari în informația demografică pentru perioada 800—1300, evoluția generală a ratei urbanizării, din punctul de vedere al populației, este calculată doar pentru perioada 1300—1800.

Autorii consideră că cele unei secole analizate oferă din punct de vedere demografic două mari coordonate ce, aparent, sînt diametral opuse — schimbare profundă și relativă stabilitate. Schimbarea structurii demografice a Europei, între 1300—1800, este dată de triplarea populației de la 8,4 la 23,1 milioane locuitori. Relativă stabilitate este dată, însă, de rata creșterii populației urbane, ce nu variază prea mult în cele unei secole (de la 9,5 în 1300 la 11,9 la 1800 — p. 255).

Analizată pe secole rata creșterii populației se prezintă astfel: în secolul XIV între 9,5% și 12,6%, ravagiile făcute de „ciuma neagră”, afirmă autorii, fiind mult mai repede acoperite la oraș decît în mediul rural.

Studiul fenomenului de urbanizare se face pentru secolele XIII—XIV coborîndu-se cifra limită a unei comunități urbane la 2000 locuitori, de la 5000. De altfel, este evident că această cifră corespunde mult mai bine adevăratei demografii a orașelor medievale europene, atît în Franța sau în Imperiul german, cît și în Centrul și Sud-Estul continentului. Pornind de la o populație de 2000—4000 de locuitori, pentru secolul XIV rata medie a urbanizării apare sur-

prinzătoare — 32° — dublată de un recul al populației rurale cu 30°. În plan istoric fenomenul reflectă însă un proces real, migrarea dinspre sat spre oraș după 1300, ca urmare a eliberării din șerbie a unui număr tot mai mare de țărani, în Occidentul Europei. Pentru aceeași zonă diferența de 2° (între 32° și 30°) atestă un spor natural în interiorul orașului vest european). Subliniem însă că evaluarea amintită este perfect valabilă doar pentru Europa de vest, datele neputând fi extrapolate la alte zone europene, atât din cauza informației demografice lacunare, cât și datorită existenței altor realități sociale și economice în regiunile amintite.

Atenția acordată de către autori ratei de urbanizare într-un secol se explică și prin faptul că încă odată fenomenul demografic ajută la înțelegerea și aprofundarea unor procese istorice. Astfel, creșterea rapidă a populației orașelor aflate pe coasta oceanului în secolul XVI se explică prin transformarea *fașadei Atlanticului* în principalul centru de interes comercial și manufacturier.

Același fenomen studiat în secolul următor este și mai elocvent pentru modernizarea treptată a lumii europene. În secolul XVIII *revoluția industrială* din Anglia aduce o situație demografică specifică pentru lumea vest europeană. În timp ce în Anglia, odată cu industrializarea, populația orașelor practică se dublează (de la 1,8 la 3,4 milioane), în Europa continentală populația urbană seade cu 40%. În țările vest europene modificarea pieței tradiționale de desfacere a produselor manufacturiere, acaparată de industria textilă engleză, duce la modificarea prețurilor și la șomaj. De aici rezultă migrarea forței de muncă *de la oraș la sat*, în căutarea unor mijloace de subsistență.

Un alt aspect nu lipsit de interes, surprins de autori, este și cel legat de relativa stabilitate a ratei urbanizării timp de cinci secole. Aceasta este reflectarea structurii specifice societăților tradiționale, care tind să asigure un echilibru „natural” între populația urbană și cea rurală. Raportul de 2/3 sau 3/4 din populația activă ocupată în agricultură a asigurat, în condițiile unei economii tradiționale, surplusul de alimente necesar orașului. Doar în condițiile introducerii revoluției industriale în agricultură, în secolul XIX, rata urbanizării a crescut vertiginos, în timp ce forța de muncă din agricultură s-a diminuat simțitor.

Ultima parte a lucrării este dedicată anexelor metodologice, unde se află înscrise criteriile și modalitățile de lucru, ce au stat la baza alcătuirii lucrării. Acestea sînt: definirea noțiunii de populație urbană și de oraș (după număr, densitate, activități ne-

agricole dominante); definirea geografică a Europei (fără partea asiatică a U.R.S.S. și fără partea europeană a Turciei, pînă la Cipru și Groenlanda); definirea geografică a țărilor, în granițele actuale; numele orașelor; metodologia folosită pentru estimarea datelor lipsă; populația totală a Europei; erorile posibile, datorate lipsei unei informații sigure, exhaustive.

Pornind de la erorile posibile și de la afirmația autorilor că lucrarea nu a putut fi, în ciuda eforturilor concertate, elaborată fără greșeli menționăm inexactitățile existente pentru orașele românești. Aceste inexactități au fost corectate, în faza de lucru: la rugămintea autorilor, de către cercetător științific dr. Paul Cernovodeanu, dar din motive necunoscute, din păcate, informațiile conforme realităților demografice specifice spațiului românesc nu au fost inserate decît în mică parte. Astfel date exacte sînt amestecate cu date aproape fantastice, a căror sursă nu am reușit să o identificăm.

Astfel în cazul Bucureștiului dr. Paul Cernovodeanu oferea datele general acceptate de 2000 de locuitori în 1459; 3100 locuitori în 1500 ... pînă la 70 000 în 1831. În lucrare aceste date apar simțitor rotunjite în minus sau în plus, dar lucru cel mai surprinzător este faptul că pentru anul 1300 Bucureștiul este menționat cu cifra de 5000 de locuitori, deci la o dată fiind pe vatra viitorului oraș nu se afla decît o salbă de așezări rurale, al căror nume nici măcar nu s-a păstrat.

Lucrurile stau și mai puțin clar în cazul Sucevei, trecută a fi avut 20 000 de locuitori la 1200—1300 și a Cîmpulungului Argeș, confundat cu Cîmpulung Moldovenesc, ce ar fi avut, după autori, 10 000 de locuitori în același an, 1300. De asemenea Tîrgoviște are o populație ce evoluează mai mult decît neașteptat de la 10 000 — în 1300
25 000 — în 1400 (date oferite de autori după surse neidentificate)
50 000 — în 1500 la
10 000 — în 1600
3 000 — în 1700 (date citate după lucrări românești de demografie)
4 000 în 1850 .

O asemenea fluctuație a populației orașelor românești apare ca un fenomen inexplicabil ce ar fi implicat disecții suplimentare sau măcar citarea clară a sursei de unde s-au luat aceste informații.

Singura indicație bibliografică pentru toate aceste date se ascunde sub prescurtarea *Est*, pe care nu am putut-o identifica în bogata listă bibliografică, anexată *băncii de date*.

În realitate nu este vorba de o evoluție și de o involuție spectaculoasă a vieții urbane în orașul românesc (în cazul Sucevei se ajunge în lucrare de la 20 000 — în 1200 la 5000 în 1800), ci de o îmbinare neselectivă a unor date din surse diferite. Ar fi fost de dorit ca datele oferite de demografia românească să fi fost mai abundent folosite, evitându-se erori regretabile. Suceava este pomenită ca o mare aglomerare urbană, de mari proporții chiar și pentru Occidentul Europei, în 1200, cu 150 de ani înaintea formării statului, iar Bucureștiul este menționat ca atare cu 150 de ani înainte de a fi existat ca oraș. Desigur datele arheologice atestă o permanență valabilă de locuire în aceste zone, încercări de colonizare în regiuni

nea Moldovei de Nord, dar de aici și până la estimări demografice urbane, ce depășesc cu mult media acceptată și de autori ca valabilă pentru orașul medieval, este un drum lung și hazardat.

Trecând dincolo de aceste inexactități considerăm, însă, că, în ansamblu, lucrarea își atinge scopul propus, oferă într-adevăr o bancă de date cu care se poate opera, în anumite limite, iar în ceea ce privește situația orașelor din Europa occidentală informațiile sînt mai mult decît elocvente pentru evoluția fenomenului de urbanizare timp de 1000 de ani.

Ileana Căzan

* * *, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol I (Volum întocmit de Victor Eskenasy), Federația comunităților evreiești din România. Centrul de documentare, București, 1986, 162 p.

Volumul cuprinde: cuvînt înainte de dr. Moses Rosen (în română și în engleză), prefață de prof. univ. dr. Alexandru Vianu (se arată că seria de documente referitoare la evreii din România va cuprinde perioadele: din antichitate pînă la instaurarea dictaturii militar-fasciste — 6 septembrie 1940; de la lupta forțelor patriotice împotriva dictaturii militar-fasciste pînă la înfăptuirea revoluției de eliberare socială și națională, antiimperialistă și antifascistă de la 23 august 1944; de la 23 august 1944 pînă la etapa făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate; se mai arată, tot în prefață că seria de izvoare istorice menționată este „menită să ilustreze umanismul funciar al românilor în conviețuirea lor cu naționalitățile conlocuitoare și, totodată, să spulbere calomniile proferate de unele serii din străinătate cu privire la politica națională a României față de populația evreiască, ridicînd prestigiul țării noastre în lume”, studiul introductiv de Victor Eskenasy (se face o analiză a cercetărilor pînă în prezent, care au avut ca temă istoria evreilor din România, rolul lui Nicolae Iorga fiind pus în evidență prin sinteza pe care el primul a consacrat-o în 1913 acestei teme și prin faptul că a fost „principalul editor de documente medievale și moderne, în culegeri care nu au făcut niciodată vreo discriminare în cuprinsul materialului publicat”; se pune accentul pe toleranța religioasă din Țările Române — „nici o informație de epocă nu descrie persecuții în masă ale evreilor sau pogromuri, în acest sens lumea medievală românească deosebindu-se net de aceea vest-europeană” — și pe rolul evreilor

în dezvoltarea drumurilor comerciale, note (este vorba de notele bibliografice pe marginea studiului introductiv; ele puteau figura, credem, ca note de subsol la studiul introductiv, nefiind necesară o rubrică aparte), prescurtări-bibliografie, nota asupra ediției (se arată că volumul este departe de a fi exhaustiv), rezumatele documentelor (în română și în engleză; remarcăm că marea majoritate a celor 184 documente rezumate privesc aspecte juridice și anume: regimul juridic restrictiv al evreilor din Transilvania, în baza reglementărilor regiilor maghiari; formule de jurămînt medieval pentru evreii din Transilvania; toleranța religioasă din Țările Române; rolul în diplomația timpului a unor evrei; procese între creștini și evrei; consultații juridice rabinice; rolul de mediator al unor medici evrei de la curțile domnești; privilegiile acordate evreilor; dispoziții privind pe evrei din legiuirile lui Matei Basarab și Vasile Lupu), documentele propriu-zise „Texte și regeste”, în traducere (fără reproducerea originalului; în studiul introductiv se recunoaște deficiența rezultînd din faptul că în volumul de față nu sînt prezentate textele originale ale izvoarelor selectate și se arată că ediția definitivă va trebui să le cuprindă), Apendice I intitulat: „Documente false” (se reproduce un singur document, considerat ca fiind plăsmuit în sec. XIX, cu data falsă 20 sept. 1526), Apendice II: Prezențe iudaice în Dacia romană, glosar (printre termenii explicați sînt și unii juridici, ca: dedină, obahă, uric, can eră aulică, comite curial), indice general. Cartea cuprinde și ilustrații (reproduceri de documente și de inscripții, de altfel greșit cartele

În volum între titlul apendicelui II și apendicele propriu-zis; ilustrațiile trebuiau să se aște la sfârșitul volumului și trebuia anexată și o listă a lor). În timp ce pentru notele bibliografice la studiul introductiv s-a făcut o rubrică aparte, notele pe marginea documentelor sînt în subsolul paginilor.

Care este concluzia generală ce se desprinde din analiza documentelor?

Așa cum se arată în cuvîntul înainte (Dr. Moses Rosen) „Aceste mărturii grăiesc despre o laolaltă conviețuire cu ospitalierul popor român, la ale cărui bucurii și dureri (evreii n.n.) au participat”.

Din documente rezultă aspecte legate de toleranța religioasă din Muntenia și Moldova (spre deosebire de Transilvania, unde legislația regilor maghiari era restrictivă și discriminatorie), de rolul evreilor în dezvoltarea comerțului și a căilor comerciale, precum și alte aspecte juridice particulare.

Am dori să remarcăm că în Muntenia și Moldova nu a fost cunoscut sistemul feudal inchizitional al probelor denumite „ordalii” (proba fierului, proba focului). Deasemeni, nici persecuțiile religioase, de nici un fel. În cele două țări române și-au găsit refugiul victimele tuturor persecuțiilor religioase din alte țări. Discriminări de genul — ca să dăm doar un singur exemplu — cele rezultînd din documentul nr. 3, referitor la situația evreilor din Transilvania secolului XIII (Andrei al II-lea, regele Ungariei: „... vom face ca de acum înainte evreii, saracinii și ismailiții să fie arătați prin semne deosebite și să fie despărțiți de creștini”), nu au fost cunoscute în Muntenia și Moldova.

Dimpotrivă, voievozii români „au luat severe măsuri pentru siguranța drumurilor, pedepsind cu toată asprimea pe fiefuitorii” (nota 1, pag. 31), indiferent că fapta era comisă împotriva unui negustor creștin, evreu sau musulman. Despre Despot Yodă se afirmă, într-un raport din 8 aprilie 1562, al agenților imperiali Ioan Belsius și Marcus Bergkowiec, că „el rostește judecăți cu cca mărare nepărtinire și păzește dreptatea față de tot neamul de oameni, care sînt aici de multe feluri, și de mii de chipuri și cum spune el cu drept cuvînt, de multe cugete: armeni, evrei, greci, moldoveni, sîrbi, sași, etc.; el însuși face judecățile în piața curții” (document nr. 43, pag. 35). În cazul în care un negustor evreu era ucis, exista instituția denumită

dușegubină (obligația juridică colectivă a obștilor sătești, pentru delictele penale săvîrșite în hotarul ei, adică prima obligație era predarea răufăcătorului, iar în caz contrar se plătea dușegubina — variantă a compoziției legale). Prin botezare, evreii puteau deveni și preoți (documentul 134, pag. 98). În documentul nr. 146, pag. 107, este menționat cazul unui evreu creștinat care a devenit „loregiu” în oastea domnitorului, care l-a și înșurat! În privința lui Mihai Viteazul, sînt publicate două documente (nr. 92, pag. 70, 113 pag. 86) din care rezultă că „toți valahii, sîrbi, evreii și grecii care sînt de partea voievodului sînt uciși”.

Sub anumite aspecte, de altfel minore, se pot aduce și critici ediției de față (mai ales că urmează și alte volume și orice observații — dacă sînt justificate — pot fi folosite).

Astfel: documentul nr. 32 (Fragment din lucrarea rabinului Moses Almosino, *Extremos y Grandezas de Constantinopla*, cu referiri la războiul moldo-otoman din 1538) cu greu s-ar putea încadra în „Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România” (obiectul declarat al volumului), deoarece nu conține nici o informație directă sau indirectă în acest sens; Alexandru Lăpușneanu e trecut în index „domn al Moldovei (1552—1561; 1563—1568)”; în nota 2 de la pagina 35 este trecut „domn al Moldovei (1552—1561)”, iar în nota 1 de la pag. 37 este trecut „domn al Moldovei (1552—1561; 1564—1568), deci 3 variante diferite!

Mai remarcăm că erorile de tipar sînt numeroase și se impune eliminarea lor într-o ediție viitoare definitivă (ediția de față nu are erată), iată cîteva exemple: pag. XXV, din studiul introductiv, „Capssali” în loc de corect „Capsali”, pag. XXXIX — rezumat al documentului nr. 1 — „valahii sud-dunăreni” în loc de corect „vlahii sud-dunăreni” (în documentul respectiv reprodus la pag. 3 este trecut corect „vlahii”), pag. 78, documentul 103, rîndurile 7—8, „iau zis” în loc de corect „i-au zis”.

Salutăm cu satisfacție acest prim volum, ilustrativ pentru istoria evreilor din România și — în așteptarea celorlalte volume anunțate — evidențiem înaltul nivel științific al aparatului critic al ediției de față.

Belinio Diamant

* * *. *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, volumul II, partea 2 (Volum întocmit de L. Benjamin, M. Spielmann, S. Stanciu), Edit. Hasefer, București, 1990, 562 p. + il.

Prestigioasa colecție *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România* a ajuns la partea a II-a a celui de-al doilea volum ce continuă istoria evreilor de pe teritoriul țării noastre tratând acum intervalul 1750–1800 din perioada regimului fanariot în Principate și a administrației absolutiste habsburgice în Transilvania, Banat și după 1775 și în Bucovina. După o pertinentă prefață a șef rabinului cultului mozaic dr. Moses Rosen și un consistent cuvânt înainte datorat prof. univ. dr. Gheorghe Platon, studiul introductiv, alcătuit de cercetătorii Mihai Spielmann și Lya Benjamin, este, la rîndul său, extrem de relevant și de ilustrativ pentru calitatea izvoarelor folosite și reflectarea conținutului foarte variat al culegerii de 332 documente și a unui supliment de alte 27 anterioare perioadei abordate. Majoritatea materialelor arhivistice — de un caracter istoric mai larg — este de proveniență neevreiască constînd atît din acte de cancelarie, normative, circuli, conșcripții demo-fiscale, rapoarte consulare străine cît și din documente de natură privată (acte privind diverse tranzacții economice, contracte de arendășie etc.); din rîndul izvoarelor narative n-au fost, desigur, omise și importante mărturii ale călătorilor străini din epocă. Actele de proveniență evreiască evedențiază forța socială a religiei pentru masa colectivității evreiești, constituind surse de preț pentru viața comunitară internă gravitînd în jurul sinagogilor și a învățăturii rabinice; în această categorie de izvoare au fost incluse, în mod firesc și cele de natură epigrafică, în special pietre funerare, relevînd numele unor personalități ce s-au remărcat în sînul comunităților evreiești din Moldova și Țara Românească. Este inutil a mai remarea, dar totuși o facem pentru a sublinia seriozitatea documentației, că pe lângă sursele editate și apelul la monografii și alte lucrări istorice tipărite, datorate atît unor specialiști evrei cît și români sau străini, un număr important, din cele 359 documente (inclusiv suplimentul) ce alcătuiesc volumul, este inedit fiind extrase din arhivele locale ale DGAS și Arhiva Federației Comunității Evreiești din România.

După ce relevă dinamica populației evreiești de pe actualul teritoriu al țării noastre pe baza documentelor de natură demo-statistică și fiscală, evidențiînd ponderea pe care ea o avea îndeosebi în Moldova prin emigrări și colonizări succesive din regiuni

limitrofe, în special din Galiția și Ucraina, materialele evedențiază rolul jucat de comunitățile evreiești în Principate dar și în provinciile aflate sub administrația birocrat-centralizată a autorităților de la Viena. În timp ce în Moldova și Țara Românească eu inerente limite — identitatea proprie a comunităților evreiești, cu structura lor religioasă aparte, n-a fost pusă sub semnul îndoielii, respectîndu-li-se modul de viață, în Transilvania, Banat și Bucovina prin *Juden ordnung* s-a încercat o omogenizare a populației evreiești, considerată o populație de categoria a doua, a cărei autonomie, în special religioasă, a fost restrictivă. Chiar și patentele iozefine, izvorite din principii iluministe, dînd dovadă de un spirit de toleranță mult mai avansat nu și-au găsit o aplicare practică în provinciile românești dominate de Habsburgi. După ce documentele insistă asupra organizării vieții comunităților evreiești din Principate, sub autoritatea „haham-bașilor” și a staroștilor și din Transilvania — gravitînd în jurul *Landesrabinatului* — și se evocă rolul vital deținut de sinagogi, școli și cărți de exegeză talmudică pentru menținerea spiritualității evreiești, ele relevă, totodată, și participarea evreilor la viața economică a spațiului carpato-pontico-danubian. Populația evreiască integrată în sfera circuitului productiv, în pofida unor discriminări arbitrare dar inechitabile, a fost angrenată în comerț, arendășie, meșteșuguri și alte profesii, jucînd — în majoritatea cazurilor — un rol benefic în vitalizarea vieții economice românești.

Treeînd așadar în revistă structura și conținutul volumului II, partea 2, al colecției *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România* nu am de adus observații de fond, considerîndu-mă foarte satisfăcut de buna sa calitate.

Aș avea, mai de grabă, de făcut unele comentarii pe marginea unor documente ale interesantului volum. De pildă amănuntul că cei mai mulți arendași de etniei erau în Moldova evrei și de aceea deseori termenul de „orindar evreu” sau „jidov orindar” a fost atribuit prin extensie chiar arendașilor români sau de altă origine; N. Iorga a apreciat că „arendășia moldovenească este (...) venită din Polonia, unde nobili dădeau în „orindă” evreilor drepturile lor senoriale de „rătoș” ... Încă din veacul al

XV-lea”¹. În privința rolului important jucat în Moldova de evrei în arendășie o lucrare recentă relevă că Grigore III Ghica, alții în prima sa domnie (1764–1767) cît și în cea de a doua (1774–1777), a hotărît să interzică arendarea de moșii și cîrciumi evreilor, ba mai mult să dea dispoziții ispravnicilor de ținuturi să nu permită evreilor nici măcar așezarea lor prin sate, fiind îngăduiți să locuiască numai în ținuturi și orașe. Interdicția a fost repetată și de urmașul în scaun al lui Ghica, Constantin Moruzi (1777–1782) și se pare cu mai multă „eficiență”, întrucît în 1782 li gîsîn pe evrei înaintînd „jalobă” noului domn Alexandru Mavrocordat, prin care cereau să li se redea „acea volnicie”. Boierii puși de domn să cerceteze plîngerea au respins-o iar la 28 noiembrie 1782 Mavrocordat reintărea interdicțiile predecesorilor săi².

În București, în afara sinagogei din „mahalaua Popescului” amintită în studiul introductiv, (în să precizez că s-au depus repetate eforturi de către comunitatea evreiască de a se mai înălța asemenea lăcașuri de rugă și în alte locuri ale Capitalei. Astfel în timpul domniei lui Alexandru Scarlat Ghica (1766–1768) comunitatea și-a clădit o sinagogă lângă hanul Sf. Gheorghe Nou, dar la intervenția lui Efreim II, patriarhul Ierusalimului (1766–1770), hanul fiind închinat Sf. Mormînt, lăcașul a fost dărîmat; la fel și în vremea lui Alexandru Ipsilanti (1774–1782), evreii au izbutit să-și ridice o sinagogă „mai jos de casele Dumnealui Vornic raposatu <Ștefan> Pârșcoveanu” dar și aceasta „cu poruncă iarăși s-au stricat”; în sfîrșit o a treia încercare nereușită datează din 10 noiembrie 1793 cînd locuitorii din mahalaua Răzvanului s-au plîns la Alexandru vodă Moruzi că evrei „din cari cei mai mulți sunt sudiți” au înființat o sinagogă în hanul Niculescului într-o casă pe „care o țin cu chirie de sunt ani patru”. Domnul poruncește la 9 ianuarie 1791 dărîmarea ei, ade-

văratul motiv fiind concurența comercială pe care le-o făceau localnicilor negustorii evrei din amintita mahală³.

După afirmațiile lui J. F. Sulzer, pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, evreii de rit sefarad n-au avut în București o sinagogă proprie, fiind prea puțini la număr deși erau instalați în capitala Țării Românești încă din 1730⁴; potrivit aceluiași călător membrii comunității din Capitală practicau micul comerț și meserii modeste ca tinichigeria, nefiind însă nici unul proprietari⁵.

Oricum, în concluzia acestei prezentări, am dori să fie subliniat faptul, că în pofida unor rare excepții, cel puțin în Principate, s-a putut constata în această epocă preponderanța unui mare spirit de îngăduință din partea românilor ca și al autorităților — necunoscut în alte părți învecinate ale Europei, ca în Polonia sau în Rusia de pildă — deoarece, în general, li s-a îngăduit evreilor este drept, uneori prin plocioane sau alte genuri de servicii — să-și aibă propriile lăcașuri de cult în orașele și ținuturile unde s-au așezat iar conducătorilor lor spirituali să beneficieze de unele privilegii fiscale menite a le asigura existența. După cum a recunoscut chiar istoricul evreu M. A. Halevy, *Ghetto, Judensteuer* sau *Leibzoll* n-au existat în țările române. Aceasta este o lecție de umanitate ce poate fi reținută, chiar dacă epoca domniilor fanariote a cunoscut grave și mari carențe în alte domenii ale vieții sociale și de stat dar toleranța religioasă, specifică epocii luminilor, a constituit un fapt concret în Principate — recunoscut și de martorii străini — ce le-au pus, din acest punct de vedere, alături de țările cele mai înaintate din Apusul continentului.

Paul Cernovodeanu

³ V. A. U'rechia, *Istoria românilor*, vol. V, București, 1893, p. 41–43.

⁴ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II, partea I (volum întocmit de M. Spielmann), București, 1988, p. 23, doc. 33, nota 4.

⁵ J. Fr. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Jaciens*, vol. II, Wien, 1783, p. 149–150.

¹ N. Iorga, *Din scrisul nostru, despre noi*, în „Revista istorică” V (1919), p. 235.

² Ioana Constantinescu, *Arendășia în agricultura Țării Românești și a Moldovei pînă la Regulamentul Organic*, București, 1985, p. 107.

* * *. *Martiriul evreilor din România, 1940–1944. Mărturii și documente*, Cuvînt înainte Dr. Moses Rosen, Centrul pentru studiul istoriei evreilor din România, Edit. Hasefer, București, 1991, 318 p.

Investigația autentic științifică a situației evreilor în România în perioada 1940–1944 a fost stîljinită și uneori blocată de

considerente politice. În anii imediat postbelici, regimul comunist, organizatorul — sub îndrumarea ocupantului sovietic — al

proceselor „criminalilor de război” s-a străduit să „demonstreze” „ororile” regimului antonescian. Apoi pe măsură ce, începând din anii '60, regimul comunist din România, intrat în conflict cu Moscova, a încercat să se legitimizeze prin integrarea în tradițiile istorice naționale, părțile „întunecate” ale acestei istorii au fost estompate până la dispariție, iar aspectele incontestabil pozitive au căpătat, uneori, proporții supradimensionate.

Situația evreilor din România în anii 1940—1944 ilustrează sugestiv această realitate: faptul că măsurile antievreiești ale autorităților române au fost mai puțin aspre decât în Germania lui Hitler sau Ungaria lui Horthy a determinat o „contabilitate” macabră cu numărul victimelor de la noi și din alte țări, ca și cum, atunci când e vorba de viața oamenilor, numărul ar putea fi un criteriu de valoare. Și un singur evreu să fi pierit inocent și crima nu-și putea ascunde numele.

Toate aceste „manipulări”, pentru a re-lua un termen larg utilizat astăzi la noi, au fost favorizate de resentimentele generate de prezența unui lot masiv de lideri evrei comuniști în anii '40—'50, care au acționat ca unealtă, a ocupantului sovietic. (În treacă fie spus, nu s-a întreprins nici un studiu pentru a explica de ce în perioada interbelică, ponderea evreilor — ca și a maghiarilor — a fost atât de însemnată în minusculul Partid Comunist din România).

Volumul prezentat aici cuprinde 165 de documente și mărturii despre măsurile represive luate de autoritățile române și ungare (în nord-estul Transilvaniei, ocupat în urma dictatului de la Viena) împotriva populației evreiești în anii 1940—1944 precum și numeroase fotografii care ilustrează consecințele tragice ale acestor măsuri.

Cea mai mare parte a documentelor a fost preluată din lucrările lui Matatias Carp, *Carlea Negară. Suferințele evreilor din România*, 3 vol. București, 1947 și Jean Ancel, *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry during the Holocaust*, 12 vol. Ierusalim, 1986, cărora li s-au adăugat piese documentare din alte lucrări, dar și din Arhivele Statului din București și Iași, Biblioteca Academiei Române și Arhiva Federației Comunităților Evreiești din România (p. XXIX—XXXII).

Sursele documentare și memorialistice incluse în volum se referă, cu precădere la pogromul de la Dorohoi (1 iulie 1940), masacrele de evrei în timpul rebeliunii legionare (21—23 ianuarie 1941), masacrul de la Iași (29 iunie — 6 iulie 1941), măsuri represive și masacre în Basarabia, Bucovina de Nord

și Transnistria (1941—1943), deportările și exterminarea evreilor din Transilvania de Nord, ordonate de autoritățile horthyste.

Toate aceste texte sînt mărturii de durere, suferință și moarte. Mii și zeci de mii de oameni au pătimit și murit numai pentru că au fost de altă seminție și de altă religie. Rasismul, șovinismul, antisemitismul sînt expresia unui primitivism sufletesc, a unei înapoieri spirituale și ele trebuie condamnate și extirpate fără cruțare.

Eliberat de apriorisme de orice ordin, istoricul trebuie să explice evenimentele pe care le reconstituie. Din citirea documentelor se constată că în unele cazuri, manifestările antisemite au fost provocate de resentimente și frustrări ale populației românești ceea ce le face explicabile, dar nu scuizabile, pentru că ele au lovit în nevinovați. Raportul procurorului-delegat Filaret Săhleanu privind pogromul de la Dorohoi este lămuritor în această privință. „Mai tirziu s-a observat — scrie el — că în realitate focul fusese deschid de niște soldați din grupul 3 Grăniceri și 8 Artilerie, care se retrăgeau din regiunea Herței, umiliți și batjocoriți de evreii din Herța și ca răzbunare au început să tragă în evreii de la cimitirul evreiesc (unde avea loc înmormîntarea unui ostaș evreu n.n.). Probabil că fusese oarecare înțelegere între soldați, deoarece focul s-a întins imediat la periferia de N.V. a orașului, soldații pătrunzînd prin casele evreiești și împușcînd tot ce era prin ele” (p. 25).

Situația de la Dorohoi este caracteristică pentru „mecanismul” multor pogromuri: umiliți la Herța, soldații ucid, ca răzbunare, la ... Dorohoi! Umiliți la retragerea din 1940, soldații vor plăti, la redobîndirea Basarabiei și Bucovinei de Nord, în 1941.

În cazul masacrului de la Iași, se constată că el a fost precedat de o stare de isterie colectivă, o adevărată „La Grande Peur”, ca în Franța anului 1789. La Iași, teama era că masiva populație evreiască ar putea fi în înțelegere cu inamicul sovietic. Astfel la 25 iunie 1941, au fost arestați trei evrei, acuzați că în timpul bombardamentului aerian din 26 iunie semnalizaseră avioanelor sovietice. În realitate era vorba de un tinichigiu evreu (asistat, probabil, de cei doi, documentul nu este explicit) angajat să repare acoperișul unei case avariate de proiectilele sovietice. La darea alarmei, ei coborîseră în adăpost și reluaseră lucrul pe acoperiș, după încetarea bombardamentului. „Martorii aduși nu ne declară că au văzut făcînd semnale, iar gardianul care a adus pe acești indivizi nu ne prezintă nici o probă acuzatorie pentru cei de mai sus”, scrie comisarul care a întocmit raportul

(p. 87). În atmosfera de teamă, provocată de imediată apropiere a frontului — aflat atunci încă pe Prut — era suficient ca trei evrei să repare un acoperiş pentru ca să se nască bănuiala că sînt agenţi care semnaleză avioanele sovietice.

Astfel de situaţii explică — repetăm, nu scuză — o parte a acţiunilor antievreieşti. Ele sînt izbiri de furie oarbă, pe care le studiază psihologia mulţimilor. În alt registru se înscriu măsurile represive — deportări, execuţii — ordonate de autorităţi, în cadul politicii regimului antonescian. Mareşalul însuşi făcea imensa eroare de a culpabiliza colectiv pe evreii din România pentru excese ale unor coreligionari ruşi. La 19 octombrie 1911 el scria d-ului Filderman, evocînd orori săvîrşite asupra prizonierilor români în regiunea Mării de Azov (dar de unde se ştia că au fost săvîrşite de evrei ruşi?). Mareşalul nu explică, dar scrie: „Te întrebi, de ce atîta ură, din partea unor evrei ruşi cu care nu am avut niciodată nimic de împărţit. Dar ura lor este a tuturor, este în Dvs” (p. 170). Extinderea abuzivă asupra întregii comunităţi evreieşti a răspunderii pentru cruzimi săvîrşite la Marea de Azov (unde nu există, repetăm, certitudinea că autorii lor erau evrei) se integrează unei politici indiscutabil antisemite şi căreia i-au căzut victime oameni inocenţi. Este adevărat că această politică nu a căpătat dimensiunile tragice din alte ţări, ocupate sau controlate de Germania hitle-

ristă, dar aceasta nu o face mai puţin condamnabilă. Este, iarăşi adevărat, că din momentul în care şi-a dat seama că războiul nu mai putea fi cîştigat, mareşalul Ion Antonescu a înţeles că o atitudine tolerantă faţă de evrei putea fi un capital politic, valorificabil în negocierile pentru ieşirea României din războiul alături de Germania. Semnificativ pentru schimbarea de optică a conducătorului român este că, potrivit mărturiei regelui Mihai I făcută agentului britanic G. de Chastelain, în dimineaţa zilei de 23 august 1944, mareşalul i-a solicitat dr. Filderman, preşedintele Federaţiei Uniunilor de Comunităţi evreieşti din România să folosească influenţa sa în cercurile britanice şi americane pentru a determina trimiterea de misiuni ale Marii Britanii şi S.U.A. în România în cazul ocupaţiei sovietice (vezi Fl. Constantiniu, *Însemnările unui agent britanic în ajunul insurecţiei române din august 1944* în „Revista de istorie”, t. 35, (1982), nr. 5-6, p. 738).

Volumul editat de Centrul pentru studiul istoriei evreilor din România constituie un bun început pentru cunoaşterea unei pagini întunecate din trecutul nostru. Pe măsura lărgirii bazei documentare (Ministerul Apărării Naţionale face investigaţii în aceeaşi direcţie), aceste tragice evenimente vor putea fi cunoscute în adevărata lor lumină, iar autorii lor vor primi meritata şi greaua — pentru că este veşnică — sentinţă a istoriei.

Florin Constantiniu

NOTE

* * *, *A DICTIONARY OF BRITISH HISTORY*, Stein and Day
New York, 1983, 415 p.

Editată de un grup de autori, sub conducerea lui J. P. Kenyon, lucrarea este structurată în trei părți mari: 1) dicționarul propriu-zis al istoriei engleze; 2) o cronologie istorică, începând cu anul 53 î.e.n. („prima invazie a lui Caesar în Britania”) și până în 1970 („Heats îi succede lui Wilson ca prim-ministru—1974; Gambia devine independentă”); 3) genealogia monarhiei britanice.

În cuprinsul dicționarului sînt cuprinse date referitoare la descrierea insulelor britanice, a poporului englez, a bățăliilor sale, a figurilor reprezentative din domeniul cultural, social, politic. Potrivit declarației autorului, prezentarea amplă și complexă, din toate domeniile, a peste 3000 de referiri „privind politica internă și evenimentele sociale, politica externă, evoluția culturală și științifică, alături de figuri de bărbați și femei care au influențat și au fost influențați

de multiplele evenimente, ceea ce constituie istoria țării” — este completată cu un număr de 12 hărți, intercalate în text.

Indicarea unor momente și figuri esențiale pentru istoria Angliei în ordine alfabetică și apoi cronologică, completarea lor cu hărți și tabele genealogice, au ca scop primordial realizarea, în mod eomplet dar și sintetic, a unei imagini sugestive asupra dezvoltării statului englez. Însuși J. P. Kenyon afirmă că expunerea „istoriei unei țări atât de diverse ca a Angliei într-un singur volum este o realizare”. Se adaugă aici selectarea referirilor și mai ales textul explicativ, deosebit de complet și comprimat, ceea ce concură cu succes la elaborarea lucrării, foarte interesantă, care este „A Dictionary of British History”.

Tatiana Dușu

* * *, *L'État de la France pendant la Révolution 1789 — 1799*, Sous la
direction de Michel Vovelle, Paris, 1988, 598 p.

Această lucrare nu este nici o nouă istorie a Revoluției franceze, nici o enciclopedie, ea se dorește a fi o invitație de a revizita Franța deceniului 1789—1799 cu ajutorul trecerii în revistă a multiplelor aspecte ale vieții oamenilor, a tuturor oamenilor, bogați sau săraci, țărani sau orașeni, revoluționari sau contrarevoluționari.

Lucrarea este formată din șase părți ce includ 195 de articole, semnate de 95 de istorici renumiți pentru calitatea studiilor lor (Michel Vovelle, Jacques Godechot, Immanuel Wallerstein, Philippe Raynaud, Jacques Solé, Hervé Luxardo, Jacques Dupâquier, Serge Bianchi, Jean-Paul Bertaud etc.). Prima parte se referă la contextul european, politic, economic și ideologic, în care s-a declanșat și a evoluat Revoluția franceză. Cea de a doua prezintă, de o manieră documen-

tată și sintetică în același timp, caracteristicile vieții cotidiene din această epocă atât în orașe, cît și în sate. Celelalte patru părți analizează viața politică și economică, extinderea spațială a Revoluției la cadrul întregii Franțe, fac un prim bilanț al Revoluției, măsoară impactul ei în Franța și în lume, stabilesc o geografie a influențelor și o genealogie a ideilor revoluționare în secolele al XIX-lea și al XX-lea, precum și o prețioasă cronologie mondială care permite cititorului să regăsească contextul unui fapt și să urmărească înlănțuirea evenimentelor.

Fără a neglija cu nimic istoria evenimentelor, această carte acordă o atenție deosebită vieții oamenilor. Ea nu face o simplă evocare, superficială, a cotidianului, ci întreprinde o amănunțită analiză a mediului înconjurător real în care aceștia s-au năs-

cul, s-au educat, au acționat și au murit. Cadrele instituționale, economice, sociale, demografice, culturale, toate aflate în plină restructurare, constituie decorul civilizației materiale, al societății și imaginarului puse în mișcare de două impulsuri contradictorii: speranța și frica. Autorii nu-și propun să reînvie trecutul, ci numai să scoată în evidență ceea ce a rămas din această mare

aventură colectivă. „Marea Revoluție” nu este privită ca un bloc ce poate fi acceptat sau respins în întregime, ci ca o mișcare a istoriei naționale franceze cu repercusiuni mondiale ce trebuie cunoscută pentru a face față mai bine provocărilor lansate de lumea modernă.

Eugen Denize

* * *, *L'Image de la France révolutionnaire dans les pays et les peuples de l'Europe Centrale et du Sud-Est*, Colloque international 13 — 15 octobre 1988, Paris, INALCO (Publications Langues'O), 240 p.

Centrul de studii al civilizațiilor Europei Centrale și de Sud-Est condus de prof. Georges Castellan a organizat cu prilejul Bicentenarului Revoluției Franceze, o primă reuniune științifică a unor specialiști din centrul și sud-estul Europei în capitala Franței. După o sumară prezentare a preparativelor colocviului și a participării la ședința de deschidere a președintelui INALCO, Labriolle și a celui al Comisiei naționale de cercetare istorică pentru Bicentenar, Michel Vovelle, în prezența reprezentanților a șapte ambasade, regruparea principalelor contribuții în volum oferă o imagine bogată, coerentă și de ultimă oră din punct de vedere informativ, privind impactul unui mare moment de răscruce din istoria universală asupra tranziției de la vechiul regim la o societate modernă, într-o regiune a vechiului continent prea puțin cunoscută în Occident din acest punct de vedere.

Ecourile Marii Revoluții Franceze, metamorfozele imaginii și influența ideilor sale au fost descifrate și sintetizate pertinent și convingător la albanezi (Stefanaq Pollo, Koly Xoxi, N. D. Smirnova), greci (Ath. E. Karathanasis), sirbi, croați și sloveni (Drago

Roksandić, Katia Sturm-Schnabl, Mărcin Kasper), români (Nicolae Liu), unguri (Peter Hahner), cehi (Eduard Maur), polonezi (Maciej Serywanski, Tomasz Schramm, Malgorzata Willaume), ruși (G. I. Arș, Tamara Kondratieva).

În comunicarea sa introductivă, Georges Castellan a definit cu profundă înțelegere condițiile generale și trăsăturile caracteristice pătrunderii Revoluției Franceze în Balcani. Problema a fost reluată de V. N. Vinogradov din punctul de vedere al istoriografiei sovietice care pune accentul asupra influenței ruse în epocă.

Textele concentrate în acest volum privesc îndeosebi viața și gândirea politică și socială de la sfârșitul sec. XVIII și începutul celui următor. Fără a ocoli însă nici problemele interpretării istoriografice actuale, nici viziunea filozofică, nici analiza creației literare și artistice inspirate de Revoluție sau efectul analogiilor cu Revoluția Franceză în viața politică a secolului nostru.

Într-un cuvânt o contribuție valoroasă și de cert interes științific actual.

Nicolae Liu

* * *, *Louis the Great, King of Hungary and Poland*, Edited by S. B. Varday, Géza Grosschmid, Leslie S. Domonkos, Columbia University Press, New York (East European Monographs, No. CIXIV), 1986, XVI + 534 p.

Volumul este o culegere de studii, inegale ca valoare, consacrate realităților din Ungaria și Polonia în timpul domniei lui Ludovic cel Mare (rege al Ungariei între 1342-1382 și rege al Poloniei între 1370-1382) și imaginii acestui monarh în istoriografie. Cîteva studii prezintă interes și pentru istoria spațiului românesc integrat

regatului medieval ungar: Erik Fügedi, *Castles and Castellans in Angevin Hungary*, p. 49-65; János M. Bak, *Louis I and the Lesser Nobility in Hungary*, p. 67-80; J. Pierre Ripoche, *Louis le Grand de Hongrie et l'orthodoxie*, p. 91-101; Ferenc Somogyi, *The Constitutional Guarantee of 1351: The Decree of Louis the Great*, p. 429-451. De

asemenea, dată fiind nevoia care se resimte în cercetarea istorică românească asupra Transilvaniei, mai ales în ceea ce privește studiarea autonomiilor românești, de a se realiza o raportare a acestor realități la situația teritoriilor sud-slave din cuprinsul regatului, menționăm și articolul lui George Prpić (*The Angevine Rule in Croatia and*

Hungary: A critical Biography of Croatian Historical Works, p. 493–501), care prezintă conținutul a 27 de lucrări și colecții de documente privitoare la istoria medievală a Croației, în primul rând la statutul autonom al acestei țări în cadrul regatului Ungariei.

Viorel Achim

* * *, SÜDOST — BIBLIOGRAPHIE, Ergänzungsband 2 Südost—Institut München 1930 — 1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag, R. Oldenbourg Verlag, 1990, 307 p.

Dedicat celei de a șaptezecă aniversări a nașterii lui Mathias Bernath, cel de al doilea volum complementar de bibliografie sud-est europeană de sub redacția lui Karl Nehring se vrea pe lângă un prețios auxiliar bibliografic acoperind șase decenii de activitate laborioasă în domeniul cercetării specifice, o prezentare a istoriei și a cărții de vizită a prestigiosului Südost-Institut münchenenez cu seriile sale de remarcabile publicații specializate, respectiv „Südost-Forschungen”, anuar internațional de istorie, cultură și etnologia Europei sud-estice, revista lunară „Südosteuropa” rezervată tematicii prezentului, colecția istorică monografică „Südosteuropäische Arbeiten”, aceea de sinteze tot monografice dar asupra epocii contemporane, „Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas”, în fine seria curentă bibliografică „Südosteuropa-Bibliographie”.

După o introducere a președintelui consiliului Fundației, Kurt Weininger, o altă asupra activității științifice a lui Mathias Bernath și a aceleia desfășurate în calitate de conducător al celei mai înalte instituții germane de cercetare specializată în materie între ale cărei publicații nu poate să nu fie menționat acel *opus magnum* ce se intitulează „Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung”, și o prezentare a Institutului Sud-Est European întreprinsă de Mathias Bernath, Karl Nehring sintetizează istoria celor 60 de ani de viață și de operă a celuiiași institut în succesiunea conducătorilor săi.

Tot Karl Nehring organizează prezentarea în continuare, într-un spațiu care ocupă partea cea mai vastă a volumului, a cuprinsului anuarului „Südost-Forschungen” din 1936 până la zi și a titlurilor celor 92 de studii istorice monografice din seria respectivă.

„Südost-Forschungen” tratează în esență teme referitoare la istoria țărilor sud-est europene inclusiv cu tangență la aceea a

imperiilor bizantin, habsburgic și otoman. În afara acestora, se acordă atenție unor contribuții de geografie, artă, literatură, știința religiei, economie, lingvistică și etnografie în măsura în care ele se află în raport direct cu istoria Europei de sud-est.

Seria monografică ajunsă la al 91-lea volum, avea în pregătire la data apariției prezentei bibliografii, un al 92-lea: „Rückständigkeit und Modernisierung in Südosteuropa 1830–1940”. Reamintim dintre ultimele volume interesând direct România, lucrările lui Emanuel Turczynski, „Von der Aufklärung zur Frühliberalismus. Politische Trägergruppen und deren Forderungskatalog in Rumänien”, Armin Heinen, „Die Legion Erzengel Michael in Rumänien” și Lothar Maier, „Rumänien auf dem Weg zur Unabhängigkeitserklärung 1866–1877”.

Lunarul „Südosteuropa” analizează și comentează evenimente și dezvoltări actuale din Albania, Bulgaria, Jugoslavia, România și Ungaria, ocazional și din Grecia și Turcia. Periodicul e prezentat de Franz-Lotmar Altmann care conduce seria de cercetări privind istoria contemporană a Europei de sud-est, ajunsă la al 29-lea volum. Dacă două din volumele seriei tratează probleme de ansamblu ca aceea a naționalităților ori aceea a reformei și schimbării în Europa sud-orientală, ultimele trei sunt de imediată actualitate: „Jugoslawien in der Krise”, „Albanien im Umbruch” și „Der jugoslawische Föderalismus”.

În bibliografia sud-est europeană editată de Südost-Institut, pe țări și cronologic, sub redacția lui Gerhard Seewann, se pregătește după acest volum prezentat aici, un al treilea volum complementar intitulat „Bibliographie zur Nationalitätenfrage in Südosteuropa im 20. Jahrhundert”.

Ștefan Delureanu

ENRICO BASSO, *Il „Bellum de Sorcati” ed i trattati del 1380 — 1387 tra Genova e l’Orda d’Oro*, în „Studi Genuensi”, 1990 — 8, nuova serie, Genova, 1991, p. 11 — 26.

În anexa studiului este publicată, după original, o nouă ediție a tratatului din 12 august 1387, care a pus capăt ostilităților dintre genevezii din Caffa și hanul Toktamış, începute încă din 1383. Este vorba de criza în relațiile genevezo-tătare, care a degenerat în așa-numitul „război cu Solgatul și cu Împăratul” (hanul). Menționăm că de același subiect s-a ocupat de curind, în paralel, și Virgil Ciocăltan („Revista Istorică”, serie nouă, 1990/6, p. 571—595).

Între cei trei reprezentanți ai lui Toktamış care au încheiat tratatul din 1387, unul a fost „Cotolboghă bey” (Kutluğ Bugha), care era chiar „domnul din Solgat” (*dominus solcatensis*). Folosind notițele din registrul Massariei din Caffa pentru anii 1386/1387, Enrico Basso atrage atenția că a existat un personaj cu nume identice, care, însă, a fost aliatul genevezilor în războiul cu Solgatul

și Hoarda de Aur (de pildă, din Caffa, se trimiteau la un moment dat provizii alimentare și stofe „domino Cotoboghă tartaro, existenti în exercitu contra Sorcati”). Și este locul să ne întrebăm dacă nu cumva acesta este prințul tătar care a lăsat în urma sa toponimul „Cătlăbuga”, din părțile sud-estice ale Moldovei. Dacă într-adevăr aici se găsea „fiul”-ul acestui senior, s-ar explica mai lesne și de ce autoritățile din Caffa au îndreptat, în vara lui 1386, o ambasadă la voievozii Constantin și Petru, de pe teritoriul viitoarei țări a Moldovei (pentru această inițiativă, vezi studiul lui Șerban Papacoste, din *SMIM*, VI, 1973, p. 45—46 și 57). În chip evident, se căutau aliați în aceeași zonă care le furnizase deja unul!

Ștefan Andreescu

KRISTÓ GYULA, *Anjou-kori okleveltár*, vol. I, 1301 — 1305, Budapest — Szeged, 1990, 527 p.

Acest prim volum al *Diplomatiului angevin* marchează debutul celei de-a treia încercări de a cuprinde laolaltă documentele epocii angevine (1301—1387) după cele inițiate în veacul trecut: G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. I — XI, 1829—1844 și *Anjoukeri okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, vol. I — VII, 1878—1920, ambele incomplete. De astă dată, inițiativa prezidată de Kristó Gyula, ajutat de Blazovich László, Érszegi Geza și Makk Ferenc, pornește de la premisa cuprinderii exhaustive a materialului documentar apreciat la circa 100.000 documente originale aflate în arhivele maghiare, și circa 90.000 de documente accesibile în fotocopii. Mai mult, după cum ne indică și scurta Prefață în latină și maghiară, sînt înscrise aparte toate mențiunile de documente, oricît de succinte, exceptînd scrisorile de împuternicire. Spre deosebire de precedentele, care sînt ediții de documente, aceasta are forma unui catalog de documente, cuprinzînd materialul în formă de regeste. Chiar și în această formă abreviată, la dimensiunile volumului de față, care înglobează puțin peste 800 de regeste, ducerea la bun sfîrșit a întreprin-

derii va necesita vreo 200 de volume, deci efortul cîtorva generații de istorici.

Regestele, 806 la număr — în limba maghiară —, redau în esență conținutul actului, inclusiv toate numele de persoane și locuri. Un index complet al acestor nume încheie lucrarea. Data documentului este trecută la finele regestului în original și sînt menționate și corectate, de asemenea, erorile de datare din edițiile anterioare.

Aparatul tehnic cuprinde referințe esențiale privind locul și starea de conservare a documentului, semnătura, pecetea (descrișă de Bándi Zsuzsanna) și, bineînțeles, locul și forma în care a mai fost, eventual, publicat. Primul volum cuprinde și un index vast de abrevieri, care vor fi utilizate pentru toată seria, cuprinzînd arhive, lucrări, periodice, nume comune și proprii, precum și semne folosite.

Despre importanța publicării izvoarelor ungare medievale — implicit a acestui volum și a seriei pe care o inaugurează — pentru istoria românească nu cred că este nevoie să mai insistăm. Semnalăm aici doar faptul că editorul menționează toate edițiile românești importante de documente (Hurmuza-chi-Densușianu, Bogdan, D.I.R. ș.a.) și cuprinde la indicele toponimic și varianta ro-

mănească a numelor ceea ce constatăm în mod pozitiv și la alte ediții maghiare de documente din ultima perioadă.

Confruntând ediția de față cu vol. I (1301—1320), veac. XIV, seria C. Transilvania din „Documente privind istoria României” (DIR) am constatat un număr de circa 30 de documente menționate în plus față de ediția românească. Dintre acestea, 11 sînt emise de capitulul din Oradea, 7 de către cel din Alba Iulia, cîte unul, capitulurile din Cenad și Arad, restul de către alte autorități eclesiastice și civile.

Conținutul documentelor reflectă conținutul raporturilor de proprietate între personaje ale clasei dominante. De fapt, acestea și instituțiile feudale pe care le ilustrează sînt și cele mai reprezentate în cuprinsul rezumat al documentelor. Aria geografică cuprinde regiunile locuite de români, în care procesul de feudalizare era deja avansat: cîmpia ves-

tică din Arad pînă în Bereg-Ugocea, Transilvania nordică cu comitatele Cluj, Solnoc-Dăbica, Turda. Oamenii pămîntului apar la această dată doar sub formă de colectivitate, ca inventar viu al moșiilor (iobagi, slugi).

Realizat cu competență și economicitate, fără să scape ceva din elementele esențiale ale documentului prezentat, volumul de față și seria pe care o inaugurează oferă o soluție de urmat în efortul de publicare a surselor în condiții de abundență documentară — cum este cazul celor din Transilvania, începînd cu secolul al XV-lea — cînd edițiile de documente, exhaustive și în extenso (eventual și cu traducere!) devin inoperante, solicitînd timp și eforturi insurmontabile.

Ioan Drăgan

PAUL KENNEDY, *Naissance et déclin des grandes puissances*, Éditions Payot, Paris, 1989, 600 p.

Paul Kennedy în lucrarea sa, „The rise and fall of the great powers”, apărută în 1989 în traducere franceză, impune prin masivitatea travaliului științific și voința de epulzare a cauzalităților și desfășurărilor faptice majore cuprinse în intervalul 1500—1989, cu o deschidere ipotetică pînă în anul 2000. Sînt vizate în mod special liniile de forță ale devenirii istorice a marilor puteri pe parcursul unei aproape jumătăți de mileniu. Ceea ce iese pregnant în relief pe parcursul lecturării este deciptarea mecanismelor de deplasare a polilor de putere economică și militară. Secolul XVI este marcat de existența unui sistem multipolar de putere cu spațialitate euro-asiatică, tendința generală fiind de dezechilibru în favoarea lumii occidentale permisivă în fața potențialităților tehnologice și mentale preindustriale. Deși dispune de 4 centre de putere economico-militară față de un singur bloc european, cel apusean cu expansiunile atlantice și mediteraneene, Orientul, prin concentrarea în sine însuși și osificarea sistemului, intră pentru aproape 4 secole într-un con de umbră. Marșul accelerat al Japoniei, deschiderea spre lume a Chinei postmaoiste, pozițiile cîștigate de dragonii asiatici și de producătorii arabi de petrol semnifică ieșirea din starea economică precară și malformată a Orientului, rămas dependent, cel puțin în zonele sale neindustrializate, de zonele industriale occidentale, sau de piețele

externe de pe orice meridian. Orientul rămîne un spațiu al marilor decalaje între zonele amintite și precaritatea nivelului de civilizație în vaste zone ale microcontinentului indian, în China și celelalte enclave comuniste asiatice, în partea asiatică a URSS-ului.

Putem considera în urma lecturării acestei lucrări că centre de putere efectuează o mișcare de translație de la E la V, pentru a se echilibra într-o bipolaritate militară (S.U.A.—U.R.S.S.) la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, apoi într-o pentarhie (S.U.A., U.R.S.S., China, Japonia, Comunitatea Economică Europeană). Între securitatea militară limitată ce solicită consumuri foarte mari și cea economică de durată se poate crea o discrepanță prin suprad dezvoltarea vreuneia dintre ele, ce poate influența ponderea și existența statelor amintite în pentarhie. La întrebarea dacă și vreuna din actualele puteri se va asfixia precum puterile apuse medievale istoricul american înclină spre o relativizare critică a pozițiilor de superputeri în viitor ale pentarhiei.

Meritul lucrării este acela incontestabil de a angaja o dezbatere pe 600 de pagini, îmbinînd fericit geopolitică cu statistica economico-militară, asupra dezvoltării omenirii de la zorii epocii moderne și pînă astăzi, cu un epilog asupra tensiunilor planetare ce rămn moștenire viitorului mileniu.

Florin Miller

ZDENĚK KLANICA, *Počátky slovanského osídlení našich zemí* (Începuturile aşezărilor slave în ţările noastre), Praha, 1986, 258 p.

Iată o lucrare de sinteză asupra unei perioade de început, din istoria popoarelor slave. Există, în această privinţă, o suită de lucrări, care au căutat să pună în lumină prezenţa slavilor în zona apuseană a lumii slave. Cu toate acestea, autorul nu ne prezintă numai ce s-a scris în această problemă, destul de dificilă, ci încearcă o adâncire a problemelor legate de această perioadă incipientă.

Lucrarea e împărţită în trei părţi. După o recapitulare a concluziilor, la care s-a ajuns în cercetările anterioare, autorul se ocupă în cap. II de *Cultura materială şi datarea ei în timp*. În lipsă de alte probe istorice, autorul cercetează ceramica, uneltele de lucru, armele luptătorilor, podoabele chimirelor şi giuvaerurile femeilor.

Într-un alt capitol, se stăruie asupra aşezărilor umane, — locuinţe şi fortăreţe. Deseori rezultatele analizei, la care sînt supuse aceste obiective, apar neconcludente, şi autorul e nevoit să apeleze în consecinţă, la materialele arheologice din ţările cehe şi chiar străine. El ajunge la concluzia că cele mai vechi aşezări slave s-au produs în zona geografică dintre riurile Sprea şi Štýr.

Potrivit datelor scrise, de altfel puţine la număr, o parte din populaţia din această zonă şi-a părăsit în etape vechile aşezări, cîndva prin anii 30 ai sec. VI, strămutîndu-se în alte părţi. Acest fapt e dovedit de procedeele incinerării şi de ceramica de tip praghez.

Pe baza elementelor ceramice, autorul constată că locuinţele vechilor slavi erau construite din pămînt în formă de patrulater, avînd cuptorul în colţ.

Un alt obiectiv de cercetare îl constituie cimitirele şi fenomenele de suprastructură. Dispariţia aşezărilor umane e pusă în seama luptelor care au avut loc înainte de apariţia imperiului lui Samo, sec. VII. O deosebită atenţie acordă autorul fortăreţelor slave, care reprezintă o importantă sursă pentru cunoaşterea relaţiilor sociale şi nivelul de cultură al societăţii slave.

În această privinţă, autorul deosebeste două categorii de fortăreţe, unele scunde şi altele mai spaţioase, mai încăpătoare. Acest fapt dovedeşte existenţa unui stadiu mai avansat al societăţii din acel timp.

Slavii îşi incinerau morţii, iar trecerea la un nou ritual a avut loc, foarte probabil, sub influenţa avarilor. O deosebită atenţie se acordă portului, care constituie o veritabilă sursă pentru cunoaşterea diferitelor grupări sociale. Autorul afirmă că studiul portului din sec. VI—VIII oferă elemente noi referitoare la vîrsta şi apartenenţa socială a omului.

Lucrarea de faţă aduce cunoştinţe noi, o nouă interpretare istorică şi o nouă clasificare a materialului arheologic. Istoricilor ca şi filologilor li se oferă, aşa dar, prilejul unor îmbogăţiri a disciplinelor respective.

În continuare, autorul consemnează numele localităţilor aflate pe teritoriul actualei Republici cehoslovace între sec. VI şi VIII. Numărul lor e de 134, ceea ce e remarcabil din punct de vedere al densităţii populaţiei.

Lucrarea e însoţită de numeroase schiţe şi desene, începînd cu formele cele mai simple, unelte, oale, ulcele, podoabe ş.a., care împrumută textului un caracter de reală documentare.

Trăian Ionescu-Nişcov

YIGAEEL YADIN, *Masada. Herod's fortress and the Zealot's last stand*, Steimatzky Ltd., Jerusalem — Tel Aviv — Haifa, 1984, 256 p.

Lucrarea — în fond istoria unei expediţii arheologice — a fost publicată prima dată în 1966, iar acum a fost retipărită în 1984.

Structura cărţii e următoarea: o scurtă notă despre activitatea şi lucrările lui Yigael Yadin (azi decedat), sumarul, indicarea personalului expediţiei, prefaţa (semnată de Yadin, Ierusalim 1966), o hartă a Mării Moarte şi a împrejurimilor (cu indicarea Masadei, Herodionului, Qumranului, Ierihonului), cele 20 de capitole ale lucrării, bibliografia, indexul, ilustraţiile (parte colorate, parte alb-negru).

Lipseşte un index general de materii şi nume, care considerăm că ar fi putut fi întocmit cu ocazia retipăririi.

Lipseşte un index general de materii şi nume, care considerăm că ar fi putut fi întocmit cu ocazia retipăririi.

Remarcăm descrierea vie şi atractivă, în unele locuri chiar cu nuanţă de popularizare (de exemplu, p. 50, descrierea „vandărilor” comise de unii în timpul efectuării

săpăturilor, descrierea recrutării voluntarilor). Lipsesc considerațiile de ordin juridic sau administrativ în legătură cu organizarea zeloților și alte concluzii care s-ar fi putut desprinde în sensul unei „vie quotidienne à Masada”, concluzii bazate pe descoperirile arheologice făcute. La bibliografie sînt indicate un număr de 22 de lucrări.

Descrierea „peripețiilor” ca și alte amănunte privind istoricul expediției amintesc de maniera lui Schliemann, adică de romanticismul arheologiei.

Importanța expediției ca și a descoperirilor făcute nu pot fi îndajuns subliniate. Toate considerațiile autorului se raportează aproape pas cu pas la Iosephus Flavius (Iozef ben Matatiahu), confirmat în marea majoritate a celor afirmate (chiar dacă unele informații le-a deținut din mîna a treia — de la soldații romani și aceștia de la cele 2 supraviețuitoare). Autorul constată însă și inexactități la Iosephus Flavius (de exemplu, p. 47, 141, în care ipoteze de ale celebrului istoric sau afirmații de ale sale sînt argumentat respinse).

Ca o paranteză la prezentarea lucrării, trebuie să accentuăm că s-a dovedit încă o dată importanța aproape unică a scrierilor lui Flavius ca document pentru istoria poporului evreu ca și a Romei.

Privit cu rezervă sau, în cel mai bun caz, ca un „evreu nefericit” (unfortunate Jew), cum se exprimă Yadin, el face parte din ace-

le mari figuri ale poporului evreu care, în condiții de nesurimontat, s-au pronunțat pentru supraviețuire și continuitate în situația dată și nu pentru sinucidere în masă, posibilă la scara redusă a celor 960 de zeloți, dar nu la scara unui întreg popor. Este cert că dominația romană pe pămîntul fierbinte și în punctul cheie al vechii Palestine nu putea fi evitată.

În esență, în lucrare se arată în ce condiții s-au făcut săpăturile și restaurările, durata expediției, situația voluntarilor, greutățile împlinite, descoperirile făcute (unele senzaționale, de exemplu sulurile descoperite), sînt combătute unele erori — în opinia autorului — ale cercetătorilor anteriori, sînt făcute noi identificări și delimitări arheologice între diferitele perioade legate de istoria Masadei: epoca dinainte de Irod, epoca lui Irod, cea a zeloților (sicarii), epoca călugărilor bizantini.

Cartea dedicată săpăturilor efectuate la Masada, descoperirilor făcute acolo, restaurării propriu-zise, în afara interesului științific pe care Masada îl suscită — impresia pe care o produce asupra zecilor de mii de vizitatori anual este unică — constituie în același timp o pagină de evocare a luptei naționale și sociale pentru menținerea libertății împotriva tiraniei și opresiunii.

Belinio Diamant

„MEMO. REVUE HISTORIQUE”, 1990 — 1991

Revista belgiană de istorie militară aniversază în 1991 zece ani de existență, un deceniu în cursul căruia ea s-a impus în ansamblul publicațiilor cu acest profil, ca un periodic valoros prin contribuțiile găzduite, captivant prin tematică și accesibil prin maniere de tratare. Mai presus de aceste calități s-a aflat fidelitatea revistei față de comandamentele formulate de Cicero și înscrise pe prima pagină a fiecărui număr: „Prima lege a istoriei este să nu îndrăznească să spună ceva fals, cea de a doua, să îndrăznească să spună tot ceea ce este adevărat” (Cicero, *De oratore*, II, XV, 62). Sufletul acestei excelente publicații este redactorul-șef Roger Gheysens, bine cunoscut publicului românesc prin lucrările traduse în țara noastră, ultima, *Spionii* (București, Ed. Enciclopedică, 1991) coincidând, — ea apariție — cu aniversarea lui „Memo”.

Studiile și articolele publicate în anii 1990—1991 sînt numeroase, variate și interesante, făcînd dificilă selecția impusă de spațiul restrîns aflat la dispoziție.

Micul *Eseu asupra arhitecturii fortificațiilor* (1990, nr. 29) al lui Jean-Pierre Léon schițează rapid evoluția fortificațiilor pînă la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, cînd schimbările survenite în tehnica de luptă și tactică le-au făcut inutile. De reținut observația autorului, că „imaginația atacatorilor a fost întotdeauna superioară celei, mai statice, a apărătorilor” (p. 14). Un caracter similar — adică sintetic — are și studiul lui Didier Huwaert, *Primul război mondial: războiul de mișcare și războiul de poziție* (1990, nr. 30), o remarcabilă privire de ansamblu asupra tipologiei acțiunilor militare din timpul primei conflagrații, autorul dovedind, în egală măsură, stăpînirea perfectă a temei și capacitatea de a înfățișa concis și clar reflecțiile sale despre „absurditatea și inutilitatea unui astfel de carnaj, consumîț dintru a cîștiga un război, care s-ar fi putut termina mai repede dacă statele — majore aliate ar fi evaluat cu luciditate potențialul inamicului și ar fi abandonat concepțiilor lor sinucigașe” (p. 15). Deciziile acestor state-majore au fost cu atît mai absurde cu cît nu au lipsit elementele innoitoare, care au prefigurat cel de-al doilea război mondial.

Dintre contribuțiile consacrate marelui conflict din anii 1914—1918 semnalăm, mai întîi, amplitud studiul al lui D. Storms, *Ofensiva Brusilov*, (1990, nr. 29) privind participarea corpului belgian de auto-tunuri-mitraliere la ofensiva armatei ruse în Galiția (1916); corpul belgian era alcătuit din 2 baterii blindate, una de aprovizionare, o alta de cicliști și o secție de motocicliști. Colonelul M. Van Horen urmărește *Primele luni de război ale grenadierilor voluntari din august 1914* (1990, nr. 30), evocare a acțiunilor acelor belgieni care au intrat voluntar în rîndurile armatei pentru a lupta împotriva invadatorului.

Istoriei militare belgiene, dar văzută sub unghi etnic, îi este dedicat incitantul articol al prof. Luc De Vos și M. Keymeulen, *Mitul lui 80 % O reșingere definitivă? Armata belgiană în 1914—1918 și proporția forțelor de rang subaltern potrivit criteriilor lingvistice și sociale* (nr. 31, 1991). Autorii — primul fiind o eminentă personalitate a istoriografiei militare belgiene și ocupînd postul de șef al catedrei de istorie la Școala regală militară din Bruxelles — confirmă afirmația lui Raf Verhulst despre un mare dezechilibru între flamanzii și valonii căzuți pe cîmpul de luptă, armata belgiană fiind alcătuită, potrivit lui Verhulst, în proporție de 80% din flamanzi. Pe baza unei anchete riguroase — și credem definitive — autorii califică de „mit” teza lui Verhulst, armata flamandă fiind alcătuită în 1910 din 44,6% valoni și 55,4% de flamanzi. „Disproporția între toți morții flamanzi și valoni, pentru întreaga durată a războiului nu a atins decît 9%” (p. 25).

Ca și în numerele precedente, numeroase contribuții privesc cel de-al doilea război mondial. Roger Gheysens narează cu știutul său talent scurta dar aventuroasă existență a *Cuirasatului Bismarck*, scufundat la 27 mai 1941 (1990, nr. 29). Același excelent istoric (co-autorul cu Henri Bernard a cărții *Bătălia din Ardeni*, tradusă și în limba română) discută lucrarea lui Charles B. Mac Donald, *Crăciun 1944. Bătălia din Ardeni*, (1991, nr. 31). Același bătălie îi este consacrat articolul bogat în cifre, *Civili în bătălia din Ardeni* (1990, nr. 29), ajunge să se arate că în răstimp de o lună 2 250 civili au murit în urma bombardamentelor și mitralierelor, iar 284 au fost asinați (o sinistrită cotă revenind Diviei 1 Panzer S.S.),

Participării belgiene la cel de-al doilea război mondial li este dedicat articolul Adrien Bertrand, *La 2nd Belgian Trucking Company* (1990, nr. 30), unitate alcătuită din 84 camioane și circa 50 automobile, care a devenit operațională în octombrie 1944. O lungă și emoționantă evocare a vieții de lagăr în Spania este datorată lui Jean Temmerman, care prezintă lagărul Miranda (nr. 29, 30, 1990, nr. 31, 1991), în interiorul căruia captivii au trăit zile de suferințe, dar și de speranțe.

Cititorii români vor fi deosebit de interesați de articolul lui Jean Temmerman *Români salvează un belgian* (nr. 31, 1991). În lagărul de la Miranda doi români, Alex și Vasile Vasilescu, din Legiunea străină franceză — deținuți și ei — au salvat viața unui tânăr belgian grav bolnav, hrănindu-l din alimentele pe care ei și le procurau prin mijloace proprii (i-au oferit și cotele dintr-un ciine furat). Tânărul „nu i-a uitat — serie în încheiere autorul — mai ales în august 1944, când insurecția română, imobilizând divizii germane, a înlesnit eliberarea Belgiei” (p. 35).

Un important capitol al relațiilor militare româno-belgiene este tratat de istoricul roman Dumitru Preda, *Brialmont și România* (nr. 32, 1991), consacrat activității în țara noastră a generalului Henri Alexis Brialmont (1821—1903), specialist în fortificații, supranumit și „\auban”-ul belgian, care a jucat un rol esențial în elaborarea sistemului de fortificații al României și în construcția centurii de fortificații din jurul Bucureștilui.

Ca de obicei, note și recenzii completează sumarul fiecărui număr. Amintim doar evocarea întâlnirii colonelului Charles de Gaulle în iarna lui 1939—1940 de către Robert Rousse, încadrat în Primul batalion de care blindate; el a luat cina, împreună cu alți ofițeri, cu viitorul președinte al Franței, discutând situația de pe front: „Îl ascultam într-o tăcere religioasă, ca și cum, în anumite momente, ghiceam suflul istoriei”. În cursul discuției, de Gaulle a calificat pe comandantul-șef Gamelin de „con” (imbecil!).

La a zecea aniversare a revistei „Memo” li adresăm o urare de viață lungă și succes, mulțumind redactorului-șef, Roger Gheysens pentru amplul spațiu acordat în deceniul seurs istoriei poporului român și pentru propriile sale contribuții în acest domeniu.

Florin Constantin

BULETIN BIBLIOGRAFIC

Buletinul bibliografic realizat de un grup de istorici din inițiativa redacției „Revistei Istorie” urmărește să devină un instrument util la îndemna slujbașilor muzei Clio. În acest scop sînt semnalate studii cu o tematică și un nivel variat, publicate de istorici români și străini în afara hotarelor României, care privesc direct sau tangențial istoria poporului român.

Redacția speră ca pe această cale să contribuie la redeschiderea dialogului cu istoriografia universală deoarece primul pas în orice investigație istorică îl constituie informarea.

Buletinul bibliografic vizcăză producția istorică tipărită — studiu și carte — după 1985 (inclusiv), referitoare la perioada medievală, modernă și contemporană a României.

La alcătuirea *Buletinului bibliografic* au contribuit: Viorel Achim, Sever Mircea Catalan, Paul Cernovodcanu, Florin Constantiniu, Eugen Deniz, Victor Eskenazy, Șerban Papacostea, Nagy Pienaru, Marian Stroia, Adrian Tertecel.

Redactor de rubrică: Nagy Pienaru

I. LUCRĂRI GENERALE, ENCICLOPEDII, DICȚIONARE

* * * *Dictionary of the Middle Ages*, Editor in chief Joseph R. Steyer, Vol. I—XIII, Charles Scribner's Sons, 1982—1989, New York. Un dicționar în 12 volume (fiecare de cca. 600—700 p.), realizat în principal de autori americani și canadieni, prezentînd peste 100 000 persoane, lucruri și termeni istorici ce privesc perioada anilor 500—1500; fiecare articol este însoțit de o bibliografie sumară. Vol. XIII cuprinde indicele volumelor anterioare.

* * * *Haack Atlas Weltimmer*, VEB Hermann Haack, Gotha, 1989, VIII + 136 p. Materialul cartografic al lucrării reflectă și spațiul românesc, mai ales referitor la comerțul maritim în deceniul al nouălea.

* * * *Habsburgisch-osmanische Beziehungen. Relations Habsbourg-ottomanes*. Wien, 26 30 September 1983. *Colloque sous le patronage du Comité international des études protottomanes et ottomanes*, Herausgegeben von Andreas Tietze, Wien, 1985, 343 p. Cartea este o culegere de studii și comunicări referitoare la relațiile dintre Imperiul habsburgic și Imperiul otoman din secolul al XVI-lea pînă în 1918. Se fac referiri și la situația Țărilor Române (și, apoi, a României) în perioada menționată. Rec. în „Bulgarian Historical Review”, an XV, 1987, nr. 3, p. 86—91.

* * * *Romania 40 Years (1944—1984)*, Vlad Georgescu editor, Praeger, Washington, 1985, XI + 92 p. (Published with the Center for Strategic and International Studies, Georgetown University, Washington D.C. Praeger Special Studies — The Washington Papers/115). Culegere de studii, semnate de V. Georgescu, S. Orescu, P. Gafon, G. Ciorănescu, N. Răteș, S. Scherthocffer, despre România în anii regimului comunist.

ARZ, GUSTAV, *Series pastorum. Die Pfarrer der evangelischen Gemeinden A.B. in der Rumänischen Volksrepublik von der Reformation bis zur Gegenwart*, I, II, în „Siebenbürgische Familienforschung”, t. 7, 1990, nr. 2, p. 49—82 și t. 8, 1991, nr. 1, p. 1—45. Liste de preoți sași în ordinea alfabetică a localităților săsăști din Transilvania; lucrarea continuă.

CIORĂNESCU, GEORGE, *Bessarabia disputed land between East and West*, Jon Dunmitr Verlag, München, 1985, 372 p. 16 studii și articole referitoare la istoria și istoriografia Basarabiei.

DAHINTEN, OTTO, *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. Aus dem Nachlaß hrsg. von Ernst Wagner, Köln, Wien, Böhlen, 1988, XX + 541 p. (Studia Transylvanica, 14). Monografie cuprinzătoare (istoric, urbanistică, monumente, demografie, organizare orășenească și bisericească etc.) asupra orașului transilvănean Bistrița de la origini pînă în prezent.

DIMITROV, S., JECEV, N. și TONEV, V., *Istoriia na Dobrudja*, T. 3. (Istoria Dobrogei, Vol. 3), Izd. na B.A.N., Sofia, 1988, 323 p. Volumul 3 al acestei lucrări analizează istoria Dobrogei în timpul stăpînirii otomane (începutul secolului al XV-lea — 1878). Rec. în „Bulgarian Historical Review”, an XVIII, 1990, nr. 2, p. 73—77.

„Revista istorică”, tom III, nr. 3—4, p. 437—447, 1992

GILDEA, ROBERT, *Baricades and Borders Europe 1800—1914*, Oxford University Press, Oxford, New York, Toronto, 1987, XVIII + 500 p. Sinteză de înaltă ținută cu numeroase referiri la afirmarea națiunii române în Epoca Modernă.

GIRAULT, RENÉ et MARC FERRO, *De la Russie à l'U.R.S.S. L'histoire de la Russie de 1850 à nos jours*, nouvelle édition mise à jour et augmentée, Edition Nathan, Paris, 1989, 256 p. Sint menționate și unele implicații românești ale istoriei ruse și sovietice.

JOANTĂ, ROMUL, Père, *Roumanie. Tradition et culture hésychastes*, Bégrolles-en-Mauges, Abbaye de Bellefontaine, 1987, 318 p. (Spiritualité Orientale, no. 46). Tentativă de istorie a vieții monastice și isihasmului în țările române.

LESILOVSKAIA, I. I., *Kul'tura Prosvesceniia v Tsentral'noi Jugo-vostočnoi Evrope*, în „Voprosi istorii”, 1985, nr. 1, p. 73—89. În studiu se acordă un loc aparte contribuției personalităților din Școala Ardeleană la penetrația și difuzarea ideilor luministe în arealul sud-est și central european.

MĂRAN, TRINȚU, *Intemeierea și dezvoltarea satului Uzdin, în cadrul Regimentului de graniță german bănățean de infanterie nr. 12, Vol. 1, (perioada anilor 1762—1872)*, Editura autorului, Viena, 1989, V + 134 p. Istoricul unui sat românesc din Banatul sîrbesc, reconstituit pe baza unei ample documentații de arhivă.

MILNIKOV, A., V. I. FREIDZON, *Formirovanie natsii v Tsentralnoj i Jugo-Vostočnoj Evrope v XVIII—XIX vekah*, în „Voprosi istorii”, 1987, nr. 8, p. 60—79. Sint analizate tipologia și legitățile procesului de formare a națiunilor în Europa Centrală și de Sud-Est; se acordă un spațiu aparte procesului formării națiunii române.

NOLTE, ERNST, *Les mouvements fascistes, L'Europe de 1919 à 1954*, Calman-Lévy, Paris, 1991, XXIV + 361 p. Ediția revăzută a unei lucrări clasice despre ideologia fascistă, cu un capitol special dedicat României.

TEODOR, POMPIIU, *Aspekte der rumänisch-sächsischen Beziehungen im 18. und 19 Jahrhundert*, în vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch — sächsische Nationsuniversität*, Böhlau Verlag, Köln — Wien, 1990, p. 271—280 (Siebenbürgisches Archiv, 24). Sint analizate câteva momente și aspecte însemnate ale relațiilor româno-săsești: luminișmul, răscola lui Horea, reacția după 1790 etc.

SHAFIR, MICHAEL, *Romania. Politics, Economics and Society. Political Stagnation and Stimulated Change*, Frances Pinter, London, 1985, XVI + 232 p. (Marxist Regime Series). Sinteză politologică și istorică atotcuprinzătoare a evoluției României în perioada contemporană.

STAILL, PAUL-HENRI, *Histoire de la décapitation*, Presses Universitaires de France Paris, 1986, 247 p. (Coll. „Les chemins de l'Histoire”). Studiu etno-istoric despre cutun a decapitării în Europa de sud-est cu o privire specială la istoria țărilor române în evul mediu.

SUGAR, PETER F., PETER, HANAK, TIPOR FRANK (Eds.), *A History of Hungary*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1990, XIV + 432 p. O culegere de studii istorice echilibrate destinată în primul rînd studenților americani. Un capitol aparte semnat de Peter Sugar despre principatul Transilvaniei (p. 121—137).

II. IZVOARE

* * * *Manuscripts of the Marquers of Downshire*, Vol. V, *Papers of William Trumbull the Elder September 1614 — August 1616* (edited by G. Dyfnalt Owen), London, 1988, 576 p. Rapoarte primite de diplomatul și omul de stat englez William Trumbull cel bătrîn din partea corespondenților săi din Viena, Roma și Praga privind situația din țările române în cel de al doilea deceniu al sec. XVII: înfringerea lui Ștefan II Tomșa de Alexandru Movilă în Moldova (1615), înlocuirea lui Radu Mihnea în Țara Românească (1616), activitatea principelui Gabriel Bethlen în Transilvania și relațiile sale tensionate cu imperialii, despre dragomanul Gaspar Graziani (ajuns mai tirziu domn al Moldovei) ș.a.

BEZYMENSKY, LEV, SERGHEI, GORLOV, *On the Eve (Vyaceslav Molotov's Talks in Berlin in November 1940)*, în „International Affairs”, 1991, nr. 9, p. 84—103. Serie de documente despre negocierile sovieto-germane din 1940; între ele minuta convorbirii de la 15 noiembrie 1940, între Hitler și Molotov, privind între altele și soarta Bașarabiei și a Bucovinei.

COLVILLE, JOHN, *The Fringes of Power, Downing Street Diaries 1939—1955*, Hodder Stoughton, London, Sydney, Auckland, Toronto, 1985, 796 p. Jurnalul secretarului personal al lui Winston Churchill; conține diverse referințe la situația României în timpul și imediat după cel de-al doilea război mondial și politica lui Churchill față de Antonescu.

DORIAN, EMIL, *The Quality of Witness. A Romanian Diary 1937–1944*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1982, XXXIII + 350 p. O selecție din jurnalul scriitorului cu date de interes despre societatea românească în ajunul și pe timpul celui de-al doilea război mondial.

ESKENASY, VICTOR, *Un manuscrit peu connu: Les mémoires de Moses Gaster*, în „Buletinul Bibliotecii Române”, Freiburg i. Br., vol. XIV (XVIII), s.n. 1987/88, p. 349–361. O prezentare a memoriilor inedite ale rabinului Moses Gaster, păstrate la University College din Londra, cu un fragment intitulat „The Gaster Saga” în anexă.

FLORESCU, RADU R., *From the Memoirs of a Romanian Diplomat during the Roosevelt era, in The United States and Romania. American–Romanian relations in the twentieth Century*, Edited by Paul D. Quinlan, Woodland Hills, California, 1988, p. 78–87. Extrase din memoriile lui Radu A. Florescu, însărcinat cu afaceri al României la legația din Washington între 1934–1936, privind legăturile sale cu cercurile politice și culturale americane în timpul administrației președintelui Franklin Delano Roosevelt.

HENRIQUES, U. RQ. *Journey to Romania, 1867*, în vol. *The Century of Moses Montefiore*, Edited by Sonia and V. D. Lipman, Oxford University Press, London, 1985, p. 230–253 (The Litman Library of Jewish Civilization). Relatare a călătoriei lui Sir Moses Montefiore și a intervenției sale în favoarea evreilor români, pe baza jurnalului secretarului său Louis Loewe și a altor izvoare britanice de epocă.

HERȘCOVICI, LUCIAN-ZEEV, *Un „testament” din secolul al XVI-lea*, în „Hatzionut” (Tel Aviv), octombrie 1989, nr. 13, p. 17–19 și decembrie 1989, nr. 14, p. 10–11. Este publicat un document necunoscut care demonstrează existența unor legături între evreii sefarsi de la Dunărea de Jos și Eretz Israel.

HERȘCOVICI, LUCIAN-ZEEV, *Un filosof și un cabalist evreu la Iași la 1620*, în „Hatzionut” (Tel Aviv), septembrie 1991, nr. 19, p. 8–10. Este publicat un nou document despre prezența la Iași a rabinului Shlomo ibn Arvay (sau Aroyo).

HOLBAN, BORIS, *Testament. Après quarante-cinq ans de silence, le chef militaire des FTP–MOI de Paris parle*, Calman-Levy, Paris, 1989, 324 p. Memoriile unui membru al partidului comunist român din perioada interbelică despre rezistența franceză, voluntarii români și cazul grupului Manouchian.

MELBOURNE, ROY M., *Witness to the Start of the Cold War: the View from Romania, in The United States and Romania, American–Romanian relations in the twentieth Century*, Edited by Paul D. Quinlan, Woodland Hills, California, 1988, p. 97–104. Mărturii ale reprezentantului misiunii americane din București între octombrie 1944 – decembrie 1945 asupra consolidării influenței sovietice în România și a impunerii cu forță a comunismului în țara noastră.

MOUTON, JEAN, *Journal de Roumanie 29 août 1939 – 19 mars 1946. La IIe guerre mondiale vue de l’Est, L’Age d’Homme, Lausanne, 1991, 121 p. (Coll. „Les Chemins Effacés”). Reîmpănare a unor fragmente din jurnalul directorului adjunct al Institutului francez de la București, (ediție originală 1978). Societatea bucureșteană în timpul celui de-al doilea război mondial văzută de un intelectual francez.*

OSTAPCHUK, VICTOR, *An Ottoman Gazanâme on Halil Pasha’s Naval Campaign against the Cossacks (1621)*, în „Harvard Ukrainian Studies”, t. XIV, 1990, nr. 3–4, p. 482–521. Funcția Dunării, a Chiliei și a țărmlui dobrogean în desfășurarea campaniei. Fotocopia originalului turc și traducere engleză.

PALTY SONIA, *Evrei, treceți Nistrul! Însemnări din deportare*, ed. a II-a, Papyrus, Tel Aviv, 1989, 255 p. Mărturii despre deportarea evreilor români în Transnistria.

SCHASER, ANGELIKA, *Die Juden Siebenburgens vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, în „Südost-Forschungen”, Band 1L, 1990, p. 57–91. Excelentă sinteză a izvoarelor, parte a lor utilizate pentru prima dată, referitoare la istoria evreilor din Transilvania. În anexă un document inedit (Sibiu, 17 dec. 1782) din Kriegersarchiv Viena.

SAPIRA, SOLOMON, *Să nu uităm!, i.e., Ierusalim*, 1990, 314 p. Memoriile unui deportat evreu în Transnistria, cu o serie de documente de epocă în anexă.

YAVETZ, ZVI, *An Eyewitness Note: Reflections on the Rumanian Iron Guard*, în „Journal of Contemporary History”, t. 26, 1991, p. 597–610. Observații ale unui autor, originar din România, asupra monografiei lui Armin Heinen consacrată Gărzii de Fier; se insistă asupra difefitelor forme de antisemitism în perioada interbelică și asupra semnificației alegerilor din 1937.

III. ISTORIE MEDIEVALĂ

* * * *Dracula. Essays on the life and times of Vlad Tepeș*. Edited by Kurt W. Trep-tow, Distributed by Columbia University Press, New York, 1991, 336 p. (East European Monographs). Culegere de studii dedicată lui Vlad Tepeș. Studiile au în vedere atât perso-nalitatea istorică a domnitorului muntean, cât și aspectele literare și legendare legate de ea.

ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, M. M., *Le régime du sel chaque exporté dans l'Empire Ottoman (XVIe—XVIIIe siècles)*, în vol. V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21—25 Ağustos, 1989, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, p. 441—451. Autoarea analizează evoluția centrelor de producție de sare din țările române, a rutelor comerciale și a nivelului exporturilor de sare. În această perioadă regimul exportului de sare în Imperiul otoman a cunoscut două etape cronologice: prima cuprinde veacul al XVI până în 1630 și a doua între 1630 — sfârșitul sec. XVIII. În ultima etapă sarea valahă era scutită de vama (*gümrük*) și alte taxe, închiriate domnilor rămâni în schimb suplimentării haraciului cu 30 poveri/yük (= 3 mil. asprii).

ALEXANDROV, EMIL, *The international treaties of Medieval Bulgaria (legal aspects)*, în „Bulgarian Historical Review”, an XVII, 1989, nr. 4, p. 40—56. Se prezintă o listă a tratatelor internaționale de primul Țarat bulgar (681—1018) și de cel de-al doilea Țarat bulgar (1186—1396). De asemenea, se analizează o serie de aspecte procedural-juridice privind încheie-rea și prevederile acestor tratate. Se oferă și date privind tratatele internaționale încheiate de primii Asănești (sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea), precum și de Despotatul dobrogean (secolul al XIV-lea).

ANTOCHE, EMANUEL C., *Considerații asupra rolului strategic și tactic al mănăs-tirilor și bisericilor fortificate în viața istorică a orașului Iași și împrejurimi. Secolele XV — XVII*, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești”, Institutul român, Freiburg i. Br., t. XVI (XX), s.n., 1990/91, p. 191—204.

GHINEA, NICOLAE, *Un contributo romano al restauro di un monumento medievale veneziano*, în „Studi Veneziani”, N.S., vol. XVIII, 1989, p. 299—311. Date noi despre contribuțiile financiare aduse de Marioara Valarga, a doua cumnată a domnului Țării Românești, Alexandru II Mircea și de fiul și succesorul acestuia, Mihnea al II-lea, pentru res-taurarea conventului San Maffio din Veneția între 1578—1590.

CIORĂNESCU, ALEXANDRE, *Jacques Basiliskos Despote. Traducteur du grec*, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești”, (Institutul român — Freiburg i. Br.), t. XVI (XX), s.n., 1990/1991, p. 123—129. Tratat grecești de medicină populară tra-duse în italiană de Despot paralel cu activitatea sa militară în Europa apuseană.

DEMÉNY, LAJOS, *Die Entwicklung der sozialen Beziehungen bei den Szeklern und ihre Rechtslage in der zweiten Hälfte bis 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts*, în vol. Grup-penautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch — sächsische Nationsuniversität, Böhlau Verlag, Köln — Wien, 1990, p. 225—231 (Siebenbürgisches Archiv 24). Schiță a evoluției sociale a secuimii în secolele XVI și XVII.

DAVGSCH, WALTER, *Die Nationsuniversität der Siebenbürger Sachsen im 16. und 17. Jahrhundert*, în vol. Gruppenautonomie in Siebenbürgen 500 Jahre siebenbürgisch — sächsische Nationsuniversität, Böhlau Verlag, Köln — Wien, 1990, p. 179—216. (Siebenbürgisches Archiv, 24). Structura și funcția „universității” săsești în vremea Principatului până la instaurarea regimului habsburgic care i-a confirmat privilegiile.

DURĂ, ION V., *Mitropolitul Teodosie al Țării Românești. Nevoința lui Teodosie ca monah la Sfântul Munte Athos. Precizări și contribuții biografice*, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești” (Institutul român-Freiburg i. Br.), t. XVI (XX), s.n. (1990/1991), p. 131—189. Date biobibliografice cu privire la unul din fruntașii bisericești ai Țării Românești la sfârșitul secolului XVII, începutul secolului XVIII. Rolul său la tradu-cerea Bibliei de la 1688 și în general la tipărirea scrierilor bisericești.

EMECEN, M. FERIDUN, XVI, *Asırda Balkanların kuzeydoğu kesiminde iskan tipleri ve özellikleri hakkında bazı nollar* (Cîteva note privind caracteristicile și tipurile de colonizare în nord-estul Balcanilor în veacul al XVI-lea), în vol. V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21—25 Ağustos 1989, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, p. 543—550. Sînt menționate trăsăturile politicii otomane de colonizare și dezvoltare economică a așezărilor urbane din Europa de sud-est. Date despre Dobrogea.

ESKENASY, VICTOR, *New archeological researches in Transylvania: A complex of Romanian monuments at Colfi — Suseni (Hunedoara County)*, în „Journal of the American Romanian Academy of Arts and Sciences”, (Davis, CA), 1988, nr. 11, p. 180—191. Prezen-tare a cercetărilor arheologice efectuate în 1981 în Hațeg, la cetatea Colfi.

FENEȘAN, CRISTINA, *Das Fiskalkondominium im Temeswarer Eyalet während des 16. Jahrhunderts*, în *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21–25 Ağustos, 1989*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, p. 459–467. Pe baza unor izvoare inedite, din a doua jumătate a sec. XVI, este analizată competiția și compromisul dintre otomani și imperiali pentru a obține venituri fiscale suplimentare din teritoriile aparținând eyaletului Timișoara.

FLORIA, B. N., *Griunvaldskaja bitva*, în „Voprosi istorii”, 1985, nr. 7, p. 105–112. Contextul internațional și desfășurarea amănunțită a bătăliei de la Grünwald din 1410. Se menționează sprijinul acordat de domnul Moldovei, Alexandru cel Bun, forțelor polono-lituaniene.

HALACOĞLU, YUSUF, *Kuruluşundan günümüze Bulgaristan'da türk nüfusu* (Populația turcă în Bulgaria de la întemeiere până azi), în vol. *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21–25 Ağustos 1989*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, p. 505–513. Sînt menționate acțiunile întreprinse de otomani în sec. XVI–XVII de a coloniza triburile de *yörüklü* în sangercurile dobrogene (p. 506).

HECKENAST, GUSZTÁV, *Sozialtypen der Unternehmer im Eisenhüttenwesen in Ungarn: XIV–XVIII. Jahrhundert*, în „Acta Historica”, 34, 1988, nr. 2–3, p. 217–224. Referiri și la metalurgia fierului din Transilvania și Banat.

ILIESCU, PETRU-MIRCEA, *Spår av vikingatid i Rumänien*, (Cu privire la Vikingii în România), în vol. *Bysans och Norden. Akta för Nordiska forskarkursen i bysantinsk Konstenskap*, 1986, redigat de Elisabeth Piltz, Uppsala, 1989, p. 191–202. (Acta Universitatis Upsaliensis, nova series, 23). Considerații cu privire la vikingii în Dobrogea în secolul X; ilustrație comparată.

JOSUPEIT-NEITZEL, ELIHE. *Die Reformen Josephs II in Siebenbürgen*, Trafenik, München, 1986, 325 p. Încercare de analiză a reformelor iozefiniste în Transilvania pe fondul tulburărilor sociale provocate de răcoala condusă de Horea, Cloșca și Crișan (1784).

KUCKIN, V. A., „*Slono o polku Igoreve i mezduknajeskie otnoșeniia 60-h godov XI reka*”, în „Voprosi istorii”, 1985, nr. 11, p. 19–35. Pe fondul analizei conținutului istoric al cunoscutului izvor medieval rus, citeva referiri la realitățile de pe teritoriul României în epoca menționată (a doua jumătate a sec. XI).

KUTSCHERA, ROLF, *Die Gesetzlichen Landes-institutionen in Siebenbürgen während der Habsburgerherrschaft*, în vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen, 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*, Böhlau Verlag, Köln – Wien, 1990, p. 235–243. (Siebenbürgisches Archiv, 24). Prezentare a sistemului de guvernare a Transilvaniei în perioada habsburgică și a instituțiilor sale.

MORAVSKI, PAOLO, *Dalla pace con l'Ordine Teutonico alla pace con i Turchi: notizie sulla Polonia nei Diarii di Marin Sanudo il Giovane (1466–1536)*, în „Studia italo-polonica”, t. IV, 1991, p. 7–40 (Zeszyty Naukowe Uniwersytatu Jagiellońskiego, M.LX, Prace historyczne, 94, 1991). Informații privitoare la țările române în funcție de expansiunea otomană.

PARVEV, IVAN, *Russia, Orthodoxy in the Ottoman Empire and the Peace of Kuchuk Kainardja (1774)*, în „Bulgarian Historical Review”, XVIII, 1990, nr. 1, p. 20–30. Se prezintă politica Rusiei de „protejare” a creștinilor ortodocși din Imperiul otoman precum și creșterea influenței sale în Principatele române, reflectate în desfășurarea războiului ruso-turc din 1768–1774 și în prevederile păcii de la Kuciuk Kainargi (1774).

PIPPIDI, ANDREI, *Juifs et Roumains aux XVIe et XVIIe siècles*, în „Etudes et documents balkaniques et méditerranéens”, vol. 10. *Recueil III*, Paris, 1986, p. 68–85. Erudite note de istorie a evreilor din țările române cu reproducerea unui pasaj evasinecunoscut despre campania din 1538 a lui Soliman al II-lea în Moldova, reflectată în lucrarea cronicarului evreu Moyses Alnosnino, „Extremos y grandezas de Constantinople”.

SCHASER, ANGELIKA, *Das Konziptiläreskript von 1781. Ein Beitrag zur Geschichte der Josephinischen Reformen in Siebenbürgen*, în vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen, 500 Jahre Siebenbürgisch – sächsische Nationsuniversität*, Böhlau Verlag, Köln – Wien, 1990, p. 255–270 (Siebenbürgisches Archiv, 24). Încercarea lui Iosif II de a elimina conflictele între etnii în Transilvania și de a pune bazele unei singure „națiuni” în provincie; reacția guvernului transilvan și efectele practice ale măsurii.

SIHULMAN, NISSON E., *Authority and Community. Polish Jewry in the Sixteenth Century*, Ktav Publishing House, Yeshiva University Press, Hoboken, New York, 1986, XV + 265 p. O istorie a comunității evreiești din Polonia secolului al XVI-lea folosind ca surse principale răspunsurile rabinice, dintre care unele se referă și la evreii din Moldova.

STĂNCULESCU-BIRDA, ALEXANDRU N., *One hypothesis. The decipherment of the inscriptions from Murtfaltar (Basorabi)*, in „Balkan Studies”, vol. 27, 1986, nr. 2, p. 237–249. Traducere a inscripțiilor runice din Biserița de la Murtfaltar și propunere de datare a începuturilor complexului arheologic la sfârșitul secolului IV, debutul sec. V.

IV. ISTORIA MODERNĂ

ACKER, HANS, *Die Regelung der Agrarverhältnisse im Sachsenland und die Gründung und Forderung der Sächsischen Agrarschulen durch die Nationsuniversität 1860–1880*, in vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre Siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*, Böhlau Verlag, Köln – Wien, 1990, p. 281–320. Evoluția sistemului agrar la sași în secolul XIX, încercările de a-l reorganiza și rolul școlilor agrare.

ARȘ G. I., *Ipsilanti v Rosii*, în „Voprosi istorii”, 1985, nr. 3, p. 88–101. Sînt analizate activitatea lui Alexandru Ipsilanti în Rusia, ca și ramificațiile Etereii în această țară pînă la declanșarea revoluției din 1821, precum și după aceea pe teritoriul Principatelor.

BINDER, OTTO, *Die sächsischen Gewerbelehrling schulen, 1872–1918*, in vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsischen Nationsuniversität*, Böhlau Verlag, Köln – Wien, 1990, p. 321–352 (Siebenbürgisches Archiv, 24). Înființarea primelor școli profesionale din Europa central-răsăriteană în mediul săsesc, ca urmare a destrămării sistemului breslelor în a doua jumătate a sec. XIX.

BINDER, OTTO, *Die Vermögensverwaltung der Nationsuniversität nach 1876*, in vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsischen Nationsuniversität*, Böhlau Verlag, Köln – Wien, 1990, p. 389–409 (Siebenbürgisches Archiv, 24). Administrarea bunurilor fostei „universități” săsești după desființarea ei.

GHEORGHIIEV, A. V., *Таризм i Rossijskaja diplomatijska rakanune pervoj mirovoj vojni*, în „Voprosi istorii”, 1988, nr. 3, p. 58–74. În cadrul articolului sînt analizate, tangențial, eforturile diplomației ruse de a atrage, în perioada premergătoare primului război mondial, România în tabăra Antantei.

GIINEA, NICOLAE, *L'esilio fiorentino del Principe romeno Alessandro Ioan Cuza (1870–1873)*, în „Arelivio storico italiano” anno CXLVI (1988), Disp. III, nr. 537, p. 459–489. Amănunte despre traiul în exil al principelui Al. I. Cuza la Florența unde a achiziționat vila cavalerului Enrico Bosi, lângă Porto Romana, pe via Machiavelli în septembrie 1870; greutățile financiare intimpinate și ajutorul acordat de rudele doamnei Elena din țară; corespondența lui Cuza cu personalități din țară (C. Negri, C. Rolla, M. Jora, V. Aleasandri ș.a.) și legăturile sale particulare cu regele Victor Emanuel al II-lea al Italiei și generalul Alfonso La Marmora; plecarea la Heidelberg pentru înscrierea în colegiu a fiilor adoptivi ai lui Cuza, Alexandru și Dimitrie și moartea domnitorului la hotel „Europa” în noaptea de 14/15 mai 1873; aducerea și înhumarea trupului său la moșia de la Ruginoasa; vinderea casei din Florența în toamna 1873 de doamna Elena unei bogătese argentinene.

GÖLLNER, CARL, *Die Auflösung der Sächsischen Nationsuniversität (1876). Vorgeschichte und Folgen*, in vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsischen Nationsuniversität*, Böhlau Verlag, Köln–Wien, 1990, p. 355–366 (Siebenbürgisches Archiv, 24). Destrămarea „universității” săsești și repartizarea bunurilor ei între comitate, în virtutea legii din 1876; efectele reformei agrare din 1921 care a desăvîrșit procesul.

IANCU, CAROL, *Bleichröder et Crémieux. Le combat pour l'émancipation des Juifs de Roumanie devant le Congrès de Berlin. Correspondance inédite (1878–1880)*, Centre de Recherches et d'Études Juives et Hébraïques, Université Paul Valéry, Montpellier, 1987, 266 p. (Collection Sem). Problema împămintenirii evreilor din România în diplomația europeană în anii 1878–1880.

MARZA, JACOB, *Der Deutschunterricht am rumänischen Gymnasium von Blasendorf in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde”, t. XIV, 1991, nr. 1, p. 17–22. Predarea limbii germane la gimnaziul din Blaj, în urma măsurilor lui Iosif II la sfârșitul secolului XVIII și pînă la mijlocul secolului următor.

NAROČNITKAIA, L. I., *Rossia i otmena neutralizatsii Chernogo Moria 1856–1871*, Edit. „Nauka”, Moscova, 1989, 223 p. În cadrul urmăririi eforturilor Rusiei de a anula clauzele tratatului de la Paris privind Marea Neagră, autorul tratează și politica balcanică a Curții de la Petersburg în perioada 1856–1871.

RAZI, G. M., *Reflections on the first sixty years*, in *The United States and Romania, American–Romanian relations in the twentieth Century*. Edited by Paul D. Quinlan, Woodland Hills, California, 1988, p. 11–32. Trecere sintetică în revistă a relațiilor româno-americane între 1859–1918.

ROMALO, MANOLA, *Les relations franco-roumaines avant et après la Révolution de 1848*, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești”, Institutul român — Freiburg I. Br., t. XVI (XX), s.n., 1990/91, p. 205—227. Legăturile emigrației române cu cărturarii francezi înainte și după revoluția din 1848 și rolul lor în evoluția societății românești moderne.

PAPPAS, NICHOLAS CHARLES, *Greeks in Russian Military Service in the late 18-th and early 19-th Centuries*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1991, 425 p. E discutat și locul principatelor dunărene în acțiunile militare ruse și ale mișcării eteriste în sec. XVIII și XIX în cursul războaielor împotriva Imperiului otoman.

VINOGRADOV, V. N., *Diplomaticeskaja bor'ba vokrug obedinenia Dunaiskikh kniajestv (1856—1859)*, în „Voprosi istorii”, nr. 8, 1986, p. 57—73. Analiză destul de pertinentă, realizată de unul dintre cei mai asidui cercetători ai istoriei moderne a României, a contextului politic internațional în care s-a produs Unirea Principatelor.

V. ISTORIA CONTEMPORANĂ

* * * *European Security in the 90's. Papers of the F[oundation] o(f) P[olitical] S(tudies) and E(ducation) International Conference, Athens, 1—2 December 1988*, A. Th. Symeonides Editor, FOPSE, Athens, (1990), 248 p. Culegere de studii cu privire la NATO și la defunctul Tratat de la Varșovia la sfârșitul deceniului al 9-lea. Referiri succinte la situația internă și externă a României înainte de evenimentele din decembrie 1990; partea cartografică a lucrării reflectă și poziția României în strategia Tratatului de la Varșovia.

ALLAIS, MAURICE, *L'Europe face à son avenir. Que faire?*, Robert Laffont/Clément Juglar, (1991), 310 p. Autorul, laureat al Premiului Nobel pentru științe economice, schițează trăsăturile prezentului și viitorului Europei, evocind premisele și perspectivele sociale, culturale și mai ales economice ale făuririi Comunității Europene. Se referă succint, definindu-le „...travaux cinématographiques” la evenimentele de la Timișoara din decembrie 1989 („...faux charnier”) și la procesul soților Ceaușescu („...l'infâme proces”); privitor la prezent se consideră că Occidentul manifestă față de România, raportat la politica față de alte noi democrații estice, „une dissymétrie”.

BORISOV, A. I., *Istoriceskije dogovorenostij*, în „Voprosi istorii”, 1985, nr. 5, p. 22—45. Se insistă asupra semnificației importante pentru relațiile internaționale postbelice a acordurilor de la Ialta și Potsdam. Scurte referiri la situația, în acest context, a țărilor din răsăritul Europei, inclusiv România.

BRZEZINSKI, ZBIGNIEW, *The Grand Failure. The Birth and the Death of Communism in the Twentieth Century*, Macdonald, London, (1989), X + 278 p. Lucrarea cunoscutului autor politic american, interesantă analizează a eșecului istoric al totalitarismului de stînga, face scurte referiri la situația social-economică și politică a României în deceniile opt și nouă ale secolului nostru.

ESSEN, ANDRZEJ, *Mala Ententa jako nyraz tendencji integracyjnych w Europie srodkowej i poludniowo-wschodniej w okresie miedziwojennym* (Mica Înțelegere ca expresie a tendințelor de integrare în Europa centrală și sud-estică în perioada interbelică), în vol. *Studia polono-danubiana et balcanica*, t. IV, 1991, p. 97—126. (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne, 97). Evoluția și caracteristicile esențiale ale Micii Înțelegeri, în cadrul căreia, în a doua etapă, tendințele integratoare au prevalat asupra aspectelor bilaterale. Rolul României în această evoluție.

FIRSOV, F. I., *Komintern: mehanizm funkcionirovaniia*, în „Novaia i novejšaia istoriia”, 1991, nr. 2, p. 32—47. Analizînd funcționarea mecanismului Cominternului, autorul ajunge la concluzia că „Pentru Stalin, Cominternul a fost instrumentul unui dictat politic, dar pentru partidele comuniste o școală a internaționalismului și frăției revoluționare”. De reținut intenția lui Stalin de a dizolva Cominternul în aprilie 1941 pentru a întreprinde relații amicale cu Germania nazistă.

FONTAINE, ANDRÉ, *L'un sans l'autre*, Fayard, Paris, 1991, 374 p. Analiză a cauzelor și consecințelor „pierderii partidei” de către fosta U.R.S.S. Scurte referiri la politica internă și externă a lui Nicolae Ceaușescu; Basarabia este socotită a fi o „Alsace-Lorraine de la Roumanie”.

FUNDERBURK, DAVID, *Relations between the United States and Romania, during the first half of the 1980's in The United States and Romania. American—Romanian relations in the twentieth Century*. Edited by Paul D. Quinlan, Woodland Hills, California, 1988, p. 147—160. Constatări ale ambasadorului SUA la București din misiunea sa între 1981—

1985, cînd se constată o înrăutățire continuă a relațiilor româno-americane, în contextul îngrădirii libertăților civile, persecuțiile politice și religioase, limitării drepturilor la emigrare din România și o vădită întărire a tendințelor dictatoriale ale regimului personal al lui Ceaușescu.

GLENNY, MISHA, *The Rebirth of History. Eastern Europe in the Age of Democracy*, Penguin Books, London, 1990, 244 p. O trecere în revistă a revoluțiilor anului 1989; capitolul 4: *Romania: the Flying Pan and the Fire* (p. 96—117).

GRÎTENKO, A.I., STEPANOV A.I., *Helsinki; bor'ba za mir, bezopasnosti i sotrudni chestvo Evrope*, în „Voprosi istorii”, 1985, n. 10, p. 3—20. Noul context politic — diplomatic pe continentul european-inaugurat în 1975. Ponderea statelor din răsăritul și sud-estul Europei, între care și România la acest proces.

HAJDA, LUBOMYR, BEISSINGER MARK, *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society*, Westview Press, Boulder, San Francisco & Oxford, 1990, VIII + 332 p. Culegere de studii ce abordează cele mai diferite aspecte ale problemei naționale din fosta U.R.S.S.; referiri la situația Moldovei dintre Prut și Nistru și la disputa „basarabeană” între București și Moscova.

HARRINGTON, J.B.C., *Romanian-American Relations during the Johnson administration*, în „East European Quarterly”, vol. XXII, 1988, nr. 2, p. 213—222. Analiză a relațiilor româno-americane pe baza documentelor Congresului american în perioada președenției lui Johnson.

HAASS, LUDWIK, *Wolnomolarstwo w Europie Środkowo-wschodniej po drugiej wojnie światowej (1945—1951)* (Masoneria în Europa central-răsăriteană după cel de al doilea război mondial, 1945—1951), în „Dzieje najnowsze”, t. XXII, 1990, nr. 4, p. 3—23, și t. XXIII, 1991, nr. 1, p. 49—63. Situația masoneriei antebelice în România, reconstituirea legală a francmasoneriei în timpul guvernării generalului Rădescu; curente, tendințe și personalități în francmasoneria din România.

IAZKOVA, A.A., *Vostocinaia Evropa v politike SSSR i SŠA (1944—1945)*, în „Novaia i novejšaia istoriia”, 1991, nr. 3, p. 68—76. În cadrul discuțiilor despre originile războiului rece, autoarea analizează începuturile confruntării dintre U.R.S.S. și S.U.A. în viitoarele țări socialiste din Europa de Est.

IONNIȚIU MIRCEA, *American-Romanian Relations during the Reign of King Mihai, in The United States and Romania. American-Romanian relations in the twentieth Century*. Edited by Paul D. Quinlan, Woodland Hills, California, 1988, p. 88—96. Sumară trecere în revistă a răcirii progresive înregistrată de relațiile româno-americane în primii ani ai celui de al doilea război mondial (1940—1942) și a intrării României în alianță cu Germania hitleristă.

KIRȘIN, I.A., RAMANIČEV, N.M. *Nakanune 22 iunija 1941 g. (po materialam voennih arhivov)*, în „Novaia i novejšaia istoriia”, 1992, nr. 3, p. 3—19. Pe baza surselor inedite din arhivele militare, autorii analizează cauzele eșecurilor Armatei Roșii în fața de început a „Operației Barbarossa”. Ei arată, printre altele, că orientarea conducerii sovietice spre operații ofensive a fost una din cauzele majore ale înfringerii, principalele forțe sovietice fiind concentrate în Ucraina și Basarabia în vederea unei lovituri în Balcani, în timp ce forța principală de atac a Wehrmachtului a fost concentrată la frontiera Bielorusiei.

LAPTOS, JÓZEF, *Kształowanie się Francuskiej koncepcji konfederacji nadunajskiej w latach 1918—1920* (Cristalizarea concepției franceze cu privire la o confederație a țărilor dunărene în anii 1918—1920), în vol. *Studia polono-danubiana et balcanica*, t. IV, 1991, p. 57—79 (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne, 97). Locul rezervat României în acest proiect.

LEON, POLIAKOV, *Les totalitarismes du XXe siècle. Un phénomène historique dépassé?* Fayard, Paris, 1987, 382 p. Ocolind în general spațiul românesc, lucrarea menționează constituirea Gărzii de Fier și numele lui C.Z. Codreanu, precum și o vizită a lui Kim Ir Sen la București, în 1974.

LESOURNE, JACQUES, LECOMPE BERNARD, *De l'Atlantique à l'Oural. L'après communisme*, Editions Robert Laffont, Paris, 1990, 322 p. Frescă a anilor Gorbaciiov, socoțiți a reprezenta una din cele patru „rupturi” ale secolului al XX-lea, alături de cele din 1917, 1933 și 1945, lucrarea se referă și la realitățile românești specifice anilor optzeci și nouăzeci.

LEVIT, I.E., *Istoričeskie usloviia osvobođenija Rumunii ot fašizma*, în „Voprosi istorii”, 1985, nr. 8, p. 89—103. Prezentarea, de pe pozițiile istoriografiei sovietice, a participării din 1941 a României la războiul sovieto-german, ca și intrarea și trecerea Armatei Roșii prin România în vara și toamna lui 1944.

MADAYCZIK, PIOTR, *Europa przed i potraktarie Wersalskim w ocenie Gustawa Strcsemanna*, (Europa înainte și după tratatul de la Versailles în viziunea lui Gustaw Stresemann), în „Dzieje Najnowsze” t. XXIII, 1991, nr. 1, p. 9—32. Apar și unele considerații cu privire la situația României în 1918.

MOULIS, VLADISLAV — JAROSLAV VALENTA-JIRI P. VYKOVKA, *Vznik, krize a rozpad sovětského bloku v Evropě 1944–1989* (Constituirea, criza și destrămarea blocului sovietic în Europa, 1944–1989), Ostrava Cerven, 1991, 375 p. E prezentată și evoluția României în cadrul blocului sovietic.

MUSATOV, V.L., *Vostocinaia Evropa: profess peremen*, în „Novaia i noveiaia istoriia”, 1991, nr. 2, p. 19–31. Privire de ansamblu asupra mutațiilor survenite în U.R.S.S. și fostele țări socialiste din Europa de Est. Relevind diminuarea prezenței sovietice în această parte a continentului, autorul exprimă părerea că ar fi necesare noi tratate de bună vecinătate. O altă opinie a sa este că „nu socialismul a fost vinovat de cel de-al doilea război mondial, ci datorită lui-omenirea a fost salvată de nazism”.

RATESII, NESTOR, *Romania: The Entangled Revolution*, Praeger, New York, Westport, London, 1991 (Published with The Center for Strategic and International Studies Washington, D.C., The Washington Papers/152), XXIV + 179 p. Cea mai fiabilă contribuție la istoria evenimentelor din decembrie 1989 apărută pînă în momentul de față.

RÊTI, TAMÁS, *Dependence and centralization in Romania, 1944 to 1956*, în „East European Politics and Societies”, University of California Press, Vol. III, Fall 1989, Nr. 3, p. 465–499. Studiul abordează chestiuni precum: împrejurările alăturării României la coaliția Națiunilor Unite, aspectele refacerii economice postbelice, implicațiile relațiilor sovieto-române pentru evoluția internă românească, începutul „erei Dej” etc., concluzia fiind că la începutul lui 1990 România se confruntă cu evasitotalitatea problemelor anilor 1950.

RICCARDI, LUCA, *Il trattato italo-romeno del 16 settembre 1926*, în „Storia delle relazioni internazionali”, 1987, nr. 3, p. 39–72. Rolul tratatului în evoluția raporturilor italo-române.

ROJEK, WOJCIECH, *Układy Rzymskie, Styczeń 1935 roku* (Tratatele de la Roma din ianuarie 1935) în vol. *Studia polono-danubiana et balcanica*, t. IV, 1991, p. 159–175 (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne, 97). Încercarea lui Laval de a obține cu concursul Italiei garantarea integrității teritoriale a statelor din Europa Centrală; poziția României.

ROTHSCHILD, ROBERT. *Les chemins de Munich. Une nuit de sept ans 1932–1939*, Perrin, Paris, 497 p. Pagini de istorie interbelică descrise de un istoric, diplomat (1937–1939) în ministerul de externe al Belgiei. Referințe sumare la România.

SLADEK, ZDENĚK, *Hospodárské integrační pokusy jako nástroj hegemonálního zápasu o střední a jihovýchodní Evropu mezi dvěma světovými válkami*. (Tentative de integrare statală în confruntările pentru hegemonie în Europa centrală și sud-estică între cele două războaie mondiale), în vol. *Studia polono-danubiana et balcanica*, t. IV, 1991, p. 143–157 (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne, 97). Locul României în diversele proiecte de regurare regională.

SOKOLOV, A.M., *Sovetsko-ghermanskij front i voennije deistviia na Zapade*, în „Voprosi istorii”, 1985, nr. 1, p. 3–16. Implicațiile acțiunii aliaților anglo-americani din 1944 din vestul continentului asupra frontului sovieto-german. Se semnalează, marginal, episodul actului de la 23 August 1944 din România și consecințele lui.

STAWOWY-KAWKA, IRENA, *Polityka Niemiec wobec planu Tardieu (Styczeń-Maj, 1932)* (Politica germană față de planul Tardieu, ianuarie-mai 1932), în vol. *Studia polono-danubiana et balcanica*, t. IV, 1991, p. 127–141. (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne, 97). Încercarea de a opune proiectului de uniune vamală germano-austriacă din 1931, o convenție regională în Europa Centrală; poziția României și atitudinea lui Titulescu.

TISMĂNEANU, VLADIMIR, *The Tragicomedy of Romanian Communism*, în „East European Politics and Societies”, University of California Press, Vol. III, Spring 1989, nr. 2, p. 329–376. Încercare de frescă a totalitarismului de stînga în România.

TOMBINSKI, JAN, *Dyskusja nad projektem unii Europejskiej w lidze narodow* (Dezbaterile la Liga Națiunilor asupra proiectului unei uniuni europene), în vol. *Studia polono-danubiana et balcanica*, t. IV, 1991, p. 81–96. (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne, 97). Rolul lui N. Titulescu în aceste dezbateri.

USCĂTESCU, GEORGE, *Rumania, grandeza y tragedia*, în „Politica Exterior”, vol. IV, mim. 14, invierno 1990, p. 150–166. Același studiu, cu titlul *Rumania, entre el holocausto y la libertad*, în „Quadernos Hispanoamericanos”, febrero 1990, nr. 976, p. 7–20. O succintă trecere în revistă a istoriei contemporane a României, mai ales a perioadei comuniste, ocazionată de evenimentele din decembrie 1989.

WEINER, ROBERT, *The U.S. Policy of Differentiation toward Romania*, în *The United States and Romania, American-Romanian relations in the twentieth Century*. Edited by Paul D. Quinlan, Woodland Hills, California, 1988, p. 129–146. Considerații asupra relațiilor de tip „special” stabilite între Washington și București din 1969, când S.U.A. credeau regimul Ceaușescu „dizident” față de Moscova, apoi degradarea lor progresivă în anii 80, odată cu întărirea dictaturii personale și violarea continuă a drepturilor omului.

VI. ISTORIOGRAFIE, ȘTIINȚE AUXILIARE

DUMITRESCU, ANA, *Une iconographie peu habituelle: Les Saints Militaires siégeant. Le cas de Saint-Nicolas d'Argeș*, în „Byzantion”, t. LIX, 1989, p. 48–63. Studiu iconografic-istoric despre sfinții militari pictați în biserica Sf. Nicolae din Curtea de Argeș, compoziții atribuite unui meșter din școala moravă de la începutul secolului al XV-lea.

DURANDIN, C., *Roumanie, retour à l'histoire et révisions*, în „Relations internationales”, 1991, nr. 67, p. 295–298. Observații fugare asupra istoriografiei române postrevoluționare.

ESKENASY, VICTOR, *A Note on Recent Romanian Historiography on the Jews*, în „Soviet Jewish Affairs”, vol. 15, 1985, nr. 3, p. 55–60. O notă despre prezența evreilor în Maramureș anterior secolului al XIX-lea și omiterea unor pasaje amintind evreii în vol. 8 al colecției „Călători străini în țările române”.

MESCHENDORFER, HANS, *Neues aus der Honterus-Forschung*, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde”, t. 13 (84), 1990, nr. 2, p. 175–190. Contribuții la cunoașterea operei de geograf și cosmograf a reformatorului brașovean.

PETRESCU, PAUL, *Histoire et symboles dans l'art populaire des Juifs de Roumanie*, în „Etudes et documents balkaniques et méditerranéens”, vol. 14, Recueil V, Paris, 1989, p. 81–91. Considerații istorice și etnologice pe marginea pietrelor tombale din cimitirele evreiești din Moldova. Fragment dintr-o lucrare inedită a autorului.

SIEVERT, LORENZ, *Beiträge zur Gewichts- und Geldgeschichte Siebenbürgens (12.–20. Jh.)*, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde”, t. XIV, 1991, nr. 1, p. 11–16. Informații despre circulația dinarilor, oboli, ort, pensa, groși, aspri și echivalențe monetare.

VOLKOV, V.K., *Noviye tendentsii v razvitiu istoricheskoi mysli v stranah sentralnoi i iugovostochnoi Evropy*, în „Novaia i noveishaia istoriia”, 1991, nr. 4, p. 11–17. Autorul relevă noile orientări în istoriografia țărilor europene, foste socialiste, subliniind că, în cazul României, se constată continuarea elogierii formării statului național unitar în 1918 („România Mare”) și începutul reabilitării marșalului Ion Antonescu.

VII. BIOGRAFII

BOCIENNEK, MARCIN, *Robert William Seton-Watson i jego koncepcje przebudowy Europy Srodkowej w latach 1907–1918* (Robert William Seton-Watson și concepția sa despre construcția Europei Centrale în anii 1907–1918), în vol. *Studia polono-danubiana et balcanica*, t. IV, 1991, p. 25–39 (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne, 97). E abordată și problema unirii Transilvaniei cu România în viziunea lui Seton-Watson.

FISCHER, MARY ELLEN, *Nicolae Ceaușescu. A Study in Political Leadership*, Lynne Rienner Publishers, Boulder & London, 1989, X + 325 p. Un studiu politic și istoric bine documentat asupra României sub regimul Ceaușescu.

IONNIȚIU MIRCEA, *Two Brave Forgotten Men: General Nicolae Rădescu and Grigore Niculescu-Buzești*, în „Journal of the American Romanian Academy of Arts and Sciences”, 1990, nr. 13–14, p. 214–222. Evocare a activității politice depuse în condiții ingrate în România ocupată de trupele sovietice de către primul ministru general Nicolae Rădescu (1876–1953) și ministerul afacerilor externe Grigore Niculescu-Buzești (1907–1959), în 1944–1945.

PAUL OF HOIENZOLLERN-ROMANIA, PRINCE, *King Carol II. A life of my grandfather*, Methuen, London, 1988, XIII + 288 p. O biografie a lui Carol al II-lea, de interes în măsura în care autorul utilizează fragmente din jurnalul inedit al regelui, deșu în 1985 în arhivele de la Lisabona.

PREDĂ, DUMITRU, *Brialmont et la Roumanie*, în „Memo”, 1991, nr. 32, p. 11–17. Activitatea în România a generalului belgian Henri Alexis Brialmont (1821–1903), unul din cei mai mari specialiști în domeniul fortificațiilor.

VIII. VARIA

COMISSO, ELLEN, *Property Rights, Liberalism and the Transition from "Actually Existing" Socialism*, In „East European Politics and Societies”, University of California Press, Vol. V, Winter 1991, nr. 1, p. 162—188. Studiul urmărește pentru fostele țări socialiste din Europa de est situația celei mai importante componente a societății civile: proprietatea privată; se referă de asemenea la perspectivele situației etnice din România.

CONSTANTE, LENA, *L'evanion silencieuse, Trois mille jours, scule, dans les prisons roumaines*, Éditions La Découverte, Paris, 1990, 300 p. Evocare a chinurilor detenției suferite pe nedrept între 1948—1956 de autoare, artistă decoratoare, prietenă cu Eva Pătrășcanu și implicată în procesul intentat soțului acesteia ministrul Lucieșiu Pătrășcanu, acuzat de „deviaționism” față de comunismul stalinist și de „agent imperialist” și condamnat la moarte de regimul lui Gh. Gheorghiu-Dej în 1954.

DOWLING WILLIAM C. *Germanissimi Germanorum: Romania's Vanishing German Culture*, In „East European Politics and Societies”, University of California Press, Vol. V, Spring 1991, Nr. 2, p. 341—355. Pornind de la „dramatica” emigrare a germanilor din România, autorul își propune să schițeze starea lor politică și culturală în ultimele decenii, făcând referiri speciale la situația existentă în timpul celui de-al doilea război mondial.

GOTTAS, FRIEDRICH, *Das Ende der Nationsuniversität und deren Ablösung durch die evangelische Kirche im Spiegel der Berichterstattung des Siebenbürgisch-Deutschen Tageblattes*, In vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500-Jahre siebenbürgisch — sächsische Nationsuniversität*, Böhlau Verlag, Köln-Wien, 1990, p. 367—388 (Siebenbürgisches Archiv, 24). Rolul conducător al bisericii evanghelice după dizolvarea „Universității” săsești.

HUTTMANN, ARNOLD, *Ungarische Ärzte in Siebenbürgen während der Türkenzeit in Ungarn*, In „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde”, t. 13 (84), 1990, nr. 2, p. 192—196. Contribuții la istoria medicinei în Transilvania în secolele XVI—XVIII.

KLIGMAN, GAIL. *Reclaiming the Public: a Reflection on Recreating Civil Society in Romania*, In „East European Politics and Societies”, University of California Press, Fall 1990, vol. 4, nr. 3, p. 393—438. Autorul, prof. la Univ. of Texas, Austin, își propune să urmărească modul în care a început să fie dezbătută, în România de după 22 decembrie 1989, problema refacerii structurilor societății civile; sint abordate chestiuni privind psihologia de bază a poporului român, activitatea mass-mediei, rezistența vechiului, problemele etnice etc.

NAUDON, PAUL, *Histoire generale de la Franc-Maçonnerie*, Presses Universitaires de France, Paris, 1987, 251 p. Cuprinde și o schiță sumară a francmasoneriei în România. Général PACEPA ION, *Horizons rouges*, Presses de la Cité, Paris, 1990, 448 p. Versiunea franceză a controversatei lucrări *Red Horizons*.

SHAFIR, MICHAEL, *L'Invololution idéologique du parti communiste roumain*, In „Les Temps Modernes”, 450 année, Janvier 1990, nr. 622, p. 4—24. (Număr special al revistei, subtitulat: *Roumania. Pour servir à l'histoire d'une liberation*).

TEMERMAN, JEAN, *Des Roumains sauvent un belge*, în „Memo”, 1991, nr. 31, p. 35. Gestul umanitar a doi deținuți români din lagărul Miranda de Ebro (Spania) care au salvat în timpul celui de-al doilea război mondial, îngrijindu-l, pe un deținut belgian.

TURNOCK, DAVID, *Urban development and urban geography in Romania: the contribution of Vintilă Mihăilescu*, in „Geographical Journal”, 1987, nr. 14, p. 181—202. Sinteză privind contribuțiile aduse de geograful Vintilă Mihăilescu la istoricul dezvoltării urbanistice românești în perioada interbelică.

VOLOVICI, LEON, *Nationalist Ideology & Antisemitism. The Case of Romanians Intellectuals in the 1930s*, Pergamon Press, Oxford New York, 1991, XI + 213 p. O documentată istorie a atitudinilor intelectualității românești interbelice.

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Ostatecii în relațiile daco-romane.

Spaime milenariste și cruciada în evul mediu.

Un voievod al Transilvaniei și înrudirile sale.

Vlad Țepeș, lupta antiotomană și Veneția.

Țările române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Considerații privind cauzele prăbușirii Veneției.

O scrisoare inedită a lui Dimitrie Cantemir.

Rivalitatea colonială și maritimă anglo-franceză (1715 — 1785).

Mărturii franceze privitoare la români în epoca de la 1821.

Tradiții și modernitate în gândirea și practica militară românească (sec. XIX).

Libertate de opinie și presiune socială în Țara Românească în 1838.

Armata, detronarea lui Cuza-vodă și Carol de Hohenzollern.

Aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.

Considerații privind structura capitalului în România 1864 — 1878.

Ecoul unor evenimente istorice românești în presa norvegiană.

Oamenii de știință și viața politică a României.

Convenții comerciale ale României cu statele din sud-estul european în ultimul sfert al secolului XIX.

Aspecte privind comerțul exterior al României în ajunul primului război mondial.

Tratative de pace în perioada primei conflagrații mondiale.

Cooperația românească interbelică dintre deziderat și realități.

I. C. Filitti : Pagini de jurnal.

Poziția statelor europene față de războiul italo-etioopian văzută de diplomația S.U.A.

ISSN 1018—0443

S.C. Universul S.A. c. 3448

Lei 100 pentru persoane fizice
Lei 200 pentru persoane juridice